

О. М. Головка, В. А. Греченко

**Право Київської Русі
в дослідженнях вчених університетів
на теренах України
у ХІХ – на початку ХХ ст.**

Монографія

Харків 2018

УДК 340.15(477) " 9/12": 378.4 (477) "18/19"
ББК 67.2(4 укр)
Г61

Рекомендовано до друку Вченою радою Харківського національного університету внутрішніх справ 26.06.2018 , протокол №6.

Рецензенти:

М. Ю. Бурдін – доктор юридичних наук, професор;
О. А. Гавриленко – доктор юридичних наук, професор;
О. В. Марцеляк – доктор юридичних наук, професор,
Заслужений юрист України

Головко О. М., Греченко В. А.

Г61 Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. Харків: Константа, 2018. 472 с.

ISBN 978-966-342-404-0

У монографії досліджується процес зародження та становлення науки «Історія права» в університетах, які знаходилися на українських землях упродовж ХІХ – початку ХХ ст. Оскільки історія права почалася з дослідження права Київської Русі – то саме цим аспектам розвитку історії права і присвячена монографія. У дослідженні основну увагу зосереджено на конкретному внеску того чи іншого університетського професора в розробку історії права Київської Русі. Автори вважали за доцільне дати у одному з розділів біографічні довідки про кожного з професорів, чий спадок буде вивчатися в монографії, тим більше, що в багатьох сучасних довідниках та енциклопедіях відомості про них відсутні. Матеріал згруповано за розділами, показано вплив Дерптської історико-правової школи на розвиток науки історії права у досліджувану добу, висвітлюються основні проблеми права Київської Русі, яким приділяла увагу тогочасна професура: виникнення держави та права у східних слов'ян, цивільне, кримінальне, міжнародне право, судоустрій й та судочинство у Київській Русі.

Книга розрахована на правників – викладачів та студентів, усіх, хто цікавиться історією права.

УДК 340.15(477) " 9/12": 378.4 (477) "18/19"
ББК 67.2(4 укр)

ISBN 978-966-342-404-0 © Головко О. М., Греченко В. А., 2018
© Тяпкін А. С., художнє оформлення, 2018

ЗМІСТ

ВСТУП	4
Розділ 1	
ВПЛИВ ДЕРПІТСЬКОЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ ШКОЛИ НА ГЕНЕЗУ НАУКИ ІСТОРІЇ ПРАВА.....	16
Розділ 2	
ПЕРШОПРОХОДЦІ, ФУНДАТОРИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ, ЇХ УЧНІ ТА ПОСЛІДОВНИКИ	45
Розділ 3	
ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ ТА СУТНОСТІ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН.....	147
Розділ 4	
РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.....	194
Розділ 5	
ВИВЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	253
Розділ 6	
ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ДОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	298
Розділ 7	
АНАЛІЗ СУДОУСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ	321
Розділ 8	
РОЗРОБКА ПИТАНЬ СУДОЧИНСТВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ.....	355
ВИСНОВКИ	411
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	422

ВСТУП

У період становлення і розвитку незалежної держави Україна, розбудови її правової системи актуальними є звернення науковців до правової спадщини українського народу. Держава і право є універсальними феноменами в суспільному житті. Немає жодного народу чи нації в світі, які існували б поза межами державно-правового виміру. Багато поколінь людей користуються правом і державою, які «вже є» – незалежно від того якої форми вони набули. Завдяки засобам масової інформації ми можемо переконатися у тому, що правова система і держава мають свою динаміку. Постійно ухвалюються нові закони і підзаконні нормативно-правові акти, здійснюються державні реформи, ліквідовуються, створюються й реформуються органи – складові частини, елементи державного механізму.

Старше покоління українського народу живе вже у другому державному утворенні – спершу до 24 серпня 1991 року у складі Радянського Союзу – Українській радянській соціалістичній республіці, а потім – у незалежній Україні. Вони живуть послідовно у двох правових системах, більше того, навіть у двох сім'ях правових систем – соціалістичній і романо-германській.

Таким чином, держава і право розвиваються упродовж усієї письмово зафіксованої історії людства. Держава і право – це справжнє надбання людства, можливість раціонально організувати співжиття людей, забезпечити безпеку, мир, добробут. Вони сприймаються у двох вимірах, за двома сходинками абстрактності.

По-перше, це та держава, у якій конкретно живе людина, з якою вона має правовий, тобто формально визначений як сукупність прав і обов'язків, зв'язок у вигляді громадянства. Це ті суб'єктивні права, які має людина і які гарантуються їй державою. Це та правова система, сукупність законів, інших джерел права, яка забезпечується, санкціонується цією державою. Тобто йдеться про конкретну державно-правову реальність буття людини.

По-друге, це держава і право як абстрактні категорії, як узагальнення, як соціальні феномени і інститути взагалі.

В обох випадках держава і право пройшли величезний шлях розвитку. Всесвітня, або загальна історія держави і права є безпрецедентним масивом юридичних норм, фактів, подій, які мали правове значення для всіх суспільств, які коли-небудь існували на планеті Земля. Цей єдиний безперервний процес розвитку державно-правових форм отримує прояви в історії окремих держав і правових систем.

Подібно до того, як неможливо зрозуміти психологію, характер, звички, поведінку конкретної людини, не знаючи про її життєвий шлях, походження, освіти, соціальний статус, досвід тощо, як неможливо пояснити жодне природне чи соціальне явище, без урахування обставин його виникнення, неможливо зрозуміти й усвідомити державно-правове буття без знання й розуміння того, яким чином виникли і розвивалися держава і право, їх окремі складові, галузі та інститути. Це потрібно як професійним правникам для формування фахового юридичного мислення, так і звичайним громадянам. Адже без належного рівня правової

обізнаності й правової культури пересічного громадянина, так званого «обивателя» не можна збудувати в Україні правову державу.

Якщо людина є повноцінним членом суспільства у психологічному й психічному сенсі, тобто є правоздатною та дієздатною, висловлюючись юридичною мовою, вона вступає у правові відносини — тобто ті відносини, ті зв'язки, які або спрямовані на реалізацію її законних прав, або виконанням обов'язків. Ці відносини передбачені чинними законами чи іншими правовими актами і можуть мати наслідки, які будуть юридично значущими.

Виникає ще одне важливе запитання. Упродовж історії людства історичною ареною розвитку пройшли чимало народів, держав і систем права. «Наскрізно» можна, з великими допущеннями і наближеннями, ми вважаємо хіба що історію держави і права Китаю та Індії. Вона без хронологічних розривів триває близько трьох тисяч років. При цьому і держава, й особливо право у цих двох країнах мають дуже велику специфіку, про яку йтиметься в курсах історії держави і права зарубіжних країн та юридичної компаративістики.

Як наслідок, абсолютної більшості держав на політичній, і правових систем на правовій карті світу не існувало дві (і більше) тисячі років тому, переважної більшості — тисячу років, а багатьох — навіть і сто. Мінливість державно-правових утворень спричиняє безглуздість і шкідливість апелювань до історичних фактів (як правило, тенденційно підібраних і нерідко перекручених) для перекроювання кордонів, повернення «ісконних» земель чи територій. Саме історія держави і права переконливо доводить повну абсурдність ідей відновлення, скажімо, імперій Олександра Македонського чи Римської, або повернення Греції всіх міст і територій, колонізованих стародавніми греками, або відтворення кордонів імперії Наполеона чи Російської імперії тощо. На практиці нерозуміння цієї абсурдності іноді спричиняє жахливі трагедії. Достатньо згадати людиноненависницьку спробу гітлерівсь-

кого нацизму відродити райх (імперію) як спадкоємця першого райху – Священної Римської імперії, яка у Середньовіччі охоплювала більшу частину сучасної Європи.

Нерозуміння простих уроків історії, передусім історії держави і права спричиняє ту драматичну ситуацію, яка склалася сьогодні в Україні внаслідок зовнішньої військово-політичної агресії. Вивчення історії держави і права України за таких обставин носить підвищено ідеологічний характер, її об'єктивне і неупереджене дослідження і вивчення є неспростовним аргументом на користь незалежної української державності, невід'ємного права українського народу на власну державність, правову систему, ґрунтовану на кращих гуманних і демократичних взірцях¹.

На території сучасної незалежної України наука історії держави і права як відносно самостійна галузь наукового знання (саме юридичного) почала складатися на межі XVIII –XIX століть, коли в суспільному житті виникли перші університети як вищі освітянські та наукові заклади. У 1784 р. на західноукраїнських землях виник світський Львівський університет, 1805 року був відкритий Харківський університет, 1834 року – Київський університет, і вже у другій половині позаминулого століття – 1865 року Одеський університет. Дослідження з історії держави і права здійснювалися як у межах базової фундаментальної наукової спеціальності «Енциклопедія права» (об'єднувала теоретико-правові та історико-правові вчення), так і загальної («цивільної») історії. Наука, що сформувалася, отримала розповсюджену назву «історія права». Дотепер синонімом поняття «наука історія держави і права» залишається словосполучення «історико-правова наука» («історико-юридична наука»).

---

¹ Див.: Історія держави та права України: підручник. За заг. ред. док. юрид. наук, проф. О. М. Бандурки / О. М. Головка, В. А. Греченко, О. А. Гавриленко та ін. Передмова О. М. Бандурки. Х.: Майдан, 2018. С. 12–14.

У радянські часи, виходячи з доктрини соціалістичної держави як механізму реалізації диктатури переможного пролетаріату і трудового селянства і єдиного джерела радянського соціалістичного права як волі цих самих класів, сформувалася назва «історія держави і права».

У незалежній Україні ця назва збереглася, але в ній закладено вже інший, не класовий, а загальнолюдський і загальноцивілізаційний зміст. Чимало науковців, як західних, так і євразійських, вважають правильною послідовність понять «право і держава», а не «держава і право». Обґрунтовують вони це тим, по-перше, принципи верховенства права і правової держави доктринально і конституційно закріплені у праві усіх демократичних країн світу, держава «зв'язана правом», право домінує над державою, по-друге, історично право виникло раніше ніж держава.

Починаючи з середини ХІХ ст. чимало авторитетних науковців Європи і світу відстоювали існування права у додержавний період у вигляді звичаєвого права, за родового ладу. При цьому загальнообов'язковість права як його невід'ємна характеризуюча риса забезпечувалася, на їх думку, не державою, а силою суспільного впливу, морального чи релігійного авторитету тощо. Інші науковці вважають, що за таких умов норми права по суті важко відділити від норм (правил) моралі, тісно пов'язаної з релігійно-містичним сприйняттям світу людиною і себе в ньому. Тому вони вважають, що за родового ладу поведінка людей регулювалася не нормами права, а загальносоціальними нормами, або мононормами (дивіться навчальний курс із теорії держави і права), де мораль і право не відділені.

Певний час історія держави і права України, внаслідок тривалої відсутності національної держави, розглядалася в межах історико-правової науки імперій, які розчленували Україну. Самостійного статусу вона набула на межі ХІХ і ХХ століть, завдяки роботам українських науковців, передусім, фундаментальним методологічним дослідженням М. Грушевського. Децю

перекладуючи думку одного з авторів першого тому «Великої української юридичної енциклопедії», який має назву «Історія держави і права України», можна відзначити, що основним **об'єктом** нашого дослідження є історико-правова реальність на українських землях Київської Русі¹. **Предметом** нашого дослідження є внесок професорів університетів на терені України, які працювали у ХІХ – на початку ХХ ст. Цей період і є хронологічними рамками монографії. Проте хронологічні рамки мають й інший аспект – це доба існування Київської Русі – Х–ХІІ ст.

Правова і судова реформи, що почалися в нашій країні, мають на меті оптимізацію вітчизняного права, в тому числі приведення його у відповідність з європейськими стандартами. Можна сказати, що сформована раніше головним чином в західних країнах (внаслідок інтернаціоналізації сучасних суспільств під впливом соціально-економічних і інших чинників) тенденція до зближення національних правових систем стала характерною і для України. Разом з тим, наша держава має власні правові традиції, які склалися протягом століть. Традиція зберігає правову систему, забезпечує її якісну своєрідність, самовідтворюваність, самототожність в історії. Ми розглядаємо правові традиції як відтворюючі, змістоутворюючі принципи права, які забезпечують трансляцію і спадкоємність колишнього правового досвіду, а також орієнтацію правової діяльності на зміцнення і поповнення правової спадщини. Як вказував видатний історик права ХІХ ст. М. Л. Дювернуа, про якого буде йти мова далі неодноразово, «вивчення віддалених подій тільки тоді матиме цінну для історії права, коли є можливість *відчутти зв'язок їх з подальшим*»².

---

¹ Усенко І. Б. Історія держави і права України. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 1. Історія держави і права України. С. 342–343.

² Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права /

Історія держави і права Київської Русі є історією держави і права європейського народу. Це і є визначальним як для окреслення предмета нашого дослідження так і для розуміння його змісту.

Дослідження становлення та розвитку держави та права Київської Русі (досить значного історичного періоду) неминуче ставить ряд методологічних проблем, які пов'язані зі складністю узагальнення та оцінок різноманітних даних, що розкривають певну суперечливість і мінливу динамічність генези юридичного процесу.

Умови сучасного методологічного плюралізму створюють можливість вибору в якості методології історико-правового дослідження комплексного міждисциплінарного підходу, що дозволяє залучати теоретичні ідеї та методики інших областей наукового пізнання для дослідження історико-правових процесів.

У дослідженні ми спиралися, перш за все, на загальнонауковий метод, що вимагає єдності історичного і логічного в підході до аналізованого матеріалу. Історичний підхід використовувався нами при вивченні виникнення і процесу розвитку різних теорій, пов'язаних з різними теоріями походження та розвитку держави та права Київської Русі, а логічний – при виявленні їх зрілості, коли вони відрізняються розробленістю положень, впливом на погляди різних вчених. З логічним були пов'язані також інші підходи: структурний (аналіз складових частин вчення і їх зв'язків), функціональний (розгляд ролі і впливу вчення в суспільстві), формально-юридичний (оформлення ідей в публікаціях вчених).

Методологічною основою монографії стали такі принципи наукового пізнання, як історизм, об'єктивність, системність і комплексність.

Основні риси права Київської Русі почали розроблятися ще в кінці XVIII ст., з цього, власне, і почалася

наука «Історія права». Зараз ці риси виокремлено, синтезовано і вони є у кожному підручнику з цієї дисципліни, де вони виділені в тому чи іншому порядку на розсуд авторів. Проте засадничим є питання про те, хто ж стояв у витоків розробки цих проблем, які з їх ідей потрапили в підручники. Слід відзначити, що значний внесок у дослідження права Київської Русі зробили вчені, які працювали у вказаний період в університетах на терені України: Харківському, Київському та Одеському. Їх доробок вивчено різною мірою.

До 50-річчя утворення Київського університету вийшов «Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884)».¹ До 25-річчя Одеського університету вийшли історичні записки О. І. Маркевича. У книзі розглядається історія перетворення Рішельєвського ліцею в Імператорський Новоросійський університет, і подальша історія розвитку університету з 1865 по 1890 рр.²

Вже на початку ХХ ст. про внесок правознавців Харківського університету в розвиток юридичної науки, в тому числі і в розробку питань права Київської Русі, було написано в дослідженні «Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)».³

---

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / Сост. под ред.: В. С. Иконников., орд. проф. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. 860 с.; История Императорского Университета св. Владимира. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Т. 1 / Владимирский-Буданов М. Ф., орд. проф. Киев: Тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1884. 734 с.

² Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. Историческая записка и академические списки. Одесса: Экон. Тип., 1890. 734 с.

³ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковский университет; под редакцией проф. М. П. Чубинского и

У радянські часи, до 125-річчя утворення Київського університету вийшла робота «Історія Київського університету (відповідальний редактор О. З. Жмудський).¹

Вже в роки незалежності України це питання знайшло своє певне висвітлення в монографіях, присвячених розвитку юридичної освіти та науки в університетах України.² Роль професорів Одеського університету в становленні правничої науки висвітлюється у 4-томнику, що вийшов друком 2004 року.³

Істотний внесок в розробку деяких аспектів цієї наукової проблеми було зроблено в монографії О. Ф. Скакун «Политическая и правовая мысль на Украине», де значна увага була приділена науковому до-

---

Д. И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. VIII, 311, III, (22) с.

¹ Історія Київського університету / відпов. ред. О. З. Жмудський. Київ, 1959. 628 с.

² Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемшученко; АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К.: Наук. думка, 1992. 304 с.; Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. В. Різун, М. С. Тимошик, А. Є. Конверський та ін.; передм. В. В. Скопенка. К.: Наша культура і наука, 2004. 440 с.

³ Професори Одеського (Новоросійського) університету: у 4-х т. Т 1. Ректори: біогр. словник / відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-ге вид., доп. Одеса: Астропринт, 2004. 128 с.; Професори Одеського (Новоросійського) університету): Біографічний словник. Т 2. А. -І. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2004. 509 с.; Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник. Т 3. К-П. /; відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-ге вид., доп. Одеса: Астропринт, 2004. 600 с. Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник. Т 4: Р-Я. ; відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова. 2-ге вид., доп. Одеса: Астропринт, 2004. 629 с.

робку М. Ф. Владимирського-Буданова.¹ Про загальні аспекти розвитку юридичної освіти та науки в університетах на українських землях написано в дисертації О. В. Єгорової «Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку)».² Біографічні довідки та загальна характеристика наукового доробку деяких представників професури вказаних університетів містяться в томі 1 Великої української юридичної енциклопедії у 20 т. (Історія держави і права України). Проте з тих учених, які розробляли проблеми історії права Київської Русі, тут мова йде лише про М. Ф. Владимирського-Буданова.³ Деяко більша увага цим вченим приділена в «Енциклопедії історії України», де містяться статті про того ж М. Ф. Владимирського-Буданова⁴, М. Д. Іванишева,⁵ М. І. Ланге,⁶ Ф. І Леонтовича,⁷ М. О. Максимейка,¹

---

¹ Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине. Х.: Изд-во при ХГУ, 1987. 157 с.

² Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку): дис. канд. ... іст. наук. спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 199 с.

³ Пальченкова В. М. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 1. Історія держави і права України. С. 138–142.

⁴ Пінчук Ю. А. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович. *Енциклопедія історії України*: В. 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 1. А-В. С. 587.

⁵ Брега Г. С., Кузьминська О. Д. Іванішев Микола Дмитрович. *Енциклопедія історії України*: В. 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 3. Е-Й. С. 398–399.

⁶ Чисніков В. М. Ланге Микола Іванович. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2006. Т. 9. Ла-Мі. С. 37–38.

⁷ Бондарук Т. І. Єфименко Г. Г. Леонтович Федір Іванович. *Енциклопедія історії України*: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла-Мі. С. 120–121.

О. О. Малиновського.² Проте специфіка цих статей (стислість, зосередження на біографіях) дають лише часткове уявлення про наукові погляди професорів досліджуваної доби.

Частині з професорів, діяльність і наукова творчість яких буде висвітлюватися у нашій монографії (М. Ф. Владимирському-Буданову³, М. Д. Іванишеву⁴. О. О. Малиновському,⁵ Ф. І. Леонтовичу⁶, С. В. Пахману.⁷ М. О. Максимейку⁸) присвячені дисертації та статті, але щодо більшості професорів – дослідження їх наукової спадщини є недостатнім. Діяльність деяких з них висвітлена в кількох статтях авторів даної монографії.⁹

---

¹ Скрипник П. І. Максимейко Микола Олексійович. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла-Мі. С. 456.*

² Білоконь С. І. Малиновський Іоаннікій Олексійович. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла-Мі. С. 474.*

³ Шемета Ю. М. Науково-освітня діяльність М. Ф. Владимирського-Буданова: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. К., 2004. 244 с.

⁴ Андрейцев В. І., Короткий В. А. Микола Іванішев. Київ: [Прайм], 1999. 219 с.

⁵ Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність: *матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.*, 4-6 груд. 2008 р., м. Рівне / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України [та ін.]; [редкол.: І. Б. Усенко (голова) та ін.]. К.: [б. в.], 2010. 231 с.

⁶ Музичко О. Є. Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.

⁷ Абухін Р. Д. Науково-юридична та педагогічна спадщина С. В. Пахмана: дис. ... доктора філософії: 12.00.01. Одеса, 2017. 216 с.

⁸ Остапенко С. В. Науково-педагогічна та громадська діяльність М. О. Максимейка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 24 с.

⁹ Головка О. М., Греченко В. А. С. В. Пахман як теоретик та історик права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. №2 (61). С. 6-15; Гре-

Таким чином, загальна оцінка внеску професорів університетів на терені України у XIX – на початку та персональний внесок більшості з них в розробку історії права Київської Русі є недостатньо розробленою науковою проблемою та потребує подальшого дослідження.

ченко В. А. Історико-правові погляди М. І. Ланге. *Право і Безпека*. 2013. №3 (50). С. 11–16; Греченко В. А. М. Л. Дювернуа як історик права Київської Русі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. -№4 (63). С. 6–13; Греченко В. А. Професор С. В. Пахман: життя в науці та наука в житті. *Харківський історіографічний збірник*. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 13. С. 145-155; Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Початки досліджень історії права Київської Русі на українських землях у 1810-х рр. *Історико-правовий часопис*. 2017. №1 (9). С. 16–21; Бандурка О. М., Греченко В. А. Дослідження В. В. Сокольським міжнародних договорів Київської Русі X ст. *Верховенство права: Міжнародний науковий журнал*. 2017. №4. С. 5–12; Головка О. М., Греченко В. А. Погляди професора О. М. Богдановського (середина XIX ст.) щодо злочину та покарання у Київській Русі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. Вип. 46. Т. 1. С. 10–15; Бандурка О. М., Греченко В. А. Науковий доробок історика права професора І. М. Собестіанського. *Право. UA*. 2018. №1. С. 5–11; Греченко В. А., Марцеляк О. В. Питання зобов'язального права доби Київської Русі у розробках професора Загоровського О. І. (друга половина XIX ст.). *Актуальні проблеми правознавства: збірник наукових праць юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету*. 2018. Вип. 1 (13). С. 18–23; Греченко В. А., Брусакова О. В. Погляди дореволюційних вчених-юристів щодо виникнення права у давніх східних слов'ян. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 2. С. 37–44. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_2_7.pdf.

РОЗДІЛ 1

ВПЛИВ ДЕРПТСЬКОЇ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ ШКОЛИ НА ГЕНЕЗУ НАУКИ ІСТОРІЇ ПРАВА

Розробки вчених університетів на царині історії права на теренах України виникли не на порожньому місці. Значний вплив на більшість теорій та поглядів вітчизняних вчених цієї доби справила педагогічна та наукова діяльність так званої **Дерптської історико-правової школи**.

Під **Дерптською історико-правовою школою** ми розуміємо об'єднану спільними методологічними підходами, науковою проблематикою щодо дослідження держави та права Давньої Русі та місцем педагогічної діяльності групу вчених, яка сформувалася в Дерптському університеті (нині Тартуський університет Естонії) на початку ХІХ ст. Можна говорити також про їх спільне етнічне походження – німці. Це є історично обумовленим, адже до значної міри саме зусиллями німецьких вчених, далекоглядно закликаних до Російської імперії (як би це не замовчувалося сучасною російською ідеологізованою історіографією) Петром І, його донькою Єлизаветою, Катериною ІІ, формувалися

підвалини як природнього, так і гуманітарного наукового знання. Значну роль вони відіграли і в становленні вищої школи.

Мова йде, в першу чергу, про **Йогана-Георга (Івана Єгоровича) Неймана (1780–1855), Йогана Філіпа Густава фон Еверса (1781–1830), Александра Магнуса Фромгольда (Олександра Федоровича) фон Рейца (1799–1862)**. Дослідник історії кримінального права Росії Г. С. Фельдштейн (1909 р.) називав цю школу німецькою школою Й. Неймана і відносив до неї також Н. М. Альохіна, Е. В. Врангеля, І. Ф. Белінгсгаузена¹. Проте, як нам здається, головне тут полягає зовсім не в німецькому походженні більшості з них (хоча це теж мало значення, оскільки мав місце тотожний менталітет, однакова основна мова сприяли спільності їх поглядів, прийняттю новітніх європейських наукових течій).

Звичайно, що Й. Нейман здійснив суттєвий вплив на створення цієї школи, але більш відомим є Й. Еверс. Центром їх діяльності був Дерптський університет, тому, на нашу думку, точніше говорити про Дерптську історико-правову школу, тим більше, що в 1828–1829 рр. при цьому університеті діяв Професорський інститут, що готував професорів для інших вищих навчальних закладів Російської імперії. Заслуга цієї школи в тому, що саме вони започаткували вивчення історії держави і права Стародавньої Русі, були прихильниками та популяризаторами в російському праві нового, як на той час, методологічного підходу – історико-догматичного напрямку. Їх науковий доробок є наріжним каменем історико-правової науки в Російській імперії, а вони, по праву, – її піонерами в багатьох конкретних історико-правових проблемах.

Вони зробили також суттєвий внесок у методіку викладання права, оскільки були одними з перших і

---

¹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России Ярославль: Типография губернского правления, 1909. 690 с. URL <http://studybase.cc/preview/429021/page: 14/>.

кращих професорів правових дисциплін в Російській імперії. Залишилися спогади про лекторську майстерність Й. Еверса. Так, студент Дерптського університету, в подальшому відомий російський поет М. М. Языков повідомляв в одному з листів братам: «Найбільше з усіх професорів мене захоплює Еверс; його лекції складають найприємнішу, можна сказати амврозну (від амбросія – їжа богів – *Авт.*), їжу мого розуму : читає просто, ясно і незвичайно виразно; його мистецтво виражати характери людей дуже сильне. Коли він говорив про Годунова, то я визнаю, що доти ніколи не думав, щоб можна було так подіяти на мою уяву розповіддю дуже простою»¹.

Ще один видатний російський поет В. А. Жуковский, який слухав лекції Еверса з всесвітньої історії, також відзначав їх високу якість та залізну логіку. Творчість представників цієї школи вплинула на наукову діяльність таких визначних істориків Росії як М. М. Карамзін та С. М. Соловійов. Після рецензії історика М. Т. Каченовського (уродженця м. Харкова, співробітника графа О. К. Розумовського) на перші томи «Истории государства Российского» першого з них, в якій був висловлений докір, що М. М. Карамзін не відзначив внесок в науку німецьких учених², останній в додатку до IX тому свого твору написав: «Г. Еверс належить до числа тих вчених мужів Німеччини, яким наша історія зобов'язана багатьма задовільними поясненнями і щасливими думками»³.

В 1825 р. відомий російський історик М. П. Погодін захистив спеціальну дисертацію, присвячену ана-

---

¹ Языков Н. М. Сочинения. М.: Художественная литература, 1982. С. 308.

² Козлов В. П. Полемка вокруг «Истории государства российского» Н. М. Карамзина в русском обществе 10–20-х годов XIX в. *История СССР*. 1985. №5. С. 94–95.

³ Карамзин Н. М. История государства Российского в 12 тт. М.: Наука, 1989. Т. 1. С. 320.

лізу поглядів Й. Еверса.¹ З думкою представників цієї школи рахувався найвидатніший юрист Російської імперії першої половини ХІХ ст., державний діяч і реформатор М. М. Сперанський. 28 січня 1828 р. він подав Миколі І доповідь, в якій пропонував заходи щодо поліпшення викладання юридичних дисциплін і відзначав серед кращих Дерптський університет: «Треба спершу забезпечити кожен університет двома або хоча одним російським професором прав, підготовленим виключно для цієї частини. До цього приготування університети наші мало мають способів. У них є кафедри римського права; але в Петербурзькому, Московському, Харківському і Казанському університетах це порожній обряд; бо як вчитися римському праву без латинської мови? У інших університетах, можливо, більше спіхів: в Дерпті – в правах римському і німецькому, у Вільно – в римському і польському; але, на жаль, ніде в російському».²

Цікаві думки щодо значення Дерптської школи юристів висловив уродженець України, професор Харківського університету А. Г. Станіславський: «Справедливість вимагає, проте, сказати, що для історії російського законодавства в перші тридцять років нинішнього століття (ХІХ – *Авт.*) зробили більше за інших професори Дерптського університету: Мютель, Нейман і, особливо, Еверс і Рейц. При цьому мимоволі народжується питання, чому саме дерптські вчені – не російського походження – з великим успіхом займалися історією російського законодавства, ніж юристи вітчизняні. На це питання відповідати неважко. Тоді як в інших університетах панував... практико-догматичний напрям, що мало сприяв успіхам вченого

---

¹ Погодин Михаил. О происхождении Руси: Ист.-критич. рассуждение / [Соч.] М. Погодина. М.: Унив. тип., 1825. 177 с.

² Томсинов В. А. Развитие русской юриспруденции в первой трети XIX века. Статья пятая. *Юрист на досуге* / Выпуск 96. URL: <http://web.archive.org/web/20081222000932/http://www.garant.ru/dosug/96.htm>.

законознавства, професори Дерптського університету встигли вже ознайомитися абсолютно з виведеннями юридичної історичної школи, яка в останні роки минулого і, особливо, в перші роки нинішнього століття (XIX – *Авт.*) досягла в Німеччині остаточного розвитку і придбала рішучий вплив на викладання наук за законознавства і на юридичну літературу».¹

Отже, зауважимо, що саме історики права, які працювали в Дерптському університеті, єдині серед наукового загалу Російської імперії «тримали руку на пульсі» методологічних і юридико-теоретичних новацій у тогочасній Європі, які були пов'язані із формуванням німецької історичної школи права. Для пояснення тогочасного прогресивного розуміння історико-правового процесу подамо невеликий огляд її теоретичних положень, втілених у доробку видатних німецьких вчених Г. фон Гуго, К. Ф. фон Савіньї, Г. Ф. фон Пухти.

Історична школа права не лише зробила суттєвий внесок у розвиток філософії права саме з історіософських позицій, але й по суті стала першою ознакою створення нової наукової дисципліни – історії права, яка з часом отримала назву «історія держави і права». Зважаючи на те, що історична школа права відіграла визначну, а у певному сенсі й вирішальну роль у становленні історико-правової науки в Європі, у тому числі в університетах на українських землях, вважаємо за доречне і доцільне надати короткий нарис змісту її підходів. Засновником історичної школи права вважається німецький юрист Густав фон Гуго (1764–1844). Йому належить концепція саморозвитку права, впер-

---

¹ Станиславский А. Г. О ходе законоведения в России и о результатах современного его направления.: Речь, произнес. в торжеств. собр. Казан. ун-та, 8 июня 1853 года А. Станиславским, э.-орд. проф., д-ром юрид. наук: С присовокуплением Систематического указателя сочинений юридического содержания, изданных в России с 1830 по 1852 г. включительно. Санкт-Петербург: тип. Акад. наук, 1853. С. 50–51.

ше викладена в «Підручнику з курсу цивілістики»¹. Юридичний побут складається унікально в кожного народу в зв'язку з тим, що він визначається зовнішніми умовами. Право розвивається самостійно й самотньо як мова і у зв'язку з мовою. Так само воно і змінюється саме по собі. При цьому народ за Г. фон Гуго є не випадковою спільністю людей, він – природний організм, пов'язаний духовним спілкуванням². Гуго і його наступники з історичної школи вважали, що право є досвідом народу, який передається з покоління в покоління, базується на раціональній чи ірраціональній волі зберегти цей досвід.

Засновнику німецької історичної школи права належить першість визнання значення методології для вивчення історії права. У «Підручнику природного права як філософії природного права» він наголошував: «що історія права зовсім не могла б процвітати без філософії права, і цим словам автора, який не був безуспішним у обробці історії права, можна було б повірити»³. Наступним принциповим положенням його вчення про історико-правові дослідження є необхідність широкого залучення і критичного аналізу джерел права: «Центральне місце у вченні Г. Гуго посідає проблема джерел права. Він виступав проти юристів, які стверджували, що все право визначається діяльністю законодавця. Закон для нього, це правило, встановлене довільно верховною владою і приписуючи поведінку. Однак, не всі положення права суть закони. Природний шлях розвитку права – не регулювання

---

¹ Основні ідеї див.: Гуго Г. Фон. Учебник по курсу цивилистики. *Антология мировой правовой мысли*: в 5 т. Нац. общественно-науч. фонд; рук. науч. проекта Г. Ю. Семьгин. М.: Мысль, 1999. Т. 3. Европа, Америка: XVII–XX век. С. 272–276.

² Кресин А. В. Немецкая философия национального права в конце XVIII – начале XIX века и трансформация юридической науки: URL: <https://m.cyberleninka.ru/article/n/nemetskaaya-fiklisofia-natsionalnogo-prava>.

³ Цит. за: Иеринг Р. Фон Историческая школа юристов. *Система современного римского права*. Т. 1. С. 81.

зверху, а власний розвиток. Ніколи право не в змозі визначатися одними лише законами. Це підтверджується і природною історією розвитку кожного позитивного права, і прикладом усіх культурних країн»¹.

Історичну школу права розвинув видатний німецький теоретик, історик права, цивіліст, фахівець з кримінального права Фрідріх Карл фон Савіньї (1779 – 1861). Він вважав, що існуючі правові системи повинні досліджуватися шляхом вивчення їх історії й особливостей розвитку. Штучно конструювати ні право, ні державу – неможливо. Як наслідок, право творить не законодавець, а сам народ. А отже, народ як духовна спільнота є носієм позитивного права. Найсуттєвішим виявом духовної функції народу як джерела (форми) права виступає правовий звичай, звичаєве (природне) право. Вчений вніс багато нового у дослідження змісту звичаю, заклав основи майбутньої юридичної герменевтики². У найбільш стислому вигляді концептуальні підходи Ф. К. фон Савіньї викладені у невеликій (близько 80 с.) за обсягом праці «Про покликання нашого часу до законодавства і юриспруденції»³.

Право формується не шляхом наказів від чинної влади, а шляхом мимовільного органічного розвитку. Воно враховує народну культуру, звичаї, тісно зв'язане з мовою, є виразом народного духу. Саме цей важко уявлюваний і конкретно описуваний феномен – народний дух – і є основною категорією історичного розвитку права, а разом з ним – і держави. Праву, як і мові притаманний органічний зв'язок із сутністю і характером народу. Уперше в історико-правовій науці

---

¹ Дудченко В. В. Правогенеза в історичній школі права. *Університетські наукові записки*. 2006. №2(18). С. 8.

² Шемшученко Ю. С., Касяненко Ю. Я. Савіньї. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5. С. 402–403.

³ Див.: Савіньї Ф. К. фон О призванні нашого времени к законодательству и юриспруденции. *Система современного римского права*. В 8 т. Т. 1 / Пер. с нем. Г. Жегулина; Под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. М.: Статут, 2011. С. 128–208.

вчений звернув увагу на роль суб'єктивного чинника. Людина, яка складає звід законів чи пише позитивний нормативно-правовий акт, повинна не лише зрозуміти повністю і правильно його зміст, але й мати належну здатність до викладенню матеріалу.

Ще однією провідною фігурою історичної школи права став професор Георг Фрідріх Пухта (1798–1846). Він розвинув дослідження звичаєвого права. Саме йому було присвячено першу спеціальну монографію цього вченого. Він також одним із перших звернув увагу на необхідність чіткого і однозначного опрацювання понятійного апарату в історико-правових дослідженнях. Пухта розробив авторську періодизацію розвитку загальної (всесвітньої) історії держави і права. Вона складалася з трьох періодів:

- первинна простота, при якій головною формою права був звичай;

- різноманітність, при якій право виростає до такого об'єму, який одна людина (навіть найобдарованіша) осягнути не в змозі;

- період науки, коли все багатство права можуть осягнути лише професійні юристи завдяки створеній ними системі¹.

Ця періодизація справила великий вплив на німецьку науку історії держави і права. Та ж, своєю чергою, була «законодавицею мод» для науки і Російської, й Австрійської імперії, тобто тих імперських утворень, між якими були поділені українські землі у XIX – на початку XX ст. Поруч із цим, вчений надав важливі методологічні вказівки щодо виявлення закономірностей дослідження початкових етапів генезису держави і права. «Стародавня історія кожного народу, до якого б часу не належало його виникнення, містить у собі завжди багато казково – невизначеного... Навіть сучасні, вже розвинені народи починають збирати відо-

---

¹ Дьячек Т. И. Теория духа народа Георга Фридриха Пухты как синтез учения исторической школы права и философии права Гегеля. URL: <https://m.cyberleninka.ru/article>.

мості про виниклий народ лише тоді, коли він набуває певного значення для іноземців»¹. Думається, це гідна відповідь німецького вченого його попередникам – співвітчизникам, котрі у минулому XVIII столітті абсолютизували літописний переказ, побудувавши на ньому жорстку норманську теорію виникнення давньоруської державності. Маємо підстави прогнозувати, що відмова від абсолютизації норманської теорії представниками Дерптської школи істориків права пов'язана із ідеями видатного німецького теоретика і історика права Г. Ф. фон Пухти.

Серцевиною вчення історичної школи є поняття «народний дух». У цьому її представники перекликаються з філософією права і філософією історії Г. В. Ф. Гегеля, саме у нього було запозичене вказане поняття². М. М. Алексеев справедливо виділяє чотири основні ознаки Історичної школи юристів (так Історична школа права часто називалася у XIX – на початку XX ст.). По-перше, це історико-емпіричний підхід до дослідження правових явищ. Ним користувалися при аналізі римського приватного права. По-друге, це соціологічний аспект вчення історичної школи. Минуле кожного народу є фундаментом його сучасного, результатом загальнокультурного розвитку, а отже справжній правопорядок обумовлений історично. Те ж стосується і майбутнього правопорядку та розвитку права, при цьому минулим тут стає поєднання пройденого і сучасного. Процес правотворення є не вибором між хорошим і поганим, а процесом відмирання старого, зародження і становлення нового. Це був винятково важливий методологічний висновок для історико-правової науки як XIX, так і XX, та й XXI століття також. Третьою складовою історичної

---

¹ Пухта Г. Ф. История Римского права (Пер. В. Лицкой). М.: Тип. Семена, 1864. Вып. 1. С. 5.

² Алексеев Н. Н. Общее учение о праве: Курс лекций, прочитанных в Таврическом университете в 1918 – 19 году. Симферополь: Б. и., 1919. С. 22.

доктрини став політичний аспект. Вона неодмінно формувала політичний світогляд, підходила до власної відповіді на одне з головних питань – про суспільну цінність права. «Звіде витікає ворожість історичної школи до раціоналістичного духу попередньої епохи і головним чином до політичного раціоналізму французької революції, з його загальнолюдським, ненаціональним, природно-правовим ідеалом, з його схильністю до довільної ломки освячених віковими традиціями установ і політичних форм»¹.

Четвертий аспект М. М. Алексеев назвав «філософсько-правовим»: «За загальним визнанням, історична школа юристів ніколи не займалася спеціально проблемами *філософії* права, однак, її філософські погляди навряд чи можуть бути обійдені... ..Історичною школою був виставлений новий і надзвичайно оригінальний філософський погляд на сутність права. Погляд цей може бути зведений до наступної простої думки... право, за власним зізнанням Савіньї, є *сила або функція* народу»².

Історична школа права вивела підходи до дослідження історико-правових явищ на модерну теоретичну та методологічну основу, створила передумови формування основ науки історії держави і права.

Таким чином, з точки зору методології, розвиненості підходів до теоретичних та історичних основ правознавства, саме дерптська школа посідала провідне місце в Російській імперії. Невипадково, що міністерство народної освіти саме Дерптський університет обрало центром підготовки професорів права для російських університетів. 4 листопада 1827 р. міністр народної освіти О. С. Шишков видав розпорядження, щоб до відома попечителів навчальних округів було доведено наступне: імператор «повеліти зволив: кращих студентів осіб двадцять послати на два роки в Дерпт, а потім – у Берлін або в Париж, з надійним начальни-

---

¹ Алексеев Н. Н. Общее учение о праве. С. 22.

² Алексеев Н. Н. Вказана праця. С. 23.

ком, на два ж роки». Студенти, обрані для навчання спочатку в Дерптському університеті, а потім за кордоном, зобов'язувалися дати «іменну обіцянку прослужити 12 років по навчальній частині з часу обіймання ними професорської кафедри»¹.

Проте надалі довгий час роль вчених Дерптського університету в становленні історико-правової науки замовчувалася або применшувалася, що пояснюється певними політичними та ідеологічними причинами. Адже за походженням вони були німці. Перша світова війна, де основним супротивником були німці, яка супроводжувалася розгорнутою ідеологічною кампанією, радянські часи, де теж німці були головним ворогом, боротьба з «низькопоклонством перед Заходом», гасло «все радянське – краще» і т. Д. Ясно, що в цих умовах говорити про якийсь пріоритет німців у становленні вітчизняної історико-правової науки було не з руки. Про це в Росії почали говорити лише в 90-і рр. ХХ ст. і то не хором. Термін Дерптська історико-правова школа не вживається. Дослідження стосуються наукового доробку тільки окремих представників цієї школи, в основному Й. Еверса. Цій тематиці присвятили свої публікації М. П. Погодін, М. О. Полевой, Г. С. Фельдштейн (в дореволюційні часи), М. В. Нечкіна, В. І. Шевцов (в радянські часи), В. О. Томсінов, М. В. Зеленев, Л. В. Горькова (теперішній час).

Що стосується сучасної української історіографії, то нам не вдалося знайти жодної роботи, де б розглядалася ця проблематика. А між тим вона є цікавою для українського історика права, так як представники вказаної школи займалися, в основному, небайдужою нам історією держави та права Київської Русі. У зв'язку з цим, автори поставили за мету дослідження основних аспектів наукового внеску представників Дерптської

---

¹ Томсінов В. А. Развитие русской юриспруденции в первой трети XIX века. Статья пятая. *Юрист на досуге*. Выпуск 96. URL: <http://web.archive.org/web/20081222000932/http://www.garant.ru/dosug/96.htm>.

історико-правової школи в науку історія держави та права.

Родоначальник Дерптської історико-правової школи **Йоган Георг Нейман** народився в 1780 р. в університетському центрі м. Марбурзі (графство Гессен-Дармштадт, Німеччина). Запрошений в Росію в 1807 р, він спочатку працював у Санкт-Петербурзі в Комісії укладання законів (помічником редактора, потім начальником відділу цивільних законів і секретарем ради) і добре вивчив російську мову.

У 1809 році Й. Нейман призначається професором російського правознавства в Казанський університет. Наступного року він почав читати російською мовою студентам морально-політичного відділення лекції з курсу кримінальних законів на основі складеного ним «Плану систематичних зборів кримінальних законів», який був схвалений М. М. Сперанским і Комісією укладання законів.¹

Далі він переїжджає в Дерпт (1811–1814 рр.). У 1811 р. Рада імператорського Дерптського університету обрала Неймана на посаду професора юридичного факультету по кафедрі позитивного державного і народного права, політики, історії прав і юридичної словесності, яка «з заснування університету залишалася вакантною, незважаючи на ряд спроб запросити на неї кого-небудь з німецьких учених».² Зауважимо, що в умовах тогочасного стану доктринального юридичного мислення у Російській імперії ідей щодо будь-яких інших кадрових кандидатур за національною ознакою не виникало.

---

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета: За сто лет (1804–1904): В 2 ч. / Под ред. заслуж. орд. проф. Н. П. Загоскина. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1904. Ч. 2. С. 52–53.

² Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского университета. 1802–1902. Под ред.: Г. В. Левицкий, орд. проф. Имп. Юрьев. ун-та. Юрьев: Тип. К. Матисена, Юрьев, 1902. Т. 1. С. 582–583.

Своєрідність викладання професором Нейманом юридичних дисциплін полягала в тому, що він достатньо органічно поєднував у своїх лекціях **догматичний підхід** до права **з історичним методом** його викладу. Він конкретизував положення історико-догматичного методу німецького класика історичної школи права Ф. К. фон Савіньї¹ стосовно історії руського права.

Цим же шляхом йшли і його колеги по Дерптській історико-правовій школі. Нейман справедливо вважав, що понятійний апарат наукової юриспруденції в Росії може бути розроблений тільки на базі історії російського права – в процесі вивчення джерел російського (у тому числі давньоруського) права в їх історичному розвитку. Свої міркування про шляхи розвитку російської наукової юриспруденції учений виклав в чотирьох «мемуарах за методологією правознавства», поданих ним в Казанський університет в 1809 р.² Слід зауважити, що у науковій термінології початку ХІХ ст. мемуар означав зовсім не «спогад», а «пам'ятну» (доповідну записку). Ці чотири мемуари свідчать про професіоналізм вченого, його сумлінність і бажання покращити стан юридичної науки в Російській імперії.

Нейман і сам конкретно займався історією руського права. У 1809 р. він вже працює над законодавством «для систематичного викладу російських законів». Результати його роботи можна частково бачити з наступного подання в раду Казанського університету. «Відомо, – писав Й. Нейман, – що ще немає в Росії юриспруденції, – і, можна сказати, що навіть немає дійсного права; я був змушений удатися до самих джерел, тобто читати укази один після іншого і помістити

---

¹ Авенариус М. Савиньи и его русские ученики. Передача научного юридического знания в первой половине ХІХ в. *Древнее право*. 2005. № 15. С. 108–118.

² Томсинов В. А. Развитие русской юриспруденции в первой трети ХІХ века. Статья четвертая. *Юрист на досуге*. Выпуск 95. URL: <http://web.archive.org/web/20081219095008/http://www.garant.ru/dosug/95.htm>.

виписки їх в особливих зошитах¹. Насамкінець я пішов за планом, який в головних розділах узгоджується з планом кримінального укладення, схваленим директором комісії і розрізняється тільки в деяких частинах, оскільки систематичне викладання вимагає іншого порядку»². Сьогодні ці розмірковування можуть здатися тривіальними, але в період становлення історико-правової науки і формування системи викладання правових дисциплін це було новацією.

На початку 1814 р. ним була подана в Санкт-Петербурзьку академію наук записка німецькою мовою «Про важливість знання і розробки стародавнього слов'янського права для пояснення стародавніх руських законів і т. д.»³ У ній він закликав російську наукову спільноту фактично звернутися до вивчення давньоруського права. Щодо розуміння виразу «древніх руських законів», думається, німецький автор не розумівся на прихованій офіційною ідеологією Санкт-Петербургу правді політико-правового історичного розвитку, тому не міг у будь-якому випадку критично сприймати привласнену російським самодержавством історію Давньої Русі.

У тому ж році Й. Нейман опублікував навчальний посібник «Початкові засади кримінального права» («Начальные основания уголовного права»), який, проте негативно був оцінений його наступниками. Так,

---

¹ Це дійсно подвижницька праця Й. Неймана, адже перша систематизація громіздкого, заплутаного, науково не опрацьованого російського законодавства відбулася завдяки зусиллям М. М. Сперанського аж через чверть століття! – *Авт.*

² Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России Ярославль: Типография губернского правления, 1909. 690 с. URL: <http://studybase. cc/preview/429021/page: 14/>.

³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета: За сто лет (1804–1904): В 2 ч. / Под ред. заслуж. орд. проф. Н. П. Загоскина. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1904. Ч. 2. С. 53.

видатний російський юрист XIX ст., фахівець з кримінального права М. С. Таганцев вважав, що ця книжка «ніякого стосунку до російського права не має».¹ Дійсно, основний її зміст склали визначення загального характеру, в 54 параграфах не було наведено жодного російського кримінального закону.² Однак, на нашу думку, М. С. Таганцев не врахував історичних обставин появи праці Й. Неймана – адже за століття до часів діяльності російського правознавця суттєвих методологічних передумов для реального доктринального осмислення кримінального права в Російській імперії не було.

У 1818 р. Й. Нейман переходить в Дерпт на кафедру ліфляндського права і в 1826 р. обіймає кафедру теоретичного і практичного російського правознавства, створену в 1820 р.³ Тут він оточує себе групою слухачів, що цікавляться російським правом. Під його керівництвом ними робляться виписки з указів різного часу, створюється група осіб, що ґрунтовано вивчають російську мову і застосовують отримані знання для тлумачень змісту пам'ятників російського законодавства.

Великою заслугою Й. Неймана є те, що він зробив свої оригінальні погляди на організацію викладання російського права, його структуру та зміст. Кращим шляхом до пізнання російського законодавства є, з точки зору Й. Неймана, викладання, пристосоване до самого предмета і конкретних студентів. Це правознавство повинне вивчатися стосовно двох головних його областей: права цивільного і кримінального, притому в останній області в сенсі законів про злочини і покарання, законів кримінально-процесуальних і ре-

---

¹ Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая. Т. 1. 2-е изд., пересмотр. и доп. Спб.: Гос. Тип., 1902. Т. 1. С. 31.

² Томсинов В. А. Правоведы-иностранцы на службе России. Статья третья Иоганн Георг (Иван Егорович) Нейман. *Законодательство*. М., 1999. № 5. С. 99–101.

³ Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского университета. 1802–1902. Т. 1. С. 584.

гулюючих устрій кримінальних і поліцейських судів. Починати вивчення потрібно із законів, що визначають основу стосунків між людьми і їх діями. Отже, як бачимо, він був обізнаним із здобутками тогочасної класичної німецької філософії права, де питання внутрішніх спонукань і зовнішніх заборон, співвідношення права і моралі, а найголовніше – належного (норм права) і суцього (поведінки людей) на небаченому до того часу рівні раціоналістичного осмислення були опрацьовані великим німецьким філософом І. Кантом.

Але недостатньо знати право, – підкреслював Нейман, - треба уміти його практично застосувати; цим займається судочинство цивільне і кримінальне, яке встановлює для цієї мети певні начала. Такі курси мають бути доповнені вивченням історії російського права і літератури з російської юриспруденції. З огляду на те, що остання на той час була украй бідна, Й. Нейман проектує укладання коментаря до російського права великого і скороченого і створення юридичного товариства. Він розділяє свій курс «кримінальних законів» на відділи права матеріального і процесуального, судоустрою і тюрмознавства. Відділ матеріально-правовий побудований на виділенні загальної частини. У неї введені питання: про злочини взагалі, про покарання взагалі, про загострення і пом'якшення покарань, про винуватців і співучасників, про замах на злочин. Особлива частина побудована на розрізненні злочинів і посягань менш тяжких. Отже, німецький фахівець намагався систематизувати кримінальне право Російської імперії на ґрунті дослідження його історичного розвитку.

Для кожної з наведених двох категорій злочинів пропонувалася система співвідношення правопорушень і покарань, що визначаються за них. Тут є і злочини релігійні, проти особи государя і основних законів держави, проти зовнішньої безпеки держави, проти загальної безпеки усередині держави, проти державного майна, злочини посадовців держави стосовно виконання ними своїх обов'язків, злочини проти безпеки осіб, майна і добрих устоїв. У кінці 1826 р. він був

за хворобою звільнений у відставку з Дерптського університету. Близько тридцяти останніх років свого життя Нейман, знесилений хворобою, позбавлений був можливості плідно працювати для науки. Й. Нейман помер в 1855 р.¹

Оцінюючи роль Й. Неймана в розвитку права, Г. С. Фельдштейн писав: «На долю Й. Неймана випала невдячна роль ученого, який заклав підвалини школи, але не побачив результатів своєї діяльності. Детально розробивши план організації викладання руського права, заготувавши для цього величезний матеріал, Й. Нейман не встиг його оприлюднити, хоча і виховав на ньому ряд учнів, що успадкували не тільки його прийоми, але, очевидно, й проведену ним роботу».²

Найвидатнішим представником Дерптської школи слід вважати **Йогана Філіпа Густава фон Еверса**. Він народився в 1781 р. в селі Амелунксене в Пруссії. У 1803 р. закінчив Геттінгенський університет, де його викладачем був один із перших фахівців, який професійно займався російською історією, один із фундаторів норманської теорії (за що йому «дісталось» від нащадків, зокрема радянської історіографії) А. Л. Шльоцер. У 1810 р. Й. Еверс став у Дерптському університеті професором географії, статистики і російської історії. Таким чином, він мав традиційних для науковців кінця XVIII – початку XIX ст. коло інтересів і починав як цивільний історик.

У 1816 р. він був обраний проректором, а в 1818 р. – ректором Дерптського університету і швидко перетворив його у разковий. У 1826 р. Й. Еверс зайняв кафедру

---

¹ Томсинов В. А. Правоведы-иностранцы на службе России. Статья третья Йоганн Георг (Иван Егорович) Нейман. *Законодательство*. М., 1999. № 5. С. 101.

² Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России Ярославль: Типография губернского правления, 1909. 690 с. URL <http://studybase. cc/preview/429021/page: 14/>.

ру державного народного права і політики.¹ У 1808 р. з'являються його роботи «Про походження руської держави. Дослід вивчення за джерелами» («О происхождении русского государства. Опыт изучения его истории по источникам») та «Про джерела Правди Ярославичів» («Об источниках Правды Ярославичей»)². Отже, це вже професійні (звісно, відповідно до тогочасного рівня розвитку науки) студії з історії держави і права Давньої Русі. 1819 року ним створено фундаментальну історико-правову працю «Стародавнє руське право в історичному його розкритті» («Древнейшее русское право в историческом его раскрытии»)³.

У вказаних роботах вдало використовуються методи дослідження класичної філології, що застосовуються до історичного джерела, видно прекрасне знання античних авторів і давніх мов, новітньої німецької ідеалістичної філософії. У останній з вказаних робіт бачимо цікаві й новаторські, особливо для правової науки в Російській імперії у першій половині ХІХ ст., методологічні підходи. Так, Й. Еверс вказував у передмові: «Закон і діяння, взагалі кажучи, перебувають між собою у дуже тісному відношенні. ... Законодавством, можна сказати, обумовлюється історія народу, а історією здійснюється і виправдовується законодавство»⁴. У роботі «Про походження руської держави» Й. Еверс розглянув три питання: хто такі «варяги»,

---

¹ Эверс, Иоганн Филипп Густав. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). СПб: Тип. Акц. общ. Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. ХІ. С. 131.

² Шевцов В. И. Материалы переписки Густава Эверса. *Археографический ежегодник за 1973 год*. М.: Наука, 1974. С. 221.

³ Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / Соч. И. Ф. Г. Эверса Пер. с нем. [и авт. предисл.] Иван Платонов. Санктпетербург: тип. Штаба Отд. корп. вн. стражи, 1835. [2], ХХІІ, 423 с.

⁴ Древнейшее русское право в историческом его раскрытии / Соч. И. Ф. Г. Эверса. С. ІХ.

наскільки реальна легенда про покликання Рюрика і яка була етнічна приналежність Аскольда і Діра.

Вже з перших робіт Й. Еверс виступив проти норманської теорії А. Шльоцера. Але аргументація цього була оригінальною. Новизна цих робіт полягала в твердженні вченого про південне (найімовірніше хозарське) походження Русі. Крім того, Й. Еверс підтримав точку зору тих істориків, які вважали, що державність у слов'ян існувала до покликання варягів. Проти нього виступив А. Шльоцер, помістивши в 5 томі «Нестора» додаток «Выдумувач хозар, у найвищій мірі самонадіяний» («Выдумщик хазар, в высшей мере самонадеянный»). У нім Й. Еверс звинувачувався в невдячності і плагіаті. Той, в свою чергу, теж не промовчав. Це призвело у свою чергу до появи «Неприємних спогадів про Августа Людвіга Шльоцера» («Неприятные воспоминания об Августе Людвиге Шлёцере») Й. Еверса, правда, виданих вже після смерті метра¹. Не утримався від критики одного з основних положень Й. Еверса і М. М. Карамзін: «Він пише розумно, приємно; читаємо його з справжнім задоволенням і хвалимо щиро; але при цьому не можемо погодитися з ним, щоб Варяги були Козари!»²

Ця гіпотеза не знайшла ні тоді, ні зараз підтримки у вчених, думку яких ми теж поділяємо.

Важливим етапом у формуванні концепції Й. Еверса стали «Попередні критичні дослідження з історії Росії» («Предварительные критические исследования по истории России») видані в 1814 р. В основу цієї двотомної монографії лягли вже опубліковані ним роботи з відповідними доповненнями і виправленнями. М. П. Погодін переклав дослідження Й. Еверса. У рецензії на цю працю перекладач писав: «...звертаємо увагу ... молодих людей, які хочуть вчитися Історичній

---

¹ Зеленов М. В. Историки России XVIII – XX веков. Вып. 1. М.: История-Сервис, 1995. С. 83С.

² Карамзин Н. М. История государства Российского в 12 тт. Т. 1. С. 320.

Критиці: тут побачать вони, з яких різних точок можна дивитися на подію, як користуватися доказами, розкладати їх та інш. Нарешті тут знайдуть вони вказівки на багато джерел, у нас мало відомих... викладено з відмінним мистецтвом і цicerонівською хитрістю і в цьому відношенні залишиться назавжди зразковим».¹

Новизна книги Й. Еверса «Історія русів» («История руссов») – у виборі об'єкту і предметів дослідження. Якщо раніше історики основну увагу приділяли лише політичній історії, діяльності князів, тобто зовнішній стороні історії держави, то Й. Еверс обрав для аналізу два нових в російській історіографії об'єкта дослідження. По-перше, він почав дослідження громадянської історії, історії суспільства в усій її повноті. По-друге, замість зовнішньої сторони розвитку держави Еверс звернув увагу на внутрішню, показавши діалектику його становлення і розвитку, виділивши в якості об'єкта дослідження розвиток переддержавних і державних форм суспільного устрою.²

Й. Еверс запропонував нову і оригінальну періодизацію історії Русі. Основна новація полягала в тому, що перший період починався, на відміну від думки більшості істориків не з Рюрика (862 р., формальної дати утворення держави), а з 532 року – першої письмової звітки про русів. Перший період він закінчував 1015 р., початком удільного правління, другий період він доводив до 1224 р. У встановленні хронологічних рамок третього періоду позначилося розуміння Й. Еверсом процесу централізації держави : він закінчив його правлінням Василя III (1533 р.). Четвертий період закінчується 1689 роком – початком одноосібного правління Петра.

---

¹ [Погодин] М. П. [Рец. на кн.:] Предварительные критические исследования Густава Эверса для Российской истории. *Московский вестник*. 1827. № 8. С. 365, 367.

² Зеленев М. В. Историки России XVIII – XX веков. Вып. 1. М.: История-Сервис, 1995. С. 84.

Не з усім у цій періодизації можна погодитися і не все прижилося, але її оригінальність і своєрідність думки Й. Еверса не можуть не викликати схвалення. Видатний німецький історик Бартольд Нибур назвав цю працю «рідкісним явищем» в розвитку історичної науки. Однак, можемо констатувати, що класична імперська історіографічна ідеологія про московське царство як безпосереднє продовження Давньої Русі тут простежується чітко. Очевидно, ні Й. Еверс, ні інші запрошені німецькі фахівці – історики та юристи й гадки не мали поставити під сумнів цю «тяглість», сформовану в душі сумновідомих, і нажаль, ще живих (хоч і у перетвореному шовіністичному вигляді) ідей про Москву «Третій Рим» та «Другий Київ». Достатньо поширена в сучасній історіографії державотворчості ідея про успадкування значною мірою державної моделі Московією та Росією від Золотої Орди тоді навіть не виникала.

Значну увагу Й. Еверс приділив такому новому об'єкту дослідження як економічні, зокрема торгові стосунки. Але новизна була не лише в цьому: він пов'язував їх з розвитком суспільних стосунків і появою правових актів: «Чим більше розвивалися торгівля і обмін, чим багатоманітнішими ставали торгівля і обмін, чим різноманітнішими ставали суспільні стосунки, тим наполегливіше поставала потреба в досконалому законодавстві, яку Ярослав спробував задовольнити за допомогою «Руської Правди».¹

У монографії «Стародавнє руське право...» Й. Еверс досліджує русько-візантійські договори, Руську Правду й інші юридичні акти, знаходячись на оригінальних методологічних позиціях. По-перше, він намагається пояснити усі події через внутрішній розвиток суспільства, через призму родових стосунків.

---

¹ Шевцов В. И. Вопросы социально-экономической истории в работе Г. Эверса «История Руссов». *Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР*: Сбор. науч. трудов. Вып. 2. Днепропетровск: ДГУ, 1971. С. 152.

По-друге, дія будь-якої історичної особи розглядаються як відображення певних суспільних умов. По-третє, Й. Еверс ставить завдання пояснити прадавнє право русів на підставі таких понять і стосунків, які властиві давнім народам, а не на основі правил теперішнього часу. Тому законодавчий акт і право в цілому досліджуються ним в співвідношенні з певним рівнем розвитку суспільства, з політичним і зовнішньополітичним контекстом. Виходячи з цього і критика джерела йде не лише на рівні вивчення вставок і пропусків, а на абсолютно новому рівні текстології.¹

Аналізуючи Руську Правду, він виділив три її частини (Правда Ярослава – 18 статей, Правда Ярославичів – з 19 по 35 статті, і Правда XIII століття – Просторова) і на її основі простежив еволюцію правових стосунків (наприклад, право кровної помсти) в перехідний період від родового побуту в побут державний².

Не зайвим буде відзначити, що в «Стародавньому руському праві...» представлена струнка система розвитку правових інститутів Древньої Русі в контексті родової теорії.³ Це є підтвердженням, на наше переконання, прихильності Й. Еверса до поглядів лідерів німецької історичної школи, у даному випадку, підходів Г. Ф. фон Пухти.

Коротко цю теорію він виклав так: людське суспільство «розвивається з сім'ї на чолі з господарем дому до роду зі старійшиною, до племені з вождем і, в

---

¹ Зеленов М. В. Вказана праця. С. 87.

² Шевцов В. И. Вопросы истории древнейшего права в сочинениях Густава Эверса. *Некоторые вопросы всеобщей истории и методики её преподавания*: Сбор. науч. трудов. – Днепропетровск: ДГУ, 1972. С. 107.

³ Горькова Л. В. Методология истории Густава Эверса. *Вопросы исторической науки: материалы II междунар. науч. конф. (г. Челябинск, май 2013 г.)*. Челябинск: Два комсомольца, 2013. С. 45.

кінцевому рахунку, до народності з правителем».¹ У основу поглядів історика лягла патріархальна теорія, що стверджує, що сім'я є організаційною основою суспільства. Заслуга Й. Еверса полягає в тому, що він поставив завдання виділити ті переддержавні форми громадського об'єднання, які, розвиваючись, поступово переросли в державу. Первинна форма такого об'єднання – патріархальна сім'я з сильною батьківською владою. Група сімей складає рід, організаційну основу усіх кочових народів. Наступна форма об'єднання – плем'я – складається з родів і сімей, але при цьому є якісно новою формою суспільного розвитку, оскільки складається з осілих народів і є показником громадянського суспільства, територіального об'єднання з центром в укріпленому місті. Племена, пов'язані спорідненістю за мовою, релігією, за походженням утворюють народності, природним результатом органічного розвитку яких є держава.

Й. Еверс першим з істориків права Російської імперії спробував пояснити прадавнє руське право, виходячи із стосунків, що панували у первісних народів, так званого патріархального стану громадянського суспільства. Держава була результатом органічного «природного ходу розвитку роду людського», вищою формою суспільного утворення. Таке розуміння утворення держави було новим для вітчизняної історіографії. І хоча окремі елементи схеми Й. Еверса мали місце в працях В. М. Татищева, М. В. Ломоносова, М. М. Карамзіна, вона ламала звичні уявлення, що зв'язували утворення держави із зовнішнім чинником, покликанням варягів.

Й. Еверс намагався показати, що процес утворення держави на Русі не був специфікою її історії, а від-

---

¹ Шевцов В. И. Родовая теория Г. Эверса. *Вопросы историкографии и источниковедения славяно-германских отношений*. М.: Наука, 1973. С. 6.

повідав загальному напрямку розвитку світової історії.¹ Разом з тим, до здобутків німецько-російського науковця слід віднести і комплексність підходів щодо причин походження держави. Стоячи на позиціях «органічного розвитку», притаманних історичній школі права, Еверс водночас віддавав данину і ролі насильства у процесах державотворення. Ця ідея не була у його часи такою поширеною, як у кінці ХІХ ст., коли теорія походження держави внаслідок насильства, створена польсько-австрійським вченим Л. Гумпловичем, стала вельми популярною (варто принагідно зауважити, що її підтримувала, скажімо, Леся Українка²). Й. Еверс відзначав: «Стародавні держави засновані були рукою воїнів. Військовий стан тоді був найбільш шанований; дух бранний переважно виражається у першому письмовому Праві»³.

Родова теорія пізніше була сприйнята і розвинена багатьма ученими Росії, і серед них ми в першу чергу повинні назвати С. М. Соловйова, на якого Й. Еверс зробив глибокий вплив. Взагалі, без посилань на думки цього вченого не обходилася фактично жодна монографічна праця з історії права у ХІХ столітті!

Після важкої хвороби (його почерк став просто нечитаний) у віці 48 років Й. Еверс помер 8(20) листопада 1830 р. Але його творчість цінна тим, що вона, як писав М. П. Погодін, «містить в собі багато поживного для всякого думаючого читача»⁴. Саме тому Еверса не без підстав називають першим істориком руського

---

¹ Сидоренко О. В. Историография IX – нач. XX вв. Отечественной истории. Владивосток: Изд. Дальневосточного университета, 2004. С. 105–106.

² Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: навч. посібник. К.: Правова єдність, 2009. С. 260.

³ Див.: Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. Х.: Право, 2014. С. 87.

⁴ [Погодин] М. П. [Рец. на кн.:] Das alteste Recht der Russen... *Московский вестник*. 1827. № 2. С. 127.

права. Особлива заслуга дерптського професора полягає в тому, що він, як писав історик права другої половини XIX ст. С. М. Шпілевський «уперше наважився прикласти до руської історії природні закони розвитку людського суспільства».¹

Третій визначний представник Дерптської історико-правової школи **Александр Магнус Фромгольд фон Рейц** народився у 1799 р. в містечку Рестгоф Дерптського повіту Ліфляндської губернії. Закінчив юридичний факультет Дерптського університету. У 1825 р. затверджений екстраординарним професором по російському праву в Дерптському університеті, а в 1829 р., після виходу книги «Дослід історії Російських державних і цивільних законів» німецькою мовою, А. Рейцу була запропонована посада ординарного професора російського права. Пропозиція виходила від Й. Еверса, який так висловився про книгу колеги: «Наскільки я можу судити, «Дослід» фон Рейца заслуговує поза всяким сумнівом більшої уваги, ніж звичайний компендіум², незважаючи на неминучі недоліки. Автор самостійно пробиває новий шлях, по якому його послідовникам вже зручно йти далі»³. У 1836 році з'явився російський переклад праці А. Рейца («Опыт истории российских государственных и гражданских законов»⁴). Завдяки цьому, книга впродовж декількох десятиріч років виявилася єдиним посібником при університет-

---

¹ Шпилевский С. М. Статьи, написанные для произнесения в торжественном собрании Казанского университета в 100-летний юбилей Карамзина. *Издание редакции «Известий и ученых записок» Казанского университета*. Казань, 1866. С. 207.

² Скорочений виклад основних положень дисципліни, навчальний посібник.

³ Дьяконов М. Рейц, Александр Магнус Фромгольд фон. Большая биографическая энциклопедия URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/106293/.

⁴ Рейц А. Опыт истории российских государственных и гражданских законов / Пер. с немецкого, издал Федор Морошкин. М.: Университет. тип., 1836. 467 с.

ському вивченні історії російського права. У 1855 р. А. Рейц був обраний почесним членом юридичного факультету Харківського університету¹. Помер вчений 2 липня 1862 р.

Грунтуючись у своїх загальних побудовах на ідеях історичної школи права, А. Рейц в конкретних дослідженнях розвивав погляди Й. Еверса.

Підтримуючи думку про панування родового побуту серед східних слов'ян і, особливо, між членами князівського роду, історик характеризував політичний устрій Русі як «союзу державу»². Форму правління Рейц характеризував як необмежену монархію. — «Немає ніякого сліду обмеження князівської влади. Народ не брав щонайменшої участі в правлінні»³. Щодо судової влади А. Рейц відзначає, що князь «вищу судову владу надавав собі самому в місці свого перебування»⁴. Таким чином, вчений, як і інші його сучасники, з числа істориків держави і права Дерптського університету визнавав за інститутом князівської влади в Давній Русі необмежено монархічну форму правління⁵. При цьому і роль віче як представницького органу, а також рад бояр і дружинників, як станового органу феодалного класу, ним, як видається, недооцінювалися і не бралися до уваги. Як видається, на відміну від Й. Еверса, А. Рейцу не вдалося уникнути модернізаторства у дослідженні історико-правових явищ і процесів. Він аналізував давньоруську монархію з позицій

---

¹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) / под редакцией проф. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. С. 61.

² Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов. С. 17 .

³ Рейц А. Вказана праця. С. 28.

⁴ Рейц А. Вказана праця. С. 51.

⁵ Дербин Е. Н. Институт княжеской власти на Руси IX — начала XIII века в дореволюционной отечественной историографии Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2007. С. 58.

абсолютизму, який у Європі сформувався значно пізніше, на етапі переходу від Середньовіччя до Нового часу.

А. Рейц підтримав точку зору Й. Еверса щодо критики норманської теорії А. Шльоцера, але зазначив при цьому, що і відмовитися від цієї теорії важко, оскільки вона ґрунтується на літописі¹. В своїй періодизації історії давнього руського права А. Рейц, на відміну від Й. Еверса, виділяє три періоди, причому перший з них датує від заснування держави (862 р.) до половини XI ст., тобто появи Руської Правди. З верхньою межею цього періоду цілком можна погодитись навіть з сучасної точки зору. Другий період, за його періодизацією сягає середини XVI ст. – до утворення монархії в Московському князівстві², тобто, якщо при періодизації першого періоду використано більше правовий підхід, то щодо другого можна говорити про політичний. Складно зрозуміти, чому монархія у нього означає появу у Московських великих князів царського титулу. Адже влада перших була такою саме деспотичною й неподільною, як і царів. Крім того, А. Рейц використав при цьому москвоцентричний підхід, тобто поставив в центр періодизації історію Московського князівства, що було характерним для російських істориків того часу³.

Досить цікавими є розмірковування А. Рейца щодо легітимності влади княгині Ольги. Мова йде про те, чи була Ольга великою княгинею чи лише правителькою? Правління Ольги – розмірковує історик, – можливо відповідало звичаю, що панував у приватному житті, де мати одна управляла маєтком. Якщо ж Ольга

---

¹ Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов. С. 15.

² Рейц А. Вказана праця. С. 18.

³ Ця ідеологізована і політизована історіографічна традиція є, на жаль, надзвичайно живучою в Російській Федерації і зараз.

була княжого роду – тоді «зникає дивність жіночого правління і право її незаперечне»¹.

У своїй роботі А. Рейц відзначає, що в добу Київської Русі приватне право² невіддільне від кримінального³, а все сімейне право не належало до сфери законодавства. Воно походило з внутрішнього життя сімейств та зі звичаїв.⁴ Розгляд спірних прав був таким же простим, як і саме право, і подібно йому був справою приватних людей, членів сім'ї чи членів общини. Лише у випадку опору явному і безсумнівному праву закликалаь допомога і участь верховної влади.⁵ Дослідник підкреслює, що грецьке церковне право і звичаї інших держав та монголо-татар відкрили шлях до введення на Русі кримінальних покарань.⁶

А. Рейц був одним з перших, хто звернув увагу на таку процедуру з Руської Правди, як «ізвод пред 12 человека», яка потім стала предметом дискусії серед багатьох вчених, які досліджували цей документ. Й. Еверс⁷ і М. М. Карамзін вважали, що в джерелі йдеться про присяжних, які, на його думку, «розбирали справу по совісті, залишаючи судді визначити покарання і пеню»⁸. Александр Рейц висловив міркування, що «ці 12 осіб не були публічними суддями, а, вірогідно, обирались незалежно обома партіями (тобто і від позивача, і від відповідача – *Авт.*), можливо по шість від кожної сторони». Він також зробив припущення, що «суд 12» був перехідною формою від суду общинного до князівського, так як «суд 12 мужей» «міг вирішу-

---

¹ Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов. С. 23.

² У цьому випадку Рейц мав на увазі цивільне право, тому і виникає відхід від поділу: приватне – публічне право.

³ Рейц А. Вказана праця. С. 55.

⁴ Рейц А. Вказана праця. С. 65.

⁵ Рейц А. Вказана праця. С. 72.

⁶ Рейц А. Вказана праця. С. 188.

⁷ Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. С. 332, 333.

⁸ Карамзин Н. М. История государства Российского. М.: Эксмо, 2008. С. 108.

вати спори краще, ніж багаточисельні збори людей різного роду».¹ Ряд вчених пізніше підтримали цю думку, вбачаючи в цих 12 «суд посередників» («третейський»), який утворювався кожного разу тими, що судяться (О. П. Куніцин, С. В. Пахман, М. М. Ковалевський, М. М. Покровський).²

Висловимо міркування, що це більш вірне припущення, з двох причин. По-перше, суд присяжних не є притаманним для континентального права, він народжений у зовсім іншому, людино-, а не державноцентричному праворозумінні англосаксонського права. Жодних проявів суду присяжних у пізнішому українському, тим більше російському праві (аж до судової реформи 1864 року), ми не зустрічаємо. По-друге, саме ідея А. Рейца, підтримана переліченими вище науковцями, відповідає логіці історико-правового процесу. Мова йде про становий суд («рівний судиться рівними»).

Підсумовуючи, можна зазначити, що представники Дерптської історико-правової школи зробили значний внесок як у становлення історико-правової науки в Російській імперії в цілому, так і становлення її методології, розробку періодизації, окремих вузлових проблем історії держави та права Київської Русі та Московської держави, принципів, змісту та методики викладання правових дисциплін. Більше того, вони створили методологічний «місток» між передовою в континентальній правовій думці німецької історичної школи та наукою правознавства Російської імперії, що формувалася. Непересічну роль у цьому процесі відігравали вчені – юристи, історики держави і права, які працювали в університетах на теренах України. Відзначимо також, що ця тема заслуговує подальшої розробки у вигляді монографічного чи дисертаційного дослідження.

---

¹ Рейц А. Вказана праця. С. 73, 74.

² Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. *Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах*. М.: Юрид. лит-ра, 1957. С. 642-643.

РОЗДІЛ 2

ПЕРШОПРОХОДЦІ, ФУНДАТОРИ ІСТОРИКО-ПРАВОВОЇ НАУКИ В УКРАЇНІ, ЇХ УЧНІ ТА ПОСЛІДОВНИКИ

Зародження історико-правової науки на українських землях нерозривно було пов'язане зі становлення на цьому терені університетів і розвитком у них юридичної освіти. У «Попередніх правилах народної освіти», прийнятих 24 січня 1803 р. встановлювався безпосередній зв'язок між освітою та державною службою.¹ Після 5 років з дня оприлюднення цього документу ніхто не мав права обіймати посаду на державній службі без диплома про освіту. Це певною мірою стимулювало процес отримання освіти державними чиновниками усіх галузей.² Відтоді нормативно-правове закріплення залежності між рівнем освіти чиновника і подальшим просуванням його по службі

---

¹ Колодкин Л. М. Правовой статус преподавателей вузов дореволюционной России (XIX – начало XX веков). *МВД России 200 лет: история, развитие, перспективы: Труды Академии управления МВД России*, 2003. С. 195.

² Предварительные правила народного просвещения. *ПСЗ-1. Т. XXVII. № 20597.*

лише ускладнювалося і видозмінювалося, але залишалася постійно.

Становлення науки «історія права» в університетах на терені України (мова йде, перш за все, про три університети, відкриті у ХІХ ст.: Харківський, Київський та Одеський) забезпечувалося науковими дослідженнями місцевої професури. Науковий доробок професорів, які займалися історико-правовими дослідженнями в указаних університетах, вивчено недостатньо і дуже нерівномірно. За ступенем вивченості їх можна поділити на три групи. До *першої* належать більш вивчені, які зробили значний внесок у розвиток даної науки і про яких написано дисертації (М. Ф. Владимирський-Буданов, Ф. І. Леонтович, І. Д. Іванишев, В. Я. Шульгін, С. В. Пахман, М. О. Максимейко, О. Ф. Кістяківський та ін.). До *другої* увійшли менш досліджені пізнішими науковцями історики права, про яких є окремі статті чи довідки (М. І. Ланге, М. Л. Дювернуа, І. М. Данилович, О. І. Палюмбецький, О. М. Богдановський та ін.). *Третю групу* склали історики права, чий науковий доробок з різних причин фактично не досліджувався (Г. П. Успенський, К. П. Михайловський, В. В. Сокальський, О. І. Загоровський, П. П. Цитович, Г. Ф. Блюменфельд та багато інших).

Звичайно, що про кожного з вищезгаданих професорів третьої групи мається інформація різного обсягу та й праці не усіх з них збереглися донині. Г. Ф. Блюменфельда ми включили у цей перелік, хоча він не був професором, проте працював в Одесі у вказаний період, був випускником місцевого університету і написав низку цікавих робіт, у тому числі одну з історії права Київської Русі, про яку йтиме мова далі.

Окремо хотілося б обмовитися про ще дві, особливо знакові постаті вітчизняної історико-правової науки. По-перше, це академік, президент Української академії наук (1921–1922 рр.) М. П. Василенко (1866–1935), який заслужено визнаний сьогодні як фундатор української національної науки історії держави і права. По-друге, академік М. Є. Слабченко (1882–1952).

Обидва отримали й історичну, і юридичну освіту, мали праці як з загальної історії, так і з історії права. Внесок цих вчених у становлення вітчизняної історико-правової науки не лише незаперечний, а й винятково значущий. Разом з тим, предмет цього дослідження автори окреслили діяльністю вчених дореволюційних університетів у Наддніпрянській Україні. Переважно зверталися до напрацювань професорів. М. П. Василенко в силу своєї активної національно-демократичної політичної та громадської позиції працював у Київському університеті на посаді приват-доцента близько року (1909–1910 рр.), захистив магістерську дисертацію і потім отримав урядову заборону займатися викладанням з політичних міркувань¹.

М. Є. Слабченко у 1911 р. був залишений для підготовки до професорського звання у Новоросійському університеті (пізніше Одеський), готував магістерську роботу, перебував у закордонному науковому відрядженні в Німеччині, а з початком Першої світової війни опинився у діючій армії в чині штабс-капітана².

Таким чином, і М. П. Василенко, і М. Є. Слабченко займалися науковою діяльністю в університетах на теренах України в дореволюційний період вельми нетривалий час. Крім цього, держава і право Давньоруської держави ні тоді, ні пізніше не ставали об'єктом спеціальних історико-правових досліджень цих видатних українських науковців і патріотів. Саме в силу цього їхній доробок не розглядається у даній монографії.

Своє дослідження ми починаємо з аналізу доробку професури Харківського університету, який був

---

¹ Див.: Усенко І. Б. Основоположник української історико-правової науки. *Вісник Національної академії наук України*. 2006. №6. С. 30-34; Микола Прокопович Василенко / Вступна стаття Ю. С. Шемшученка, І. Б. Усенка; Показчик літератури склав В. В. Вороненко. К., 1990. 56 с.

² Див.: Заруба В. М. Історик держави і права України академік М. Є. Слабченко (1882–1952): монографія. Дніпропетровськ: ПП «Ліра ЛТД», 2004. 456 с.

першим серед університетів, відкритих у XIX ст. на українських землях.

5(17) листопада 1804 р. імператором Олександром I був затверджений Статут Харківського імператорського університету, до складу якого входило «Відділення (факультет) Моральних і Політичних наук». Основним завданням факультету була підготовка юристів для державної служби. Статут Харківського університету за своїм змістом майже цілком співпадав з відповідними статутами Казанського та Московського університетів, але була й суттєва відмінність – у Харківському університеті передбачалося утворити кафедру військових наук.¹

Характер розвитку юридичної освіти визначався Статутом імператорських російських університетів 1804 р. Ним встановлювалася структура і зміст освіти на відділенні моральних та політичних наук, де вивчалися державознавчі, філософські та юридичні дисципліни. Безпосередньо юридична частина освіти відділення зосередилася на кафедрі цивільного й кримінального судочинства в Російській імперії.

Формування змісту освіти на відділенні моральних та політичних наук Харківського університету було тісно пов'язане з чинником діяльності іноземних викладачів, які протягом першого десятиліття роботи склали основу викладацького колективу. Цей фактор зумовив розповсюдження просвітницьких ідей, серед яких чільне місце займала теорія природного права. Вона виступала філософським підґрунтям юридичної освіти, що надавало їй філософсько-моралістичного характеру. У 1812 р. було засновано «Товариство наук при університеті», яке мало на меті видання праць професорів.

Цікаво відзначити, що «відкриттям» для деяких сучасних російських істориків права було те, що у Харківському університеті у XIX ст. сформувалися «цілі

---

¹ Харківський університет – рідному місту. Х.: НМЦ «СД», 2004. С. 17.

наукові школи» з римського права, цивільного права та судочинства, торгового права, кримінального права, державного, міжнародного, поліцейського, церковного, фінансового права, енциклопедії та філософії права та історії права, представниками якого називаються І. М. Данилович, І. І. Дитятин, І. М. Собестіанський, М. О. Максимейко.¹

Слід відзначити, що викладачами факультету уже в перші роки його існування подавалися доповіді, що мали історико-правовий аспект. Так, у 1811 р. професором **Г. П. Успенським** було підготовлено роботу «Дослід повісткування про старожитності руські» («Опыт повествования о древностях русских»), частина перша, а наступного року – другу частину.² У другій частині, другому відділенні були підрозділи «Про давність законів руських та їх достоїнства», «Про судочинство, пенях та покараннях». Досить цікавим є підрозділ «Про колишні в Малоросії чини та присутственні місця», де розповідається про історію козацьких звань (полковник, осаул, значковий товариш і т. д.).³ Це була перша спроба наукової роботи у Харківському університеті, в якій містилися елементи історико-правового дослідження.⁴

---

¹ Корнев В. Н. Рецензия на учебное пособие для магистрантов: Желдыбина Т. А., Лядащева-Ильичева М. Н. История юридической науки и образования в России XVIII – начала XX века». Саратов: Издательский дом МарК, 2015. 101 с. *Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2016. №1 (108). С. 262. 260–263.

² Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под редакцией проф. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. С. 18, 19.

³ Успенский Г. П. Опыт повествования о древностях русских. Часть вторая. Харьков: В университетской типографии, 1818. 815 с.

⁴ Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Початки досліджень історії права Київської Русі на українських землях у 1810-х рр. *Історико-правовий часопис*. 2017. №1 (9). С. 17.

В результаті заходів, спрямованих на обмеження самостійності університетів та гоніння на професуру, розпочатих в в другому десятиріччі XIX ст., основна кількість іноземних фахівців виїхала з Російської імперії. В цей час серед викладачів відділення з'являються вихованці Харківського університету, але це не могло вирішити проблему.¹

Згідно зі Статутом 1835 р. відділення отримало назву «юридичний факультет». При факультеті були створені, зокрема, кафедра природного, політичного та народного права та кафедра цивільного права та кримінального судочинства.

В подальший період, з відкриттям Київського університету, зміст та структуру юриспруденції визначали статuti – Київського університету 1833 і 1842 рр. та загальний Статут імператорських російських університетів 1835 р. Згідно з цими документами правнича освіта засновувалася на вивченні чинного законодавства, тобто набувала позитивного характеру. Такі зміни в її характері зумовлювалися політикою уряду Миколи I, що передбачала орієнтацію освіти на національні традиції, збереження влади самодержавства, патріархальних устоїв, у зв'язку з чим юридична освіта устоїв, у зв'язку з чим юридична освіта повинна була зосередитись на вивченні вітчизняного законодавства.

Особлива роль в умовах нових ідеологічних пріоритетів розвитку суспільства відводилася Київському університету, на який покладалося завдання історично та юридично вивчати нещодавно приєднані до імперії західні території і «відновлювати» в них російську культуру й освіту. Меншою мірою зобов'язання вивчати категорію законів, які діяли в окремих губерніях, було

---

¹ Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): автореф. дис. канд. ... іст. наук. спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. С. 12–13.

визначено статутом 1835 р., за яким діяв Харківський університет.

Для передбаченого урядом оновлення засад правознавства в Російській імперії, передусім, до Київського університету, і в меншій мірі – Харківського був спрямований передовий загін правознавців, спеціально підготовлених за системою М. М. Сперанського. З плином часу університети могли частково забезпечити викладання на юридичних факультетах за рахунок підготовлених власних випускників.¹

У 1830-х рр. історико-правова наука виходить за рамки формального, раціоналістичного пояснення історичного процесу, підвищуються вимоги до критики пам'яток права. У першій половині XIX ст. становлення і розвиток вітчизняної історико-правової науки було наслідком наукових історичних відкриттів, тісно пов'язано з джерелознавством, а також з кодифікацією права. Саме у XIX столітті історія вітчизняної держави і права оформилася як наука, оскільки саме в цей період з'являються серйозні, затребувані по сьогодення праці І. Д. Іванишева, Ф. І. Леонтовича, М. І. Ланге, М. Л. Дювернуа, М. Ф. Владимирського-Буданова та ін., що заклали основу вітчизняної історії права як науки і однойменного університетського курсу. Слід відзначити, що ряд вчених, яких можна віднести до родоначальників вітчизняної історії права, працювали у вказаний період у Харківському, Київському та Новоросійському (Одеському) університетах.

У цей час історико-правова наука стала спиратися на джерелознавство як на спеціальну дисципліну, що дало можливість уведення в науковий обіг різних списків Руської Правди та іншого актового матеріалу. У концептуальній суперечці норманізму і антинорманізму з'являються нові, оригінальні версії утворення і розвитку Давньої Русі, зокрема хазарська і родова кон-

---

¹ Єгорова О. В. Юридична освіта в університетах України XIX – початку XX ст. (етапи та особливості розвитку): автореф. дис. ... канд. іст. наук. С. 13–14.

цепції Д. І. Гловайського, Й. Ф. Г. Еверса, О. М. Ф. Рейца та ін. Закономірно, що саме в першій половині і в середині XIX ст. з'явилися спеціальні, саме правові дослідження історії права.¹

У 1839 р. зі схвалення юридичного факультету Харківського університету була опублікована праця **М. П. Клобуцького** «Дослідження головних основних законів Російської імперії в історичному їх розвитку» («Исследование главных основных законов Российской империи в историческом их развитии»).

Після прийняття у 1863 р. нового університетського статуту, на юридичному факультеті Харківського університету утворювалося 13 кафедр з 13 професорами та 6 доцентами замість колишніх 7 кафедр при 8 професорах та 2 ад'юнктах. Установлювалася кафедра руської історії.²

Успенський Гаврило Петрович народився 8 липня 1765 р. у Белгородській губернії. Він походив з духовного стану. У 1786 р. закінчив Сєвську духовну семінарію, в 1790 р. – Петербурзький учительський інститут³ Викладав в Головному народному училищі Воронежа (1790–1807 рр.). Був членом Болховитиновського літературного гуртка. Переклав з німецького книгу «Миколи Унштета подорожі по зачарованому світу» («Николая Унштета путешествия по заколдованному миру») (Вороніж, 1801–1802) (причому надрукував за свій рахунок 370 примірників, які пожертвував «для

---

¹ Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X – 20-ті рр. XX ст.): монографія. Харків: Діа плюс, 2013. С. 13.

² Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). С. 64.

³ Успенский (Гаврила Петрович). *Энциклопедический словарь (в 86 томах)*. Т. 35 (69): Усинский пограничный округ – Фенол / Подъ редакцією К. К. Арсеньева и заслуженного профессора Ф. Ф. Петрушевскаго. Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). С.-Петербургъ: Семеновская Типо-Литографія (И. А. Ефрона), 1902. С. 19.

нагородження учнів»); з французької – «Космографію або опис тіл світу для загальнокорисного призначення великих справ Божих» («Космографию или описание тел мира для общепользеного назначения великих дел Божих») (Вороніж, 1801 р.) і «Міфологію» абата де Трессана» (1805 р.)¹

У 1807 році, після відмови М. М. Карамзіна від кафедри історії в Харківському університеті, Г. П. Успенський був запрошений на цю кафедру. У тому ж 1807 р. Гаврило Петрович подав у Харківський університет першу частину детального «Словника установлень і винаходів» («Словарь учреждений и наблюдений»), над яким працював декілька років. З жовтня 1807 року Г. П. Успенський – лектор Харківського університету з російської історії та статистики, з 1808 року – ад'юнкт з 1811 року – екстраординарний професор, з 1813 року – ординарний професор, з 1814 року – декан словесного відділення. З 1812 року Успенський редагував науково-художній журнал «Український вісник» («Украинский вестник»), який видавався в Харківській друкарні і поширювався по містах Харківської губернії, а також – в Севську, Карачеві, Брянську. Два сини Г. П. Успенського успішно закінчили Харківський університет. Один з них залишив свої спогади про батька, які були опубліковані в «Воронезьких губернських відомостях» («Воронежские губернские ведомости»)². Г. П. Успенський помер 10 травня 1820 р. у м Харкові.³

---

¹ Акиншин А. Н Успенский, Гавриила Петрович. *Воронежская историко-культурная энциклопедия*. ВИКЭ. персоналии. . Воронеж, Центр духовного возрождения Черноземного края, 2006. С. 435–436.

² Відомий польський церковний діяч і педагог кінця XVIII – першої третини XIX ст.

³ Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Початки досліджень історії права Київської Русі на українських землях у 1810-х рр. *Історико-правовий часопис*. Луцьк: Східноєвроп. нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2017. № 1 (9). С. 17.

Данилович Гнат (Ігнацій) Миколайович народився в с. Гриневичі, Підляського воєводства Бельського повіту 1 січня 1787 р. в сім'ї уніатського священника (нині Гриневичі Дужі Білостоцького воєводства, Польща)¹ о. Миколая Даниловича та його дружини Доміцели Михневич. Старші брати батька були римокатолицькими священниками, оскільки їх виховував ще батько (дід Ігнатія, як його називали), а вже Миколай Данилович і його молодші брати виховувались дядьком – уніатом. Виходячи з прізвища та походження із змішаної католицько-уніатської родини, а також прийняття рідними братами римокатолицького сповідання, можна припустити, що Ігнацій Данилович належав до спольщених українців.

Від 1797 року навчався в школі католицького чернечого ордену піарів у м. Ломжа, яку закінчив 1801 року (тут одним з його вчителів був Алоїз Осінський. Потім – у пруській гімназії в м. Білостоці.² 1811 р. закінчив юридичний факультет Віленського університету. 1812 р. отримав ступінь магістра права. З 1814 р. у Віленському університеті викладав місцеве цивільне право. 1819 р. затверджений ад'юнктом Віленського університету, а у 1822 р. – екстраординарним, 1823 р. – ординарним професором цивільного і кримінального права Російської імперії і приєднаних від Польщі губерній. Від 1821 р. підтримував близькі стосунки з видатним польським істориком Й. Лелевелем, який прибув до Віленського університету. Після слідства в справі таємних студентських товариств «філоматів» та «філаретів» обох було у 1824 р. звільнено з роботи.

---

¹ Волков В. А., Куликова М. В., Логинов В. С. Московские профессора XVIII – начала XX веков. Гуманитарные и общественные науки. М.: Янус-К: Московские учебники и картолиотография, 2006. С. 89.

² Ігнатій Данилович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B3%D0%BD%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B9_%D0%94%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

Г. М. Даниловичу було заборонено проживати в Литві та Білорусі. Переїхав в Україну, у Харків, де з осені 1825 р. викладав у Харківському університеті (1825–1830 рр.) російське і провінційне право¹. З 1825 р. – професор дипломатії Харківського університету, пізніше завідувач кафедри російського і провінційного права, видав Судебник Казимира 1468 р. та Літопис Литви та Русі.² У 1830 р. за поданням видатного українського та російського юриста і державного діяча М. М. Балудянського був відряджений у Петербург для заняття у II відділенні власної його імператорської величності Канцелярії (яке й очолювалося М. М. Балудянським і займалося систематизацією законодавства Російської імперії та підготовкою проектів нових законодавчих актів) законодавчою діяльністю, де виконував обов'язки редактора законопроекту – готував Звід законів для губерній, які були забрані від Польщі. Працював під керівництвом видатного російського юриста, державного діяча і реформатора М. М. Сперанського (законопроект прийнятий не був).

1834 р. з відкриттям Київського університету св. Володимира разом з К. О. Неволіним³, С. Й. Богородським⁴, С. М. Орнатським⁵ був призначений на юриди-

---

¹ Так у XIX ст. нерідко називали розділ навчального курсу з римського публічного права, у якому вивчалось управління провінціями та місцева адміністрація Римської республіки та імперії.

²Ковальчук О. М. Данилович Гнат Миколайович. *Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/yurydychnyy-fakul%60tet/danylovych-gnat-mykolayovych/>.

³ Костянтин Олексійович Неволін (1806–1855) – один із найбільш видатних дореволюційних юристів Російської імперії, учень Ф. К. фон Савіньї, ректор Київського університету (1837–1843),

⁴Сава Йосипович Богородський (1804–1857) – український криміналіст, професор юридичного факультету Київського університету.

⁵Сергій Миколайович Орнатський (1806–1884) – російський і український цивіліст, завідувач кафедри російських

чний факультет. Привіз з Санкт-Петербурга монети, медалі, які призначалися для урочистого закладання університету. В університеті обіймав посаду професора державного права і місцевих законів.

Перший декан юридичного факультету Київського університету (1835–36 рр.). Після заворушень польських студентів 1839 р. і тимчасового закриття університету разом з іншими професорами польського походження Г. М. Даниловича переведено подалі від Польщі до Московського університету, де він очолював кафедру законів благоустрою і благочиння. Невдовзі захворів на нервовий розлад і 1842 року повернувся до Києва. Член вчених громад: Варшавського любителів наук – 1829 р., Московського історії і старожитностей російських, Північних антикварів у Копенгагені і Краківському університеті. Нагороджений знаком відмінної служби за 20 років у 1835 р., орденом св. Анни.

Відомий вчений – славіст І. І. Срезневський високо цінував Г. М. Даниловича, зазначаючи, що науковим скептицизмом та схильністю до наукового аналізу він зобов'язаний саме лекціям цього свого викладача.¹ Помер в Моравії під час перебування на лікуванні. 30 червня (12 липня) 1846 року.² Знав польську, латинську, німецьку, французьку й російську мови, володів даром оповідача, мав глибокі знання в галузі руського права. Про начитаність Даниловича в іноземній літературі можна судити по записці, виготовленої ним у 1818 році на прохання князя Чарторийського, що міс-

---

цивільних законів і процесу, декан юридичного факультету, проректор Київського університету.

¹ Максимейко Н. А. Данилович, Игнатий Николаевич/ Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования* (1805-1905). С. 231–233.

² Ігнатій Данилович URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B3%D0%BD%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B9_%D0%94%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

тить порівняння кодексу Наполеона з правом польським. Її видав Олександр Краусгар під заголовком «Кодекс Наполеона в порівнянні з правами польським і литовським» у Варшаві («*Kodeks Napoleona w porównaniu z prawami polskiem i litewskiem*»).

Г. М. Данилович був дослідником і видавцем найдавніших пам'яток литовсько-руського законодавства, матеріалів з історії Польщі, Литви й України. Іменем вченого названо літопис Литви і Русі, знайдений ним у Білостоцькому воєводстві. Основні наукові інтереси Г. М. Даниловича стосувалися історії і тогочасного стану права західних губерній Росії, зокрема литовсько-руського права. Дотримувався демократичних поглядів, протестував проти кріпацтва, пропагував ідею слов'янської єдності (вельми популярний у слов'янському світі у ХІХ ст., особливо у другій та третій чверті, панславізм).

Твори Г. М. Даниловича, в яких він обстоював думку про єдність права слов'янських народів, друкувалися польською і російськими мовами, зокрема в «Журнале Министерства народного просвещения» (1836–1840 рр.). Колекція вченого Даниловича до Й. Лелевеля зберігається в бібліотеці Польської академії наук (Краків).¹ Г. М. Данилович відстоював необхідність вивчення права Великого князівства Литовського для з'ясування загальних закономірностей розвитку руського права, був предтечею наукової школи західноруського права, яка досліджувала, зокрема, своєрідність державо-правового укладу на українських і білоруських землях.

Г. М. Данилович був послідовним прихильником природно-правової теорії, при чому того її варіанту, який був створений французькими просвітниками ХVІІІ ст. (Вольтер, Ш. Л. Монтеск'є, К. А. Гельвецій, Ж. Ж. Руссо). Як й інші вчені – польські патріоти (у тому числі й той самий Й. Лелевель) він високо ці-

---

¹ Герасимова Г. П. Данилович Ігнатій Миколайович // Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г – Д. С. 290.

нував досягнення французької революції (об'єднання території держави, звільнення світської влади від підпорядкування церкви, руйнування панування феодалізму, проголошення рівності всіх перед законом). Вчений обстоював свободу думки, виступав проти кріпосного права, висловлювався за громадянський шлюб і рівноправність подружжя, критикував нерозривність церковного шлюбу.

Як видатний знавець феодального права і пам'ятників законодавства Великого князівства Литовського, Г. М. Данилович у своїх роботах підкреслював порівняно високий рівень розвитку права цього державного утворення. Він одним з перших звернув увагу російських істориків права на необхідність ретельного вивчення історії держави і права Великого князівства і збереження для нащадків пам'яток права. Він мріяв відродити мову Литовського Статуту і пропагував ідею єдності слов'янських народів.

Твори Г. М. Даниловича за литовським законодавством: «Історичний погляд на литовське законодавство» («Historyczny rzut oka na prawodawstwo Litewskie», видана спершу німецькою мовою у 1834, а потім у Вільно 1834 р.); «Погляд на литовське законодавство і литовські статuti» («Взгляд на литовское законодательство и литовские статuty», вміщено в «Юридические записки Редкина», том I, 1841 р.); «Повсякденні уваги до іпотек» («Dorywcze uwagi o hypotekach, Санкт-Петербург, 1835 р.); «Бібліографічний опис усіх відомих рукописів і друкованих примірників Литовського Статуту» («Opisanie bibliograficzne dotud wiadomych rukopismow i drukowanych exemplarzow Statutu Litewskiego», вийшов польською мовою у «Dziennik Wilenski», 1823; російською мовою з деякими змінами в «Журнале Министерства народного просвещения», 1838, № 2).

У 1826 році Г. М. Даниловичем було видано сьогодні загальновідомий Статут Казимира IV («Statut Kazimierza IV, більш відомий як Судебник Казимира IV»), в 1827 році «Літопис Литви і Хроніка руська»

(«Letopisiec Litwy i Kronika ruska»), знайдений вченим на Білостокщині. Г. М. Данилович чимало зробив для юридичного джерелознавства, складання джерельної бази із досліджень історії не лише Польщі, а й України. Зібрані ним понад 2500 джерел з історії держави і права були видані друком у двох томах вже після смерті вченого у 1860–1862 роках у Вільні під назвою «Скарбниця актів папських, цісарських, королівських, князівських, народних ухвал, постанов різних влад та урядів, що можуть допомогти критичному з'ясуванню історії Литви, Русі Литовської і близьких їм земель» («Skarbiec diplomatow papieskich, cesarskich, krolewskich, ksiazeczych, uchwal narodowych, postawowien roznych wlad i urzedow, poslugujuacych dokrytycznego wyjasnienia dziejow Litwy, Rusi litewskiej i osciennych im krajow»).

Стаття Г. М. Даниловича «Про литовські літописи» («О литовських летописях» в «Журнале Министерства народного просвещения», 1840, № 11) до початку ХХ століття залишалася корисним посібником з історичної бібліографії Великого князівства Литовського. Разом з князем Д. А. Оболенським Г. М. Данилович видав «Книгу посольську метрики Великого князівства Литовського» («Книга посольская метрики Великого княжества Литовского», Москва, 1843). Крім того, опублікував «Історичний погляд на давню освіту міст слов'янських до XIII ст.» («Исторический видгляд на древнее образование городов славянских до XIII ст.»), вміщено до «Сборник общества истории и древностей Российских», 1841, т. IV)¹.

Михайловський Капітон Пилипович народився 1 січня 1789 р. Виховувався в академічній гімназії при Московському університеті. Обіймаючи з лютого 1812 р. по 1819 р. посади екстраординарного і ординарного професора на кафедрі історії, географії і статистики Російської держави, проводив із студентами лек-

---

¹ Ігнатій Миколайович Данилович: біографія. URL: <http://www.people.su/ua/33576>.

ційні і практичні заняття з російського цивільного права (1812, 1813, 1819), теорії російської юриспруденції (1813), історії законодавства Російської імперії (1815–1816), історії російського права (1819), російсько-кримінального права (1816).¹ З 1823 р. – екстраординарний професор Харківського університету. В 1823 р. виголосив актову промову «Про початки та походження російського законодавства» («О началах и происхождении российского законодательства»), де вказував, що першим писаним джерелом руського права є Руська Правда, а її автором – Ярослав Мудрий. Він також вважав, що кримінальні закони запозичені слов'янами від германців, а цивільні – від римлян. Помер 1 січня 1823 р.²

Куницін Олексій Васильович народився близько 1805³ (за іншими даними в 1807 р.)⁴ у селі Поріччя Тверській губернії в сім'ї священника. Вчився в Тверській духовній семінарії, потім в Санкт-Петербурзькій духовній академії. Крім того, під керівництвом графа М. М. Сперанського вивчав законознавство в I відділенні імператорської канцелярії, одночасно слухав лекції в Санкт-Петербурзькому університеті. У 1831-1834 роках вивчав юридичні науки у Берлінському університеті, займався у Савініні. Після повернення в Санкт-

---

¹ Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 8

² Попов Б. В. Михайловский, Капитон Филиппович / Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 191–193.

³ Е. И-в. Куницын Алексей Васильевич. Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 193.

⁴ Куницын Алексей Васильевич. URL: http://www.univer.kharkov.ua/ru/general/our_university/rectors?cat=10&ofs=0.

Петербурзький університет підтвердив науковий ступінь доктора наук і був зарахований до II відділення імператорської канцелярії. У 1834 році,¹ (за іншими даними в 1835 р.),² захистивши тези «Про спадкоємство згідно із законом за засадами руського законодавства» («О наследовании по закону по началам русского законодательства») в Санкт-Петербурзькому університеті,³ був затверджений в ступені доктора права і призначений викладачем в Харківський університет. З 1837 року – екстраординарний, з 1838 року – ординарний професор на кафедрі цивільних законів.

О. В. Куніцин був затверджений Петербурзьким університетом у вченому ступені доктора прав; але слід зауважити, що затверджений він був умовно, із зобов'язанням представити докторську дисертацію впродовж року. Треба сказати, що цю дисертацію він представив тільки 24 грудня 1842 р., після неодноразових і наполегливих запитів з боку міністерства;⁴ між тим в 1838 році він був затверджений в званні ординарного професора, а наступного року був обраний навіть ректором. Докторська дисертація О. В. Куніцина «Про право спадку згідно із законом, на підставі законів Російської імперії, в історичному його розвитку» («О праве наследства по закону, на основании законов

---

¹ Куницын Алексей Васильевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8B%D0%BD,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9_%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.

² Куницын Алексей Васильевич. URL: http://www.univer.kharkov.ua/ru/general/our_university/rectors?cat=10&ofs=0.

³ Е. И-в. Куницын Алексей Васильевич. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 193.

⁴ Там само. С. 194.

Российской империи, в историческом ея развитии») була представлена через міністра в Раду Петербурзького університету і схвалена після сприятливого відгуку про неї професора К. А. Заборовського. У Харківському університеті О. В. Куніцин викладав енциклопедію законознавства і римське право, цивільні закони Російської імперії, нетривалий час читав кримінальне право. У 1836-37 роках обіймав посаду синдика Харківського університету¹, з цього ж часу був членом комісії із складання зведення університетських постанов. У 1839-41 роках – ректор університету. У 1849-50 і 1852-53 роках виконував обов'язки ректора. Надалі – проректор, з 1842 по 1858 рік (з нетривалими перервами) – декан юридичного факультету, директор Педагогічного інституту. Звільнений з Харківського університету в 1862 році.² У 1866 році був обраний професором цивільного права в тільки що відкритий Новоросійський університет, де читав лекції до 1874 року. Деякий час викладав також римське право. У 1874 році вийшов у відставку і переселився в Харків. З 1845 року – член

---

¹ Адміністративна посада, що існувала в Імператорських університетах Російської імперії в період 1804-1863 рр. Займався питаннями судочинства в університеті. У завдання синдика входила підготовка рішень університетського суду відповідно до норм університетських статутів і державних законів. За Статутом 1835 року синдик призначався попечителем навчального округу з чиновників, що мають вчені ступені по юридичному факультету, і затверджувався міністром народної освіти, здійснював контроль за ходом справ в канцелярії Ради університету і управляв канцелярією Правління, спостерігав за законним здійсненням справ в університеті. У разі незгоди синдика з позицією Ради з юридичних питань мав право безпосередньо звернутися до міністра народної освіти. Посада синдика надавала право на чин 8-го класу.

² Е. И-в. Куніцын Алексей Васильевич. Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. С. 194-196.

Копенгагенського товариства північних антикварів. У грудні 1863 року Рада Харківського університету обра- ла його своїм почесним членом. Помер 7 (19) лютого 1883 р. в Харкові.¹

Початок нового етапу розвитку історико-правової науки в Україні пов'язаний з діяльністю **Іванишева Миколи Дмитровича**. Народився 5(17) листопада 1811 року в Києві у родині священника, був одним із чотирьох дітей. Походив з обрусілого козацького роду Іванишів. 1825 р. закінчив з відзнакою Київське пові- тове училище, потім навчався в семінарії, за відмінне навчання був направлений для здобуття освіти до Санкт-Петербургу, де і закінчив у 1835 р. філософсько- юридичне відділення Головного педагогічного інститу- ту. Був направлений казенним коштом у відрядження за кордон для підготовки до професорського звання, проходив навчання і стажування у Берлінському уні- верситеті. У 1840 р. захистив докторську дисертацію².

М. Д. Іванишев був членом Київської археографі- чної комісії (з 1843 р.), професором кафедри законів державного благоустрою в Університеті св. Володими- ра у Києві (з 1840 р.), деканом юридичного факультету (1848–1861 рр.), ректором цього університету (1862– 1865 рр.).

М. Д. Іванишевим провадилась наукова діяльність у середині ХІХ ст., тому цікавим видається через дос- лідження творчої спадщини вченого з'ясувати харак- терні особливості вітчизняної історико-правової науки, яка тільки зароджувалась.

---

¹ Служители Фемиды: страницы истории юридического образования и науки в Императорском Новороссийском – Одесском национальном университете имени И. И. Мечни- кова (1865–2015 гг.) / авт. кол.: И. С. Канзафарова, Б. С. Ба- чур, М. А. Подрезова [и др.]; рук. проекта, сост. И. С. Кан- зафарова; под ред. И. С. Канзафаровой. Одесса: Астропринт, 2015. С. 85–86.

² Іванишев Микола Дмитрович. URL: resjource.history.org.ua.

Слід зазначити, що історико-правові дослідження, які проводились вказаним вченим, були предметом вивчення як дореволюційних, так і радянських науковців. Зокрема, творча та громадська діяльність М. Д. Іванишева розглядалась у працях О. В. Романовича-Славатинського, О. Ф. Кістяківського, О. О. Котляревського, М. П. Загоскіна, М. Ф. Владимирського-Буданова, М. О. Максимейка, О. О. Малиновського, Е. А. Скрипільова, О. Ф. Скакун, І. Б. Усенка, В. І. Андрейцева, В. А. Короткого, Т. І. Бондарук, І. С. Гриценка, С. І. Михальченка, О. Д. Тихомирова. У результаті критичного осмислення наукової спадщини М. Д. Іванишева ними було виявлено кілька суттєвих рис його наукових поглядів.

Зокрема, вчений одним з перших у вітчизняній історико-правовій науці при вивченні слов'янських законодавств застосував порівняльно-правовий метод, намагався досліджувати руське право у порівнянні з правом німецьких та слов'янських народів, вивчав діяльність копних судів в Україні. Як зазначають І. Б. Усенко та Т. І. Бондарук, творчість і наукові ідеї вченого передували появі концепції західноруського права.¹ Як вважають дослідники, М. Д. Іванишев був

---

¹ Антологія української юридичної думки: [в 6 т.] / [Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.]. К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т 2: Історія держави і права України: Руська Правда / [упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко та ін.]. с. 36. 592 с.; Бондарук Т. Західноруське право та його дослідники. *Хроніка*. 2000. 1998. Вип. 27–28. Держава, культура, право. С. 79; Бондарук Т. І. Наукова концепція західно-руського права у працях учених Київського університету. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2000. Вип. 39. С. 22; Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. 2000. С. 21–22; Усенко І. Е. Київський університет і розвиток юридичних досліджень в Українській Академії наук. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2000. Вип. 39. С. 16.

яскравим представником історичної школи права, належав до прихильників «общинної» теорії походження держави у давніх слов'ян.

У своїй докторській дисертації «Про плату за вбивство у давньому руському та інших слов'янських законодавствах у порівнянні з германською виурою» («О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской виурой»), захищеній 1840 року¹ вчений уперше поставив питання про необхідність порівняльного вивчення слов'янського права для того, щоб краще уявити право давньоруське, першим почав вивчення цього питання, показав типове в звичаєвому праві цих народів, відмінності та особливості провадження кримінального процесу. Наукова світоглядна позиція вченого склалась під впливом німецької (класичної) історичної школи права. Як зазначають В. І. Андрейцев та В. А. Короткий, «Іванишев фактично запозичив метод та термінологію німецької історичної школи права, але приклав їх до слов'янських законодавств»².

Тому у вказаних вище працях проводяться ідеї історичної школи права, застосовується термінологія цієї школи: «Ми можемо зобразити виру в її первісному вигляді, як вона виникла з самого життя народу».³ Як зазначають згадані вище В. І. Андрейцев та В. А. Короткий, «він поєднав «німецьку» методологію та «слов'янознавчий» зміст у правознавстві».⁴ Причому значну увагу вчений приділив вивченню кримінального права слов'янських народів. За характером

---

¹ Іванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской виурой. К.: Въ Университетской типографии, 1840. 112 с.

² Андрейцев В. І., Короткий В. А. Микола Іванішев: монографія. К.: Прайм, 1999. С. 103.

³ Іванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской виурой. С. 3.

⁴ Андрейцев В. І. Микола Іванішев. С. 103.

зроблених висновків у працях М. Д. Іванишева його можна віднести до переконаних слов'янофілів. Так, О. Ф. Кістяківський зазначав, що «скрізь у нього проглядає погляд, що у слов'ян панували більш досконалі засади»¹.

Важливою рисою робіт було те, що М. Д. Іванишев шукав не стільки різницю між законодавством слов'янських та німецьких народів, скільки намагався довести спорідненість правових (у т.ч. і кримінально-правових) норм у слов'янських народів.² Найбільш яскраво це виявилось у його роботі «Про плату за вбивство...» Так, М. Д. Іванишев вказував, що метою дослідження законодавства народів богемського, моравського, мазовецького, польського, литовського, сербського, руського є виявлення «чисто слов'янских засад», їх відділення від німецьких та римських.

У висновках вказаної праці вчений вказує на спільні риси у законодавствах слов'янських народів: невизначеність покарань; прояв у давньоруському праві поняття, що виникло з життя слов'ян — головництво; наявність ордалій тощо. М. Д. Іванишев підкреслював, що «між давніми слов'янськими законодавствами знаходиться внутрішній тісний зв'язок, який виник із одноплеменності слов'янських народів». ³Таким чином, М. Д. Іванишева слід вважати представником концепції «слов'янського права»⁴, прихильником історико-юридичного обґрунтування ідеї панславізму.

---

¹ Кістяковский А. Профессор Н. Д. Иванишев и его сочинения. *Юридический вестник*. 1877. № 7/8. Отд. 2. С. 13.

² Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванишева. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. №2(15). С. 81.

³ Іванишев Н. Вказана праця. С. 33.

⁴ Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванишева. С. 81.

Слід зазначити, що при дослідженні слов'янського законодавства М. Д. Іванишев застосував ряд методів, котрі на той час не часто застосовувалися вітчизняними істориками права, провідним серед яких, як вважають вчені, є порівняльний метод. М. О. Максимейко пізніше наголошував на існуванні кількох форм (або видів) порівняльного методу, а також виявляє наукові результати і цінність для національного права від його застосування. Зокрема, це роз'яснення недостатньо чітких визначень у пам'ятках національного права; виявлення якостей історичних явищ права як спільних, так і відмінних у різних народів; з'ясування причин правових явищ; об'єктивне розуміння історії національного права.¹ У праці «Про плату за вбивство...» М. Д. Іванишев пояснював, що для виявлення відмінних рис правових явищ у різноетнічних народів необхідно спочатку виділити певні спільні риси у споріднених народів. Саме для цього вчений підкреслював: «Я вважаю за потрібне порівняти германські законодавства різних часів, знайти в них загальні риси, і ці загальні риси складуть характер германської вири»².

Аналізуючи історико-правовий матеріал за аналогією, М. Д. Іванишев намагався знайти спільні риси «плати за голову» у слов'янських народів, у тому числі досліджуючи давньоруське кримінальне право. Як зазначає С. І. Михальченко, «...Іванишев намагався знайти свого роду екстракт, квінтесенцію слов'янського права»³. Дана методологічна позиція М. Д. Іванишева проглядалась й у іншій праці — «Міркування про ідею особистості у стародавньому праві богемському і скан-

---

¹ Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типография и Литография Зильберберг, 1897. С. 13–14.

² Іванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. С. 2.

³ Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западнорусского права). М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. С. 25.

динавському» («Рассуждение об идее личности в древнем праве богемском и скандинавском»), в якій він для порівняння виділив, на його думку, найкращих репрезентантів німецького та слов'янського права – право скандинавське та богемське. Таким чином, на першому етапі вчений намагався виділити характерні риси правових явищ у кожного з етнічно спільних народів. Другий, і, фактично, провідний етап застосування порівняльного методу – порівняння вказаних рис з метою виокремлення відмінних ознак правових явищ. Як зазначає О. Ф. Кістяківський, «скрізь він шукає різних відмінностей і навіть протилежностей».¹ Як справедливо відзначав М. П. Загоскін, «уся діяльність Іванишева.. була.. прагненням до вирішення поставленого ним питання, яке й привело його до повного переконання в чистоті національного характеру давнього законодавства нашого»²

Як зазначав сам М. Д. Іванишев, порівняння слов'янських законодавств необхідно і для «пояснення давнього руського права».³ Отже, порівняльний метод, на думку вченого, має слугувати і більш глибокому дослідженню національного права. На думку С. В. Кудіна, крім порівняльного методу, М. Д. Іванишев застосовував і інші методи, серед яких варто виділити історичний та спеціально-юридичний (формально-догматичний).⁴ Зокрема, історичний метод чітко виявився у праці «Міркування про ідею особистості...».

---

¹ Кістяковский А. Профессор Н. Д. Иванишев и его сочинения. С. 13.

² Загоскин Н. П. Метод и средства сравнительного изучения древнейшего обычного права славян вообще и русских в особенности. Казань: В типографии университета, 1877. 52 с.

³ Іванишев Н. Вказана праця. С. 112.

⁴ Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванишева. С. 82.

Так, вчений зазначав, що «всесвітня історія законодавств є поступовим розвитком і здійсненням ідеї особи в житті народів»¹. При цьому М. Д. Іванишев детермінував появу у законодавствах різних народів норм щодо прав особи релігією, державною волею (Греція), внутрішньою боротьбою між станами (Рим), народною свідомістю (скандинави та богемці у язичницький період)². Спеціально-юридичний метод простежується у всіх працях вченого, найбільш яскраво виявляється при дослідженні ним віри та головщини у німецькому та слов'янському праві. Вивчаючи законодавство, М. Д. Іванишев завдяки аналізу, абстракції, іншим формально-логічним прийомам встановлює зовнішні ознаки таких правових термінів як «вира», «головництво», «плата за вбивство», з'ясовує їх відмінні риси, дає визначення цим та іншим юридичним поняттям та термінам.³

М. Д. Іванишев став засновником знаної в історико-правовій науці київської історико-юридичної школи (школи істориків західноруського права) яка почала формуватися у 60-ті рр. XIX ст. Вона була об'єднана спільними методологічними підходами та напрямком наукових інтересів щодо вивчення державних установ та права Великого князівства Литовського. Не можемо не погодитися з думкою В. М. Заруби про те, що заслуга названих вчених полягає у тому, що вони вперше поставили питання про існування окремого (хоч і у складі загальноросійського), західно-руського, тобто українського і білоруського права, зі своїми специфічними особливостями. А це вже був вельми суттєвий

---

¹ Сочинения Н. Д. Иванишева / [под ред. А. В. Романовича-Славатинскаго]. К.: В университетской типографии, 1876. С. 85.

² Сочинения Н. Д. Иванишева. С. 85–87.

³ Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванишева. С. 83.

крок до виокремлення історії держави і права України в самостійну науку.¹

Палюмбецький Олександр Іванович народився 1811 р. у Казані у родині священника. Освіту одержав у Казанській духовній семінарії. З 1829 р. – студент філософсько-юридичного факультету Головного педагогічного інституту в Петербурзі. У 1836–1838 рр. продовжив навчання за кордоном. Після повернення призначений у Харківський університет. У 1844 р. захистив докторську дисертацію «Про систему судових доказів стародавнього германського права порівняно з Руською Правдою і пізнішими руськими законами, які перебувають з ним у найближчому відношенні» («О системе судебных доказательств древнего германского права сравнительно с Русскою Правдою и позднейшими русскими законами, находящимися с ним в ближайшем соотношении»). В цій дисертації автор розвивав наступні положення. По-перше, засади, виражені в давніх германських законах та Руській Правді, відносно помсти та приватної винагороди – різні. Друге, звід, про який згадується в Руській Правді, не належить до судових доказів. По-третє, в установленні помічників при клятві можна бачити початки присяжних; по-четверте, право доказу присягою та ордаліями за Руською Правдою належить як позивачу, так і відповідачу. Наступне. Поєдинок між сторонами за руським правом використовувався при недостатності доказів у позивача і, крім того, слугував доказом для відповідача, який міг замінити ним інші засоби захисту, окрім присяги. І, нарешті, по-шосте, стосовно системи судових доказів вплив германського законодавства на давньоруське був незначним.²

---

¹ Заруба В. М. Огляд історії вивчення українського права. *Науковий вісник Дніпропетроаського державного університету внутрішніх справ*. 2010. №3. С. 64.

² Фатеев Ар. Палюмбецький Александр Иванович / Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьков-*

1844 р. І. О. Палюмбецький був обраний екстраординарним, а далі і ординарним професором університету (1845 р.). Будучи ад'юнктом, професором кафедри енциклопедії права і історії філософії права, читав лекції з історії російського права, законодавства, історії державних установ, курс основних законів Російської імперії і законів про стан, а також з кримінального права.¹ Вперше в університеті ним були введені заняття з практичного діловодства. У 1854 р. уже професор Палюмбецький (у 1863–1866, 1869–1870, 1872 – декан юридичного факультету, 1850–1852, 1872–1873 рр. ректор Харківського університету)² у день урочистих актів університету (30 серпня) зробив доповідь на історико-правову тематику «Про походження та поширення пенитенціарної системи» («О происхождении и распространении пенитенциарной системы»)³.

У своїх лекціях з дисципліни «Енциклопедія права» (як відомо, аналог теорії права в сучасному розумінні) О. І. Палюмбецький особливе місце відводив філософії права Гегеля, присвячуючи йому спеціальну лекцію, підкреслюючи його внесок в теорію права⁴, передусім її філософсько-правове обґрунтування.

Користувався в середовищі харківської інтелігенції та університетської професури великим автори-

---

ского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). С. 293.

¹ Палюмбецький Олександр Іванович. *Професори Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Х.: Право, 2004. С. 83–84.

² Бакіров В. С., Посохов С. І. Палюмбецький Олександр Іванович. *Юридична енциклопедія*. К.: Укр. Енциклопедія, 2002. Т. 4. С. 413.

³ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). С. 51, 52.

⁴ Фатеев Ар. Палюмбецкий Александр Иванович / Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905)*. С. 294-295.

тетом. Помер 18 вересня 1897 року і похований у Харкові¹.

Станіславський Антон Григорович народився 13 червня 1817 р. в с. Ставище Таращанського повіту Київської губернії. А. Г. Станіславський отримав початкову освіту в приватних пансіонах і василіанському училищі Канева, вищу – на юридичному факультеті університету святого Володимира, куди вступив в 1834 році. За декілька тижнів до випуску з університету у березні 1839 року був переведений в Казанський університет на 4-й курс, тому що був запідозрений в приналежності до таємного політичного товариства (справа «емісара Конарського») ².

У 1840 році Антон Григорович закінчив курс кандидатом прав. При видачі диплому у А. Г. Станіславського було взято зобов'язання не менше десяти років прослужити у великоросійських губерніях, і на такий же час йому був закритий в'їзд до Царства Польського. Пізніше цей термін був зменшений до шести років. У кінці 1841 року витримав випробування на ступінь магістра цивільного права. Антон Григорович з 1842 р. викладав в Казані, а 27 вересня 1842 року захистив ди-

---

¹ Харьковский губернские ведомости. 1897. 19 сент., 21 сент.

² Шимон (Симон) Конарський (1808–1839) – польський радикальний політик XIX століття. Один із засновників організації «Молода Польща». Як емісар «Молодої Польщі» в 1835 р. прибув в Російську імперію, де створював осередки революційної «Співдружності польського народу», готуючи поляків до повстання. Жив в маєтку поміщика Луцького повіту Ігнатій Родзевича, де влаштував в лісі друкарню для друкування прокламацій. У травні 1838 року заарештований у Вільно. Інформація про польські таємні організації і їх керівників була передана цареві французьким королем Луї-Філіпом, що і дозволило заарештувати Конарського і до двохсот змовників. За вироком суду розстріляний 15 лютого 1839 року. (Див.: Манойленко А. С., Манойленко Ю. Е. Процесс по делу Ш. Конарского и судьбы польских ссыльных. *Вопросы истории*. 2015. № 2. С. 137–143).

сертацію «Про акти зміцнення прав на майно» («Об актах укрепления прав на имущества»).

Незважаючи на усі ці труднощі, А. Г. Станіславський завдяки своїм неабияким здібностям був залишений «для приготування до професорського звання. Він дуже потребував матеріальної допомоги і навіть після написання дисертації на ступінь магістра не міг відразу її захистити, оскільки не мав коштів на її публікацію. Заявляючи на факультеті про те, що він не в змозі виконати одну з обов'язкових вимог — надрукування дисертації, вчений указував, що неможливість ця відбувається з-за повної недостатчі коштів не тільки до подібного роду витрат, але і до утримання самого себе.

Як відзначається в монографії, присвяченій історії юридичного факультету Казанського університету, А. Г. Станіславський був одним з провідних його викладачів, яскравою фігурою в історії правової думки на юридичному факультеті.

З 1853 р. працював у Харківському університеті.¹ Про це ж написано в «Биографическом словаре профессоров и преподавателей юридического факультета».² Проте у Вікіпедії вказується, що він працював у Харкові з 1857 р.³ Був деканом юридичного факультету та ректором університету. Написав роботу «Про

---

¹ Ф. Кр-ій. Станиславский, Антон Григорьевич. Русский биографический словарь: в 25 томах. Т. 19. С. 317.

² Фатеев Ар. Станиславский Антон Григорьевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 295

³ Станиславский Антон Григорьевич. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

початки охорони майнових стосунків у давніх пам'ятниках руського законодавства» («О началах имущественных отношений в давних пам'ятниках руського законодательства»)¹ У 1856 р. у актовий день проголосив доповідь «Про походження позитивного права» («О происхождении позитивного права»)²

Намагався перевестися до Київського університету, але невдало. В 1869-1879 рр. знову працював в Казанському університеті, в 1879 р. вийшов у відставку (це підтверджується і в монографії про юридичний факультет Казанського університету³ – тому він не міг померти в 1870 р., як це вказується в енциклопедичному словнику Брокгауза і Ефрона,⁴ і поселився в Варшаві – 1883⁵) Кожного року влітку їздив на батьківщину, на Київщину, де й помер у Білій Церкві 9 серпня 1883 р.⁶

Ланге Микола Іванович – видатний учений-юрист і судовий практик. На спеціальному російському сайті, де висвітлюються біографії найвидатніших

---

¹ Станиславский А. Г. О началах ограждения имущественных отношений в древнейших памятниках Русского законодательства. *Юридический сборник изд. Д. Мейером.* Казань: Тип. Университета. 1855. С. 153–218.

² Фатеев Ар. Станиславский Антон Григорьевич. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета* С. 295–298.

³ Юридический факультет Казанского университета: Два века образования и науки. Казань: Изд-во Казанск. унта, 2004. 180 с. URL: <http://libweb.kpfu.ru/z3950/ubiz/jurfak.pdf>.

⁴ В. Н. / Станиславский Антон Григорьевич. *Энциклопедический словарь* (в 86 томах). Т. 31(61) София – Статика. / Издатели: Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ, 1900. С. 419–420.

⁵ Ф. Кр-ій. Станиславский Антон Григорьевич. *Русский биографический словарь*: в 25 томах. Т. 19: Смеловский – Суворина. СПб.: Тип. Изд. «Общественная польза», 1909. С. 316.

⁶ Ф. Кр-ій. Станиславский Антон Григорьевич. *Русский биографический словарь*: в 25 томах. Т. 19. С. 318.

діячів різних галузей в історії Росії, він віднесений до категорії «Великі люди Росії».¹ Проте М. І. Ланге народився, вчився і довгий час працював на території України, тому його, з повним правом, можна віднести і до видатних імен України.

На жаль, постать М. І. Ланге та його внесок в історико-правову науку недооцінені у вітчизняній історіографії. Нам не вдалося знайти жодної наукової статті, де б розкривався його науковий доробок. Публікації про нього обмежуються короткими біографічними довідками в різних енциклопедичних виданнях — таких, як енциклопедичний словник Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона, Енциклопедія історії України, «Отечественная история с древнейших времен до 1917 г.»: енциклопедія, т. 3, «Антология юридического некролога». Тому висвітлення основних аспектів наукової спадщини М. І. Ланге має безсумнівну наукову новизну.

М. І. Ланге народився 20 травня 1820 р. в м. Чернігові в дворянській сім'ї. До речі, в знаменитому енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрон (т. 17 (33), 1896, с. 311.) вказується, що він народився в 1821 р. (без вказівки числа народження)² і ця дата з того часу кочує з одного довідкового видання в інше. Але ми вважаємо більш вірогідною дату, наведену в Енциклопедії історії України, оскільки тут вказується день народження, а не лише рік і це видання набагато новіше (2009 р.)³, що дає змогу припустити, що дані, вміщені у ньому, — достовірніші.

---

¹ Ланге Николай_Иванович. URL: <http://greatrussianpeople.ru/info7835.html>.

² Ланге (Николай_Иванович) Энциклопедический словарь (в 86 томах). Томъ XVII (33): Култагой — Лёдь. / Подъ редакціею К. К. Арсеньева и заслуженнаго профессора Ф. Ф. Петрушевскаго. Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). С.-Петербургъ: Семейская Типо-Литографія (И. А. Ефрона), 1896. С. 311.

³ Чисніков В. М. Ланге Микола Іванович. *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла — Мі. С. 37.*

М. І. Ланге закінчив юридичний факультет Київського університету зі ступенем кандидата прав (1841 р.). Деякий час працював учителем повітового училища, служив в Олонецькому губернському правлінні (Петрозаводськ, нині столиця Карелії, Росія). Від 1847 р. служив в Міністерстві юстиції. З 1851 р. — виконуючий справи, а з 1854 р. — товариш (заступник) голови Київської палати кримінального суду. 1860–66 рр. обіймав посади спочатку губернського прокурора Волинського, а згодом — С.-Петербурзького окружних судів. Під час підготовки і проведення судової реформи 1864 р. направив до Міністерства юстиції Російської імперії низку пропозицій щодо проведення перетворень в області кримінального судочинства і судової справи. У 1860–80-х рр. обирався членом Петербурзької судової палати (1866–70 рр.) і старшим головою Харківської судової палати (1870–82 рр.). 1877 року призначений сенатором. Як писав автор статті про М. І. Ланге в енциклопедичному словнику Ф. А. Брокгауза і І. А. Єфрона, М. І. Ланге «був представником гуртка освічених російських юристів, що вносили до судів старого устрою людяність поглядів і чистоту дій».¹ Помер в м. Санкт-Петербурзі після тривалої хвороби 15 липня 1894 р.²

Спектр наукових інтересів М. І. Ланге був досить широким. Він досліджував проблеми теорії і історії права, публікуючи на цю тематику статті в журналах «Юридический вестник», «Судебный вестник», «Журнал Министерства юстиции». Вивчав він також питання судової практики, реформування судустрою та судочинства. Але основний його внесок в науку історія права пов'язаний з дослідженням Руської Правди, давньоруського кримінального права та судочинства.

---

¹ Ланге (Николай Иванович) Энциклопедический словарь (в 86 томах). Т. XVII (33): Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). 1896. С. 311.

² Ланге (Николай Иванович) Энциклопедический словарь (в 86 томах). Томъ XVII (33): С. 312.

1860 року у Петербурзі він видав фундаментальну і оригінальну за логікою викладу та насиченістю ідеями працю «Дослідження про кримінальне право Руської Правди» («Исследование об уголовном праве Русской Правды»), що згодом отримала престижну Уваровську премію Петербурзької академії наук.¹ У цій роботі містився ґрунтовний аналіз прадавньої систематичної пам'ятки руського права з доданням особливих, надзвичайно цікавих досліджень про монетну систему епохи Руської Правди, про стани і посадовців, що згадуються в ній.²

Перу М. І. Ланге також належить робота, присвячена давньому руському судочинству XIV – першої половини XVII ст. «Стародавнє руське кримінальне судочинство (XIV, XV, XVI і половини XVII століть)» («Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков) – 1884 р.»)³ Аналізуючи кримінальне судочинство того часу, М. І. Ланге особливо підкреслював його самобутність і вплив на нього народних традицій. «Усіляке давнє кримінальне судочинство, якого б то не було народу, – писав він у передмові до цієї книги, – завжди має в собі сліди племінної особливості цього народу, і тому не може не представляти деяких даних для з'ясування основних рис його духу. Встановлюючи позитивні, іноді строго визначені, правила стосовно ставлення злочинів і викриття винуватих на суді, кримінальне судочинство давно минулих століть, в самій суті цих правил, обов'язково виявляє, хоч би частково, характер того

---

¹ Національна премія за твори з російської історії і драматичні твори (1856–1876 рр.). Засновник – О. С. Уваров на згадку про батька С. С. Уварова (міністра народної освіти у 1833–1849 рр). Присуджувалася Петербурзькою Академією наук.

² Ланге (Николай Иванович. Энциклопедический словарь (в 86 томах). Томъ XVII (33). С. 312.

³ Ланге Н. Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков). С. -Пб.: Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1884. 253 с.

народу, у якого воно виникло, його практичний сенс і поняття його про правду і справедливість».¹

М. І. Ланге відзначає також основний принцип давньоруського судочинства – принцип законності (звичайно в умовному розумінні, відповідному історичній епосі – тобто відповідності судових рішень чинним нормам права): «За старих часів постанова: «судом не мстити и не дружи никому» містила в собі основну засаду нашого давнього суду».²

Відомий правознавець кінця ХІХ – початку ХХ ст., уродженець Херсона, фахівець у галузі історії кримінального права Г. С. Фельдштейн відзначав, що в працях М. І. Ланге особливо відчувається вплив М. Д. Іванишева. «Присвячуючи свою увагу таким питанням, як поняття особи в нашому давньому праві, наполягаючи на самобутності постанов Руської Правди і їх незалежності від схожих визначень германського права, М. І. Ланге йшов шляхами, прокладеними М. Іванишевим» – писав Г. С. Фельдштейн у своїй дуже відомій до революції 1917 р. в Росії монографії «Головні течії у історії науки кримінального права в Росії» («Главные течения в истории науки уголовного права в России»)³.

Якщо говорити про загальну концепцію походження Руської Правди, трактування її значення як джерела права та пам'ятки, то з цим важко не погодитися. Крім того, слід враховувати вплив М. Д. Іванишева як глави київської школи істориків права, а М. І. Ланге, як уже вказувалося, був випускником Київського університету саме у той час, коли М. Д. Іванишев обіймав там посаду професора кафедри законів

---

¹ Ланге Н. Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков) С. 3.

² Ланге Н. Вказана праця. С. 4.

³ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России Ярославль: Типография губернского правления, 1909. 690 с. URL: http://www.pravo.vuzlib.org/book_z1171_page_8.html.

державного благоустрою і благочиння і захистив свою докторську дисертацію «Про плату за вбивство...»

У подальшому М. І. Ланге опублікував цикл статей з історії давньоруського права в «Юридическом вестнике».¹ Починаючи з 1860-х рр. у тому ж «Юридическом вестнике»², а також в «Журнале Министерства юстиции»³ з'являється низка робіт М. І. Ланге, які мали дещо інший характер і були присвячені трактуванню чинного на той час законодавства, зокрема питань про визначення покарань за повторення злочинів.

Щодо внеску вченого в аналіз тогочасного кримінального процесу, заслуговують на особливу увагу тонкий і глибокий розбір судової і психологічної сторони знаменитого свого часу процесу Дудникової, що обвинувачувалася в убивстві свого чоловіка.⁴

Таким чином, безперечною є заслуга М. І. Ланге в розробці питань історії права Київської Русі, вагомим був його внесок в термінологічний аналіз Руської Правди. Вивчення наукової спадщини М. І. Ланге залишається актуальною задачею історико-правової науки, є достатній матеріал для написання кандидатської дисертації та монографії з цієї проблематики.⁵

Шульгін Віталій Якович народився 15 квітня 1822 р. в м. Калузі в сім'ї чиновника Якова Гнатовича

---

¹ Ланге Н. Древние русские смешные или вобчие суды. Юридический вестник: Изд. Московского Юридического Общества. М.: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1881. № 9. С. 65–85; 1881. № 10. С. 247–287; 1881. № 11. С. 419–453.

² Ланге Н. Заметки относительно определения наказания, за некоторые преступления. *Юридический вестник* изд. Н. Калачовым. СПб., 1860–1861. Вып. 8. С. 33–41.

³ Ланге Н. О покушении на преступление по делам печати. Журнал Министерства юстиции. 1868. Т. 35. С. 182–188.

⁴ Ланге Н. И. Заметка по делу о Дудниковой, обвинявшейся в убийстве своего мужа. *Юридический вестник*, 1860–1861. 1860. Вып. 13. С. 1–21.

⁵ Греченко В. А. Історико-правові погляди М. І. Ланге. *Право і Безпека*. 2013. №3. С. 14.

Шульгіна¹. Дані про його соціальне походження досить суперечливі. Різні дослідники виводять його родину і з російських дворян, і з українських міщан, і з козацького роду.² Незабаром сім'я переїхала в Ніжин, де В. Шульгін і провів своє дитинство. Дитиною, з необережності няні, був забитий настільки сильно, що отримав викривлення хребта. Пізніше його батько був переведений з Ніжина в Київ, де і осів зі своїм сімейством остаточно. У 1833 р. вступив до Першої Київської гімназії, яку закінчив з срібною медаллю в 1838 р.³

У 1838 р. поступив до Київського університету, філософський факультет якого закінчив у 1841 році, причому був нагороджений золотою медаллю за твір «Про рицарство» («О рыцарстве»). Після закінчення університетського курсу почав службу в якості учителя історії в Другій Київській гімназії.

Життя, науково-педагогічну та громадську діяльність В. Я. Шульгіна дослідник Р. П. Левінець поділяє на два періоди: перший – 1842–1863 рр. – викладання в Другій київській гімназії, Університеті св. Володимира, Київському інституті шляхетних дівчат; другий – 1864–1878 рр. – громадсько-політичний період, заняття журналістикою, видання газети «Киевлянин»⁴. З такою періодизацією ми цілком погоджуємося. З 1846 року В. Я. Шульгін викладав історію в Київському інституті шляхетних дівчат, а через три роки був

---

¹ Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета Св. Владимира (1834–1884) / Сост. и издан под ред. ординарного профессора В. С. Иконникова. К., 1884. С. 760.

² Любченко В. Б. Київські Шульгіни: Національно розділена родина в історії України. *Українська біографістика*. К., 1999. Вип. 2. С. 153–162.

³ Линниченко А. И. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог. *Университетские известия*. К., 1879. № 2. С. 2.

⁴ Левінець Р. П. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В. Я. Шульгіна (1821-1878 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004. С. 16.

призначений інспектором інституту, де працював до 1871 р.¹

Молодий учений блискуче витримав магістерський іспит в Київському університеті, подавши в якості дисертації дослідження «Про стан жінок в Росії до Петра Великого» («О положении женщин в России до Петра Великого»). Позитивну рецензію на магістерську дисертацію В. Я. Шульгіна у 1850 р. подав один із найбільш впливових офіційно визнаних істориків Російської імперії М. П. Погодін, зазначивши, що робота є прекрасною і на неї слід звернути увагу². 4 серпня 1849 року В. Я. Шульгін одногосно обраний був ад'юнктом по кафедрі загальної історії в Київському університеті. Він став першим випускником – істориком вищого освітнього закладу, який почав викладати у своїй альма-матер.³ Впродовж 13 років читав лекції з різних відділів давньої, середньої і нової історії. У 1850-1859 роках перебував також секретарем історико-філологічного факультету, а в 1857 році був викликаний в Санкт-Петербург для участі в нарадах навчального комітету з виправлення виданих, у вигляді досвіду, навчальних планів.

І у інституті, і в університеті В. Я. Шульгін користувався величезною популярністю, оскільки мав блискучий таланти лектора і притримувався ліберальних поглядів.⁴ Спочатку він співчував старшому поколінню

---

¹ Крижевський Антон. В. Я. Шульгін та його внесок у розвиток антикознавства в університеті Св. Володимира. *Етнічна історія народів Європи*. Збірник наук. праць. К, 2014. Вип. 44. С. 90.

² Погодин М. П. О состоянии женщин. *Москвитянин*. 1850. Ч. 3. Отд. ІУ. С. 97

³ Тарасенко О. О. Штрихи до творчого портрету Віталія Яковича Шульгіна (школа істориків Університету Св. Володимира). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. № 11. С. 5–16. С. 9.

⁴ П. К-ий. Шульгин (Виталий Яковлевич). *Энциклопедический словарь. Брокгауза и Ефрона* Т. 40. Шуйское-

українофілів (В. Антоновичу, М. Драгоманову), але після польського повстання 1863 р. кардинально змінив свої погляди – пише його правнучка О. Матич.¹

В. Я. Шульгін був обраний екстраординарним професором і зайняв самостійну кафедру, проте так і не отримав ступеня доктора. Причиною тому стали сімейні обставини (смерть, в порівняно короткий проміжок часу, матері, батька, брата і його дружини) внаслідок чого Віталій Якович залишив університет 25 квітня 1863 року. О. В. Романович-Славатинський (1832–1910), професор кафедри державного права Університету св. Володимира, який навчався на юридичному факультеті у 1850–1855 рр.² згадував: «...Шульгін був окрасою Університету св. Володимира і що такого професора історії рідко доводилося чути не тільки у нас, але й за кордоном... Його тодішні слухачі і тепер добре пам'ятають його останню лекцію з історіографії, коли він викладав значення історичних робіт братів Тьєрі. Оплесками проводжали Шульгіна університет-

---

Электровозбудимость. СПб.: Тип. Брокгауза и Ефрона, 1904. С. 4.

¹ Матич Ольга. Записки русской американки: Семейные хроники и случайные встречи. М.: Новое литературное обозрение, 2016. URL: https://books.google.com.ua/books?id=2dZKDQAAQBAJ&pg=PP91&lpq=PP91&dq=%D1%88%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B8%D0%BD+%D0%B2.%D1%8F&source=bl&ots=HyDOxR2nzn&sig=3qkIj5qRyWDO R4mATdQL1tA_DoQ&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiovrPggI DbAhWCBZoKHex4-?BZoKHex4-DoE4ChDoAQhNMA0#v=onepage&q=%D1%88%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B8%D0%BD%20%D0%B2.%D1%8F&f=false

² Романович-Славатинський А. В. / Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884) / Составлен и издан под. ред. В. С. Иконникова. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. С. 580–583.

ським коридором, а натовп студентів супроводжував його до самого виходу з університету».¹

Університетська рада вирішила піднести В. Я. Шульгіну докторський диплом, що давав можливість знову зайняти професорську кафедру, але історико-філологічний факультет опротестував постанову ради, і В. Я. Шульгін повернув піднесений йому диплом до міністерства.² Московський університет двічі запрошував вченого, але він не хотів розлучатися з Києвом. У кінці своєї професорської кар'єри науковець започаткував проведення семінарів з історії в Київському університеті.

У червні 1864 р. Віталій Якович став на чолі газети «Киевлянин». У цей же час він створив монографію «Південно-Західний край у останнє 25-річчя (1838–63)» («Юго-Западный край в последнее 25-летие (1838–63)»). Обирався гласним Київської міської думи, членом ради міського взаємного кредиту, був учасником місцевих благодійних товариств. До праць вченого також належить «Історичний огляд навчальних закладів у Південно-Західній Росії з кінця XVIII століття до відкриття університету в Києві» («Историческое обозрение учебных заведений в Юго-Западной России с конца XVIII века до открытия университета в Киеве»), «Історія Університету святого Володимира за перше 25-річчя його існування» («История Университета святого Владимира за первое 25-летие его существования», «Русское Слово», 1860), а також три підручники загальної історії «Курс історії стародавнього світу» («Курс истории древнего мира», 1856,), «Курс історії середніх

---

¹ Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832–1884 гг. *Вестник Европы*. 1903. Ч. 2. С. 606–650. Ч. 5. С. 181–205. С. 189.

² Мордвінцев В. М. Політика російського уряду щодо історичної науки в Київському університеті другій половині XIX ст. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті*. Матеріали Республіканської науково-практичної конференції, Київ, 20–21 жовтня 1992 р. К., 1993. С. 184.

віків» («Курс истории средних веков, 1858), «Курс истории новых часів» («Курс истории новых времен», 1862).¹ Підручники ці мали для свого часу велике значення: нічого подібного в російській педагогічній літературі до тих пір не було. У його підручниках перевага дана культурній історії перед зовнішніми подіями. У текст внесені місця з різних історичних творів, як російських, так і іноземних; книги забезпечені бібліографічними покажчиками. Написані книги мовою різкою, неспокійною, але колоритно, не без гонитви за ефектною фразою. В. Я. Шульгін помер 25 грудня 1878 р. Похований на Байковому кладовищі.²

Пахман Семен Вікентійович – видатний юрист другої половини XIX – початку XX ст. народився в Одесі 27 квітня 1825 року, жив та працював в Одесі, Харкові, Москві, Казані, Петербурзі. Він зробив значний внесок в розробку як теорії, так й історії права.

Теоретичні та історичні погляди С. В. Пахмана досліджували А. Х. Гольмстейн, М. А. Гредескул, Г. Ф. Шершеневич, С. О. Пяткіна, В. Д. Зорькін, Т. Ю. Амплєєва, Б. Р. Стецюк, Є. М. Дербін та інші, але в їх публікаціях мова йшла лише про окремі аспекти праць С. В. Пахмана.

С. В. Пахман навчався спочатку в гімназії при Рішельєвському ліцеї, потім на юридичному відділенні ліцею (1840–1843 рр.) в Одесі і в Московському університеті (1843–1845 рр.), після закінчення якого був викладачем законодавства і латинської мови в Тульській гімназії (1846–1848 рр.), потім ад'юнктом по кафедрі енциклопедії та історії правознавства в Рішельєвському ліцеї. У 1851 р., після складання в Московському університеті іспиту на ступінь магістра цивільного права, він захистив дисертацію «Про судові докази за стародавнім руським правом, переважно цивільному, в

---

¹ П. К-ий. Шульгин (Виталий Яковлевич). *Энциклопедический словарь. Брокгауза и Ефрона* Т. 40. Шуйское-Электровозбудимость. СПб.: Тип. Брокгауза и Ефрона, 1904. С. 5.

² Там само.

історичному їх розвитку» («О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии»), а в 1852 р. отримав кафедру законів державного благоустрою (поліцейського права) в Казанському університеті і ступінь доктора юридичних наук.

У 1859 р. С. В. Пахман перейшов до Харківського університету, спочатку він був призначений ординарним професором по кафедрі поліцейського права.¹ Читав курс про державні та губернські установи і, оскільки робив це «з належним успіхом», факультет клопотався про його відзначення.² У 1862 р. йому було запропоновано читання лекцій по кафедрі цивільного права. Але він спочатку відмовився, бажаючи отримати цю кафедру «цілком». Не маючи інших викладачів для читання цього курсу і турбуючись про те, щоб студенти не покинули університет з-за того, що не вивчали цей курс, факультет звернувся до ректора. Ректор відповів, що попечитель навчального округу пропонує С. В. Пахману негайно приступити до читання дисциплін по його новій кафедрі (10 вересня 1862 р.). С. В. Пахман читав студентам III курсу цивільне право, а IV – судочинство. У своєму рапорті Пахман пропонував читати курс цивільного права на II курсі, але факультет відклав це рішення. Виконував обов'язки декана факультету (1859 р.).³

У 1866 р. був запрошений на кафедру цивільного права і судочинства до Петербурзького університету, яку і обіймав до 1876 р. До цього, в 1873 р. був обраний деканом юридичного факультету. У 1879 р. за твір

---

¹ Гредескул Н. Пахман Семен Викетьевич / Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)* / под редакцией проф. М. П. Чубинского и Д. И. Багаля. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. С. 197.

² Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). С. 36, 47.

³ Там само. С. 38.

«Звичаєве цивільне право в Росії» («Обычное гражданское право в России») (2 томи: 1877 і 1879 рр.) був удостоєний повної премії імені графа М. М. Сперанського. Ці гроші (6000 руб.) С. В. Пахман пожертвував Петербурзькому університету для встановлення стипендії його імені для студентів, що виявили особливі успіхи з цивільного права. Вчений став одним із засновників Петербурзького юридичного товариства. У 1882 р. призначений сенатором. П'ять університетів надали С. В. Пахману дипломи на звання почесного члена: Санкт-Петербурзький, Казанський, Харківський, Київський і Новоросійський (пізніше Одеський).¹ С. В. Пахман помер у 1910 році, похований на Нікольському кладовищі Александрo-Невської лаври.²

Жваву полеміку викликала книга С. В. Пахмана «Історія кодифікації цивільного права» («История кодификации гражданского права») у 2-х томах, перший з яких був присвячений, в основному, кодифікації в державах Заходу і Росії до 1826 р., а другий – російській кодифікації з 1826 р. та місцевим законам, в тому числі, в губерніях Чернігівській та Полтавській.³ Ця робота викликала спочатку дуже схвальну реакцію в пресі. В рецензіях відзначалося, що цей твір не має нічого подібного навіть в західній літературі, що його чекає величезне значення в теоретичній і практичній

---

¹ Гредескул Н. Вказана праця. С. 198.

² Пахман, Семён Викентьевич. Материал из Википедии – свободной энциклопедии. URL: : <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

³ История кодификации гражданского права: В 2-х томах. Т. 1. / Пахман С. В., орд. проф. С.-Петербур. ун-та. С.-Петербург, Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. 482 с.; Т. 2. / Пахман С. В., орд. проф. С.-Петербур. ун-та С.-Петербург, Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. 85 с.

області.¹ Але були й інші думки. Сувору критику зустрів твір С. В. Пахмана з боку професора В. І. Сергеевича.²

Відкинувши будь-яку наукову цінність у викладі С. В. Пахманом змісту Зводу, В. І. Сергеевич вказує, що ті порівняно небагато сторінок, які присвячені опису складу різних законодавчих комісій і зовнішнього ходу їх робіт, могли б мати наукове значення, якби належали перу С. В. Пахмана «але, на жаль, вони написані не автором», «особисто авторові належать тільки помилки, що свідчать про крайню недбалість, з якою ці виписки робилися».³

У «Звичаєвому цивільному праві...» звертає на себе увагу систематизація матеріалу, зроблена Пахманом, яка полягає в розподілі його за «відділами» (інститутами), прийнятими для викладу цивільного права. Тобто за речовим і зобов'язальним правом йде сімейне і спадкове, – бракує лише загальної частини. В межах кожного з вказаних відділів автор продовжує триматися встановлених рубрик, так, наприклад, шлюбне право викладається з наступних питань: загальний характер шлюбного союзу, умови вступу в шлюб, вік, спорідненість, згода тих, хто вступає в шлюб і батьків, форма укладення шлюбу, передшлюбні умови, особисті і майнові стосунки подружжя, припинення шлюбного союзу. Проте фахівці відзначали й недоліки видання.

С. В. Пахман зробив спробу укласти усе звичаєве російське право в рамки системи, виробленої на ґрунті римського права. Можливість систематичного викладу російського звичаєвого права тим більше сумнівна, що

---

¹ Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права в России. Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1893. 243 с. URL: <http://dop.uchebalegko.ru/docs/index-83734>.

² Наиболее известные ученые – цивилисты России. URL: http://www.tsud.ru/tsud4/jurist1/civilisti_rossii_5.htm

³ Сергеевич В. И. Задачи истории кодификации (по поводу двух томов «Истории кодификации гражданского права» С. В. Пахмана. *Вестник Европы*. 1876. Т. VI. С. 463.

не існує загальних звичаїв, а є тільки місцеві – вказував рецензент книги Г. Ф. Шершеневич.¹

Таким чином, можна відзначити, що С. В. Пахман має значні заслуги у розвитку теорії та історії права, зокрема це стосується теорії юридичного позитивізму, характеристики інститутів цивільного права, доказів та доказування за Руською Правдою. Критика та дискусії навколо праць С. В. Пахмана зовсім не применшують його ролі в розвитку права, а лише свідчать про демократизм та плюралізм думок у тодішньому науковому середовищі. Значним є і внесок вченого у поширення юридичних знань. Його праці з цивільного права, як і лекції, які він читав у кількох провідних університетах Російської імперії, користувалися незмінним успіхом серед студентів. В історії Петербурзького університету його діяльність пов'язується з «золотим віком» юридичного факультету, а сам він називається «знаменитим професором».²

Демченко Василь Григорович народився 05(17) березня 1831 в с. Деньги, нині Золотоніського району Черкаської області. Закінчив університет св. Володимира у Києві (1855 р.), де від 1857 р. і працював: від 1861 – ад'юнкт, від 1877 – після захисту докторської дисертації «Сутність спадщини і закликання до спадкування за руським правом» («Существо наследства и призвание к наследованию по русскому праву», Київ, 1877 рік) – ординарний професор кафедри цивільних і межових законів. Водночас В. Г. Демченко у 1863–64 рр. і 1866–79 рр. – суддя університетського суду; у 1870–79 рр. – секретар, 1879–85 рр. – декан юридичного факультету. Один із засновників, у 1877–79 і 1884–1909 рр. – голова, від 1909 р. – почесний голова

---

¹ Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права в России. Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1893. 243 с. URL: <http://dop.uchebalego.ru/docs/index-83734>.

² «Золотой век факультета» (1863–1919). Санкт-Петербургский государственный университет. Юридический факультет. URL: http://law.spbu.ru/AboutFaculty/History/1863_1919.aspx.

Київського юридичного товариства. За редакцією В. Г. Демченка у 1877–79 рр. виходили «Протоколи» Товариства. Помер 9 травня 1914 р. в Києві.

Досліджував проблеми російського спадкового права. Лекційний курс цивільного права В. Г. Демченка відомий за літографованими записами слухачів.¹

У своїй магістерській дисертації «Історичне дослідження про покази свідків як доказ у справах судових, за руським правом до Петра Великого» («Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого», 1859 р.)² В. Г. Демченко детально розглянув становлення такого важливого інституту процесуального права як інститут свідчення. Автор вважає, що в Руській Правді достатньо системно сформульовано процесуальні аспекти, пов'язані з показами свідків і не випадково, що цьому присвячено відповідний розділ а

Невірні, просто фантастичні відомості про В. Г. Демченка містяться у замітці Р. О. Марценяка в електронному варіанті Енциклопедії Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Тут вказано, що народився він 1831 р., а помер ніби-то 1958 р.(!), проживши 127 років. Університет закінчив ніби-то 1892 р., тобто у 61 рік. Після 1917 емігрував до Югославії тоді як він помер 1914 р.³ Автор переплутав Василя Григоровича Демченка з його сином, також

---

¹ Короткий В. А., Короткий Т. В. ДЕМЧЕНКО Василь Григорович. *Енциклопедія Сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21495.

² Демченко В. Г. *Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательстве по делам судебным, по русскому праву до Петра Великого*. Киев: Университетская типография, 1859. 110 с.

³ Марценяк Р. О. Демченко Василь Григорович. *Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка* URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/inshi-pidrozdily-yurydychnogo-demchenko-vasyl%60-grygorovych/>.

правознавцем – Григорієм Васильовичем Демченком. Проте і тут він вказує неперевірені дані. Григорій Васильович Демченко закінчив університет у 1891 р., емігрував в Югославію у 1920 р.¹

Богдановський Олександр Михайлович народився 1832 р. в Тамбовській губернії.² Виховувався він у Миколаївському сирітському інституті. У 1853 р. закінчив Московський університет зі ступенем кандидата права. 8 грудня цього ж року був прийнятий на посаду ад'юнкта Рішельєвського ліцею в Одесі (кримінальне право і практичне судочинство). З 5 травня по 1 вересня 1856 р. і з 10 грудня 1856 р. по 12 січня 1857 р. був на посаді радника правління Рішельєвського ліцею.

У 1857 р. О. М. Богдановський захистив магістерську дисертацію в Московському університеті «Розвиток понять про злочин і покарання у руському праві до Петра Великого» («Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого»)³, після чого був затверджений професором ліцею, а далі і його директором.

О. М. Богдановський був активним учасником перетворення Рішельєвського ліцею в імператорський Новоросійський університет.⁴ 4 травня 1865 р. відбуло-

---

¹ Демченко, Григорій Васильевич. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE,%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

² Гончар Т. О. Богдановський Олександр Михайлович. Професори Одеського (Новоросійського) університету): Біографічний словник. Т 2. А–І. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2004. С. 141.

³ Богдановский, А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого: Рассуждение А. Богдановского. Москва: тип. Каткова и К°, 1857. 145 с.

⁴ Ківалов С. В. Юридична наука Одеси: доба формування і становлення. *Часопис цивілістики*. 2011. Вип. 10. С. 6.

ся перше засідання ради новоствореного університету під головуванням ректора І. Д. Соколова. Тимчасово обов'язки проректора університету з 23 березня 1864 р. виконував директор Рішельєвського ліцею О. М. Богдановський, який був призначений на посаду екстраординарного професора.

26 квітня 1870 р. в актовому залі юридичного факультету імператорського Новоросійського університету відбувся публічний захист дисертації екстраординарного професора кафедри кримінального права і судочинства О. М. Богдановського на тему: «Молоді злочинці. Питання кримінального права і кримінальної політики» («Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики»). Опонентами виступили доценти М. М. Шпилевський (кафедра поліцейського права), О. П. Пригара (кафедра державного права), в диспуті взяли участь ректор університету ординарний професор Ф. І. Леонтович (кафедра історії російського права), декан факультету професор О. В. Куніцин. 26 квітня 1870 р. на засіданні Ради університету О. М. Богдановського було затверджено в ступені доктора кримінального права. На цьому ж засіданні, за клопотанням юридичного факультету його затверджено в званні ординарного професора.

Олександр Михайлович Богдановський був не тільки досвідченим викладачем, юристом, а й видатним громадським діячем. Так, коли в Одесі почали реформувати міське громадське управління, дійшли висновку, що «головний недолік господарського управління полягав у відсутності активної участі в ньому жителів міста». На звернення до відомих громадян міста Одеси першим відгукнувся професор О. М. Богдановський, ним же була складена записка про ті засади, на яких слід було реформувати порядок громадського управління. Записка була передана члену Державної ради графу О. Г. Строганову 4 травня 1852 р.

О. М. Богдановський був почесним мировим суддею одеського судово-мирового округу,¹ головою Одеського міського з'їзду мирових суддів, головою педагогічної громади. 22 лютого 1858 р. він був обраний членом Одеського товариства історії і старожитностей. У 1870 р. О. М. Богдановський був обраний присяжним засідателем Одеського окружного суду, у 1865 р. – інспектором Одеської Маріїнської міської жіночої гімназії. З січня 1868 р. до вересня 1869 р. і з 13 лютого 1874 до 28 червня 1882 р. був головою опікунської ради гімназії, з 1880 по 1882 р. – головою правління Товариства з допомоги бідним ученицям Маріїнської гімназії. В 1868 р. О. М. Богдановський був головою комісії опікунів одеських початкових народних училищ і багато зробив для удосконалення навчального процесу. 17 листопада 1869 р. О. М. Богдановський на засіданні ради Новоросійського університету вперше виступив з клопотанням перед урядом про відкриття при університеті медичного факультету; закладено фундамент будинку медичного факультету 5 вересня 1896 р. У 1873–1877 рр. О. М. Богдановський був членом Одеської міської управи і гласним думи.

Цікавою та плідною була праця О. М. Богдановського – редактора, видавця. Під його редакцією було видано «Зібрання літературних статей М. І. Пирогова» («Собрание литературных статей Н. И. Пирогова»), разом з О. І. Георгієвським він видав «Новоросійський літературний збірник» («Новороссийский литературный сборник»), працю «Про землеробські колонії та виправні школи у Франції, Англії та Німеччині» («О земледельческих колониях и исправительных школах во Франции, Англии и Германии»), підручник

---

¹ Служители Фемиды: страницы истории юридического образования и науки в Императорском Новороссийском – Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова (1865–2015 гг.) / авт. кол.: И. С. Канзафарова, Б. С. Бачур, М. А. Подрезова [и др.]; рук. проекта, сост. И. С. Канзафарова; под ред. И. С. Канзафаровой. Одесса: Астропринт, 2015. С. 68–69.

із загальної частини кримінального права («Учебник уголовного права. Общая часть»). У 1874 р. О. М. Богдановський з власної ініціативи взяв на себе обов'язок видавати щоденну газету «Южный вестник». Діяльність Олександра Михайловича Богдановського як викладача, громадського діяча, редактора та видавця була плідною та багатогранною, але поряд з професійною та громадською діяльністю слід розповісти про професора О. М. Богдановського як людину, зважаючи на його непересічні особистісні риси.

Завдяки сприянню О. М. Богдановського у період його роботи проректором Новоросійського університету отримав можливість стати студентом О. І. Маркевич, в майбутньому відомий український історик, професор цього ж університету. Він не міг бути зархованим студентом першого курсу, оскільки не закінчив повний курс Ніжинського лицейного князя Безбородька. Для того, щоб слухати лекції як «вільний слухач», О. І. Маркевич мав «недостатнє громадське становище». О. М. Богдановський дозволив йому слухати лекції і вчитися в університеті «приватним чином». За півтора року О. І. Маркевич зумів підготуватися до додаткового іспиту в Рішельєвську гімназію, і до кандидатського іспиту в університеті одночасно, та склав обидва успішно.

8 грудня 1878 р. виповнилося 25 років служби О. М. Богдановського; балотуватися на наступне п'ятиліття він не побажав і 27 січня 1879 р. пішов у відставку зі званням заслуженого професора. Однак 2 лютого 1882 р. він був знову призначений ординарним професором кримінального права на п'ять років. Це п'ятиріччя закінчилося в 1887 р., професор довів курс до літа вказаного року і поїхав у село. А вже восени цього ж року на запрошення Міністра народної освіти згодився на п'ять років повернутися до Новоросійського університету деканом юридичного факультету і почав читати курс лекцій з кримінального права. Після виходу у відставку на початку 90-х рр. XIX ст. оселився в своєму маєтку в Полтавській губ. і зайнявся сільським госпо-

дарством, потім переїхав до заміжньої дочки в Київ. О. М. Богдановський помер 5 січня 1902 р. у Києві.¹

Він був фахівцем з кримінального права та ювенальної юстиції² У рамках трьох основних шкіл кримінального права: класичної, антропологічної, соціологічної існувало декілька десятків теорій покарання. Розвиток наукового знання про кримінальне право в дисертаційних дослідженнях університетів Російської імперії супроводжувався передусім впливом класичної і соціологічної шкіл кримінального права.

Ідеї класичної школи права були найпоширенішими (О. М. Богдановський, М. С. Власьєв,³ П. П. Депп, О. Ф. Кістяківський,⁴ П. Д. Колосовський,⁵ С. В. Познишев,⁶ О. М. Попов,⁷ М. Д. Сергеевський,⁸ В. Д. Спасо-

---

¹ Богдановський Олександр Михайлович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

² Богдановський А. М. Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики. Одесса: Новороссийск. ун-т, 1870. 335 с.

³ Власьєв Н. С. О вменении по началам теории и древнего русского права. *Рассуждение Н. Власьева* М.: Унив. тип., 1860. 238 с.

⁴ Кістяковський А. Ф. Исследование о смертной казни. Сочинение А. Кістяковского, прив.-доц. уголовного права в Киевском ун-те. Киев: Унив. тип., 1867. 283 с.

⁵ Колосовський, П. Д. Очерк исторического развития преступлений против жизни и здоровья. *Опыт исследования по русскому уголовному праву П. Колосовского*. М.: Т. Т. Волков и К⁰, 1857. 290 с.

⁶ Познышев С. В. Основные вопросы учения о наказании. Исследование прив.-доц. Имп. Моск. ун-та С. В. Познышева. М.: Унив. тип., 1904. 407 с.

⁷ Попов А. Н. Русская Правда в отношении к уголовному праву. М.: Унив. тип., 1841. 122 с.

⁸ Сергеевський Н. Д. О значении причинной связи в уголовном праве. *Исследование Н. Д. Сергеевского, канд.*

вич¹, Г. С. Гордієнко²). Тут можна виділити наступні течії: криміналістів-гегельянців (П. П. Депп і М. С. Власьєв), історико-філософську (Г. С. Гордієнко і П. Д. Колосовський), історичну (О. М. Богдановський і О. М. Попов), науково-догматичну (В. Д. Спасович).³ Яскравими прибічниками соціологічної школи кримінального права були О. О. Жижилєнко⁴ та І. Я. Фойницький⁵. У рамках антропологічного підходу в кримінальному праві не було захищено жодної дисертації⁶. Пізніші дослідження, відзначає Г. С. Фельдштейн, в т.ч. О. М. Бог-

---

юридического факультета Санкт-Петербургского ун-та
Текст: в 2 вып. Ярославль: тип.-лит. Г. Фальк, 1880. Вып. 1:
Введение. Теория причинной связи и её значение в уголовном праве. 194 с.

¹ Спасович В. Д. Учебник уголовного права, составленный Спасовичем. *Общая часть уголовного права материального*. СПб.: тип. Огризко, 1863. 178 с.

² Гордеенко Г. С. Разбор основных начал науки уголовного права. Харьков: Унив. тип., 1832. 93 с.

³ Лоба В. Е. Доктрина о наказаниях в диссертационных исследованиях университетов Российской империи: дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.01. Белгород, 2010. 184 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/doktrina-o-nakazanii-v-dissertatsionnykh-issledovaniyakh-universitetov-rossiiskoi-imperii>.

⁴ Жижилєнко А. А. Наказание. *Его понятие и отличие от других правоохранительных средств*. Пг.: Правда, 1914. 676 с.

⁵ Фойницький І. Я. Ссылка на Западе в её историческом развитии и современном состоянии.: диссертация на степень д-ра уголовного права. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1881. 338 с.

⁶ Лоба В. Е. Доктрина о наказаниях в диссертационных исследованиях университетов Российской империи: дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.01. Белгород, 2010. 184 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/doktrina-o-nakazanii-v-dissertatsionnykh-issledovaniyakh-universitetov-rossiiskoi-imperii>

дановського, М. І. Ланге з цілої низки питань відштовхувалися від ідей М. М. Карамзіна.¹

Леонтович Федір Іванович народився 3 (15) січня 1833 у с. Попівка Конотопського повіту Чернігівської губернії в родині православного священика. Навчався в гімназії (1845–1852) та Юридичному ліцеї князя Безбородька (1852–1855) у Ніжині Чернігівської губернії. Вивчав право на юридичному факультеті Київського університету Святого Володимира (1856–1860)². У роки навчання його товаришем у Києві був Олександр Кістяківський, член київської української Громади, у майбутньому видатний український учений-криміналіст, історик права.³ У 1864 р. отримав вчений ступінь магістра державного права за дослідження «Історичне дослідження про права литовсько-руських євреїв» («Историческое исследование о правах литовско-русских евреев», Київ, 1863). У 1868 р. отримав ступінь доктора державного права за дисертацію «Стародавнє хорвато-далматське законодавство» («Древнее хорвато-далматское законодательство», Одеса, 1868).

Викладав на юридичних факультетах університетів: Київського (1860–1861, 1863–1864), Новоросійського (1865–1892), Варшавського (1892–1902). У 1865 р. посів місце професора (з 1868 р. – ординарного професора) кафедри історії російського права Новоросійського університету. Він був членом Одеського товариства історії і старожитностей, Слов'янського товариства Кирила і Мефодія, Товариства допомоги літераторам та вченим. У 1889 р. взяв участь у заснуванні

---

¹ Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. Ярославль: Типография Губернского Правления, 1909. С. 430.

² Бондарук Т. І., Єфіменко Г. Г. Леонтович Федір Іванович. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. С. 120–121.

³ Киричок Борис. Видатний історик, Ф. І. Леонтович. *Порадник*. 2012. 30 листопада.

Історико-філологічного товариства при Новоросійському університеті. У 1869-1877 рр. був ректором цього закладу. Найбільш яскравим досягненням ректора Ф. Леонтовича стала його активна діяльність в справі формування викладацького складу. Величезною була його особиста роль в появі в університеті всесвітньо відомих І. І. Мечникова, І. І. Сеченова, О. О. Ковалевського, В. В. Ягича, Б. Богішича, авторитетних у російській науці правників М. Л. Дювернуа та П. П. Цитовича.¹ У 70-х роках ХІХ ст., підозрюючи Ф. І. Леонтовича в українофільстві, поліція провела таємне розслідування, хоча справа й не мала для ректора відчутних наслідків².

Складне випробування пройшов ректор під час знаменитої «Богішичевої історії» 1871 року. Конфлікт студентів з професором історії слов'янських законодавств, відомим вченим хорватом Б. Богішичем не мав політичних мотивів. Попри це, Ф. І. Леонтович доклав зусиль до винесення покарань студентам, які порушували усталені норми поведінки³. Але провину він розглядав, скоріше, як помилку молодості, а не злочин. Тому навіть лідера студентів А. Желябова (майбутнього керівника терористів – народовольців, страченого за вбивство Олександра ІІ у 1881 р.) ректор збирався незабаром повернути до університету. У 1877–1881 рр. був деканом юридичного факультету, у 1881–1884 р. – проректором, у 1884-1891 рр. – директором Одеського комерційного училища.

---

¹ Музичко О. Є. Ф. І. Леонтович - діяч університетської освіти на Півдні України. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 39. С. 199–201.

² Киричок Борис. Видатний історик, Ф. І. Леонтович. *Порадник*. 2012. 30 листопада.

³ Музичко О. Є. Ф. І. Леонтович – представник консервативної професури в Україні другої половини ХІХ ст. (до проблеми відносин інтелігенції і влади). URL: <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21231-f-i-leontovich-predstavnik-konservativno%D1%97-profesuri-v-ukra%D1%97ni-drugo%D1%97-polovini-xix-st.html>.

Своє враження про стиль і методику читання лекцій професором Ф. І. Леонтовичем його сучасник записав наступним чином: «На кафедрі входила людина без найменших ораторських претензій, спокійна. Читав він ясно, іноді дещо швидко, але водночас із такою теплотою і любов'ю до свого предмета, що він, здавалося, мимоволі закликав своїх слухачів йти вказаним шляхом вивчення правового життя своєї Батьківщини, любов до якої зростала у міру того, як відкривалося перед очима молоді правове життя їх вітчизни».¹ За свідченнями сучасників, у середовищі професорів Новоросійського університету існували групи так званих «малоросів» та «москалів». Природно, що Ф. І. Леонтович належав саме до групи «малоросів».²

Наукова спадщина вченого нараховує близько 80 праць. Вони складаються з двох основних груп: 1) дослідження історії права давніх слов'ян та Київської Русі; 2) студії з історії права Великого князівства Литовського.³

Займався Ф. І. Леонтович й іншими проблемами. В статті, присвяченій аналізу «єврейського питання», професор зайняв досить критичну позицію стосовно системи російського законодавства щодо євреїв. На його думку, закони, з одного боку, піклуються про емансипацію євреїв, але з іншого — усіляко обмежують їх права. Причиною цього він вважав те, що закони не спираються на загальну основу — ідею прав особи. Тому слід надати закону рис охоронця суспільних інтересів. Ідея правового порядку повинна замінити національну та станову. Це була глибока думка, притаманна

---

¹ Киричок Борис. Видатний історик, Ф. І. Леонтович. *Порадник*. 2012. 30 листопада.

² Музичко О. Є. Адміністративна та педагогічна діяльність Ф. І. Леонтовича в Новоросійському університеті. URL: <http://web.znu.edu.ua/ru/articles/337.pdf>.

³ Музичко О. Є. Леонтович Федір Іванович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету): Біографічний словник*. Т. 1. Ректори: 2-ге вид., доп. / Відпов. ред. В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2005. С. 20.

праворозумінню Нового часу на противагу пізньосередньовічному. Однак, зміни повинні відбуватися поступово, століттями, в межах закону, що охороняє суспільні інтереси. Головним заходом повинна стати освіта єврейської та християнської народної маси, що здійснювалася б державою. Цей захід «може не тільки дати засоби і можливості піднятися нашому простолюду на один культурний рівень з організованим єврейським середовищем, але й викликати в останнього можливість мирних, солідарних стосунків із місцевим населенням»¹. Таким чином, професор пропонував типово помірковано-ліберальний шлях вирішення протиріч. У праці, присвяченій селянському питанню, Ф. І. Леонтович задекларував ідеї, що також спиралися на світогляд, у якому певним чином поєднувалися консервативні та ліберальні ідеї. На його думку, держава повинна всіляко піклуватися про матеріальний та моральний стан сільського люду. Це поступово покращить становище селянства, що вже не буде постійно перебувати під загрозою голоду². В іншій праці Ф. І. Леонтович висловився проти думки про відсталість народної маси і потребу в її просвіті представниками інтелігенції. За його переконанням, інтелігенція в Росії не є розвинутою, а її погляд на масу як на некультурну та пасивну бере початок ще з часів кріпосного ладу, коли на селян дивилися як на щось нижче. Навпаки, в народі збереглися звичаї, яким ще слід повчитися інтелігенції. Тільки після такої самоосвіти вона «зможе дати суспільству справжні «керівні» принципи, на основі яких можна буде радикально вилікувати виразки нашого суспільного побуту»³.

---

¹ Леонтович Ф. И. Что нам делать с еврейским вопросом? *Наблюдатель*. 1882. № 5. С. 191–204; № 6. С. 63.

² Леонтович Ф. И. Голодовки в России до конца прошлого века. С. Пб., 1892. 80 с.

³ Леонтович Ф. И. Новые воззрения о происхождении обычного права и значении его для «государства». *Юридическая хроника Новороссийского телеграфа*. 1882. 24 января.

У 1888 р. він отримав звання заслуженого професора, у 1870 р. – став дійсним статським радником (тобто отримав цивільне генеральське звання). У 1892 р. Ф. І. Леонтовича за власним бажанням було переведено до Варшавського університету. Декілька разів Ф. І. Леонтович замінював декана, редагував «Варшавские университетские известия», був членом університетського суду. Був дійсним членом Сербського вченого товариства в Белграді і Товариства історії і старожитностей в Одесі. Однак більшу частину часу він займався науковою діяльністю. У 1902 р. Ф. І. Леонтович подав рапорт про відставку. Останні роки вченого пройшли в постійній науковій праці. Ф. І. Леонтович помер 21 грудня 1910 р. у Кисловодську. Був похований на Першому християнському цвинтарі. 1937 року комуністичною владою цвинтар було зруйновано. На його місці був відкритий «Парк Ілліча» з розважальними атракціонами, а частина була передана місцевому зоопарку. Нині достеменно відомо лише про деякі перепоховання зі Старого цвинтаря, а дані про перепоховання Леонтовича відсутні.¹

Професор Леонтович – визнаний фахівець в галузі історії державних установ та права Великого князівства Литовського. Вчений відомий своїми фундаментальними дослідженнями литовсько-руського права. Федір Леонтович систематизував і видав декілька томів актів Литовської метрики (з варшавських архівів). Загальна кількість його наукових праць досягає 80 бібліографічних назв.

Теоретичні основи наукової діяльності Ф. І. Леонтовича склалися в 1870–1880-х роках. Вчений прийняв усі основні постулати позитивістського вчення. Найбільш яскраво в його працях проявився еволюціонізм, з такими елементами, як закономірність і органічність розвитку історичного процесу та плюралізм у дії його чинників. Ф. Леонтович більш, ніж інші історики для

---

¹ Шевчук А. Спасти меморіал – захистить честь города. *Вечерняя Одесса*. 2010. 14 августа.

аналізу неправових сторін історичного розвитку використовував порівняльно-історичний метод, велику увагу приділяв узагальненню історичних явищ. Історію східного словянства за давньоруських часів історик вивчав у безпосередньому зв'язку з історією інших слов'янських народів. Для визначення магістральних тенденцій розвитку слов'ян, зокрема, східних, Ф. Леонтович запропонував задружно-общинну теорію. Погляд вченого на поняття задруги пройшов еволюцію від сприйняття її, як сімейно-територіальної общини до землеробської асоціації, артілі.¹

На думку Ф. І. Леонтовича, Московська держава зросла на ґрунті системи суспільно-політичних відносин Золотої Орди. Погляди вченого входили у протиріччя із традиційною концепцією російської історії і відповідно пов'язували його з українською історіографічною традицією, що розвивалась у ХІХ ст. по лінії розмежування української та російської історії. Це зближує концепцію Ф. І. Леонтовича з позицією М. І. Костомарова. Ф. І. Леонтович примкнув до общинної теорії давньоруського історичного процесу та розвинув її найбільш плідну рису: вивчення історії Русі в контексті слов'янської історії з приділенням основної уваги суспільній еволюції.

Дослідник використав новітні напрацювання видатних європейських вчених, Г. Мена та В. Богішича, що дозволило йому висунути власний погляд на суспільно-політичну еволюцію слов'янських та, зокрема, руських земель. Дослідник заперечував концепцію національно-політичної єдності населення Київської Русі та «перетікання» давньоруської історії до Московської держави, наголошував на общинному характері давньоруських соціальних відносин, що зближує його на-

---

¹ Музичко О. Є. Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.06. Дніпропетровськ, 2003. 20 с. URL: <http://disser.com.ua/contents/28254.html>.

укову діяльність з висхідними засадами української медієвістики другої половини ХІХ – початку ХХ ст.¹

Отже, основні риси наукового світогляду Ф. І. Леонтовича, дозволяють включити його до позитивістського напрямку в юридичному слов'янознавстві ХІХ ст. В Російській імперії вчений став одним із засновників історико-правового напрямку в дослідженні Київської Русі. З його ім'ям пов'язане поширення в науці порівняльно-історичного методу. Серед істориків Російської імперії він перший включив історію південнослов'янських общин в контекст порівняльно-історичних досліджень, що дозволило розширити теоретичну та джерельну базу вивчення історії Київської Русі, виявити закономірності в походженні соціальних та політичних інститутів у слов'янських народів.

Концептуальні та методологічні засади литуаністичних праць вченого сформувались в лоні київської школи істориків. Вчений відносив Велике князівство Литовське до слов'янської цивілізаційної моделі, вважаючи магістральною тенденцією еволюції його державного ладу, соціально-правових та соціально-економічних відносин витіснення традиційних руських інститутів польсько-німецькими – західними. Він виявив правові традиції Київської Русі в литовсько-руському праві, сприймав звичаєве право, як спільне джерело для давньоруського та литовсько-руського права. Ці ідеї безпосередньо вплинули на становлення досліджень історії Великого князівства Литовського в Російській імперії, зокрема, в Україні.

Так, праця Ф. І. Леонтовича «Руська Правда і Литовський Статут» («Русская Правда и Литовский Статут») стала своєрідним маніфестом членів київської школи істориків західноруського права, до якої належали такі відомі вчені як М. Ф. Владимирський-Буданов, О. О. Малиновський, М. О. Максимейко та інші. В свою чергу, в усіх принципових питаннях стосовно розвитку Великого князівства Литовського

---

¹ Музичко О. Є. Вказана праця.

Ф. І. Леонтович схилявся до ідей київської історичної школи, знаходячись під впливом праць її представників. Він простежив основні віхи політичного розвитку кожної з руських земель та дрібних удільних князівств, що входили до складу Великого князівства Литовського в XIV–XVI ст. Велике значення для розвитку української медієвістики мало вивчення істориком долі українських земель у його складі – Сіверщини, Київщини, Волині та Поділля. З викладу обставин політичного розвитку українських земель в складі Великого князівства Литовського випливав висновок про їх достатньо осібне існування у межах цієї держави. На думку історика, ці українські землі були досить відособлені від решти регіонів цієї держави, продовжували зберігати протягом довгого часу старі політичні та соціально-економічні традиції.¹

Ф. І. Леонтович в своїх фундаментальних дослідженнях литовсько-руського права розвивав вищевказані положення київської історико-юридичної школи, дав порівняльну характеристику процесуального права за Руською Правдою та Литовським Статутом. Проаналізувавши Руську Правду і Статути Великого князівства Литовського, вчений першим звернув увагу на зв'язок процесуального права Київської Русі та Великого князівства Литовського і дійшов висновку, що литовське судочинство XVI ст. було продовженням давньоруського судочинства.

Вивчення особливостей утворення Великого князівства Литовського та його адміністративно-територіального поділу і управління привело Ф. І. Леонтовича до висновків про те, що під час вказаних процесів удільний устрій Київської Русі не закінчив свого існування, а лише увійшов в нову, заключну, фазу розвитку. В уділах до XVI ст. продовжував існувати земський лад, втілений у функціонуванні удільних князів, віч, громадських судів тощо. Удільна система та земський лад поступово руйнувалися унас-

---

¹ Музичко О. Є. Вказана праця.

лідок державної централізації, що проводилась великими литовськими князями та у зв'язку з поширенням у Великому князівстві Литовському польського шляхетського права. З ім'ям Ф. І. Леонтовича пов'язаний початок дослідження державного ладу Литовської держави другої половини XVI–XVIII ст. Зокрема, він один з перших в історіографії висловився на користь думки про збереження Великим князівством Литовським незалежного державного статусу після Люблінської унії. До цієї позиції схилялися такі авторитетні дослідники як І. Лаппо, С. Кутшеба та М. П. Василенко.

На сторінках своїх праць Ф. І. Леонтович висвітлив проблеми історії всіх соціальних груп Великого князівства Литовського: селянства, міщанства, боярства, шляхти. Варто звернути увагу на досі малодосліджений аспект праці Ф. І. Леонтовича в галузі литуаністики – дослідження історії євреїв у середньовічній Литовсько-руській державі. Праці вченого започаткували історико-юридичний напрямок у вивченні цієї теми.

Праці історика мають непересічне значення для української медієвістики. Висновки вченого в значній мірі були побудовані на аналізі величезного джерельного матеріалу з історії українських земель в XIV–XVI ст. Його литуаністичні праці прийняті до уваги представниками історичної науки всіх історичних шкіл XX ст. Зокрема, в Україні думки, що висловив Ф. Леонтович, творчо використали Н. Яковенко, О. Русина, Л. Войтович, Т. Гошко та інші історики.¹

Далеко не усі висновки Ф. І. Леонтовича вписуються у сучасну наукову парадигму. Зокрема, це стосується піднесеної в його працях тези про згубність польсько-німецького права для самобутнього розвитку Русі, заперечення можливості внутрішньої трансформації давньоруських політико-правових та соціальних інститутів у станові суспільство та державу. Попри це, надзвичайно важливим для розвитку литуаністики

---

¹ Музичко О. Є. Вказана праця.

виявилася сама постановка й обговорення цих проблем на сторінках праць Ф. І. Леонтовича та інших дослідників. Отже, науковець відтворював не тільки історію литовсько-руського права, але й вписував важливі сторінки в інші сторони історії Великого князівства Литовського, зокрема, у політичну та соціально-економічну. Наукова діяльність Ф. Леонтовича в галузі литуаністики, змістом якої був розгляд історії Литовської держави протягом XIV–XVIII ст. у його державних кордонах, створила передумови для сучасного синтезу історії Великого князівства Литовського.¹

Одним з видатних українських істориків права був **Кістяківський Олександр Федорович**. Народився 14 (26 березня) 1833 року у селі Городищі Сосницького повіту Чернігівської губернії (тепер Менського району Чернігівської області) в родині священика. 1852 р. закінчив Чернігівську духовну семінарію, але шляхом батька не пішов і духовного сану не отримав. Натомість вступив до Київського університету, юридичний факультет якого закінчив у 1857 р. Працював домашнім учителем. У серпні наступного року переїхав до Санкт-Петербургу, де вступив на службу до Урядуючого Сенату в якості дрібного канцеляриста. З 1860 р. — на державній службі у Міністерстві освіти. Тоді ж розпочав наукову діяльність, опублікував три статті у «Журнале Міністерства юстиції». Перша історико-правова праця «Характеристика російського і польського законодавства про кріпосне право по відношенню до Малоросії» («Характеристика руського и польського законодательства о крепостном праве по отношению к Малороссии») опублікував у 1862 р. в українознавчому часописі «Основа».

У грудні 1863 р. склав іспити на звання кандидата прав у Київському університеті. 1864 р. захистив роботу на право викладання у «форматі» *pro venia legendi* («на право викладання») на тему: «Про припинення обвинувачуваному способів ухилятися від слідства і

---

¹ Там само.

суду за діючим до судової реформи кримінальним судочинством, в особливості про попереднє тюремне ув'язнення» («О пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда по действовавшему до судебной реформы уголовному судопроизводству, в особенности о предварительном тюремном заключении»), тоді ж видану друком. Після цього був допущений в якості приват-доцента до викладання кримінального права та судочинства на юридичному факультеті Київського університету. 1867 р. захистив магістерську роботу за монографією «Дослідження про смертну кару» («Исследование о смертной казни»¹), у якій значну увагу приділив історико-правовій характеристиці проблеми.

Того ж року був обраний штатним доцентом кафедри кримінального права і судочинства Київського університету і невдовзі був відряджений «з науковою метою» до Санкт-Петербургу та Москви для вивчення практичних результатів судової реформи 1864 р. Результатом відрядження стала монографія «Історико-догматичне дослідження з російського права про припинення обвинувачуваному способів ухилятися від слідства і суду» («Историко-догматическое исследование по русскому праву о пресечении обвиняемому способов уклоняться от следствия и суда», 1868), за якою захистив докторську дисертацію. Як відзначав І. Я. Фойницький, «... докторська дисертація О. Кістяківського містить в собі виклад повної історії руського кримінального процесу, яке за достоїнствами своїми стоїть вище всього, що з'явилося донині в російській літературі».²

1869 р. обраний екстраординарним, а рік потому – ординарним професором кафедри кримінального права і судочинства юридичного факультету Київського

---

¹ Див.: Кістяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. М.: Директ-Медиа, 2010. 271 с.

² Фойницкий И. А. Ф. Кістяковский, как криминалист. Киевская старина. 1895. №. 1. С. 90.

університету. На цій посаді видатний вчений плідно працював до останніх днів життя. О. Ф. Кістяківський намагався інтегрувати вітчизняну кримінально-правову науку до європейського інтелектуального простору, вивчав викладання і наукову діяльність в університетах Берліна, Відня, Гейдельберга, Риму та Неаполя. Мав власну адвокатську практику, був присяжним повіреним. Обирався гласним Київської міської думи, головою Київського юридичного товариства (від 1879 р.), директором Київського губернського тюремного комітету (1865–70 рр.). Помер Олександр Федорович у 51-річному віці 13 (25) січня 1885 року у Києві¹. Похований на Байковому цвинтарі.

О. Ф. Кістяківський став батьком родини, яка зробила дійсно видатний внесок в українську культуру та історію. Троє його синів стали справжніми патріотами, видатними діячами. Старший, Володимир Олександрович Кістяківський (1865–1952) став видатним вченим – хіміком, академіком АН СРСР та АН УРСР, доктором хімічних наук, професором. Молодший – Ігор Олександрович Кістяківський (1876–1940) – державний діяч. Закінчив юридичний факультет Київського університету, займався викладацькою діяльністю. У 1918 р. був Міністром внутрішніх справ Гетьманського уряду. Віку доживав на еміграції². Та найбільш відомим серед синів О. Ф. Кістяківського став один з найвидатніших правників і філософів права, соціологів у українській історії Богдан Олександрович Кістяківський (1868–1920). Як і батько, він прожив усього 51 рік. Він був одним із організаторів Академії наук

---

¹ Усенко І. Б. Кістяківський Олександр Федорович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.: Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 337.

² Усенко І. Б. Кістяківський Ігор Олександрович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін.: Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 336.

України, а його доробок та державно-правові погляди добре відомі за межами нашої країни¹.

Залишаючись видатним фахівцем у галузі кримінального права і кримінального процесу, О. Ф. Кістяківський приділяв значну увагу історико-правовим дослідженням. Цікавився збиранням матеріалів звичаєвого права. Був одним із засновників жанрів юридичної історіографії та біографістики². Його роботи присвячені аналізу основних аспектів українського звичаєвого права, історії права та судовому устрою Гетьманщини. Саме йому належить заслуга видання збірника законів «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1879). О. Ф. Кістяківський був одним з перших представників «доктрини еволюціонізму» в розвитку кримінального права та кримінального процесу, яка полягала в твердженні про поступовість розвитку одних форм правового життя з інших – тих, що їм передували.

Дювернуа Микола Львович – історик права і юрист, заслужений ординарний професор, доктор цивільного права. Протягом 6 років (1875–1881) працював професором в Новоросійському (Одеському) університеті, зробивши, таким чином, значний внесок в підготовку правознавців на українських землях.

Біографія та науковий доробок М. Л. Дювернуа висвітлювалися в Енциклопедичному словнику³ і Новому енциклопедичному словнику⁴ Ф. А. Брокгауза і

---

¹ Усенко І. Б. Кістяківський Ігор Олександрович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. С. 334.

² Усенко І. Б. Кістяківський Олександр Федорович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. С. 337.

³ Н. Л. Дювернуа (Николай Львович). *Энциклопедический словарь* (в 86 томах). Томъ Т. 11 (21) Домиции—Евреинова. / Подъ редакціею К. К. Арсеньева и заслуженнаго профессора Ф. Ф. Петрушевскаго. Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). С.-Петербургъ: Семеновская Типо-Литографія (И. А. Ефрона), 1893. С. 366.

⁴ Каминка А. Дювернуа, Николай Львович. *Новый энциклопедический словарь*: В 29 т. / Под ред. К. К. Арсеньева.

І. А. Єфрона, статтях В. О. Томсінова,¹ М. В. Лушнікової², С. А. Батової³, Ю. С. Гамбарова⁴, І. В. Бушина⁵. До речі, на сайті Ярославського державного університету⁶, де деякий час працював М. Л. Дювернуа, невірно вказана література про нього. Зокрема тут написано, що матеріали про М. Л. Дювернуа містяться в «Руском биографическом словаре»⁷ Проте це – помилка, оскільки на цих сторінках знаходиться інформація про рідного брата М. Л. Дювернуа – Олександра Львовича Дювернуа – відомого російського лінгвіста. Крім того, на цьому ж сайті вказано, що стаття про М. Л. Дювернуа міститься в «Новом энциклопедическом словаре» : (В 29 т. / Под ред. К. К. Арсеньева. СПб.:

СПб.: Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. [1914] Т. 17. С. 98.

¹ Томсинов В. А. Николай Львович Дювернуа (1836–1906). *Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества*. В 2-х томах. Том 1. М.: Зерцало, 2007. С. 510–519.

² Лушнікова М. В. Трудовое право и гражданское право: жизнь и научное наследие Н. Л. Дювернуа, В. М. Гордона, Б. В. Чредина и А. В. Венедиктова. *Вестник трудового права и права социального обеспечения*. Вып. 1: Основатели ярославской школы трудового права и права социального обеспечения: портреты на фоне времени / Под ред. А. М. Лушнікова, М. В. Лушніковой. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2006. С. 65–76.

³ Батова С. А. Николай Львович Дювернуа. *Вестник Российской правовой академии*. 2009. № 4. С. 3–5.

⁴ Гамбаров Ю. С. Николай Львович Дювернуа, 1836–1906. *Цивилист*. 2006. № 3. С. 108–112.

⁵ Бушин И. В. О национальной специфике формирования российской государственности в работах Н. Л. Дювернуа и Л. А. Тихомирова. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2006. № 5. С. 21–27.

⁶ Дювернуа Николай Львович. URL: <http://old.uniyar.as.ru/index.php>.

⁷ Дабелов – Дядьковский. Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург: тип. Товарищества «Общественная польза», 1905. Т. 6. С. 738–740.

Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. Т. 11. С 366), але в дійсності вона знаходиться в т. 17 на с. 98. Слід відзначити, що абсолютна більшість указаних вище статей, (до речі, незначних за розміром), присвячені характеристиці цивільно-правових поглядів М. Л. Дювернуа, а аналіз його історико-правових поглядів займає істотно менше місце. Тому автори акцентуються на певному узагальненні поглядів вченого на історію права Київської Русі, виявленні найбільш важливих аспектів у цій царині його наукового доробку.

М. Л. Дювернуа народився в 1836 р. в Москві в сім'ї викладача французької мови Александринського сирітського інституту – француза, який став російським підданим. Закінчив в 1857 році юридичний факультет Московського університету. Декілька років працював гімназичним учителем. У 1865 – 1866 рр. слухав лекції в Гейдельберзькому університеті. У 1869 р. захистив магістерську дисертацію «Джерела права і суд у Давній Росії» («Источники права и суд в Древней России»)¹, яка написана під сильним впливом вчення Р. фон Ієринга.² У Р. фон Ієринга чільне місце у методології пізнання права і держави відводилося опису, класифікації і аналізу фактів. Вивченню емпіричного матеріалу за його теорією надавалося більшої ваги, ніж оперуванню філософськими конструкціями. В умовах гострої дискусії між прихильниками природно-правової та позитивістської течій

Р. фон Ієринг із його концепціями боротьби за право та особливого значення інтересу в праві безумовно тяжів до других. Емпіричний матеріал розглядається вченим як в історичному, так і в структурно-

---

¹ Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: Библиографический указатель / Институт истории естествознания и техники АН СССР. М.: Наука, 1984. С. 134. Рукопись.

² Н. Л. Дювернуа (Николай Львович). Энциклопедический словарь (в 86 томах). Томъ Т. 11 (21) 1893. С. 366.

функціональному вимірах.¹ Саме ці аспекти його методології помітні у вказаній роботі М. Л. Дювернуа.

З 1871 по 1875 рік вчений викладав римське право в Демидовському юридичному ліцеї в Ярославлі. В цей же час знову поїхав за кордон, де слухав лекції видатних німецьких юристів Р. Ієринга, І. Унґера і К. Арндтса. У 1875 р. в Ярославлі захистив докторську дисертацію на тему: «Основна форма кореального зобов'язання. Історико-юридичне і критичне дослідження з римського права» («Основная форма корреального обязательства. Историко-юридическое и критическое исследование по римскому праву»). На початку того ж року переїхав в Одесу і почав читати лекції з римського права. У 1881 році він був запрошений на кафедру цивільного права юридичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Віддаючи перевагу педагогічній діяльності, вчений не встиг опублікувати свої великі курси по історії і догмі римського права, розроблені в Одесі.²

Звертаючи увагу на універсальність римського права, його внутрішні достоїнства, М. Л. Дювернуа закликав ретельно вивчати його, що вважав необхідним і дуже корисним після судової реформи 1864 р.: «Легко було обійходитися духом римського права, коли суду дозволено було шукати кожен час опору в законодавцеві. Інша ситуація тепер, коли суд сам зобов'язаний мати завжди на все готову відповідь. Тепер мало одного духу, потрібна сама юридична матерія класичного світу, потрібна серйозна і тривала робота над джерелами. Ця робота над джерелами повинна складати усе завдання школи, і з нею разом з'являться відповіді на безліч непорозумінь практики. Якщо наша школа ста-

---

¹ История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотип. Под общ. ред. члена-кор. РАН, докт. юрид. наук, проф. В. С. Нерсисянца. М.: Издательская группа НОРМА-ИНФРА, 1998. С. 524.

² Каминка А. Дювернуа, Николай Львович. *Новый энциклопедический словарь*: В 29 т. / Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. [1914]. Т. 17. С. 98.

не правильно ставитися до свого завдання, то внутрішні сили римського права дадуть себе відчути в житті і в практиці не розумом влади, а владою розуму».¹

М. Л. Дювернуа був блискучим викладачем.² За оцінкою його учня, доцента цієї ж кафедри А. І. Камінки (1865–1941) його лекції з цивільного права були не просто звичайним університетським курсом, а низкою монографічних досліджень із складних і дискусійних питань цивільного права.³ У останній період життя М. Л. Дювернуа займався підготовкою до видання твору «Читання з цивільного права» («Чтения по гражданскому праву»). Микола Львович Дювернуа помер в 1906 році і був похований у професорському куточку Новодівочого монастиря.⁴

Одним з найвидатніших дореволюційних істориків права був **Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович**. Він народився 15 (27) травня 1838, в с. Бороздіно Веньовського повіту Тульської губернії. Син сільського священика. Навчався в Веньовському духовному училищі, далі – в Тульській духовній семінарії, яку закінчив у 1857 р. Потім до 1860 р. – в Київській духовній академії. Безумовно, М. Ф. Владимирський-Буданов належить до числа дореволюційних істориків права, які працювали на теренах України, чия наукова спадщина найбільш досліджена.

Визначальну роль на обрання життєвого шляху та формування світогляду М. Ф. Владимирського-Буданова справило його походження із духовного стану та навчання у закладах духовної освіти різних рівнів, особливо у Київській духовній академії. У ній Михайло пережив кризу, що стала важливою для його

---

¹ Дювернуа Н. Л. Значение римского права для русских юристов. Ярославль: В типографии Г. Фальк, 1872. С. 25.

² Каминка А. Вказана праця. С. 98.

³ История кафедры гражданского права Санкт-Петербургского государственного университета. URL: <http://law.spbu.ru/Structure/Departments/Grpravo/About.aspx>

⁴ Дювернуа, Николай Львович. URL: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>

подальшого життя: після участі в русі за реорганізацію навчального процесу та покращення побутових умов студентів його було виключено з академії. З 1860 р. він продовжив навчання в якості студента історико-філологічного факультету Київського університету св. Володимира. І надалі практично жодної участі в адміністративному чи політичному житті М. Ф. Владимирський-Буданов не брав, зосередивши свої інтереси та зусилля виключно на наукових справах або таких, що мали до них відношення. Випадок міг спричинитися і до того, що консерватизм став переважаючим елементом життєвого світогляду вченого.

Суспільно-політична ситуація в Російській імперії середини ХІХ ст. і спричинені нею національні рухи обумовили активне зацікавлення науковців історією слов'янських народів, що знайшло відображення в дослідженнях викладачів Університету св. Володимира. З них значний вплив на формування наукових уподобань М. Ф. Владимирського-Буданова справили М. Д. Іванишев, М. Х. Бунге, К. А. Мітюков та інші. Усе це спричинило до того, що майбутній науковець зосередився на вивченні не фактичної історії, а соціальних інституцій народів, що зрештою привело його до дослідження історії права. Певне враження на нього справили ідеї, вміщені у творчій спадщині слов'янофілів. Слід відзначити також вплив на майбутнього ученого ідей німецької історичної школи права. Проте він усвідомлював крайнощі останньої (зокрема перебільшення історичної ролі звичаєвого права, національну замкненість правового розвитку), а отже застосував у своїх роботах історико-порівняльний метод досліджень.

М. Ф. Владимирський-Буданов вказував на необхідність вивчати право кожного народу саме там, де він виявив його найповніше – у його власному історичному бутті. Історичні та історико-правові погляди вченого розвивалися у рамках позитивізму, підтвердженням чого можуть слугувати його думки щодо поступального розвитку державно-правових інститутів і

явищ як основи історичного процесу в його юридичному вимірі.

Початок педагогічної діяльності вченого припадав на студентські роки, коли він разом із гуртом одноподумців викладав в одній із недільних шкіл Києва. Варто зауважити, що М. Ф. Владимирський-Буданов завжди виступав прихильником широкої народної освіти. Після закінчення університету проходив практику на Педагогічних курсах в Другій київській гімназії та викладав історію і географію у кадетському корпусі. Певний час М. Ф. Владимирський-Буданов був приватним викладачем Павла Галагана. У 1860 р. М. Ф. Владимирський-Буданов вступив на навчання до Київського університету на історико-філологічний факультет, який закінчив у 1864 р зі ступенем кандидата. Був залишений стипендіатом в університеті для приготування до професорського звання і, одночасно, в цьому ж році вступив на педагогічні курси, відкриті при київських гімназіях. У 1865 р. склав магістерський іспит.

У 1869 р. написав і захистив дисертацію «Німецьке право в Польщі і Литві» («Немецкое право в Польше и Литве», 1868), за яку крім ступеня магістра отримав Уваровську премію. Протягом року М. Ф. Владимирський-Буданов перебував за кордоном, де прослухав майже повний курс лекцій відомих правознавців К. А. Вангерова та Й. К. Блюнчлі У Кенігсберзькій університетській бібліотеці познайомився з низкою видань німецько-польського міського права. Викладав у Демидівському юридичному ліцеї (м. Ярославль) зі званням екстраординарного професора загальний курс історії російського права, в який включив західноруське право.

У 1874 р. після захисту в Харківському університеті дисертації «Держава і народна освіта Росії XVIII в.» («Государство и народное образование России XVIII в.») отримав ступінь доктора права. Там же в травні 1874 р. був затверджений у ступені доктора російської історії. Від травня 1875 р. – ординарний про-

фесор Київського університету, на кафедрі історії російського права, де читав лекції до 1915 року. Упродовж 1882–1916 рр. – головний редактор Київської археографічної комісії. У 1887–1893 рр. – голова Історичного товариства Нестора-літописця, дійсним членом якого був від 1875 року. Особисто підготував 5 томів видання «Архів Південно-Західної Росії» («Архив Юго-Западной России»), опублікував під своєю редакцією 23 томи.

Важливою частиною університетського життя вченого була його діяльність в якості голови випускних екзаменаційних комісій Казанського, Московського, Новоросійського та Петербурзького університетів, під час яких йому неодноразово доводилося брати участь у проектах та обговореннях існуючої системи іспитів. Дослідницька діяльність багатьох учених у Російській імперії зосереджувалася довкола наукових товариств. М. Ф. Владимирський-Буданов брав участь у роботі декількох з них. Серед них – відоме Історичне товариство Нестора-Літописця, яке М. Ф. Владимирський-Буданов очолював у 1888–1893 рр. Протягом цього часу йому вдалося впорядкувати організаційну та науково-видавничу діяльність Товариства, залучити до співпраці багатьох відомих і молодих дослідників.¹

Помер Михайло Флегонтович Владимирський-Буданов 24 березня (6 квітня) 1916 р. у Києві. Похований у м. Березні на Чернігівщині².

Значною мірою наукові інтереси М. Ф. Владимирського-Буданова зосереджувалися у сфері історії та історії права литовсько-руської держави. Вчений разом з професором Ф. І. Леонтовичем (обидва – учні М. Д. Іванишева) стали засновниками київської істо-

---

¹ Шемета Ю. М. Науково-освітня діяльність М. Ф. Владимирського-Буданова: автореф. дис. канд. ... іст. наук: спец. 07.00.06. К., 2004. С. 10–11.

² Боднарук Т. І. Владимирський-Буданов М. Ф. *Юридична енциклопедія*. В 6 т. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 1. С. 490.

рико-юридичної школи (школи істориків західноруського права).¹

Найбільш цінним для історико-юридичної науки є його «Огляд історії руського права» («Обзор истории русского права»), виданий вперше в 1886 р. Це перший підручник, в якому детально освітлюється історія усіх галузей руського і російського права з давніх часів і до XIX ст., причому кожного разу, коли йде мова про спірне в літературі питання, Владимирський-Буданов наводить погляди інших істориків і піддає їх критичній оцінці. «Огляд історії...» є підсумком досліджень М. Ф. Владимирського-Буданова, в ньому повно і послідовно викладена концепція автора. Історичний елемент проявлявся в її вивченні в контексті загальної історії права, вчений широко використовував історико-порівняльний метод, соціологічний підхід. Вони застосовувалися, зокрема, під час дослідження слов'янського законодавства.

М. Ф. Владимирським-Будановим надане оригінальне трактування проблеми праворозуміння, вказано на загальні закономірності його розвитку і національні особливості з урахуванням економічних, політичних і соціальних факторів. У часи, коли найбільш поширеним серед істориків права залишався описовий підхід, ґрунтований на формально-юридичному аналізі джерел у їх послідовності, київський науковець надавав історико-юридичним дослідженням філософсько-правової глибини. Звернення до питань право розуміння перетворювало схоластичний аналіз норм пам'яток права на справжнє дослідження процесів, у основі яких лежав людиноцентричний підхід.

---

¹ Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%B%E%D0%A4%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

Науковий доробок вченого і сьогодні є фундаментом для розбудови вітчизняної історико-правової науки. В творчості М. Ф. Владимирського-Буданова значне місце відведене історії права України. Він йшов неуторованими шляхами, багато правових проблем досліджувалось ним вперше. Для правника знання пам'яток вчений вважав наріжним каменем пізнання. Свої висновки він завжди будував на «беззаперечних свідченнях пам'яток», ними ж визначав достовірність доказів інших вчених¹. М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що історія права – це і є історія життя народу. Поступово склалося переконання, що «уявлення історичної долі народу неможливе без знайомства з історією його установ або точніше всього юридичного побуту»².

Отже, праці дослідника, присвячені історії литовсько-руського права складають найбільшу частину його творчої спадщини. Грунтовне дослідження самотньої української історії права, сприйняття нових напрямків їхньої розробки, введення до загального користування необхідного обсягу джерел – мала величезне значення для виокремлення українського права як окремої галузі правової історії.³

Цитович Петро Павлович. Народився 19(31) жовтня 1843 р., за іншими даними, 1844 р. в Чернігівській губернії. 1866 р. закінчив юридичний факультет Харківського університету та був залишений у ньому професорським стипендіатом кафедри цивільного права.⁴ У 1870 р. захистив магістерську дисертацію на

---

¹ Малиновский И. А. Памяти учителя. Опыт характеристики ученой и преподавательской деятельности проф. М. Ф. Владимирского-Буданова. *Варшавские университетские известия*. 1917. С. 19.

² Биографический словарь профессоров и преподавателей университета св. Владимира. К., 1884. С. 111.

³ Деркачова Н. О. Право в поглядах М. Ф. Владимирського-Буданова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2012. Вип. 20. С. 117–119.

⁴ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Харьковс-

історико-правову тему: «Вихідні моменти в історії руського права наслідування» («Исходные моменты в истории русского права наследования»)¹. Саме цю роботу ми надалі будемо неодноразово цитувати та аналізувати, оскільки, хоча П. П. Цитович в основному займався цивілістикою, саме ця його робота є суто історико-правовою. Професор Харківського університету А. М. Стоянов на захисті характеризував її так: «Завершеність обробки, внутрішня стрункість системи, велика кількість і визначеність юридичних ідей, при вдалому застосуванні їх до окремих випадків, уміння володіти науковим методом, який зводить усі окремі випадки в одну ціль і органічно прив'язує досить різноманітний, але ретельно перевірений матеріал до головного предмета».²

Пізніше Петро Павлович перебував у закордонному науковому відрядженні, під час якого в січні 1871 р. був затверджений штатним доцентом кафедри цивільного права Харківського університету. Після повернення у квітні 1873 р. захистив докторську дисертацію за монографією «Гроші в області цивільного права» («Деньги в области гражданского права»). У жовтні 1873 р. обраний екстраординарним професором кафедри цивільного права Новоросійського університету в Одесі. Викладав курси торговельного і вексельного права, у січні 1874 р. обраний ординарним професором і став читати курс цивільного права. Із 1880 р. —

кий університет ; под ред. проф. М. П. Чубинского и проф. Д. И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. С. 78.

¹ Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования. С. 91.

² Сливицкий В. Цитович, Петр Павлович. Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования*. С. 199.

на службі у Урядуючому Сенаті.¹ 1881–83 рр. перебував у науковому відрядженні за кордоном (Німеччина). 1884 р. став ординарним професором кафедри торговельного права Київського університету, а згодом був переведений на кафедру цивільного права з додатковим дорученням читати лекції з торговельного права. 1894 р., у зв'язку з призначенням членом ради міністра фінансів Російської імперії, переїхав до Санкт-Петербурга. Одночасно (із вересня 1890 р.) працював у Петербурзькому університеті на кафедрі торговельного права: завідувач, від серпня 1903 р. – заслужений професор.

У квітні 1911 р. призначений сенатором. Брав участь у підготовці Вексельного статуту та кількох законопроектів. Досліджував проблеми цивільного права, питання торговельного і вексельного права. Відмітні риси усіх цих праць – послідовне встановлення зв'язку юридичних норм із станом і особливостями торгового побуту, добре знання останнього, особливо в негативних його аспектах, стислі, влучні, виразні, хоча і не завжди доступні початкуючому юристові, характеристики цього побуту як в цілому, так і в окремих проявах, але в той же час майже повна відсутність загальної і принципової оцінки явищ і різних напрямів у його розвитку. Громадсько-політичні погляди П. П. Цитовича були вельми консервативними, за що він неодноразово піддавався критиці у прогресивній пресі. Наприклад, заклик жінок до вищої освіти здався йому лише заклик до розпусти.²

П. П. Цитович помер у м. Санкт-Петербурзі 1(13) листопада 1913 р.³ Похований на Нікольському кладовищі.¹

---

¹ Цитович (Петр Павлович). *Энциклопедический словарь*. Т. 38(75.) Цензурный комитет–Человек. СПб: Тип. Брокгауза и Эфрона, 1903. С. 243.

² Цитович (Петр Павлович). *Энциклопедический словарь*. Т. 38(75.). С. 243-244.

³ Самойленко О. О., Усенко І. Б. Цитович Петро Павлович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.:

Сокольський Володимир Вікторович народився 28 червня 1848 р. в Псковській губернії. Закінчив Дерптський університет. Магістерську дисертацію захистив в Університеті св. Володимира у 1869 р. Наприкінці 1860-х – на початку 1880-х викладав історію права та державне право у Київському університеті та Ярославському Демидовському юридичному ліцеї. В останньому закладі читав курс загальної історії права з 1874 по 1892 р. У 1892–1908 рр. викладав у Новоросійському університеті на посаді ординарного професора кафедри римського та державного права та кафедри історії руського права юридичного факультету. Один з активних діячів Одеського юридичного товариства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.² Був членом Історико-філологічного товариства при Новоросійському (Одеському) університеті, на його засіданнях неодноразово виступав із науковими доповідями. Як і більшість істориків права (особливо у другій половині ХІХ ст.) належав до позитивістської парадигми праворозуміння та методологічних підходів.

В. В. Сокольський прагнув на історичному матеріалі встановити закономірності та механізми функціонування правових норм. Для реалізації цих завдань він вважав найбільш плідним порівняльно-правовий метод. Всі правові явища він розглядав у розвитку, починаючи з їх витоків. Свої дослідження у галузі історії права він здійснював у відповідності з загальним ходом розвитку державного та суспільного ладу країни,

---

В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 408–409.

¹ Цитович Петро Павлович. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>,

[%D0%9F%D1%91%D1%82%D1%80_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%91%D1%82%D1%80_%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87).

² Прієшкіна О. Сокольський Володимир Вікторович. Професори Одеського (Новоросійського) університету): *Біографічний словник*. Т4. Р–Я. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2005. С. 152.

процесом правоутворення. Досягненням історика (і, можливо, даниною дуже популярній у Російській імперії другої половини ХІХ ст. марксистській економічній теорії) було прагнення відтворити не лише історію юридичних відносин, але й економічні умови, які їх обумовлювали.

У ярославський період своєї діяльності В. В. Сокольський здебільшого зосереджувався на історії стародавнього звичаєвого права (об'єктом його студій були кельти та германці, організація сім'ї), в одеський – на історії візантійського та грузинського права, історії церкви. Зaslугою історика був аналіз значного комплексу історико-правових пам'яток.¹ Найголовнішим успіхом В. В. Сокольського як викладача юрфаку було консультування наукової роботи М. І. Тіктіна про вплив візантійського права на російське², за яку останній отримав золоту медаль.

Точна дата смерті В. В. Сокольського невідомо – називаються 1919 і 1921 роки.³

---

¹ Сокольський Володимир Вікторович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80_%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

² Музичко Олександр. Розвиток візантиністики в історіографічному процесі на території Південної України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові зошити історичного факультету Львівського університету*. 2016. Вип. 17. С. 146.

³ Сокольський Володимир Вікторович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki...>; Сокольський Владимир Викторович. URL: <http://library.ruslan.cc/authors/%D1%81%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%B2%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80-%D0%B2%D0%B8%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87/>; Тиктин М. И. Византийское право как источник Уложения 1649 г. и новоуказанных ста-

Загоровський Олександр Іванович народився 1 січня 1849 р¹ в Київській губернії, в сім'ї священника. Середню освіту отримав спочатку в Радомисьльському повітовому дворянському училищі, потім – в Житомирській гімназії.

1867 р. вступив на юридичний факультет Університету св. Володимира, який закінчив в 1871 р. із ступенем кандидата права. Його випускна робота «Історія тортур в Росії» («История пыток в России») відносилася до сфери кримінального права. За рекомендацією декана юридичного факультету професора В. А. Незабитовського Радою факультету О. І. Загоровський був залишений в університеті в якості стипендіата для приготування до професорського звання по кафедрі цивільного права. З березня 1872 р. по березень 1875 р. досліджував історію руського права.

1875 р., в тому ж університеті, захистив дисертацію *pro venia legendi* «Історичний нарис позики за руським правом до кінця XIII століття» («Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия»)². У травні 1876 р., за поданням Ради Університету св. Володимира Міністерство народної освіти направляє його в дворічне закордонне наукове відрядження. У Німеччині і Франції, він посилено займається цивільним правом, вивчає римське право, відвідує лекції відомих професорів (Б. Віндшейда, А. Ваха та ін.)

В 1878 р. О. І. Загоровський, після захисту дисертації «Незаконнонароджені за саксонським і французьким цивільними кодексами, у зв'язку з принциповим вирішенням питання про незаконнонароджених взагалі» («Незаконнорожденные по саксонскому и фран-

---

тей: Опыт историко-сравнительного исследования. Одесса, 1898. 227 с.

¹ Служители Фемиды: страницы истории юридическо-го образования и науки в Императорском Новороссийском – Одеском национальном университете имени И. И. Мечникова (1865–2015 гг.). С. 78.

² Загоровский. А. Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия. Киев: Унив. тип., 1875. 78 с.

нцузькому громадянським кодексам, в святі с принципіальним рішенням вопроса о незаконнорожденных вообще»), за рішенням юридичного факультету Університету св. Володимира був удостоєний ступеня магістра цивільного права і, після прочитання двох пробних лекцій («Цивільний шлюб» і «Про експропріацію»), отримав звання приват-доцента з цивільного права. Цю посаду обіймав у 1878–1879 рр. У вересні 1879 р. він був призначений доцентом Демидовського юридичного ліцею (м. Ярославль) по кафедрі цивільного судочинства і торгового права.

Наступний етап в науково-педагогічній діяльності О. І. Загоровського пов'язаний з юридичним факультетом Харківського університету, де він з червня 1880 р. обіймав посаду доцента по кафедрі цивільного права і судочинства, а з вересня 1884 р. був затверджений екстраординарним професором по тій же кафедрі. У 1884 р. в Московському університеті він захистив докторську дисертацію «Про розлучення за російським правом» («О разводе по российскому праву»). У 1886 р. саме за результати цього дослідження О. І. Загоровський був удостоєний Уваровської премії. У тому ж 1886 р. він був затверджений у званні ординарного професора по кафедрі цивільного права Харківського університету, а також обраний членом Київського юридичного товариства при Університеті св. Володимира і членом історико-філологічного товариства при Харківському університеті¹. У 1892 р., за станом здоров'я, яке вимагало м'якшого клімату, О. І. Загоровський перейшов на службу до Одеси в Новоросійський університет². Там 11 січня 1892 р. він був обраний ор-

---

¹ Бачур Б. С. Забытые имена: Александр Иванович Загоровский (К 150-летию Одесского (Новороссийского) университета). *Правова держава*. 2015. №19. С. 8–12.

² Загоровский А. И. Загоровский Александр Иванович / Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 202–204.

динарним професором кафедри цивільного права і цивільного судочинства. На цій кафедрі він працював до останнього дня свого життя.

О. І. Загоровський опинився в Одесі у момент її розквіту – вона ставала не лише торговим (внаслідок успішного функціонування в місті вільної економічної зони – порто-франко), але і культурним, і науковим центром на Півдні Російській імперії. Значну роль в цьому процесі відігравали Новоросійський університет і його випускники, чимало з яких вже встигли зарекомендувати себе як блискучі учені. Саме у Одесі в 1902 р. побачила світ, по суті, головна праця О. І. Загоровського – «Курс сімейного права» («Курс сімейного права»). Вона стала першим підручником для юридичних факультетів університетів в області сімейного права і відрізнявся від усіх подібних курсів своїм енциклопедичним характером.

Під час викладення навчального матеріалу О. І. Загоровський перед тим, як розглянути який-небудь з інститутів сімейного права, надавав короткий нарис його історії, що дозволяло студентам повністю простежити зародження і розвиток тих або інших правових інститутів. У другому виданні «Курсу», яке побачило світ в 1909 р., було значно розширено текст, особливо в тих моментах, які торкалися шлюбу і поза-шлюбних дітей. При цьому він використав матеріали, зібрані ним у Німеччині і Франції під час закордонного наукового відрядження. Спираючись в процесі вивчення інститутів сімейного права на історичний, порівняльний і догматичний методи дослідження, він написав працю, яка актуальна і сьогодні.

Впродовж 1908 р. вчений обіймав посаду декана юридичного факультету Новоросійського університету, пізніше також призначався в. о. декана (у 1909 р. і в 1910 р.). 14 травня 1904 р. О. І. Загоровський був затверджений у званні заслуженого професора. Після 30-річної служби, відповідно до ст.ст.105 і 106 Університетського статуту, він вже не мав права обіймати посаду ординарного професора і був переведений на

позаштатну службу, зберігаючи за собою звання заслуженого професора і члена юридичного факультету. Окрім виконання своїх прямих обов'язків в якості викладача, О. І. Загоровський був членом Випробувальної юридичної комісії при Харківському і Новоросійському університетах (1889–1919 рр.), неодноразово обирався членом професорського дисциплінарного суду. Окрім викладацької діяльності, О. І. Загоровський займався і юридичною практикою. У 1884 р. він отримав доступне для професора звання помічника присяжного повіреного, в якості якого сприяв Міністерству народної освіти у його судових справах, то в якості юрисконсульта, то в якості уповноваженого.

Помер О. І. Загоровський 20 червня 1919 р.¹

Він був помітною постаттю в історико-правовій науці Російської імперії другої половини ХІХ ст. Він зробив істотний внесок у викладання правничих дисциплін в усіх трьох університетах, що діяли на терені підросійської України в той час. Його роботи у сфері зобов'язального права доби Київської Русі не втратили свого значення й донині. Вчений писав свої твори у полемічній манері, сміливо дискутуючи з відомими тоді метрами юридичної науки. Це сприяло встановленню наукової істини, зокрема щодо розуміння суб'єктів та видів зобов'язання, підстав його виникнення, сутності закупництва, процесуальної ролі послухів та інших проблем історії права Київської Русі.

Ковалевський Максим Максимович народився 27 серпня (8 вересня) 1851 року, поблизу с. Вільшани (нині Харківська область, Дергачівський район). Певні, це був найвидатніший правник і соціолог українського походження у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., відомий далеко за межами Російської імперії.

---

¹ Служители Фемиды: страницы истории юридическо-го образования и науки в Императорском Новороссийском – Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова (1865–2015 гг.). С. 78.

Походив зі знатного слобожанського козацько-шляхецького роду Ковалевських, започаткованого у XVII столітті козацьким сотником Семеном Ковалевським. Той перейшов із с. Вільшани на Київщині й заснував село під тою ж назвою на Слобожанщині. Син його, Василь (помер 1682 р.), був полковим обозним Харківського слобідського козацького полку. З роду Ковалевських вийшло чимало вчених і громадських діячів.

Закінчив Третю Харківську гімназію із відзнакою (1868), юридичний факультет Харківського університету зі ступенем кандидата права (1872). Там у цей час викладав знаменитий професор Д. І. Каченовський, який став для молодого студента взірцем, а згодом – і його науковим керівником. Тема його першого наукового дослідження: «Про конституційні досліди Австрії і чеську національну опозицію» («О конституционных опытах Австрии и чешскую национальную оппозицию»)¹.

Одним із перших спробував популяризувати соборницьку версію історії України на шпальтах галицьких видань, де під псевдонімом Іван Маркевич у 1875 році видав у Львові (хоча місцем видання названо Відень) брошуру українською мовою «Коротка історія малоруського народу». Був залишений при Харківському університеті професорським стипендіатом кафедри державного права європейських країн.² Тема першої дисертації: «Історія поліцейської адміністрації і поліцейського суду в англійських графствах з найдавніших часів до смерті Едуарда III» («История полицейской администрации и полицейского суда в англ-

---

¹ Усенко І. Б. Ковалевський Максим Максимович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 376

² Красівський О. Ковалевський Максим Максимович. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С. 336.

лійських графствах с древнейших времен до смерти Эдуарда III», 1877 р.). Вже три роки потому М. М. Ковалевський – доктор юридичних наук; тема дисертації: «Суспільний лад Англії у кінці середніх віків» («Общественный строй Англии в конце средних веков», 1880 р.). Доцент (1877), професор кафедри державного права Московського (1878–1887 рр.) та Петербурзького (1905–1916 рр.) університетів. Ректор (1910–12) вищих курсів П. Ф. Лесгафта (тепер Національний державний університет фізичної культури, спорту та здоров'я імені П. Ф. Лесгафта, Санкт-Петербург).¹

На перших етапах своєї наукової діяльності М. М. Ковалевський належав до прихильників «жорсткого», класичного позитивізму. Однак, із часом почав тяжіти до того крила позитивізму, яке фактично відійшло від його «канонічного» варіанту, і отримало назву «соціологічна школа права». Згідно з нею, право формується не тільки і не стільки внаслідок команд, дозволів і заборон суверена, скільки у результаті закономірних соціальних процесів, суспільного буття людей, їх груп і об'єднань. Звертаючись до дослідження юридичних явищ, її представники аналізували їх у контексті соціальних процесів. Не обмежуючись формально-юридичним аналізом джерел права та їх пам'яток, вони аналізували соціальну обумовленість та результативність юридичних явищ і процесів. Ім'я М. М. Ковалевського стало одним із найбільш відомих серед дореволюційних українських правознавців у всьому світі. Воно нерідко стоїть поруч з такими іменами представників соціологічної течії в праві, як Л. Штейн, Л. Канторович, Є. Ерліх, М. Вебер. Науковий

---

¹ Ковалевський Максим Максимович. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87](https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87).

доробок М. М. Ковалевського цікавив і класиків марксизму – К. Маркса та Ф. Енгельса.

У своїй теорії суспільного прогресу дотримувався принципу історичного детермінізму. Аналізуючи форми і шляхи розвитку суспільних інститутів у народів Євразії (романських, германських, слов'янських, кавказьких, індійських та ін.), М. М. Ковалевський розглядав насамперед встановлення родових стосунків і варіантів їх розпаду, досліджував роль великої родини (патріархально-родинної громади) як форми розпаду роду. Характеристиці особливостей суспільного розвитку Росії присвячена одна з головних його робіт «Общинне землеволодіння, причини, хід і наслідки його розкладення» («Общинное землевладение, причины, ход и последствия его разложения», 1879 р.). З проблематикою первісного суспільства була пов'язана і низка його праць про звичай, звичаєве право і закон у народів Кавказу, підготовлена за результатами його власних наукових експедицій 1883, 1885, 1887. Дослідження М. М. Ковалевського справили значний вплив на працю Ф. Енгельса «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

Видатним був і внесок вченого у вдосконалення методологічної основи історико-правових досліджень. Історію держави і права М. М. Ковалевський розглядав під кутом зору свого вчення про розвиток суспільства внаслідок дії «основного соціологічного закону», сформульованого ним. Він є дуже простим – це закон прогресу. Його умовою вчений вважав зростання соціальної солідарності між народами, соціальними групами тощо. Генетична соціологія, фундатором якої був М. М. Ковалевський, базувалася на конкретних відомостях етнографічного характеру і стала предтечею сучасної соціокультурної антропології¹. Розробляв він і порівняльно-правовий метод, якому присвячена праця «Історико-порівняльний метод в юриспруденції» («Ис-

---

¹ Усенко І. Б. Ковалевський Максим Максимович. *Енциклопедія історії України*. С. 376.

торико-сравнительный метод в юриспруденции»), видана у Москві 1880 року.

Найповніший виклад історичних поглядів ученого викладено у працях «Происхождение современной демократии» (1895–97 рр.), «От прямого народоправства к представительному и от патриархальной монархии к парламентаризму. Рост государства и его отражение в политических учениях» (1906 р.). У роботі «Экономический рост Европы до возникновения капиталистического хозяйства» (1898–1903 рр.) простежується історія землеволодіння, починаючи від занепаду Римської імперії до появи сучасного земельного укладу, з домінуванням приватної власності і фермерського господарства, а також історія промисловості від цехового господарства до відособлення підприємництва, включно з питаннями робітничого руху, регламентації заробітної плати. Історичний аналіз поєднувався з юридичним.

М. М. Ковалевського цікавили сутність держави, межі державної влади, оптимальні форми державного правління, теорія і практика демократії, парламентаризму і конституціоналізму. На його думку, виникнення держави пов'язано з так званим добровільним рабством, з нездатністю більшості людей до творчості або виявлення особистої ініціативи. Цю тезу він виводив зі своєї концепції колективної (соціальної) психології, яка була подібна до аналогічної концепції французького соціолога і криміналіста Г. Тарда. Таким чином, М. М. Ковалевський зробив свій внесок також і у розвиток психологічної теорії права, яка отримала всебічне оформлення і розвиток у працях Л. Й. Петражицького і отримала всесвітнє визнання.

М. М. Ковалевський був науковцем винятково широкого кола інтересів у галузі теоретичної та історичної юриспруденції. Вчений зробив істотний внесок, зокрема, у розвиток концепції правової держави, акцентував увагу на таких її передумовах і елементах, як законність управління, поділ влади, народоправство і система представництва. Йому належить чимало пріо-

ритетів у дослідженнях історії політичної і правової думки, історії державних установ, а також у започаткуванні перших лекційних курсів з конституційного права та історії демократичних доктрин.¹

Найбільш відомим учнем М. М. Ковалевського був Пітирим Сорокін. До революції 1905 року вчений певний час жив у еміграції через переслідування в Росії за демократичні погляди. Там він працював у 1887–1905 рр., зокрема разом із Е. В. де Роберті та Ю. С. Гамбаровим заснував у Парижі Російську вищу школу суспільних наук (1901), виступав із лекціями у Стокгольмі, Оксфорді, Брюсселі, Чикаго.

У 1906 р. на з'їзді землевласників Харківського повіту був обраний депутатом першої Державної думи. У 1907 р. – член Державної Ради від академічних організацій і університетів. У 1879–1880 рр. видавав журнали «Критическое обозрение», «Вестник Европы», газету «Страна», співпрацював із журналом «Юридический вестник», газетами «Порядок», «Земство». Очолював редакційну газету енциклопедичного видання «Украинский народ в прошлом и настоящем». Виступав за перебудову Росії на принципах автономії неросійських народів, протестував проти переслідування царатом української мови.

Голова Петроградського юридичного та Вільного економічного суспільств, голова Петроградського відділення суспільства «Мир», кореспондент французького інституту по відділенню моральних і політичних наук, голова Міжнародного інституту соціології (1907), член-кореспондент Британської асоціації розвитку наук², голова Професорського Дисциплінарного Суду (1907–1914). Брав участь в Міжнародному Історичному Конгресі в Лондоні (1913) і другому з'їзді адміністративних наук в Мадриді (1915). Засновник партії демокра-

---

¹ Там само.

² Красівський О. Ковалевський Максим Максимович. *Політична енциклопедія*. С. 337.

тичних реформ. Був активним учасником масонських рухів (1888–1915, Париж).

1912 року члени Російської міжпарламентської групи номінували кандидатуру М. М. Ковалевського на здобуття Нобелівської премії миру¹. Праці українського вченого були добре відомі у Європі. До кола його знайомих належали К. Маркс, Ф. Енгельс, Г. Спенсер, М. Грушевський, С. Петлюра, В. Бехтерев, М. Карєєв, В. Ключевський, І. Мечніков, П. Мілюков, С. Муромцев, К. Тімірязєв, П. Струве. З початком Першої світової війни протягом 7 місяців М. Ковалевський утримувався як заручник у Карлсбаді (нині Карлові Вари), що підірвало його здоров'я.² Помер вчений 23 березня (5 квітня) 1916 р. у м. Петрограді.³

Собестіанський Іван Михайлович. Наукова спадщина І. М. Собестіанського є фактично недослідженою. За останні 120 років не було жодної наукової чи науково-популярної публікації про нього та його науковий доробок, його ім'я невідоме навіть фахівцям з загальної історії та історії права.⁴ Лише у 1896 р. професором М. С. Дриновим в збірнику некрологів, присвячених І. М. Собестіанському, виданому Харківським історико-філологічним товариством, було зроблено цікавий, але стислий аналіз обох дисертацій померлого⁵.

Іван Михайлович Собестіанський – доктор державного права, ординарний професор по кафедрі істо-

---

¹ Аблицов Віталій. Премія Нобеля – виноград, якого так хотілося лисиці. *День*. 2006. 4 листопада.

² Красівський О. Ковалевський Максим Максимович. *Політична енциклопедія*. С. 337.

³ Ковалевський Максим Максимович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki...>

⁴ Бандурка О. М., Греченко В. А. Науковий доробок історика права професора І. М. Собестіанського (1856–1895 рр.). *Право. UA*. 2018. №1. С. 5.

⁵ Дринов М. С. Обзор ученой деятельности Собестіанского. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1896. Т. 8. Харьков: Типография губернского правления, 1896. С. 6–16.

рії руського права Харківського університету, статський радник, народився 5 вересня 1856 р. у Тифлісі в сім'ї лікаря римо-католицького сповідання. У 1874 р. закінчив Тифліську гімназію і вступив до юридичного факультету Харківського університету¹. Основним предметом його зацікавлення з студентських років і до кінця життя стала історія права. Саме на цій ниві він і досяг своїх найбільших успіхів та визнання. Вже його студентський твір на тему: «Генеральні штати Франції і Земські собори Росії» здобув схвалення його викладачів і його було визнано гідним нагороди срібною медаллю. У 1878 р. І. М. Собєстіанський закінчив університет і близько року служив у Тифліській судовій палаті в званні кандидата на судові посади. У цей час він не забував про рідний університет і вже восени 1879 р. повернувся до нього, ставши стипендіатом по кафедрі історії слов'янських законодавств (ця процедура передбачала не призначення, а обрання). У 1883 р. І. М. Собєстіанський склав іспит на ступінь магістра державного права, а з 1 січня 1885 р. йому було дозволено закордонне відрядження з науковою метою на два роки. У 1887 р. після повернення І. М. Собєстіанський був допущений, в якості приват-доцента, до читання лекцій по кафедрі історії руського права. У 1888 р. він захистив дисертацію на ступінь магістра на тему: «Кругова порука у слов'ян за стародавніми пам'ятками їх законодавства» («Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства»)².

У 1890 р. І. М. Собєстіанський був призначений виконуючим обов'язки екстраординарного професора по кафедрі історії руського права. У 1892 р. захистив докторську дисертацію на тему: «Учения о националь-

---

¹ Стоянов А. Н. Памяти Ивана Михайловича Собєстіанского. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1896. Т. 8. Харьков: Типография губернского правления, 1896. С. 1-3.

² Собєстіанский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1888. 172 с.

ных особенностях характера и юридического быта древних славян»¹. Це дало підстави для затвердження його у 1893 р. ординарним професором по тій же кафедрі.² Таким чином, він став доктором наук з державного права у 36 років, а професором – у 37 років. Але все зупинила раптова смерть 8 грудня 1895 р.³, коли вченому не було ще й сорока.

Блюменфельд Герман (Генріх) Фадейович (Фейцелевич). Герман (Генріх) Блюменфельд народився 21 серпня 1861 р. в Херсоні, в сім'ї херсонського рабина Фейцеля Блюменфельда. В 1879 р. закінчив Херсонську гімназію, в 1883 р. – юридичний факультет Новоросійського університету⁴ зі ступенем кандидата. У 1887–1917 рр. – присяжний повірений округу Одеської судової палати.⁵ Після Лютневої революції в травні-листопаді 1917 року був сенатором Цивільного касаційного департаменту Урядуючого Сенату; у лис-

---

¹ Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: историко-критическое исследование. Харьков: тип. А. Н. Гусева, бывш. В. С. Бирюкова, 1892. 336 с.

² Сумцов. Я. Собестианский (Иван Михайлович). *Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона*. Т. XXX Слюз–София Палеолог. С.-Пб.: Тип. Общ. «Издательское дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 669.

³ Максимейко Н. А. Собестьянский Иван Михайлович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 234–235.

⁴ *Энциклопедический словарь. Дополнительный том*. Т. 1. Аа–Вяхир. СПб.: Изд. Брокгауз – Ефрон, 1905. С. 275.

⁵ Блюменфельд, Герман (Фаддеевич. URL: https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D1%8E%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%84%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B4,%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD_%D0%A4%D0%B0%D0%B4%D0%B4%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.

топаді вийшов у відставку. Помер в 1920 році.¹ Його перу належать наступні праці: «О формах землевладения в древней Руси» (1884, удостоєно премії); «О падших детях и обществе патроната» (1887); «Крымско-татарское землевладение» (1888); «Наследование в авторском праве» (1892).²

Малиновський Іоаннікій (Оникій) Олексійович. Народився 4 (16) листопада 1868 р. у м. Острозі Волинської губернії в сім'ї ремісника. Батько, Малиновський Олексій Семенович, займався виготовленням «романівських» кожушків. Мати, Степанида Феліксівна, домогосподарка, неграмотна. В сім'ї, крім Іоаннікія, було ще троє дітей: старший син Володимир (рік народження невідомий), молодший син Ісаак (1878) і дочка Марія (1880). Обоє батьків, згідно метричних записів дітей, православного віросповідання. відзначався Вже навчаючись в місцевій приходській школі та прогімназії Іоаннікій показав великі здібності. Навчався в Острозькій гімназії. Коли йому йшов 16 рік, (1884 р.) у глиняному кар'єрі в результаті обвалу землі трагічно загинули батько та брат Володимир. Сім'я залишилася без засобів для існування. Допомогли виживати родичі. Літом того ж року дядько Іоаннікія відвіз здібного хлопчика в Київ, де той склав на відмінно конкурсний іспит і став стипендіатом колегії Павла Галагана – елітного навчального закладу, що знаходився у віданні Міністерства народної освіти та під покровительством університету св. Володимира, в якому лише 30 учнів зі справді бідних сімей навчалися та були на повному

---

¹ Блюменфельд Герман Фаддеевич. Шилохвост О. Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь. М.: Статут, 2005. С. 20.

² Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общей редакцией Л. Кацнельсона и Д. Г. Гинзбурга. Т. 4: Бе-Абидан. Брес. СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз – Ефрон, 1909. Стлб. 678–679.

пансіоні.¹ У 1888 році закінчив Колегію П. Галагана в Києві.² Закінчив юридичний факультет Київського університету св. Володимира (1892).

У 1892–1895 рр. О. О. Малиновський викладач законознавства в Київському кадетському корпусі; працював також як приватний учитель. У 1897–1898 рр склав іспити на магістра державного права й отримав звання приват-доцента в Київському університеті.

У 1895–1899 рр. професор кафедри російської історії Київського університету. У 1899–1911 рр. завідувач кафедрою історії російського права Томського університету; водночас (1906–1912 рр.) один з редакторів газети «Сибирская жизнь». Все ж-таки найбільший авторитет йому принесла, безумовно, монографія «Кривава помста і смертні кари» («Кровавая месть и смертные казни»), що вперше була видана у 1908–1909 роках у Томську,³ в якій він з наукових історико-юридичних позицій на основі багатющого емпіричного матеріалу доказав існування генетичного зв'язку між кровавою помстою, як проявом тваринного інстинкту людини-дикуна, та смертною карою, як вбивством за вироком суду. Різниця між ними лише в тому, стверджував учений, що перше здійснюється з волі приватної особи, друге — з волі держави.⁴

---

¹ Попелюшко О. В. Оаннікій Олексійович Малиновський (1868–1932 рр.). URL: <http://www.oa.edu.ua/ua/departments/law/malynovskyi>.

² Стрельський Г. Малиновський Онікій (Йоанікій) Олексійович. *Українські історики ХХ століття: Біобібліографічний довідник*. Серія «Українські історики». Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 2. Ч. 2. С. 242.

³ Манько М. Наш земляк – один із борців за право людини на життя. URL: <http://ostrohcastle.com.ua/nash-zemlyak-odyn-iz-bortsiv-za-pravo-lyudyny-na-zhyttya/>.

⁴ Берзін Павло. Онікій Олексійович Малиновський – вчений, який заплатив свободою засвоєї наукові й й політичні принципи. *Юридична Україна*. 2016. №5-6 (161-162). С. 118. С. 108–132.

«Вивчення еволюційного розвитку права – предмет науки історії права.¹ «Шукаю істину» – ось яку заповідь дає своїм учням юридична наука, в цьому-то й полягає її виховне значення. Усвідомлення того, що істина – не Афіна Паллада, що вийшла з голови Зевса, а плід розумової праці людства протягом усієї його історії, змушує вченого бути скромним і не маскувати своє невігластво в тогу пустодзвонства».²

Після захисту у грудні 1912 р. докторської дисертації, 1913 р. за конкурсом його одногосно обирають одночасно на кафедру історії російського права Демидовського юридичного ліцею (м. Ярославль) і в Казанський університет. Однак до викладання у цих навчальних закладах О. О. Малиновський так і не приступив через підозру влади на його політичну неблагонадійність.

У 1913–1917 рр. – професор кафедри історії російського права Варшавського університету. Влітку 1915 р. у зв'язку з окупацією Варшави німецькими військами разом з університетом евакуйований до Ростова-на-Дону. 1917–1920 рр. – професор Донського університету. Впродовж 1917 р. відзначився як активний громадський діяч (голова Ростовського міського комісаріату, пізніше – гласний міської думи і голова культурно-освітньої комісії міської управи). У 1919 р. – член ради при начальнику управління народної освіти Особливої наради при головнокомандувачі збройними силами на півдні Росії; тоді ж розпочав співробітництво з УАН.

---

¹ Малиновський Іоаннікій Олексійович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%86%D0%BE%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B9_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

² Інформація про академіка І. Малиновського. URL: <http://www.oa.edu.ua/ua/departments/law/malynovskyi>.

30 червня 1920 р. його заарештовують і обвинувачують в контрреволюційній діяльності. 24 липня 1920 р. Колегією ДонНК О. О. Малиновський засуджений за цим обвинуваченням до вищої міри покарання, яку постановою Президії ВНК від 22 грудня 1920 р. замінено 15 роками позбавлення волі, а згодом – згідно з постановою Комісії з перегляду справ у таборах від 19 травня 1921 р. на підставі декрету ВЦВК про амністію – термін покарання було скорочено до 5 років.

У 1921–1922 рр. відряджений на роботу до Інституту радянського права Наркомюсту РСФРР. Працює дійсним членом Інституту в секціях судового права і кримінології та конституційного права, у відділі правових матеріалів, бере активну участь у розробці проекту Кримінального кодексу РСФРР та підручника з кримінального права, пише низку наукових праць на тематику радянського права. З 1 липня 1922 р. до лютого 1924 р. відбував позбавлення волі в Іванівському таборі, м. Москва.

1925 року О. О. Малиновський був звільнений за клопотанням ВУАН, і у квітні того ж року його вдруге було обрано академіком Всеукраїнської академії наук. З січня 1926 р. – голова Комісії з вивчення звичаєвого права, секції кримінального права у Комісії радянського права, співробітник Комісії для виучування історії західно-руського і українського права. Також брав активну участь у роботі історичного та правничого товариств при Академії, працював в Археографічній комісії. Водночас був головою Товариства правників при ВУАН.

1930 р. О. О. Малиновський звільнений з посад і виключений зі складу ВУАН. Помер 12 січня 1932 р. в м. Києві. Реабілітований 12 січня 1993 р.¹

З 1928 р. тимчасово (до обрання академіком кримінального права) О. О. Малиновський виконував обов'язки голови Комісії радянського кримінального

---

¹ Малиновський Іоаннікій Олексійович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki...>

права. Досліджував історію кримінального права Великого князівства Литовського, радянське кримінальне і кримінально-виконавче право. Вже у радянські часи О. О. Малиновський висловлював досить оригінальні думки щодо судової стадії кримінального процесу. Він вважав, що вироки повинні виноситися на підставі наукового вивчення злочинця, а не на підставі красномовства сторін (прокурора і адвоката). Такі вироки мусять передбачати вживання заходів соціального захисту судово-виправного та медичного характеру. Суд, зазначав О. О. Малиновський, не має змоги вивчити особу злочинця протягом короточасного судового процесу. Таке вивчення, на його думку, можливе лише у виправно-трудовах установах де злочинці перебувають тривалий час.¹

Максимейко Микола Олексійович народився 5(17) червня 1870 року у селі Волошнівка Роменського повіту Полтавської губернії (нині Сумської області) у селянській сім'ї. Початкову освіту отримав у приходській школі та прогімназії. Навчався у Київській колегії П. Галагана (1884–1888 рр.) та на юридичному факультеті Київського університету св. Володимира (1888–1892 рр.). Після успішного закінчення університету, він був залишений стипендіатом при кафедрі історії російського права для підготовки магістерської дисертації. Витоки зацікавлення М. О. Максимейка проблемами права беруть початок з його навчання у Київській колегії П. Галагана. Під впливом найкращих викладачів колегії сформувався світогляд майбутнього науковця. На університетській лаві М. О. Максимейко разом із іншими студентами юридичного факультету Київського університету св. Володимира – М. М. Ясинським, Г. В. Демченком та О. О. Малиновським – став представником другого покоління наукової школи західноруського права, заснованої професорами М. Ф. Вла-

---

¹ Малиновський О. О. Про студії над злочинністю та злочинцями. *Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН*. Т. V-VІК., 1927. С. 67–71.

димирським-Будановим та Ф. І. Леонтовичем наприкінці XIX ст.

Дана школа досліджувала право, поширене на українських, білоруських, частково литовських і російських землях упродовж їхнього входження до складу Великого князівства Литовського і Речі Посполитої. У 1897 році М. О. Максимейко розпочав педагогічну діяльність на кафедрі історії російського права юридичного факультету Харківського університету. У цьому навчальному закладі він пропрацював більше двадцяти років. На початку XX ст. М. О. Максимейко вів активну громадську та педагогічну діяльність. Він викладав на жіночих та робітничих курсах, читав лекції з історії права у Харківському народному університеті (1903–1915 рр.). Вчений брав участь у роботі багатьох наукових товариств, зокрема у роботі Харківського історико-філологічного товариства та Товариства поширення у народі грамотності. Науковець доклав чимало зусиль для організації XII археологічного з'їзду – першого масштабного наукового форуму у Харкові.

Розвиваючи положення київської історико-юридичної школи, М. О. Максимейко зробив оригінальний висновок про те, що литовсько-руська і московська системи права є «не послідовними стадіями розвитку руського права, а різними його типами».¹ 1915 року успішно захистив дисертацію на тему: «Дослід критичного дослідження Руської Правди» («Опыт критического исследования Русской Правды») та здобув ступінь доктора права. М. О. Максимейко, використовуючи основні ідеї Київської історико-правової школи, розвивав ідеї Ф. І. Леонтовича щодо зв'язку права Литовсько-Руської держави з Руською Правдою.

Новацією було те, що М. О. Максимейко зосередив свою увагу на вивченні джерел Литовських Статутів. Ця проблема була гостро дискусійною у тодішній історіографії, оскільки представники литовської і

---

¹ Максимейко М. О. Русская Правда и литовко-руское право. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1904. С. 14.

польської наукових шкіл фактично в один голос підкреслювали спорідненість Литовських Статутів з польсько-литовським правом, а російські вчені – з «руським». М. О. Максимейко небезпідставно стверджував, що основним джерелом Литовських Статутів було «руське звичаєве» право, а звертання до польського та німецького права було пов'язане лише з редакційними потребам.

У 1905 році, разом із професорами Харківського університету М. Ф. Сумцовим, Д. І. Багалієм М. О. Максимейко входив до складу Ради з питань про усунення тих обмежень, які з 1863 року застосовуються до української мови і української літератури, яка виступала за скасування утисків української культури. Під впливом революційних подій 1905–1907 рр. М. О. Максимейко став прибічником ідей Конституційно-демократичної партії та відстоював її позиції на шпальтах харківських газет «Мир», «Волна», «Будущее». Але разом із підтримкою основної лінії Конституційно-демократичної партії в українському питанні, діяч наголошував на необхідності децентралізації Російської імперії та наданні автономії її народам. Постреволюційна реакція та складна воєнно-політична ситуація періоду Першої світової війни призвели до істотного зниження суспільно-політичної активності вченого.

На початковому етапі Української революції 1917–1921 рр. Микола Олексійович Максимейко продовжував займати вичікувальну позицію. Він не брав участь у засіданнях Партії народної свободи (Конституційно-демократична партія), яка активізувала свою діяльність після Лютневої демократичної революції 1917 року у Росії. Вчений публічно «відмовчувався» за часів Української Центральної Ради, Гетьманату П. Скоропадського та Директорії. Це був неймовірно складний і суперечливий час. У період з 1917 року по 1919 рік на твердих політичних позиціях перебували лише поодинокі діячі. У 1919 році, як і більшість викладачів Харківського університету, М. О. Максимейко співпрацював із Академічним Союзом на допомогу

Добровольчій армії. У 1920 р. під враженням розгорнутого денікінцями терору, більшість діячів масово перейшли на бік радянської влади.

Співпраця із радянською владою для М. О. Максимейка стала своєрідним гарантом продовження наукової та педагогічної діяльності. Але при цьому діяч, як і більшість професорів старшого покоління, залишався позапартійним. Водночас, політика радянської українізації сколихнула патріотичні почуття української інтелігенції та стала ідеологічним ренесансом для багатьох діячів освіти, науки й культури, у тому числі і для М. О. Максимейка. Вчений брав активну участь в організації правового відділення при Інституті народного господарства та був першим деканом юридичного факультету даного закладу. У 1920 році М. О. Максимейко працював вченим консультантом кодифікаційного відділу Народного комісаріату юстиції УСРР. На даній посаді вчений займався практичними та теоретичними питаннями кодифікації законодавства, зокрема узагальненням досвіду радянського державно-правового будівництва, дослідженням найбільш важливих питань правової науки, розробкою проектів декретів уряду та їх подальшим редагуванням.

Через різке погіршення стану здоров'я у 1920 році М. О. Максимейко вимушений був переїхати на Полтавщину. Незважаючи на тяжку хворобу, в умовах голоду у країні, вчений викладав у школах Полтавщини та читав лекції серед населення. У 1924 р. М. О. Максимейко повернувся до Харкова. Спочатку вчений працював декілька місяців архіваріусом у Харківському історичному архіві, згодом почав викладати у Харківському геодезичному та землепорядному інституті (1924–1933 рр.). Разом із радянськими правниками С. Вереткою, З. Висоцьким, В. Дністрянським, О. Малицьким, П. Момотом, Ю. Яворським М. О. Максимейко вів дискусію щодо шляхів розвитку української юридичної термінології на шпальтах юридичних журналів. У 1925 р. М. О. Максимейко став членом-кореспондентом ВУАН (Всеукраїнська академія наук),

а у 1926 році – членом Комісії для вивчення історії західноруського та українського права при соціально-економічному відділі Академії наук. У цьому ж році науковець очолив секцію історії українського права Харківської науково-дослідної кафедри історії української культури при Харківському інституті народної освіти. Дана секція мала двояку мету: «вивчення соціального характеру правових норм українського історичного процесу» та підготовку майбутніх викладачів з дисципліни «Історія українського права».

Наукова діяльність М. О. Максимейка у цей період досягла свого апогею. Його концепція: «Українське право – право козацької України, що через Литовський Статут зв'язується з Руською Правдою» у 1926 році була підтримана на рівні найвищої академічної установи країни та стала програмним принципом діяльності Комісії для вивчення історії західноруського та українського права при ВУАН.¹

Кінець 20-х – 30-ті роки ХХ ст. стали своєрідним випробуванням не лише у житті М. О. Максимейка, а й для всієї української інтелігенції. Масові репресії та широкомасштабна кампанія боротьби з «немарксистськими» поглядами не лише змусили діяча приховувати свої політичні та наукові уподобання, а й виступити на загальному засіданні співробітників Інституту історії української культури імені академіка Д. І. Багалія (1928 р.) з публічною самокритикою своїх поглядів як «буржуазно-націоналістичних». Така політична мімікрія М. О. Максимейка частково врятувала його від переслідувань. Проте у ході ідеологічної перебудови Академії наук УСРР вчений все ж таки потрапив до числа «опальних» науковців. У 1929 році його кандидатура на обрання членом-кореспондентом ВУАН була відхилена.

---

¹ Остапенко С. В. Науково-педагогічна та громадська діяльність М. О. Максимейка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец.: 07.00.01. Харків, 2008. С. 10-11.

М. О. Максимейко продовжував викладати у Харківському геодезичному й землевпорядному інституті (до 1933 року) та працювати у секції історії українського права Харківського інституту історії української культури (до 1934 року). Після реорганізації цих установ він був вимушений залишити викладацьку діяльність. З 1934 по 1936 рік вчений досить плідно займався науковою роботою у Науково-дослідному інституті ім. Т. Шевченка м. Києва. З 1940 року він викладав на історичному факультеті Харківського університету. У 1941 році працював старшим науковим співробітником Інституту історії України АН УРСР. М. О. Максимейко був талановитим викладачем, виваженим громадським діячем та непересічним науковцем. Помер вчений 14 квітня 1941 року. У різних джерелах місце смерті вказується різне. У Вікіпедії – що у Києві,¹ на одному з сайтів Сумської області, де розповідається про славетного земляка – теж у Києві.² О. Ф. Скакун у «Юридичній енциклопедії» написала, що у Харкові.³ В «Енциклопедії історії України (автор статті П. І. Скрипник) – місце смерті не вказується.⁴

Мулюкін Олександр Сергійович народився 2 вересня 1873 р. в Санкт-Петербурзі. У 1898 р. закін-

---

¹ Максимейко Микола Олексійович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%BE_%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

² Максимейко Микола Олексійович. URL: [http://romny-bibl.edukit.sumy.ua/Files/downloadcenter/Максимейко Микола Олексійович](http://romny-bibl.edukit.sumy.ua/Files/downloadcenter/Максимейко%20Микола%20Олексійович).

³ Скакун О. Ф. Максимейко. *Юридична енциклопедія: [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]*. К.: Українська енциклопедія, 1998. С. 557.

⁴ Скрипник. П. І. Максимейко Микола Олексійович. *Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України*. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ля–Мі. С. 456

чив юридичний факультет Петербурзького університету. Після цього перебував на службі в департаменті Міністерства народної освіти, дослужився до чину надвірного радника. 1909 р. захистив магістерську дисертацію в Петербурзькому університеті. Історико-правовий характер має робота О. С. Мулюкіна «До питання про договори росіян з греками» («К вопросу о договорах русских с греками», 1906 р.).¹ В кінці березня 1910 р. отримав запрошення на посаду в.о. екстраординарного професора по кафедрі історії російського права в Новоросійському університеті, в якому він пропрацював до 1920 р. З 1910 р. обіймав посаду секретаря факультету. Читав лекції і проводив практичні заняття з історії російського державного права. 1914 р. захистив докторську дисертацію.²

З 1920 по 1921 рік – професор Одеського гуманітарно-суспільного інституту, а з 1921 по 1922 рік – Одеського інституту народного господарства. Після приходу до влади більшовиків заарештовувався³. У жовтні 1922 р. разом з низкою інших одеських учених був висланий у Варну⁴. Згодом жив в Софії, де займав-

---

¹ Мулюкин А. С. К вопросу о договорах русских с греками. *Журнал Министерства юстиции*. 1906. № 7. Сентябрь. С. 92–104.

² Самодурова В. В. Мулюкін Олександр Сергійович. Професори Одеського (Новоросійського) університету): *Біографічний словник*. Т. 3. К.–П. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2004. – С. 362–363.

³ Левченко Валерій. Активний противник сов. влади: до історії висилки одеських учених з УСРР у 1922 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД - КГБ*. 2012. №1 (12). С. 7.

⁴ Музичко О. Міграції південноукраїнських науковців у перших десятиріччях ХХ ст. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип. 15. С. 29–30.

ся приватною юридичною практикою.¹ Останні згадки про нього датовані 1944 роком.²

На відміну від більшості істориків права, що прагнули до широких історико-теоретичних узагальнень, О. С. Мулюкін майже цілковито присвятив себе дослідженню досить вузького питання – правового статусу іноземців у Московській державі у допетровський період. Історик продемонстрував закритість Московії для решти Європи, особливо порівняно з тодішньою Україною. Його дослідження відзначались використанням значної історіографічної та джерельної бази. Він сумлінно простудіював величезний друкований матеріал та архівні джерела, вичерпавши вузьку тему до найдрібніших деталей. Докладно реконструював право приїзду іноземців різних національностей, віросповідань та професій, з'ясовуючи як загальні риси їх приїзду, так і спеціальні – для вступу на службу та для торгівлі. Однак критики, серед них історики права В. Латкін, П. Верховський, О. Гневушев, М. Максимейко одноставно зауважили серйозні недоліки праць В. В. Мулюкіна – відсутність еволюційного та історико-порівняльного підходу, прогалини у джерелах, невірні інтерпретації.³

---

¹ Левченко В. В. История «философского парохода» из Одессы: события, факты, люди. *Соловьевские исследования*. 2013. Вып. 2 (38). С. 94–105.

² Косик В. И. Софии русский уголок. Очерки со стихами о русских, покинувши Россию после октябрьской революции 1917 года и последовавшей за нею гражданской войны. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=XuJiCwAAQBAJ&pg=PT74&lpg=PT74&dq=мулюкин+александр+сергеевич&source=bl&ots=X7E0IMlJQr&sig>.

³ Мулюкін Олександр Сергійович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D1%96%D0%BD_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

Істотний вплив на розвиток історії вітчизняного права як науки здійснила загальна історія України, яка на той час вже почала активно виокремлюватися з загальноросійської історії і формуватися як окрема наука зі своїм предметом. В роботах М. С. Грушевського, Д. І. Багалія, Д. П. Міллера, інших містилися нові концепції, ідеї та величезний фактичний матеріал, який, у свою чергу, ставав підґрунтям для історико-правових досліджень. Велике значення мало обґрунтування у 1904 р. М. С. Грушевським тези про окремих від великоросійського поступ історичного розвитку кожного зі східнослов'янських народів, що створило теоретичне підґрунтя для окремого вивчення історії українського права.¹ М. С. Грушевський також досліджував основні аспекти діяльності судів та судочинства на українських землях, зокрема дав сутнісну характеристику діяльності копних, духовних та цехових судів, а також визначив їх юридичну компетенцію в кримінально-процесуальній діяльності.

Таким чином, ціла низка професорів університетів, що діяли на терені України у ХІХ – на початку ХХ ст., працювала над викладанням та поглибленням та розширенням знань про право Київської Русі та над іншими аспектами історії права. Вони були першими – і в цьому їх перевага та недолік. Перевага першості не потребує пояснень, а недоліки пояснювалися пошуками нових концепцій та ідей, не всі з яких залишилися в історії науки. Біографії цих людей, наведені вище, свідчать про їх відданість науці «Історія права», цілеспрямованість, здібності та непересічність талантів. Про конкретний внесок кожного з них в дослідження різних аспектів права Київської Русі в наступних розділах.

---

¹ Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії. С. 26.

РОЗДІЛ 3

ПОГЛЯДИ ВЧЕНИХ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ ТА СУТНОСТІ ПРАВА ТА ДЕРЖАВИ У СХІДНИХ СЛОВ'ЯН

Французькі учені Р. Пенто і М. Гравітц, підкреслюючи складність досить чіткого визначення поняття «держава», пишуть, що в історії Франції мав місце випадок, коли була обіцяна премія в один мільйон золотих луїдорів тому, хто сформулює задовільне і чітке визначення держави. І далі вони відмічають, що «професор конституційного права Вільсон, ще до того як він став президентом США, розповів у 1889 р., що він безуспішно намагався знайти визначення держави».¹

Такі ж самі, якщо не більші ускладнення, викликали споконвічні спроби дати довершене визначення поняття «право». Загальновідомими є міркування з цього приводу великого німецького філософа І. Канта: «Що таке право? Це питання може так само ввести в сумнів правознавця – якщо лише він не хоче впасти в тавтологію або замість загального рішення послатися на те, що стверджували коли-небудь закони якої-

---

¹ Происхождение государства. URL: <https://textbooks.studio/uchebnik-teoriya-politiki/proishojdenie-gosudarstva.html>.

небудь країни»¹. Все ж відзначимо, що теорії походження держави та права, а також визначень поняття «держави», існує багато і цією проблемою опікувалися і вчені університетів на терені України та їх колеги з інших університетів ще у ХІХ ст.

Розробка проблеми виникнення держави та права у східних слов'ян була тісно пов'язана з питанням про походження самих східних слов'ян та термінів «слов'яни», «Русь».

Зокрема, цій темі присвятив свою роботу з юридичного побуту та національного характеру слов'ян професор І. М. Собестіанський.

При цьому він нагадував, що перша версія з цього питання була висунута ще у 1601 р. слов'янським вченим з Дубровника Мавро Орбіні, який у своїй книзі «Слов'янське царство» писав, що термін слов'яни походить від слова «слава» і що слов'яни означають «славні люди» («слов'яни завжди були славними переможцями, звідси і взяли ім'я своє»). Російський переклад цієї книги з'явився у 1722 р. Пізніше В. М. Татищев, багато що запозичивши з цієї думки, вказував, що існують такі версії походження цього терміну: від слова «слава», «слово», «невільники»².

М. Ф. Володимирський-Буданов відзначав, що питання щодо терміну «Русь», не є зовсім чужим для історії права. «Для історії національного права, — писав він, — склад нації — річ зовсім небайдужа, а один з суттєвих елементів цього складу визначається, між іншим, її назвою».³

Він звернувся до цього у спеціальній статті «Національное имя Русь». Тут він застосував метод мов-

---

¹ Кант И. Метафизика нравов. URL: http://www.civisbook.ru/files/File/Kant.Metaphisika_1.pdf.

² Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн 1. Ч. 2. М.: Императорский Московский университет, 1769. С. 424–425.

³ Володимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд. пятое. К.: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко., 1907. С. 287.

ної інтерпретації історичних документів для доказу того, що ім'я «Русь» є «сукупність територій слов'янських». Виходячи зі своєї «земської» теорії, про яку мова буде ще йти далі, він робив висновок про появу державних утворень у східних слов'ян вже задовго до династії Рюриковичів («Князі-варяги» застали скрізь вже готовий державний лад»). Таким чином, його твердження об'єктивно було спрямоване проти норманської теорії виникнення держави на Русі, що справедливо відзначала ще О. Ф. Скакун.¹

За Ф. І. Леонтовичем, у літописах термін «Русь» стосується тільки Південної Русі – Київської, Сіверської земель. Учений заперечував думку про виникнення української народності лише з другої половини XII століття. Він вважав, що «південно-руська народність – це давня Русь, що протиставлялася «словенам» півночі й існувала у вигляді окремого племені ще за часів первинної колонізації слов'ян на руській території». Ф. І. Леонтович послідовно вивчив кожний з елементів концепції єдиного давньоруського народу і всі їх відкинув.

Проте є й інші версії. Сучасний російський історик І. М. Данилевський пояснює значення первинної назви «Русь» тісним зв'язком з поняттям «військо, дружина» і цим же аргументує і літописну формулу «пояша по собі усю русь». Історик пише: «Идетъсь про те, що варяжський конунг (як і пізніше робили князі, що запрошувалися в Новгород) погодився на роль князя служивого прибув на службу, мобілізувавши усі доступні йому сили, куди входила і його особиста дружина, і озброєне ополчення для походу – «русь». Мабуть, саме так розумілося це місце і в літописі».² Тут дослід-

---

¹ Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987. С. 136.

² Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). М.: Аспект Пресс, 2001. С. 60.

ник намагається показати, що «русь» – це частина місцевого населення, яка увійшла до ополчення і тому термін має слов'янське походження.

У Передмові до своєї книги «Кругова порука у слов'ян...» І. М. Собєстіанський писав, що питання про право, звичаї та національний характер давніх словян є одним з найзаплутаніших у слов'янській історико-правовій літературі. Він відзначав, що пануючим поглядом щодо даної проблеми є сентиментально-поетичний, послідовники якого малюють наших предків в ідеалізованому вигляді. Він вважав, що це сталося під впливом причин політичного характеру¹, правда, не вказав яких.

У вступній частині до цієї монографії І. М. Собєстіанський писав: «У нашій науковій літературі давно вже була висловлена думка про необхідність вивчення давнього руського права у зв'язку з іншими слов'янськими законодавствами. Незважаючи на окремі голоси, що лунали проти порівняльного методу, більшість учених покладали великі надії на спільне вивчення слов'янських законодавств, вважаючи, що воно повинне сприяти з'ясуванню багатьох темних питань староруського права, на жаль, найближче знайомство з творами, присвяченими вивченню слов'янського права, приводить нас до висновку, що звернення до них при розробці історії руського права може принести більше шкоди, ніж користі»²

І. М. Собєстіанський критично оцінив праці в цій царині таких видатних та відомих вітчизняних вчених та зарубіжжя як Ф. Палацький, М. Д. Іванишев, В.-О. Мацейовський, Й. Іречек, Ф. І. Леонтович, М. М. Шпилевський.³ Він сміливо заявив, що вони «по-

---

¹ Собєстіанський І. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1888. С. 2.

² Там само. С. 1.

³ Франтішек Палацький(1798–1876) – видатний чеський історик; М. Д. Іванішев (1811–1874) – визначний історик права, ректор Київського університету; Вацлав-Олександр Ма-

будовані на дуже хистких підставах і тому ними слід користуватися з крайньою обережністю». Говорячи про порівняльний аналіз середньовічних пам'ятників слов'янського законодавства, він застерігав, що при цьому слід дотримуватися трьох істотних умов. По-перше, користуватися слід тільки такими джерелами, історична достовірність яких не підлягає сумніву; всі ж підроблені документи мають бути раз і назавжди виключені з кола досліджень. По-друге, достовірні пам'ятники повинні заздалегідь піддатися філологічній розробці. Перш ніж говорити про який-небудь давній інститут, необхідно правильно зрозуміти і подати зміст постанов, що його стосуються.

Ученим-юристам, які ігнорують при тлумаченні давніх пам'ятників вимоги граматики і лексики, постійно загрожує небезпека прийняття однієї частини мови за іншу, прийменників за іменники, прислівника за дієслово, результатом чого є спотворення справжнього сенсу статей. Нарешті, починаючи порівняльне вивчення якого-небудь давнього інституту, необхідно бути вільним від будь-яких упереджених ідей, що породжуються почуттям національного самолюбства, ніби-то, наприклад, протилежності і переваги давнього слов'янського права над германським; особливій м'якості слов'янського права; існування у слов'ян особливих інститутів, що не зустрічаються у інших народів.¹

Вчений наголошував, що історія слов'янських законодавств тоді тільки буде в змозі пролити правильне світло на «темні» питання давнього періоду нашої історії, коли в її основу будуть покладені достовірні й правильно представлені пам'ятники давнього права. «Безпосереднє знайомство з цими пам'ятниками, –

цейовський (1793–1883) видатний польський історик права та культури; Йосиф Іречек (1825–1888) – видатний чеський філолог і політичний діяч; Ф. І. Леонтович (1833–1910) видатний історик права, ректор Одеського університету; М. М. Шпилевський (1837–1883) – історик права.

¹ Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства. С. 1–2.

писав він, – приводить нас до висновку, що багато які з умовиводів письменників – юристів мають бути забуті, інші багато в чому змінені. Майбутнім дослідникам належить знову переробити інститути давнього слов'янського права, причому, звичайно, передусім слід очистити науку від невірних думок, що накопичилися впродовж півстоліття, гіпотез і висновків».¹ І. М. Собєстіанський вважав, що першою умовою для цього є відома філологічна підготовка, яка б дозволила юристам правильно тлумачити давні пам'ятники. Учені, незнайомі ґрунтовно із слов'янськими говорами і які тому не в змозі критично ставитися до творів різних славістів, повинні поки що утримуватися від користування цими останніми, оскільки інакше висновки їх можуть виявитися побудованими на піску²

Дослідник зауважував, що у другій половині ХІХ ст. давнє слов'янське право звернуло на себе особливу увагу деяких учених, що займаються розробкою загальної історії права. Він був переконаний, що широке застосування історико-порівняльного методу повинне зробити дуже важливу послугу науці права, але лише за умови, щоби висновки робилися на підставі критично перевіреного матеріалу. Вчений піддавав критиці тих учених, чия нерозбірливість у виборі фактів підривала віру в правильність і науковість узагальнень, що робилися на підставі цих фактів. «Цікаво, що скажуть учені, – писав він, – коли їм буде доведено, що багато з циркулюючих тепер думок про давнє слов'янське право настільки ж можуть претендувати на науковість, як і оповідання і байки мандрівників, що спостерігали побут дикунів, без знайомства з їх мовою, впродовж одного або двох тижнів? Порівняльний метод – знаряддя двосічне. І він дуже легко може привести до помилкових і невідповідних дійсним фактам висновкам. Інститути давнього слов'янського права тоді тільки займуть належне їм місце в загальній істо-

---

¹ Там само. С. 46.

² Там само. С. 46–47.

рії права арійських народів, коли кожен з цих інститутів буде розроблений і пояснений на підставі достовірних джерел, причому головне місце належатиме законодавчим пам'ятникам».¹

І. М. Собестіанський вказав на значний вплив на розвиток слов'янознавства німецького вченого Й. Г. Гердера. У 1791 р. Й. Г. Гердер опублікував останній том свого дослідження «Ідеї до філософії історії людства», де четвертий розділ було присвячено характеристиці давніх слов'ян. Слов'яни, на його думку, відрізняюся від інших народів наявністю гуманних засад. Слов'янські народи займають більше місця на землі, ніж в історії – писав він².

І. М. Собестіанський також проаналізував та порівняв погляди щодо національного характеру слов'ян М. М. Карамзіна та П. Й. Шафарика. У своєрідній заочній полеміці між М. М. Карамзіним та П. Й. Шафариком він став на бік першого. Останній у своїй роботі «Слов'янські древності» писав: «Ми з презирством відкидаємо той легковажний та хибний спосіб, послідовниками якого були письменники, особливо іноземці, що розмірковували про звичаї наших предків. Дотримуючись цього пануючого способу мислення або краще неподобства., яким ніби моровою виразкою заразилися навіть такі письменники, як Добровський та Карамзін, що слов'яни до самого прийняття християнської віри та німецьких звичаїв, нічим, окрім лише мови, не відрізнялися від американських та африканських дикунів, або, краще, від бездумних тварин: грубість, дикість, нелюдсткість, підлість, боягузство... та інші тому подібні вади складали спадкові та відмітні риси давніх слов'ян...»³. У зв'язку з цим І. М. Собестіанський

---

¹ Там само. С. 47.

² Гердер Й. Г. Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, 1977. С. 470.

³ Шафарик П. И. Славянские древности / Перевод с чешского [и предисл.] О. Бодянского. В 2-х т. Т. 1. М.: В университетской типографии, 1848. С. 421.

відзначав, що слов'янським вченим, які обернули історичну науку в один з засобів народного відродження, не могло подобатися вчення Карамзіна, тим більше, що останній не лише не визнавав національних особливостей давньослов'янського життя, але й стверджував, що давньослов'янські звичаї мають величезну подібність до німецьких і що історія давніх слов'ян подібна до історії усіх народів, які виходять з дикого стану¹.

І. М. Собєстіанский звернув увагу на оцінку П. Й. Шафариком історичної науки взагалі. Останній писав: «Вічний недолік історії в тому, що вона, дотримуючись звичаю черні, охоче звертає увагу на зовнішні, гучні криваві діяння, які сильно вражають наші почуття, ніж на прекрасні риси внутрішнього життя народів, частіше розповідаючи про вперті битви, насильників, винищувачів, завойовників і губителів, ніж про мирне життя, сімейні добродетності, обробників полів та нив, любителів тихих мистецтв і ремесел, промисловості та торгівлі, просвітників народу, поширювачів народу...»²

У своїй роботі І. М. Собєстіанский дав також загальну оцінку поглядів вчених XVIII ст. щодо взаємовпливів давньослов'янського права та давньогерманського. Він писав: «Переглядаючи праці вчених минулого (XVIII – Авт.) століття, бачимо, що одні з них вбачали у подібності права давньослов'янського та давньогерманського результат аналогічної творчості, інші – запозичення»³. Представниками першого напрямку були В. М. Татищев і І. М. Болтін, другого – А. Л. Шлецер. Останній вважав, що не тільки першими законами слов'яни зобов'язані німцям, але й перші зерна цивілізації були посіяні німцями, до приходу яких

---

¹ Собєстіанский И. М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: историко-критическое исследование. С. 38.

² Шафарик П. И. Славянские древности. С. 413

³ Собєстіанский И. М. Вказана праця. С. 100.

слов'яни жили без суспільних зв'язків, подібно до звірів та птахів¹.

Характеризуючи слов'янофільський напрям в історії права у XIX ст., І. М. Собестіанський відзначав, що вчені цього періоду вдаються до різних натяжок, щоб надати особливого національного колориту давньоруському праву та протиставити його давньогерманським законам. У відповідь на думку вчених про германське походження руських законів, з'являються теорії про слов'янське походження інститутів давньогерманського права².

І. М. Собестіанський також критично оцінив загальне значення робіт вчених слов'янофільського спрямування. «Праці слов'янських вчених, - вказував він, - які мали на меті висунути вперед самотутню роль слов'янства в історії та очистити науку слов'янських старожитностей від поглядів німецької школи, привели до протилежних результатів: до заперечення творчої здібності у слов'янського племені і до утвердження в науці німецьких теорій про іноземне походження князівської влади та держави у слов'ян»³. Це, хоча і дещо перебільшений (у полемічному, очевидно, запалі), але в цілому вірний висновок про неприпустимість суб'єктивізму в наукових, і зокрема історико-правових дослідженнях, необхідність ґрунтування на достовірних джерелах та наукового критичного аналізу їх.

Вчені дореволюційних університетів на українських землях у складі Російської імперії значну увагу приділяли питанню походження звичаєвого права. Як ми бачили вище, це було впливом проривних у вказаному відношенні здобутків німецької історичної шко-

---

¹ Шлецер А. Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Людовиком Шлецером. Часть I. Санкт-Петербург: В Императорской типографии, 1809. Перевел с немец. Дмитрий Языков. С. 418–419.

² Собестіанський І. М. Вказана праця. С. 103

³ Собестіанський І. М. Вказана праця. С. 207.

ли права. Тогочасна вітчизняна історіографія висунула дві основні концепції з цього приводу. Перша, як відмічається в сучасній юридичній літературі, «називалася теорією стихійного походження звичаю, друга – теорією первинної індивідуальної творчості. Відповідно до першої концепції в основі звичаєвого права знаходилася однакова масова поведінка людей, що формувалася стихійно та інстинктивно. За іншою теорією одноманітна поведінка формувалася не стихійно, а за допомогою цілеспрямованої діяльності окремих індивідів, яким згодом починала наслідувати інша маса людей»¹.

На думку Ф. В. Тарановського (1917 р.), масова поведінка може бути для індивіда чинником, що перетворює відповідний спосіб дії в обов'язкову норму права тільки тому випадку, коли воно є результатом усвідомлення його суспільної необхідності. Дослідник вважає, що різного роду особисті звички, а також «суспільно-шкідливі дії, як би вони не були поширені в громадському середовищі, не породжують звичаєвого права, оскільки і не супроводжуються усвідомленням їх громадської необхідності»².

Цікавою є точка зору І. Г. Оршанського, яку він висловив ще у 1879 р., що важливою особливістю звичаєвого права є те, що воно є результатом «творчості народу в тісному сенсі і стоїть абсолютно осібно від офіційного, державного життя країни з її законодавством»³.

Видатний англійський правник XVIII ст., фундатор британського консерватизму в політико-правовій думці У. Блекстоун писав наступне щодо походження права: «Важливий резон щодо об'єднання [групи лю-

---

¹ Бабенко В. Н. Правовая основа функционирования судебных органов Древнерусского государства в IX–XV вв. *История судебных учреждений России*. М., 2004. С. 41.

² Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. С. 179.

³ Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. СПб.: тип. А. Е. Ландау, 1879. С. 158, 159.

дей] разом: а саме, що ціле повинне захистити усі свої частини, і що кожна частина повинна виявити покору волі цілого, або, іншими словами, що суспільство повинне охороняти права кожного індивідуального члена, і тому (у відповідь на цей захист) кожен індивідуум повинен підкорятися законам суспільства; без підпорядкування всього це було б неможливе»¹.

М. П. Загоскін у своїй роботі 1899 року відмічав, що звичаєве право – це прадавній вид права, що склався в додержавну епоху і який забезпечував єдність і виживання суспільства. Дієвість його норм забезпечувалася усіма інститутами цього суспільства. Звичаєве право завжди етнічне. Немає звичаєвого права без його носія – певного етносу. Дослідник визначав його як «сукупність норм неписаного права, що діє в середовищі відомого народу»².

Джерелом і зовнішнім виразом звичаєвого права був, безумовно, правовий звичай, норми якого завжди органічно пов'язані з релігійними і моральними нормами, що панували в суспільстві. Саме тому, відмічає З. І. Єнікеєв, «норми звичаєвого права в очах членів суспільства мали незаперечний авторитет і відповідали уявленням про вищу справедливість»³.

Як писав американський правник XIX ст. Дж. Сімонтон: «Якщо стосунки між членами організованого суспільства регулюються законом і якщо там існують принципи правди чи неправди, що належать до морального світу чи називаються моральними законами чи природними законами, відповідно до яких ці стосунки регулюються, потім теоретично, насамкі-

---

¹ Lloyd Duhaime. Origin of law. URL: <http://www.duhaime.org/LawMuseum/LawArticle-133/Origin-of-Law.aspx>.

² Загоскин Н. П. История права русского народа: Лекции и иссл. по истории рус. права Н. П. Загоскина, проф. Имп. Казан. ун-та. Т. 1. Казань, типо-лит. Имп. ун-та, 1899. С. 29.

³ Еникеев З. И. Особенности осуществления правосудия в Башкирском крае в дореволюционной России. *Государство и право*. 2004. № 1. С. 99.

нець, ці принципи повинні сформуватися в фундамент місцевих законів»¹.

Зі змінами у первісному суспільстві, стосунки між родичами ускладнювалися, а життя роду ставало все менш замкнутим. Ще В. Й. Ключевський згадував про те, що в процесі свого розселення слов'яни явно втратили родову організацію і поступово перейшли до об'єднання на базі сусідської територіальної громади.².

Ймовірно на рубежі VIII – IX ст. на зміну родової організації східних слов'ян прийшла сусідська (територіальна) община (так звана марка, відповідно до аналогу в германських племен), що об'єднувала представників декількох племен, але основу її склали усі ті ж кровні родичі, які пам'ятали свою спорідненість і зберігали родові звичаї. Істотно змінився характер соціальної організації. Вона втратила свої основні риси – замкнутість і окремішність. У процесі тривалої міграції східним слов'янам довелося змінити не лише свій господарський устрій, перетворюючись із землеробів у мисливців, купців і воїнів, але і форму соціальної організації – від перших надгромадівських структур у вигляді племені до складніших – союзів племен (протодержав)³. Винятково важливим тут є процес формування індивідуальної правосуб'єктності на зміну колективній, родовій, племінній. Безумовно, він відбувався по-різному при формуванні, античних держав, пізніше держав романо-германського і англо-саксонського світу, а також у слов'ян. На Сході він або здійснюється дуже повільно, або взагалі зберігає домінування громади над особистістю, індивідуальністю. Принагідно зауважимо, що це дуже важлива і складна не лише історико-правова, а й цивілізаційна проблема, яка за-

---

¹ Simonton J. W. On the Origin and Nature of Law. *The Yale Law Journal*. Vol. 11. No. 4 (Feb., 1902). P. 198.

² Ключевский В. О. Курс русской истории. Соч.: в 9 т. Т. 1. Ч. 1.; [под ред. В. Л. Янина ; вступ. ст. В. Л. Янина, В. А. Александрова]. Москва: Мысль, 1987. С. 130.

³ Васильев Л. С. История Востока. В 2 т. М.: Высш. шк., 1994. Т. 1. С. 59–61.

слуговує на окреме фундаментальне дослідження, ба й низку їх.

Однією племінною традицією і звичаями роду на стадії протодержави вже було не обійтися. З'явилася потреба в організації нової, складнішої системи регулювання суспільних стосунків, яка б поширювалася не лише на кровних родичів, але на усю територію, яку займали взаємодіючі між собою люди. А значить виникла нагальна необхідність у владі і праві, найпершою і основною формою якого стало право звичаєве. Повноваження влади з часом все більше розширювалася і зміцнювалася разом з розвитком держави, отримуючи опору в правових інститутах.

К. Демель надав наукове розуміння етнокультурної та суспільно-політичної ідентичності, яке допомагає осмислити ранній етап державо- та правотворення східнослов'янської спільноти в трьох вимірах: по-перше, функціональному, що дозволяє вирізнити себе і уподібнюватися іншим; по-друге, релятивістському – ідентичність перебуває в процесі змін; по-третє, плюралістичному – кожна з етнічних груп, об'єднаних у землю, володіє загальними для слов'ян ознаками та власними, які відсутні в інших. Спільними були мова, виробнича культура, міфологія та культури. Відмінними для всіх були початкові назви самих груп, назви міст-центрів і території, закріпленої за цією групою).¹

У руслі цих же ідей Е. Гофман розробив концепцію соціального ладу, в якій індивіди внаслідок домовленості формують інституціональну поведінку, що є наслідком їх взаємодії.²

Міркуючи про руське звичаєве право, О. О. Леонтьєв відмічав, що «воно має перевагу перед писаним законом не лише відносно більшої відповідності з життям і переконаннями того середовища, в

---

¹ Demel K. History and Identity: European teacher's seminar. Vienna, Austria, 14–19 May 1995. Strasborg, 1995. P. 95.

² Gofman E. The Presentation of Self in Everyday Life. N. Y. 1959. P. 105.

якому воно застосується; воно має перевагу і безвідносно до цього середовища, що доводиться, по-перше, тим, що багатьма своїми постановами воно, усупереч зарозумілому відношенню до нього наших законників, ближче до засад римського права і сучасного права європейських народів, чим наші писані закони, і, по-друге, тим, що розробленістю багатьох інститутів залишає писані закони далеко позаду, нормуючи такий правовідносини, які нашими законами не передбачені»¹. Як нам здається, це твердження повною мірою може бути застосоване саме до початкового періоду становлення і розвитку Давньоруської держави.

Певний внесок у розробку питання про виникнення права вніс професор Харківського та Казанського університетів А. Г. Станіславський. У своїх працях він виявив схильність до філософських побудов в області права і виведення його засад з природи людини, хоча і знаходив необхідним йти середнім шляхом між крайнощами історичної і природно-правової шкіл. А. Г. Станіславський звернувся до історії права («Про хід законодавства в Росії»), а потім до розвитку основних поглядів історичної школи («Про походження позитивного права»). Проте Антон Григорович продовжував цікавитися «початком спільності» набагато більше, ніж «початком особистості». На його думку: «Щоб визначити, в чому саме полягає загальнолюдський елемент позитивного права, потрібно, передусім усвідомити зміст завдання людського роду». Це завдання полягає в здійсненні закону морального, пізнаваного у божественному одкровенні і вченні Христа. Детальному розвитку цієї думки присвячено працю «Про вплив християнства на розвиток сімейного права, переважно

---

¹ Леонтьев А. А. Волостной суд и юридические обычаи крестьян. СПб.: Изд. юрид. кн. маг. Н. К. Мартынова, 1895. С. 10, 11.

у римлян» («О влиянии христианства на развитие семейного права, преимущественно у римлян»)¹.

А. Г. Станіславський був одним з видатних представників філософії права Російської імперії того часу. В курсі лекцій він визначав право як сукупність умов, необхідних для виконання розумних цілей буття за посередництва діяльної волі людини. Це – сукупність умов розумного життя одиничних людей і людського суспільства. Метою права є благо. Але на відміну від моралі, метою якої теж є благо, до області права відносяться тільки зовнішні сторони в діях людей. Право відосблене від моралі, хоча і не повинне суперечити їй. Цим вчений підтримує фундаментальні висновки німецької класичної філософії права. передусім І. Канта. Разом з тим, поділяючи природно-правову доктрину, він водночас намагається віддати данину і точці зору її опонентів. «Корінне, первинне джерело позитивного права, – пише А. Г. Станіславський в погодженні з ідеями історичної школи, – є народна свідомість, є дух народу, його погляди і переконання»².

Виразом народних переконань є і держава, а тому правом є не тільки те, що виходить від держави. Джерелами права є звичаї, законодавство, юриспруденція. А. Г. Станіславський підкреслює, проте, активну роль законодавства і визнає, що повне буття права можливе тільки в державі», бо остання охороняє його. Державу, на думку вченого, не можна назвати суспільством природним, самою природою даним як сім'я і народ; вона повинна розглядатися як продукт людської волі. Таке розуміння держави приводить автора до заперечення в якості джерела права загальнолюдських переконань, що ґрунтуються на єдності людського роду. Аргументується це відсутністю загального органу, що

---

¹ Юридический факультет Казанского университета: Два века образования и науки. Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2004. 180 с. URL: <http://libweb.kpfu.ru/z3950/ubiz/jurfak.pdf>.

² Там само.

здійснює постійну, правильну, а не випадкову і тільки фізичну, охорону права і його здійснення.

Цікавими є міркування А. Г. Станіславського про співвідношення громадського буття і законодавства висловлені їм в промові на урочистих зборах Казанського університету 8 червня 1853 р.: «Як сукупність правил, що визначають явища суспільного життя, законодавство по усій справедливості може розглядатися як найвірніше її відображення. І далі: «Розвиток законів йде, так би мовити, рука в руку з розвитком самого суспільства», «кожному моменту в розвитку даної держави відповідає неодмінно такий же момент в розвитку її законодавства». Таким чином, в цих положеннях підкреслюється та і інша сторона взаємозв'язку суспільного життя і права, залежність права від розвитку суспільних стосунків і активний вплив права на них.¹

Зараз багато дослідників сходяться на думці, що на етапі існування союзу племен у східних слов'ян вже функціонували звичаєво-правові системи, які забезпечували юридичне регулювання соціально-економічних і правових стосунків в кожному племені. Відмічаючи важливу регулятивну роль звичаю в суспільстві, слід відзначити, що він виступає як нерозривна складова частина єдиної системи звичаїв, усіх соціальних норм, що функціонують в суспільстві на тому або іншому етапі його розвитку.

Варто зазначити, що коли ми говоримо про походження права, це не стосується лише слов'ян. Автори дотримуються погляду про наявність універсальних законів розвитку суспільства. Сьогодні все більшим є поширення ідеї про те, що право виникло раніше ніж держава. Це так зване право примирення, про яке чи

---

¹ Юридический факультет Казанского университета: Два века образования и науки. Казань: Изд-во Казанск. ун-та, 2004. 180 с. URL: <http://libweb.kpfu.ru/z3950/ubiz/jurfak.pdf>.

не найбільш яскраво і переконливо написав видатний шведський історик права кінця ХХ ст. Ерік Аннерс¹.

Вважаємо за доцільне начерково показати власне, ґрунтоване на знайомстві з великим обсягом наукової літератури, бачення доктринального протиріччя між теоріями первинності права відносно держави і їх одночасного виявлення. Етатистські підходи щодо право винятково як вираз свавільної волі держави, довільності її регулятивної діяльності, відсутності будь-яких обмежень і зв'язаності держави у правотворчості нами не сприймаються як такі, що суперечать всім визнаним сьогодні принципам державно-правового буття – від гуманності до верховенства права. Така держава не є і в принципі не може бути правовою, а отже вказані етатистські доктрини є історично відумерлими, такими, що є теоретичним підґрунтям деспотій і тоталітаризму, а отже, на поточний момент – ненауковими.

Звичаї, які історично склалися у різних народів одночасно визначали і релігійно-культові, і моральні, й первинно правові явища і події. Звичай за структурою був простим. У ньому не було поділу на релігійну норму, норму моралі чи норму права. Такі звичаї, як первинні «цеглинки», норми соціального регулювання, отримали у науці теорії держави і права назву **моно-**
норми.

Їм були властиві: *казусність* – вони стосувалися лише конкретних ситуацій та випадків, будь-яка абстракція була відсутня; сакральність – освяченість віруваннями, культом і традиціями давнини, волею і досвідом предків; єдність звичаїв – мононорм як велінь (як правило, у культово-міфологічній формі), дозволів, заборон (табу); усний характер і передавання з покоління в покоління. Обов'язковість дотримання звичаїв забезпечувалася громадською думкою роду і племені, апелюванням до культу, авторитетом старійшин і жерців.

---

¹ Див.: Аннерс Э. История европейского права (пер. со швед.) / Ин-т Европы. М.: Наука, 1996. С. 10–20.

Примирювальне право, таліон (обмеження кровної помсти – життя за життя, око за око, зуб за зуб) – усе це були звичаї, які відображали первинні поняття про справедливість, які забезпечували внутрішню стабільність у людській спільноті. Індивідуальність ще не розвинена, у свідомості не сформовано почуття особистості, суб'єктом соціальних (ранньоправових) відносин виступає рід. Порушення встановленого порядку, плину речей, правил поведінки – це не порушення проти конкретної особи, а проти роду в цілому, проти людини як його частини.

Отже, існують *два підходи* до оцінки такого регулювання відносин між людьми. Можна вважати це *соціальним регулюванням*, і тоді звичаї – мононорми є соціальними нормами. При виникненні держави ті з них, які були забезпечені державним примусом і вважалися загальнообов'язковими, ставали нормами права, інші – нормами релігії та нормами моралі. Таким чином, відбувалося розщеплення мононорм, із них виділялися норми права.

Якщо вважати, що мононорми були *первісними правовими звичаями*, то дійсно, право сформувалося набагато раніше, ніж держава, і протягом тривалого часу його обов'язковість забезпечувалась і підкріплювалась родовими, недержавними інститутами¹.

Ті звичаї, які визнавалися і санкціонувалися владою, нехай навіть це відбувалося в усній формі (наприклад, Закон Руський), набували статусу звичаєвого права. Я. М. Щапов і М. Б. Свердлов вважають, що назва «Закон Руський» стала наслідком зворотного перекладу з грецької мови східнослов'янської назви «Правда Руська»².

---

¹ Див. більш детально: Теорія держави і права України: підручник для курсантів та студентів вищих навч. закл. / О. М. Бандурка, М. Ю. Бурдін, О. М. Головка, В. А. Греченко та ін. Х.: Майдан, 2018. С. 86–87.

² Щапов Я. Н. «Закон Русский» договоров Руси с Византией и «Правда Русская». *Внешняя политика Древней Руси*. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня

Норми звичаєвого права у міру зміцнення державної влади або закріплювалися в нормативних правових актах, або видозмінювалися, або зовсім відмінялися владою. Аналіз текстів різних редакцій Руської Правди дозволяє наочно переконатися в цьому.

Отже, правовий звичай можна визначити як правило поведінки, що склалося на певному етапі розвитку суспільства, що були санкціоновані державою, що гарантувала їх виконання. Звичай – це норма, базова «цеглинка» звичаєвого права.

У процесі еволюції усного права у східних слов'ян важливе місце займав «Закон Руський», норми якого знайшли відображення в договорах Давньої Русі з Візантією 911 і 944 рр., прадавніх міжнародних договорів Русі, що збереглися. У тексті договору 911 р., наприклад, говорилося, що руська сторона повинна була присягати «згідно із законом і по покону» свого народу¹.

Є підстави погодитися з припущенням В. О. Томсінова, що словосполучення «закон руський» застосовувалося в X ст. «як усне звичаєве право, що діяло у рамках давньоруського суспільства»². Термін «покон», за його думкою, «означав на Русі в IX ст., на відміну від терміну «закон», сукупність племінних звичаїв – тобто звичаїв, що діяли не на усій території Київської Русі, а лише у рамках якого-небудь племені, що складало частину руського народу». В. О. Томсінов робить висновок, що «закон» – «це звичаєве право територіальної дії, а «покон» – звичаї персонального характеру дії або, інакше кажучи, звичаї, пов'язані не з

рождения В. Т. Пашуто. Тезисы докладов. М., 1988, С. 122; Свердлов М. Б. Система русского права как основа международных договоров Руси X – первой трети XIII вв. От Древней Руси к новой России. Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я. Н. Шапову. М., 2005. С. 120.

¹ Памятники русского права. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. / под ред. С. В. Юшкова; сост. А. А. Зимин. М.: Госюриздат, 1952, С. 7.

² Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси (X–XIII вв.). Статья первая. *Законодательство*. 2003. № 7. С. 86.

державною територією, а з певною етнічною спільністю»¹. Крім того, в договорі 944 р., на відміну від договору 911 р., згадується, окрім слова «закон», термін «статут», який потім став застосовуватися на Русі «для позначення сукупності писаних правових норм, встановлених князем»². Потрібно розуміти, що в період укладення договорів з греками терміном «статут» визначали «норми усного характеру, санкціоновані князівською владою»³.

Важливо підкреслити, що в літописних текстах слово «закон» ніяк не співвідноситься з державою або з державною санкцією. На думку С. М. Нікольського, це «робить дуже маловірогідною можливість його інтерпретації як «закону» в сучасному розумінні терміну. Одно зі значень цього слова, вважає автор, зв'язано «з позначенням традиційних норм поведінки, освячених предками», оскільки слово «закон», як правило, поєднується з визначенням «батьків своїх», що «прямо вказує на його віднесення до традиційних звичаїв і норм поведінки, що зберігаються здавна»⁴.

Відомостей про давньоруське звичаєве право до нас дійшло не дуже багато, а ті, що є, розосереджені по фольклорних пам'ятниках і письмовим джерелам різного характеру (передусім літописам). Про правові звичаї, що існували на Русі, можна скласти повніше уявлення, якщо брати до уваги схожі звичаї в країнах, близьких по культурі і рівню розвитку. Закони Руської Правди відбили еволюцію соціальних стосунків на Русі XI-XIII століть. Загальне право, законодавство князів і судочинство представили основу Руської Правди.⁵

---

¹ Томсинов В. А. Там само.

² Томсинов В. А. Там само. С. 85–89.

³ Томсинов В. А. Там само. С. 89.

⁴ Нікольский С. Л. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси. *Средневековая Русь*. Вып. 4. М.: Индрик, 2004. С. 5-48. С. 17, 19

⁵ Russkaya Pravda. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Russkaya_Pravda.

У центрі уваги М. Ф. Владимирського-Буданова перебували такі проблеми, як виникнення та сутність держави і права, а також періодизація історії права Київської Русі. Лейтмотивом його концепції була думка про потребу досліджувати право кожного народу у його найголовніших проявах — у його власному історичному бутті.¹

Специфіка поглядів М. Ф. Владимирського-Буданова щодо виникнення і сутності держави полягала у розгляді цього питання в національно-історичному аспекті. Він не визнавав держави і права «взагалі»². Вчений розглядав фактори утворення і становлення держави, як держави конкретного етносу, досліджуючи французьку, німецьку держави, Київську Русь, синтезуючи в них загальне і виокремлюючи особливе. Вчений оприлюднив власну концепцію правотворення, визначивши, що основою права є народна правосвідомість, а право — це сукупність обов'язкових норм, що детермінують державні та приватні відносини³. Отже, як бачимо з точки зору методології права М. Ф. Владимирський-Буданов у питаннях виникнення держави був все-таки більше прихильником німецької історичної школи, аніж німецької ж природно-правової класичної філософії права. Слід зауважити, що поєднання цих різних, суттєво відмінних підходів не приводить вченого до еkleктизму, не знижує наукову якість його досліджень.

---

¹ Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). С. 132

² На думку авторів, такий підхід навряд чи можна віднести до здобутків видатного історика права. Він є, як видається, свідченням «загальноісторичного походження» М. Ф. Владимирського-Буданова, з «любов'ю» до конкретики, фактів, і навпаки, з «нелюбов'ю» до широких узагальнень, абстракцій, філософських підходів. У будь-якому випадку думка Гегеля про ідею держави є непересічною і неминучою у теоретичному обґрунтуванні історико-правових досліджень.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. К.: Тип. Оглоблина, 1915. Вып. 2. С. 521.

Дещо іншу позицію займав М. Л. Дювернуа У своєму дослідженні він звертає увагу на політичні передумови виникнення права у Київській Русі, вказує на зв'язок політогенезу з правогенезом. Це підкреслюють і сучасні дослідники наукового доробку М. Л. Дювернуа. Так, автор передмови до сучасного видання (2004 р.) монографії М. Л. Дювернуа «Джерела права і суд в Стародавній Росії» («Источники права и суд в Древней России») О. В. Коновалов звертає увагу в цьому дослідженні саме на політичний аспект: «покликання варязьких князів Рюрика, Трувора і Синеуса на князювання на Русь, він (Дювернуа) пояснює прагненням суспільства до встановлення справедливої – об'єктивної, рівновіддаленої від протиборчих соціальних груп професійної публічної влади».¹ М. Л. Дювернуа пише: «князь не є тільки проводирем дружини, чужою людиною серед підкореного народу. Покликані князі замінили собою не родових владик, бо їх не можна замінити нічим, а ту неміцну і непостійну форму угод, яка передувала угоді покликати князя. Покликання князя було першим кроком до виділення державного права з тієї байдужої маси прав, володарем якої до цього počував себе всякий вільний».²

Отже, підходи М. Л. Дювернуа до пояснення причини виникнення держави (при цьому, як і Владимирський-Буданов, він говорить не про державу взагалі, не про універсальні закономірності генези держави і права, а конкретну Давню Русь як державно-правовий феномен) є доволі архаїчними, вони кореняться ще у класичних природно-правових ідеях XVIII ст. Відчувається вплив Ж. Ж. Руссо, адже покликання князя за

---

¹ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в Древней России: Опыт по истории русского гражданского права / Предисл. канд. юрид. наук А. В. Коновалова. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. С. 22–23.

² Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. Опыт по истории русского гражданского права. М.: Университетск. тип., 1869. С. 23–24.

М. Л. Дювернуа це не що інше, як укладення суспільного договору про утворення держави. Тут же слід відзначити, що незрозуміло, суб'єктивне чи об'єктивне право мав на увазі вчений, коли писав про «байдужу масу прав».

М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що першоджерелом права є природа людини (фізична та моральна), яка підкоряється тим же законам, що й природа органічна та неорганічна. Отже, пояснюючи різні історико-правові явища, він ґрунтувався не лише на поглядах історичної школи, а й природно-правової теорії. Право на першій стадії є почуттям (інстинктом); такою є помста, захист дітей батьками і навпаки; таким є первісне право володіння. Надалі право наповнюється знаннями, які діють відповідно до тотожних законів розвитку. Звичай, що виникає у процесі даного розвитку, не утворює норм права, а тільки надає їм чинності. Це твердження видатного вченого не виглядає безспірним. Норма стає нормою лише тоді, коли вона стійка, обов'язкова, знеособлена (може діяти щодо будь-кого, хто підпадає під її дію) та необмежена в повторюваності застосування. Це і є конкретний звичай. Звичай не може надати чинності нормі, оскільки, по-перше, він і сам є норма, по-друге, норма, яка не набула чинності, ще не є нормою і не може так називатися, по-третє чинності звичаю в додержавний період надає моральний авторитет племені чи роду.

Проблема походження права є, таким чином, питанням про походження звичаєвого права. Очевидно, у даному випадку М. Ф. Владимирський-Буданов має на увазі передовсім позитивне право, оскільки якщо природне право походить з природи людини, то воно виникло і сформувалося разом із людиною ж. На другій стадії право просякається свідомістю, перетворюючись з явищ природи в дію волі; те, що є (факт) перетворюється в те, що повинне бути (право). Особиста творча діяльність у праві зливається з суспільною. Звичаєве право виявляється, перш за все, в юридичних діях (фактах). Відповідно до походження звичаєвого права,

воно має подвійну обов'язковість – внутрішню і зовнішню, тобто право вимірюється не лише особистою совістю та усвідомленням права. Для надання йому зовнішньої обов'язкової сили, воно отримує релігійне значення, тобто походження обов'язкових норм йде від самого божества.¹

Право у М. Ф. Владимирського-Буданова – продукт нації, а не держави: може бути «історія національного права руського, а не історія права руської держави».² Це винятково важливий і актуальний навіть для сьогодення висновок. Це також показує і прихильність науковця до теорії народного суверенітету, а також несприйняття ним етатизму. Для вченого існувало лише «історичне право нації» (досить популярна в той час теорія серед слов'янських мислителів у Чехії, Словенії та Хорватії).³ Це твердження набуло у вченого характеру односторонньої органічної теорії, яка виключала ідею свідомої особистої творчості: «творцями та поліпшувачами права є ми самі».⁴ Знову-таки, якщо в даному випадку мова йде про природне право, вчений суперечить сам собі, коли ж йдеться про право позитивне, це твердження має внутрішню логіку.

Таке трактування генези права істотно відрізнялося від теорії природного права, якої дотримувалися слов'янофіли, з неогегельянською орієнтацією видатного російського правознавця другої половини XIX ст. Б. М. Чичеріна, що визнавалася ним неспроможною. Але, перш за все ця правова концепція М. Ф. Владимирського-Буданова була спрямована проти формалістичної теорії юридичного позитивізму, яка вважала право волевиявленням влади. Він стверджував, що право, яке діє в державі, повсім не тотожне сукупності

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 88, 89, 90.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 286.

³ Чуркина И. В. Словенское национально-освободительное движение в XIX в. и Россия. М.: «Наука», 1978. С. 108.

⁴ Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). С. 136.

тих приписів, які даються суспільству якби зовні людьми, що мають на те спеціальні повноваження. Він визначав право «як сукупність загальнообов'язкових норм, що визначають стосунки державні та приватні»¹ і вважав, що своїм походженням воно зобов'язане зовсім не законодавцю, який лише оформлює те, що створене народною свідомістю, звичаями і, в результаті виступає як народна воля. Звичайно, таке визначення права є дуже поверховим, описовим, констатуючим. Але ми знаємо, що визначення права не лише в його зовнішній нормативно-зобов'язуючій формі, а внутрішньому змісті, яке було б єдино вірним, бездоганим і таким, що не підлягає критиці, досьгодні не існує і у оглядовому майбутньому, очевидно, не передбачається. Зважаючи на те, що дослідницьке завдання перед професором Київського університету, не передбачало відповіді на найскладніше і основне питання теорії права, а отже, він фактично обійшов його, уникаючи надмірного теоретичного абстрагування при викладенні історико-правового матеріалу.

М. Ф. Владимирський-Буданов намагався утвердити не силу норм, що йдуть від влади, а значення права, що самобутньо розвивається та отримує закріплення в державних актах, закликаючи при цьому за відбиття в них суспільної свідомості і волі. Державна санкція відсувалася на другий план і отримувала характер зовнішнього свідчення про право, що виникло незалежно від нього. Грань між ідеальною правосвідомістю народу і правом, об'єктивованим в стійких позитивних нормах, зникла.²

М. Ф. Владимирський-Буданов чітко диференціював поняття права і закону, визначаючи їх як ціле і частину. На його думку, закон був вужчим за право, менш мобільним – таким, що не встигає за життям і тому відстає від розвитку права. Таким чином, вчений

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 1.

² Там само. С. 136–137.

показав високий рівень своїх теоретико-правових знань та наукової прогностичності, висловивши думки, певною мірою подібні до теорій «вільного» чи «живого» права Г. Канторовича та Є. Ерліха, які склалися значно пізніше.

Указуючи на переваги закону: зовнішня обов'язковість (у праві – внутрішня), точність, визначеність, він все ж оцінював закон як «одну з недосконалих форм виразу права». Він засуджував юридично-позитивістську доктрину, за якою правова реальність починається і закінчується у рамках закону. Відзначена ним стабілізуюча роль закону виступала в його інтерпретації як негативна риса, їй протиставлялася динамічність права, яке знаходилося в процесі функціонування та розвитку.¹ Справедливо (з позицій всіх численних модифікацій і «видань» природно-правової теорії) відзначаючи відсутність тотожності між поняттями права та закону, М. Ф. Владимирський-Буданов допускав співпадіння їх змісту в тому випадку, якщо закон був «виразом правосвідомості певного народу» і заперечував внутрішню єдність права та закону, якщо останній уведений волею іноземного правителя, то він таким вираженням не є. У період його існування – він є обов'язковим для виконання, але не є виразом права підпорядкованого народу.²

Це в значній мірі нагадує за своєю логікою відоме міркування засновника юридичного позитивізму Дж. Остіна про окупаційну владу. Нагадаємо, що за Дж. Остіном, право ґрунтується на двох засадах – наказі (команді), забезпеченому примусом та звичці тих, хто ці накази виконує. Звідси приписи окупаційної влади не є правом, оскільки вони є наказом, але не підкріплені звичкою підданих його виконувати (при

---

¹ Там само. С. 137.

² Богишич В. В. Сборник нынешних правовых обычаев у Южных славян. *Знание*. 1875. № 3. С. 27.

отриманні саме від такого суверена)¹. Отже, дивовижним чином у історії науки представники протилежних методологічних підходів і праворозуміння доходили схожих висновків.

За визначенням М. Ф. Владимирського-Буданова, «єдність національного при національному розділенні» сильніше «єдності державної при національному розподілі». Виразом «єдності національної» він вважав право, які фактично ототожнював зі звичаєм та звичаєвим правом, а «єдності державної» – закон, висував ідею щодо співпадіння національного і державного.² Отже, вчений дотримувався вельми прогресивних для XIX – першої половини XX ст. поглядів щодо пріоритету нації перед державою. Це було притаманне епосі розпаду імперій і становлення національних держав.

Історик стверджував, що прогрес у розвитку норм руського права тісно пов'язаний з деякими загальними принципами та чинниками. На його переконання, виникнення та функціонування права залежить не тільки від конкретики соціального буття, але й від географічних факторів. Це вказує на те, що М. Ф. Владимирський-Буданов не лише був добре обізнаним із вченням Ш. Л. Монтеск'є, який першим сформулював концепцію впливу географічних чинників на процеси державотворення у їх історичному розвитку³. Дослідник підкреслював вірогідність наявності окремої історії права певних груп етносів. Він також вважав можливим існування історії права груп держав, на які розділився один народ. Як приклад, він наводив функціонування єдиної цілісної теорії германського права, незважаючи на те, що єдиної об'єднаної

---

¹ Див.: История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. академика РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. 4-е изд., перераб. и доп. М.: Норма, 2004. С. 712.

² Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). С. 138

³ Монтескье Ш. О духе законов. URL: <http://www.civisbook.ru/files/File/Monteskye.Odukhe.pdf>.

германської держави не існувало. Вчений припускав також можливість існування спільної історії слов'янського права, незважаючи на цілковиту державно-політичну роз'єднаність слов'янських етносів¹. Подальший розвиток історико-правової науки не довів належним чином істинність цієї гіпотези.

Цікавою є думка М. Ф. Владимирського про те, що право не є випадковістю, стихійним явищем, а є результатом поєднання психічних і фізичних законів людської природи — звідси подібність моральних та правових норм одного народу, зв'язаного єдністю походження, а також спочатку і місцем проживання. Безумовно, ця ідея не є оригінальною і повністю належною М. Ф. Владимирському-Буданову, однак його погляди свідчать про добре знайомство з усіма різноманітними здобутками природно-правової теорії, у тому числі кантіанством і гегельянством, а також досягненнями і положеннями історичної школи права.

Саме виходячи з вказаних теоретичних положень вчений вказував, що правомірно стверджувати про наявність історії права груп держав, на які розділився один етнос. Ця близька подібність, сліди якої можна побачити і через багато десятиліть, на думку М. Ф. Владимирського-Буданова, виникла з первісної єдності слов'янського права.² Не існує загальнолюдського звичаєвого права, можна говорити тільки про розвиток і поліпшення загальнолюдських складових кожним окремим народом. При пануванні звичаєвого права загальні правові норми розпізнаються в приватних діях окремих осіб. В кримінальному захисті права помста є і задоволенням приватного почуття ображеного, і суспільною відплатою руками месника. В сфері приватного права фізична особа ще не виокремлюва-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Отчет о годичной командировке 1880–81 гг. *Университетские известия*. № 11. К., 1881. С. 34.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 88, 278.

лася; в спадковому праві зливалися заповідальне право з законним, тобто особиста воля з волею суспільною. Характерними рисами звичаєвого права вчений вважав його обов'язковість, релігійне освячення, консерватизм, але й здібність пристосовуватися до життя.¹ Щодо законів як актів волі законодавця, то вчений вказував, що вони з'являються тоді, коли не вистачає звичаїв або під впливом іноземного права.

Все життя вчений присвятив вивченню права, розглядаючи його як самостійний феномен напряму не пов'язаний з державою. Михайло Флегонтович був впевнений, що прогресивний розвиток норм руського права підпорядкований певним загальним принципам, які стосуються передусім до історичного та історико-правового процесів, а саме:

- *принцип послідовності історичних явищ, які знаходяться в генетичному зв'язку між собою і в відповідній послідовності змінюють один одного.* Наприклад, вчений стверджував, що генетичний зв'язок існує між боярською думою давнього періоду, з однієї сторони, та литовсько-руською радою і московською боярською думою, з іншої сторони, між формами речового права на родові майно² ;

- *принцип поступовості історичних явищ, які відбуваються поступово та неквапливо.* В зв'язку з цим, в кожному історичному періоді можна знайти риси які його характеризують, а поряд з ними – пережитки минулого і зародки елементів майбутнього³ ;

- *принцип солідарності (взаємодії явищ).* Стосовно явищ суспільного життя можна стверджувати, що завжди зміни в одній галузі мають відбиток і на інших галузях. На що і вказував М. Ф. Владимирський-Буданов, зазначаючи, як змінилося руське право під впливом релігійних вчень, взаємовідносин з іншими

---

¹ Там само.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 549.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 629.

народами¹. Наприклад, прийняття християнства, яке мало відбиток на всі правові сфери життя, успіхи про- світи, які сприяють прогресу в сфері права.

Слід відзначити певний внесок професора Ново- російського (Одеського) університету Ф. І. Леонтовича у вивчення системи звичаєвого права Київської Русі. Передусім в праці «Старый земский обычай» він пред- ставив звичаєве право центральною віссю життя дав- ньоруського суспільства. «Земство» (громада) охоро- няла та застосовувала звичай в інтересах регулювання свого життя. Ф. І. Леонтович застосовував задружно- общинну схему в дослідженні конкретно-історичних явищ: політогенезу у слов'ян, суспільного ладу, виник- нення міст Київської Русі. Він розглядав давньоруське населення, як суспільство рівних общинників, всі гру- пи якого він співвідносив не з князівсько-державною владою та її законодавчою системою, а з общиною та її вічовим, звичаєвим правом. Кожна суспільна група виконувала певний наряд: князь – правив, купець – торгував, духовенство – правило церковні служби.

Істотним є внесок Ф. І. Леонтовича у вивчення системи звичаєвого права Київської Русі. Передусім в праці «Старый земский обычай» він представив звича- єве право центральною віссю життя давньоруського суспільства. «Земство» (громада) охороняла та засто- совувала звичай в інтересах регулювання свого життя. В працях Ф. І. Леонтовича Київська Русь поставала величною конфедерацією громад, що утворила струн- ку та розгалужену систему врядування, засновану на старовинних звичаєвих нормах. За такого підходу зви- чай панував над всіма жителями руських земель, не- залежно від їх соціального стану.

Завдяки поглибленню в етнологічні дані, дослід- никові вдалося запропонувати оригінальні розробки

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. История императорс- кого университета св. Владимира. Т. 1: Университет св. Вла- димира в царствование императора Николая Павловича. К.: Тип. имп. Ун-та св. Владимира, 1884. С. 406.

деяких маловивчених аспектів соціальної історії Русі. Праця Ф. І. Леонтовича «Национальный вопрос в Древней России» мала принципове значення для розвитку української медієвістики. В цій праці він одним з перших спростував традиційну думку про існування в X–XI ст. національної єдності руського народу. Цим відрізняється його бачення генези правових систем від викладених вище поглядів М. Ф. Владимирського-Буданова про спільність права для груп споріднених народів, про можливість існування єдиного давньослов'янського права.

Монографія Ф. І. Леонтовича була одним із проявів незадоволення усталеною історіографічною схемою, що не витримувала ні перевірки джерелами, ані критики з точки зору наукової логіки. Його думки йшли у річищі української історіографічної традиції, що формувалась у другій половині XIX ст. на противагу постулатам традиційної російської історіографії.

Руську Правду він вважав документом місцевого, південно-руського статуту. Теж саме стосувалось «Повісті минулих літ» Нестора-Літописця, – він вважав його літописом київським, а не загальноруським. Постійно ворогуючі між собою князі також не могли проводити в життя ідею національної єдності. Ф. І. Леонтович вважав, що в Давній Русі існували лише «окремі руські народці, що не перебували між собою у жодній національній єдності». Учений ґрунтовно розглянув питання про успадкування політичних традицій Київської Русі й рішуче заперечив право на нього Московської держави, пов'язуючи її розвиток тільки з Золотою Ордою. У Московській Русі він бачив лише «уламки вічового порядку, що був брутально знищений у цвіті літ».¹ Отже, для свого часу Ф. І. Леонтович мав, на нашу думку, найбільш прогресивний і близький до сучасного, погляд на генезис Да-

---

¹ Киричок Б. Видатний історик, Ф. І. Леонтович. *Порядник*. 2012. 30 листопада.

вньоруської держави, схему історичного та історико-правового розвитку України.

Досить цікавими є погляди щодо давньоруського права М. І. Ланге. Цілком погоджуємося з думкою В. М. Чиснікова, що роботи М. І. Ланге з цієї проблематики базуються немов би «на трьох китах». По-перше, М. І. Ланге вважав, що Руська Правда має слов'янське, а не норманське, як стверджував М. П. Погодін,¹ походження. По-друге, він відстоював думку, що давньоруське судочинство і кримінальне право були більш гуманними, ніж сучасне їм європейське законодавство. По-третє, вчений доводив, що європейські юридичні теорії зробили негативний вплив на розвиток руського законодавства.² Перші два твердження не викликають ніяких заперечень, останнє можна вважати, принаймні, дискусійним. Воно не видається з сучасних позицій обґрунтованим.

Інший професор університетів на теренах України – С. В. Пахман застосовував до вивчення держави та права Київської Русі теорію юридичного позитивізму, яскравим представником якої він був. Його зусиллями, а також таких учених, як Є. В. Васьковський, Д. Д. Грімм, М. І. Палієнко, Г. Ф. Шершеневич та інших юридичний позитивізм в Російській імперії став пануючим напрямом в загальній теорії права і в галузевих юридичних дисциплінах, в першу чергу, в цивілістиці.³

У своїх роботах С. В. Пахман виступає як послідовний і переконаний представник формально-логічної догматичної юриспруденції. Одна з основних рис юридичного позитивізму полягає в тому, що наука права фактично зводиться до юридичного догматизму. В основі цієї теорії походження держави і права ле-

---

¹ Погодин, М. П. О происхождении Руси. М: Университет, тип., 1825. 176 с.

² Чисніков В. М. Ланге Микола Іванович. *Енциклопедія історії України*. Т. 6: Ла–Мі. С. 38.

³ Пяткина С. А. Юридический позитивизм в России (Из истории русской буржуазной правовой мысли): автореф. дис. ... канд. юрид. наук им. А. А. Жданова. Л., 1965. С. 3.

жити проголошення права результатом владного веління, наказом суверена підданам. Сувереном позиціонується держава. Правове регулювання у рамках названої теорії повинне здійснюватися відповідно до історичних закономірностей функціонування політично організованого суспільства. У основу правового регулювання покладається легалізм — право в об'єктивному сенсі як система загальнообов'язкових юридичних норм. Регулювання може бути позитивним і негативним: позитивне припускає впорядкування громадських стосунків за допомогою норм права, що об'єктивувалися в офіційних джерелах, а негативне правове регулювання є умовчанням законодавця і дозволом підданам поступати на власний розсуд.

Соціологічний, етичний та інші підходи до права в принципі не заперечувалися цим напрямом, але вони при цьому або виводились взагалі за рамки юридичної науки, або вважалися дисциплінами вторинного і прикладного характеру. У вітчизняній науці цю точку зору одним з перших обґрунтував саме С. В. Пахман.¹ Спробу розробити «синтетичну» теорію права і вийти за рамки формально-догматичного узагальнення, зв'язати право з його соціальним змістом і на основі цього дати поняття права як соціального явища в контексті інших явищ, С. В. Пахман вважав посяганням на чистоту юриспруденції як науки «догматико-систематичної», прагненням позбавити юриспруденцію «значення науки і права на самостійне існування».² Таким чином, він слідував непримиренній позиції тогочасних позитивістів, передусім німецьких, які стверджували несумісність природного і позитивного права, неможливість поєднувати їх в межах однієї правосвідомості.

---

¹ Зорькин В. Д. Позитивистская теория права в России. М.: МГУ, 1978. С. 40.

² Пахман С. В. О современном движении в науке права: речь, произнес. в годовом собр. Юрид. общ. 1882 г. СПб.: Тип. Правит. Сената, 1882. С. 13, 19.

С. В. Пахман виходив з протиставлення двох за їх змістом і завданнями теорій права (наук про право): по-перше, так званою «побутової», або «історико-філософської», і, по-друге, «юридичної теорії», «юридичної науки у власному сенсі», «юриспруденції як самостійної науки».¹ С. В. Пахман не заперечував, що право тісно пов'язане з інтересами і потребами, які воно захищає і охороняє; що право виступає як один із засобів для досягнення тих або інших життєвих цілей. Але ці життєві стосунки, інтереси, цілі і т. п. — усе це, на його думку, є лише «зовнішньою» стороною права, фактичним життєвим ґрунтом, на якому воно існує. Вивчення цих «зовнішніх» аспектів і складає завдання «побутової» теорії права, стверджував С. В. Пахман.² Поряд з з викладеними ознаками розмежування зазначених теорій, вчений вбачав позитивні моменти у зближенні «побутової теорії» з «юридичною», які полягали в тому, що для праворозуміння юристу-практику необхідно мати не тільки догматичні, але й історичні основи права та його окремі інститути.³ Отже, С. В. Пахман відстоював два взаємопов'язані і характерні для юридичного позитивізму положення: формалістичне поняття права і обмеження юриспруденції формально-догматичними завданнями дослідження.⁴

Загальні теоретичні переконання С. В. Пахмана були піддані серйозній науковій критиці С. А. Муромцевим. Заперечуючи колезі, він спробував роз'яснити відмінність, існуючу між науковими законами і правовими принципами.⁵

---

¹ Пахман С. В. Вказана праця. С. 20, 24, 25, 43, 50–51, 66–67.

² Пахман С. В. Вказана праця. С. 21, 25, 43.

³ Абухтін Р. Д. Внесок С. В. Пахмана у становлення та розвиток позитивістського право розуміння. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. №2. С. 207.

⁴ Зорькин В. Д. Позитивистская теория права в России. М.: МГУ, 1978. С. 41.

⁵ Муромцев С. А. Что такое догма права? М.: Типография А. И. Мамонтова и К^о, 1885. 35 с.

М. Ф. Владимирський-Буданов вказував, що особливістю українських земель, зокрема північних був земський характер обласних установ. Процеси державного об'єднання, основою якого стали землі, йшли не від центральної влади чи певного територіального осередку до периферії, а навпаки, і земля, основа такого об'єднання, існувала як така внаслідок тяжіння меншої територіальної одиниці до більшої, що, в свою чергу, обумовлювалося рядом фактів, в тому числі й географічних.¹ У зв'язку з цим, цікавими, на наш погляд, є міркування сучасного історика А. Горського, який аналізуючи історичні факти, дійшов до висновку, що «слов'янські додержавні громади раннього Середньовіччя фактично неправильно називати «племенами» або «союзами племен». Можна умовно застосувати до них термін, що використовується у візантійських джерелах, – «славинії». Формуванні слов'янських держав проходило на основі саме цієї пост племінної територіально-політичної структури, а не безпосередньо із племінної, як зазвичай розуміється в історіографії».² Це означає, що владна верхівка територіальних громад не була спадкоємцем племінної, вождівської структури, а сформувалася самостійно під впливом нових умов територіального сімейно-сусідського господарювання.³

Втім, це також лише наукова гіпотеза. Думається, що еліта територіальної організації може цілком співпадати з родовою, або мати невеликі (більші чи менші) персональні відмінності. Скоріше за все, держава як

---

¹ Бондарук Т. І. Наукова концепція західноруського права у працях учених Київського університету. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка. Серія Юридичні науки*. Вип. 39. 2000. С. 19.

² Горський А. О летописных «племенах» и древнерусских «землях». *Український історичний журнал*. 2001. №3. С. 15–18.

³ Сворак С. Д. Народновладний устрій Київської Русі: державно-правовий аспект: монографія. Івано-Франківськ: ЯРИНА, 2017. С. 10.

територіальна соціальна організація мала еліту (політичну, військову та економічну), сформовану різними шляхами. Це були і старійшини та «кращі люди» найбільш потужних родів, й цілі роди, які накопичували владу і ставали спадково аристократичними, і особисто рішучі, розумні, сильні й мужні члени племені, для яких війна і виробництво ставали своєрідним первісним «соціальним ліфтом». Втім, міркування авторів з цього приводу не є предметом даного юри дико-історіографічного дослідження.

У своїх працях М. Ф. Владимирський-Буданов наголошував на першорядній ролі фізичних та психічних факторів,¹ географічних умов, договірних засад сімейного права, спільних форм землеволодіння, громадських народно-правових інститутів. Вчений був прихильником еволюційного розвитку суспільства та негативно оцінював будь-які кровопролитні конфлікти². М. Ф. Владимирський-Буданов, видаючи джерела, враховував досвід попередників, вносячи до них лише незначні зміни.

Вчений не сформував чітко своєї методологічної концепції, покладеної в основу історико-правових поглядів. Як і на світогляд юристів з слов'янофільськими установками В. Лешкова, Д. Беляєва та інших, так і на погляди Михайла Флегонтовича Владимирського-Буданова позначився певний вплив німецької «історичної школи права». Але ідеалістичний романтизм цієї школи він не сприймав. Як ми побачимо нижче, у правовому світогляді вченого та його методологічних уподобаннях зберігалися помітні впливи модерної, найрозвиненішої модифікації природно-правового розуміння сутності права – німецької класичної філософії.

---

¹ Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 279.

² Михальченко С. І. Киевская школа в российской историографии (школа западно-русского права). Брянск, 1996. С. 22.

Концепція М. Ф. Владимирського-Буданова дозволяє відтворити загальні риси державних утворень певного періоду розвитку української державності. Ця концепція – і на сьогоднішній день не лише джерело знань про ті чи інші державно-правові факти і проблеми на українських землях, але і одна з небагатьох вірогідних версій цілісного історико-правового розвитку зазначених територій¹.

Особливістю поглядів М. Ф. Владимирського-Буданова на походження і сутність держави (і його, на нашу думку, безсумнівним науковим здобутком) – є вирішення цього питання в національно-історичній площині. Теорію походження держави Київської Русі, яка була створена цим вченим, можна визначити, як вотчинно-патріархальну. М. Ф. Владимирський-Буданов називав цю теорію «земською». Відповідно до цієї теорії, держава виникла в результаті органічного розвитку влади старійшини в родовій громаді після втрати її кровно-родинних зв'язків та появи територіальних («вотчинних»). Влада правителя стосовно населення носила «патріархальний характер», а стосовно території – вотчинний. На відміну від германських народів, вчений визнавав феодально-станову форму становлення держави, виникнення Київської Русі він пов'язував з виникненням з «союзу громад» з переважанням елемента «територіального», «земського», а не станового².

На підставі «земської теорії» вчений надав висновки про появу державних утворень у слов'ян, які з'явилися ще задовго до династії Рюриковичів.³ Прогресивним елементом даної теорії є те, що вона об'єктивно

---

¹ Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович. К., 1993. С. 22.

² Скакун О. Ф. М. Ф. Владимирський-Буданов як історик права і України. *Проблеми правознавства*. К., 1984. Вип. 27. С. 25–29.

³ Владимирський-Буданов М. Ф. *Обзор истории русско-го права*. С. 14.

направлена проти норманської теорії виникнення Київської Русі. Особливості «земської держави», на відміну від інших типів держави, М. Ф. Владимирський-Буданов бачив у тому, що підставою для її існування служать не стосунки між князівствами, як стверджував С. М. Соловійов, і не відносини між племенами (теорія М. І. Костомарова), а стосунки територіальні, тобто держава цього типу «є союзом громад: старша громада править іншими громадами, сама громада складається із союзу сусідів»¹.

Стійкою, стверджує учений, була внутрішня організація кожної землі, що складалася зі старшого міста (головна громада), передмість (молодші міста) і волостей. «На стосунках старшого міста до передмість і передмість до волостей, — пише автор, — ґрунтується весь давньоруський державний лад, який не залежить від міжкнязівських відносин і багато в чому визначає останні».² Наполягаючи на «доісторичному» походженні Руської держави і визнаючи тим самим, на відміну від багатьох інших істориків, що давні слов'яни перебували на високому рівні суспільного розвитку, автор об'єктивно виступив проти норманістів.

Важливо відзначити, що вчений підкреслював: «Руською землею» спеціально називалася південна Русь (зокрема, Київська земля) у протилежність північній та західній».³ Він відзначав, що влада суспільна взагалі первісно утворюється приватним шляхом в кровних суспільствах. «Володіння» має подвійну мету: приватний інтерес тих, хто володіє і суспільний інтерес підданих.⁴

Отже, М. Ф. Владимирському-Буданову важливо було обґрунтувати, що «земля» або «земська держава» — це особливий тип держави, який нічого спільного не має з іншими державами, зокрема феодалними, а яв-

---

¹ Там само. С. 22.

² Там само. С. 24

³ Там само. С. 25.

⁴ Там само. С. 37.

ляє собою виключно автентичне (староруське) явище. Притаманні лише цій державі риси виражаються, на його думку, насамперед у тому, що всі три гілки влади (князь, боярська дума, віче) ¹є загальноземськими, а у взаєминах народу і князя діє принцип рівності – «одиначества».

Походження князівської влади, на його думку, – доісторичне: вона з'являється і родових союзах і в громадських. Склад князівської влади спочатку – родовий, – влада належить цілому роду, а не особі. З належності влади цілому роду випливало, що опіка і регентство не могли застосовуватися в тодішньому державному праві, доки продовжувався рід. набуття князівської влади здійснювалося одночасно за спадковістю і за обранням. При цьому спадкоємець набуває право на спадок не з моменту смерті попередника, а з моменту народження. Обрання князя народом є або самостійний або додатковий спосіб передачі влади: князь обирається у випадку припинення або відсутності князівського роду. Первісна необмеженість князівської влади виникла з попередніх родових засад влади, а потім з тотожності інтересів і волі князівської та народу, який міг змістити недалого князя і обрати собі кращого. Князю належала влада управління та суду, релігійна та військова.²

Боярській думі належало право запрошення князя, вона мала право голосу у вирішенні релігійних питань, управління, брала участь у розробці та прийнятті законодавства, судочинстві, зокрема над князем та членами його родини.³

Щодо іншого органу влади – віча, основна думка дослідника зводилася до того, що віче «не є органом влади одного класу, а, включаючи у себе інші гілки влади, є владою загальноземською. Ця форма державної влади створена не в ім'я боротьби з двома останні-

---

¹ Там само. С. 37.

² Там само. С. 38, 39, 42, 43, 44.

³ Там само. С. 52.

ми, а для єднання («одиначества»), тобто для вирішення земських справ згідно з волею князя, бояр і народу»¹ У давні часи, стверджує він, народ брав безпосередню участь у вирішенні багатьох нагальних питань. Так відображає М. Ф. Владимирський-Буданов органи влади «земського періоду», тобто періоду староруської держави — Київської Русі. Зрозуміло, що головне його завдання зводиться до доказу того, що влада у Київській державі мала народний характер, що всі три органи влади, які виникли в умовах родового побуту, залишаються незмінними до XIII–XIV ст., а наявність князя, боярської думи і віча служить вираженням того єднання, яке є особливістю «земської держави».² Важливою є думка М. Ф. Владимирського-Буданова що особливості Галицько-Волинського князівства суттєво вплинули на подальшу історію всієї Південно-Західної Русі, тобто значної частини земель сучасної України.³

Протириччя між дійсним поділом Русі та ідеальним усвідомленням її єдності пояснюється тим, що три елементи держави (територія, населення, влада) розвивалися не з однаковою швидкістю та неодноразово. Національна єдність населення та свідомість про нього досягли більшої твердості та ясності, ніж єдність влади.⁴ Вже з X ст. в центральному управлінні можна

---

¹ Соломаха Артем. Дослідження історії українського адміністративного права у працях Михайла Владимирського-Буданова. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. №3(15). С. 107–108.

² Шемета Юлія Марківна. Науко-освітня діяльність М. Ф. Владимирського-Буданова: автореф. дис. канд. ... іст. наук: спец. 07.00.06. К., 2004. С. 12.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 65.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 70.

розрізнити дві системи органів: власне князівську і земську.¹ Давня держава є переважно військовою.²

На думку М. Ф. Владимирського-Буданова, на російському праві періоду імперії відбилися як особливості московського, так і литовсько-руського права³. Саме ця ідея і лягла в основу періодизації історичного процесу в праці «Обзор истории русского права», в якій автор відокремлює:

- період земський або княжий – IX–XIII ст.;
- період московський (чи двох держав: Московської і Литовської) – XIV–XVI ст.;
- період імперії – XVIII–XIX ст.⁴

Такий поділ на періоди означав, що Московська держава не була виключною правонаступницею Київської Русі, і не позбавляв тим самим «західно-руські землі (українські і білоруські) початку історії своєї державності». До того ж, ідея про існування двох незалежних держав Литовської і Московської – розмежувала наукові дослідження окремих розділів історії права та відстоювала самотність західно-руського права.

В першому знаходимо окремі землі – князювання; в другому – дві великі держави; в третьому – одну імперію. В першому панує звичайне право; в другому – звичай і закон в рівній силі; в третьому – панує закон. Автор відзначає загально людський початок права Київської Русі, особливо слов'янського права в порівнянні з правом інших народів. До загальнослов'янських особливостей він відносить: суспільне землеволодіння, народоправство, подвійний характер батьківської вла-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 76.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 81.

³ Краковский К. Предисловие. Владимирский-Буданов М. Ф. *Обзор истории русского права*. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. С. 33.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 4.

ди, переваги особистих якостей при висуванні на посаду тощо.

Земський період вчений досліджує в межах так званого порівняльного слов'янського напрямку. На думку Михайла Флегонтовича, перший період – це період домінування звичаєвого права, коли «основи державного і приватного поєднані як рівнозначні». Первісне суспільство будується по типу кровному, і в сім'ї влада домовладки в один і той же час і суспільна і приватна, і поняття «володіння» – не розмежовує державну владу і приватну, влада князя отримується в один і той же час і приватним наслідуванням, і заповітом, і обранням народу.

Характеризуючи перший період М. Ф. Владимирський-Буданов розглядав і значення поняття «земля». І в це поняття вчений вкладав інший зміст, ніж М. І. Костомаров. Так на думку Михайла Флегонтовича, земля – це «союз волостей та передмість під владою старшого міста»¹. Незважаючи на політичний вплив світогляду С. М. Соловйова, це визначення було спробою поєднати положення Костомарова і Соловйова. Вчений вважав, що основа суспільного устрою і державного ладу – це територіальний початок.

Другий період – як «сполучна ланка» між давнім правом (першого періоду) і періодом імперії. Цей період вчений характеризував за трьома позиціями у відповідності з визначенням держави, тобто з початку мова йде стосовно території, потім населення і, нарешті, про владу². Особливістю погляду Владимирського-Буданова на історію другого періоду був постійний зв'язок її з національним питанням. В державі Литовсько-Руській приватне право будувалося по типу державному: приватні вотчинники володіють повними державними правами суду та управління в своїх іменнях; політичні права залежать від приватних; лише земле-

---

¹ Там само. С. 11.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 102–103, 236.

володільцям належить право на державну службу та діяльність.

Характеристика третього періоду вітчизняної історії також здійснювалося за трьома відміченими позиціями, але була більш значно короткою за змістом. За цей період відбувається об'єднання двох держав (Москви і Литви). І імперія «намагається змінити державний устрій через засвоєння західно-європейських і західно-руських форм шляхом реформування законодавства життя¹.

Якщо порівняти дану періодизацію з офіційною схемою руської історії (Київська Русь – Московська держава – Російська імперія), то можна відмітити два таких моменти. По-перше, Московська держава не виступає тут виключною правонаступницею Київської Русі. По-друге, концепція існування «двох цілковито незалежних держав – Литовської и Московської» стимулювала комплексні дослідження, які в ряді випадків приводили до висновку про самобутній характер власне західноруського (західноукраїнського) права, що значною мірою зберегло давньоукраїнські основи².

Отже, концепція історії Київської Русі М. Ф. Владимирського-Буданова суміщала в собі погляди державників (в першу чергу, С. М. Соловйова і М. І. Костомарова), але при цьому на ній позначився вплив постулатів історичної школи права. Суттєвий вплив на неї мали і досягнення природно-правових теорій найвищого доктринального формату – німецької класичної філософії. Положення, що концепція історії руського права органічно єдина з концепцією історії Київської Русі, викладена Михайлом Флегонтовичем, підтримували і його учні.

Підводячи підсумок, можна виділити наступні основні положення: виокремлення земського або княжого періоду; заперечення федеративного устрою давньої

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С 274.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 102–103.

Русі; визнання існування двох держав – Московської і Литовської, та включення литовського права до загальноноруського; визнання безстанового характеру Київської Русі аж до XVIII ст., коли стани було утворені урядом.¹ Земська теорія М. Ф. Владимирського-Буданова є по суті кроком вперед в порівнянні з тими поглядами на походження Київської Русі, які існували до нього в історичній літературі. В цьому плані його теорія заслуговує на певний інтерес та увагу з боку юристів та істориків. Таким чином, праці вченого багаті фактичним матеріалом та оригінальними ідеями та мають непересічне значення для створення цілісної картини розвитку української держави. Ідеї М. В. Владимирського-Буданова не відійшли в минуле, вони стали істотним поштовхом та джерелом розвитку юридичної науки в Україні.²

Ще в 1905 році професор О. О. Малиновський видав у Києві працю «Народ і влада в руській історії» в якій переконливо доводив, що успіх у взаємостосунках між народом і владою у східних слов'ян на всіх етапах їх розвитку досягався не в результаті ініціативи влади, а за рахунок дієвих вимог народу, заснованих на реаліях його життя. Як зазначає вчений, ці вимоги нерозривно пов'язані з громадянськими та політичними правами, з яких перші мають пріоритетне значення. Саме громадянські права є основоположними для інших прав, у тому числі і політичних. А гарантією і тих, й інших має бути незалежна судова влада. Стрижневою ідеєю цієї праці є теза про необхідність побудови правової держави, яка найкраще може бути реалізована у формі демократичної республіки. Отож, найкращою

---

¹Деркачова Н. О. Наукова концепція західноруського права в поглядах М. Ф. Владимирського-Буданова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 27. С. 166–169.

²Деркачова Н. О. Теорія походження держави за М. Ф. Владимирським-Будановим. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 30. С. 99–102.

формою правління для східних слов'ян у новітній час, вказує О. Малиновський в роботі «Монархія та республіка», повинна стати демократична республіка: «Ми звільнилися від кайданів царської деспотії для того, щоб перейти до вільного народовладдя. Республіка і є самою досконалою формою народовладдя. В республіканських державах верховна державна влада належить тільки народу».¹

Отже, вчені дореволюційних університетів, зробили суттєвий внесок в розробку проблем походження права та держави у східних слов'ян. Вони досліджували витoki державності у східних слов'ян, починаючи з їх походження та розселення, спираючись при цьому на припущення чвоїх попередників. Їх погляди співпадали з двома основними течіями суспільної умки того часу – «західників» та слов'янофілів. Частина вчених робила акцент на особливостях та відмінностях давньослов'янського права від західноєвропейського, а частина – навпаки наголошувала на їх подібності чи, навіть, запозиченні слов'янами правових звичаїв західноєвропейських, перш за все германських народів. Також дві точки зору вчених можна виділити щодо походження звичаєвого права. Одна група дослідників уважала, що звичаєве право виникло стихійно, інші притримувалися думки, що воно спеціально розроблялося певною невеликою групою населення, своєрідним «мозковим центром» племені.

Спільним був погляд на те, що джерелом звичаєвого права був правовий звичай, норми якого нерозривно були пов'язані з релігійними віруваннями та моральними нормами, що домінували в давньослов'янських племенах та протидержавних утвореннях. Більшість вчених притримувалися думки, що вже в період фор-

---

¹ Ковальчук В. Б. Вчення І. Малиновського про форми правління. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»* 14–15 листопада 2014 р. Острого: Вид. Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 14

мування та утворення союзу племен у східних слов'ян почали зароджуватися та впроваджуватися звичаєво-правові системи, головною метою яких було забезпечення юридичного регулювання соціально-економічних і правових стосунків в кожному племені. При цьому звичай функціонував як органічна складова єдиної системи звичаїв та усіх соціальних норм, що існували в тогочасному соціумі.

Звичаї мали різний статус. Якщо вони визнавалися і санкціонувалися владою, то набували статусу звичаєвого права. Норми звичаєвого права у процесі перетворення державної влади в потужний чинник політичного і правового буття або закріплювалися в нормативних правових актах, або змінювалися, або зовсім скасовувалися князями, якщо вони вважали їх застарілими чи такими, що не відповідають їх інтересам. Це підтверджує порівняння текстів різних редакцій Руської Правди. Вчені підкреслювали активну роль законодавства і вважали, що повне буття права можливе тільки в державі, оскільки саме воно охороняє його.

Найсуттєвіший внесок в розробку питання про виникнення держави вніс М. Ф. Владимирський-Буданов. Він підкреслював значення фізичних та психічних чинників, географічних умов, сімейного права, спільних форм землеволодіння, громадських народно-правових інститутів у становленні держави у східних слов'ян. Теорію походження держави Київської Русі вчений називав «земською». Згідно з нею, східнослов'янська держава постала як наслідок послідовної еволюції влади старійшини в родовій громаді після припинення її кровно-родинних зв'язків та виникнення територіальних («вотчинних»). Характеризуючи владу князя стосовно підданих він відзначав її «патріархальний характер», а стосовно території – вотчинний.

Вчений уважав, що «земля» або «земська держава» – це специфічний тип держави, зовсім не схожий і не подібний до інших держав, у тому числі феодальних Західної Європи, а є винятковим давньоруським фе-

номеном політичного розвитку етносу. Слід підкреслити, що земська теорія М. Ф. Владимирського-Буданова є оригінальною та новаторською у багатьох сенсах порівняно з іншими поглядами його сучасників щодо виникнення та становлення Київської Русі.

Погляди та ідеї вчених університетів на терені України, які жили і творили у ХІХ – початку ХХ ст., щодо виникнення держави та права у східних слов'ян не стали лише надбанням минулого, а є широкою підвалиною та джерелом поступу історико-правової науки в сучасній Україні.

РОЗДІЛ 4

РОЗРОБКА ПРОБЛЕМ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розглядаючи проблему виникнення та становлення цивільного права у Київській Русі, до-революційні вчені звертали увагу й на його сутність. Так, С. В. Пахман визначав цивільне право як абсолютно цілісну і замкнуту область норм, з якої, без шкоди для основних принципів, не можна викинути жодної частини: цю точку зору він відстоював в дискусії проти К. Д. Кавеліна, захищаючи загальноприйнятту в Російській імперії й запозичену з німецького права пандектну систему цивільного права з поділом її особливої частини на речове, зобов'язальне, сімейне і спадкове право. З питання про співвідношення цивільного права і торгового С. В. Пахман приходив до висновку про необхідність злиття цих двох галузей приватного права. Він також обстоював прогресивну для свого часу думку про належність до предмета регулювання цивільно-правових відносин не лише майнових прав і відносин, а й особистих немайнових прав і відносин, що отримало широкого визнання уже у ХХ столітті: «До складу цивільного уложення повинне входити не тільки майнове, але і особисте право, і притому не лише сімейне, але загальне право осіб...», – писав він.¹

---

¹ Пахман С. В. К вопросу о предмете и системе русского гражданского уложения. *Журнал Гражданского и Уголовного Права*. 1882. № 8. С. 207.

М. Ф. Владимирський-Буданов звернув увагу на поняття «особа» у цивільному праві. Він писав: «У основі цивільного права лежить поняття особи (persona); особі належить влада (dominium) над речами; вона може входити в стосунки з іншими особами за допомогою зобов'язань, і буття його може бути продовжене в нескінченність через право спадкування». ¹ Отже, на відміну від С. В. Пахмана, який віддавав, як ми бачимо, перевагу пандектній системі, розуміння цивільного права М. Ф. Владимирського-Буданова враховує підходи інституційної системи цивільного права («особи» – «речі» – «позови («зобов'язання»)). Він також відзначав, що у прадавньому руському праві відсутність поняття про особу видно з відсутності термінів, що його виражають. Період Київської Русі представляє епоху не безмежного переважання приватної особи, а, навпроти, повного пригнічення її правами громадських союзів.²

Це, на нашу думку, є свідченням кількох моментів. По-перше, цивільне право у Давній Русі лише зароджувалося. Це ми, зокрема, бачимо з аналізу тексту Руської Правди, у якому цивільно-правову охорону власності часом важко відрізнити від кримінально-правової. По-друге, М. Ф. Владимирський-Буданов, на нашу думку, перебільшує абсолютне домінування громади. Воно, як видається, мало історично обумовлений характер, визначений закономірностями формування територіальної селянської громади («марки»³), нерозвиненістю суспільних відносин у плані складання індивідуальної правосуб'єктності. Якби таке пригнічення було «повним», воно ніколи б не дозволило вирости українському індивідуалізму, вираженому фольклорно

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 384.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 385.

³ З нашої точки зору не втратила своєї актуальності однойменна праця Ф. Енгельса, створена у 1882 році: Энгельс Ф. Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Изд. 2-е. Т. 19. М.: Госполитиздат, 1961. С. 327-345.

у прислів'ї «моя хата з краю», а юридично – у формуванні подвірної- (посімейно-) спадкової системи землекористування. Ситуація, описана М. В. Фладимирським-Будановим, очевидно, більше притаманна для його малої історичної батьківщини, колишнього Володимиро-Суздальського князівства. Адже у етнічній Росії поземельна община залишалася єдиною юридичною особою на селі, мала повну правосуб'єктність на відміну від окремих селян аж до Столипінської реформи 1906–11 рр.

Характеризуючи загалом права чоловіків і жінок у добу становлення східнослов'янської держави, історики права досліджуваного періоду відзначають, що істотною відмінною рисою руського права по справедливості вважається можливе наближення до визнання рівної правоздатності за чоловіком і жінкою.¹ О. Добряков (1864 р.) вважав, що за свідченням давніх історичних пам'яток, жінка знаходилася в однаковому стані з чоловіком, а кривда, нанесена їй, каралася навіть більше, ніж образа чоловіку.²

Цікавим було питання про вік, як межу настання і закінчення дієздатності. Слід відзначити, що в давньому законодавстві він визначений дуже неточно, лише в застосуванні до деяких приватних юридичних стосунків. Взагалі термін настання повноліття визначався періодом від 15 до 20 років. Крайня межа старості, за якою закінчувалося б визнання за особою правоздатності, не визначена в законодавчих пам'ятниках. Але з юридичних актів переконуємося, що повна дряхлість батька служила підставою для того, щоб допустити сина до здійснення юридичних дій замість нього без уповноваження.³

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 385.

² Добряков А. Русская женщина в домонгольский период. СПб.: В. Безобразов и комп., 1864. С. 9.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 387, 389.

Як відомо, Руська Правда створювалася в часи, коли історично обумовлений рівень доктринального осмислення правових явищ та інститутів був доволі невисоким (звичайно, порівняно до більш пізніх, зокрема модерних часів), а галузі права не були чітко сформованими і розмежованими. Це, на нашу думку, відповідає загальним закономірностям генезису правових систем. Тим більше Руська Правда сімейне право окремо не виділяє.

О. В. Куницін у кінці першої половини позаминого століття взагалі вважав положення Руської Правди щодо сімейного права гіпотетичними.¹ Щоправда, подальші дослідження дореволюційної й радянської доби, зокрема юридико-історичний джерелознавчий аналіз (адже на сьогодні виявлено близько 100 списків і редакцій цього основного давньоруського законодавчого акта²), а також доведене використання його норм у литовсько-руському праві доводять чинність норм Руської Правди.

Увага до інституту сім'ї з боку істориків права була прискіпливою завжди. Її виникнення також тягнеться у доісторичні, дописьмові часи, і її виникнення, як і права та держави не має стрункої хронологічно виваженої історіографічної фіксації. Тим більше, сім'я є соціальним інститутом універсальним, загальнопоширеним і незаперечним. Важко відкинути її роль у формуванні суспільства і навіть держави. А патріархальна теорія виникнення держави, уперше всебічно і логічно обґрунтована ще Аристотелем, існує вже понад два тисячоліття.

Не дивно, що питання функціонування сім'ї, взаємостосунків подружжя, умов вступу в шлюб, його припинення, майнових питань і наслідків досліджува-

---

¹ Куницін А. В. О наследственном праве лиц женского пола. *Акт Харьковского Университета*. 1844. С. 73.

² Див.: Юшков С. В. *Русская Правда. Происхождение, источники, ее значение* / Под ред. О. И. Чистякова. М.: МКД «Зерцало-М», 2002. С. 9.

лися тогочасними вченими. М. Ф. Владимирський-Буданов, характеризуючи своє бачення сутності сім'ї, писав: «Сім'єю називається складний союз подружжя між собою і батьків з дітьми. Для буття сім'ї (у теоретичному і законодавчому сенсі) достатній один з цих двох союзів: сімейством визнаються чоловік і дружина, що не мають дітей; сімейство також може складати один з батьків разом з дітьми. Але в історичному, давньослов'янському значенні для буття сім'ї потрібні обидва союзи: так, союз подружжя, що не має дітей, не виконував поняття сім'ї, і безпліддя було причиною розірвання шлюбу. У юридичній основі першого, тобто подружнього, союзу лежать договірні засади, в основі другого – кровні».¹ Разом з тим, вчений відзначав, що і у відносинах між батьками і дітьми може бути присутнім договірний елемент: саме стороння особа, за допомогою договору, може отримати значення і права сина. У давньослов'янському значенні сім'ї договірний початок переважає над кровним, як видно з самого терміну «сім'я», який на староруській мові означає товариство, ґрунтоване на договорі, угоді.² Це, на нашу думку, не є специфічно-слов'янською ознакою. Вона в різних формах і проявах мала місце у закономірно обумовлених процесах «входження» родів і великих патріархальних сімей у територіальну організацію людського суспільства і співжиття. Найбільш характерний приклад – пізня Римська республіка й імперія, коли договірна основа, усиновлення відігравали все більшу роль не лише в цивільно-правовому, а й громадянсько-політичному житті римського суспільства.

Вчені університетів Російської імперії, розташованих на території України, досліджували й те, як вступали в шлюб стародавні східні слов'яни. Обмеженість достовірних джерел, безумовно, ускладнювало ці

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 421.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 421, 422.

студії. О. Кранхфельд (1843 р.) писав: «У перші часи установа держави на Русі, коли ще панувало язичництво, шлюбний союз у самих грубих племен слов'янських укладався під войовничою формою увезення чи викрадення нареченої нареченим, а у інших – більш освічених – під видом торгу чи купівлі, предметом якої робилася дружина. У першому випадку дружина розглядалася як здобич, а в другому – як товар. Такий спосіб набуття дружини висловлював первісне ставлення чоловіка до дружини як власника до майна».¹ Слід зауважити, що таке твердження, на думку авторів, не свідчить про високий науковий рівень підходів О. Кранфельда. Втім, це не була його провина. Таким переважно був рівень юридичної історіографії першої половини ХІХ ст. На нашу думку, вказаний висновок, з одного боку, є поширенням загального розуміння відносин у первісному ладі (варто нагадати, що на той час не було ще проведено масштабних і глибоких етнографічних досліджень, і уявлення про первіснообщинний лад були вельми приблизними і наївними), а з іншого – йде врозріз із наведеною вище точкою зору про порівняно високий правовий статус жінки у давньоруському суспільстві.

Цю нашу точку зору побіжно підтверджує і досить цікаве зауваження, яке майже тоді ж зробив В. Я. Шульгін (1850 р.) Він відзначав, що умикання, між тим, не було чимось насильницьким ні проти тієї, що умикають, ні проти її сім'ї. Перша ніскільки не страждала, оскільки все робилося з її згоди.² Проте, на нашу думку, навряд чи можна говорити про це у 100% випадків, особливо щодо згоди сім'ї. В. Я. Шульгін вважає, що цим позбавлялися непотрібної в сім'ї людини, але

---

¹ Кранхфельд А. Начертание российского гражданского права в историческом его развитии. СПб: В типографии III Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1843. С. 11–12.

² Шульгин В. Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. К: Типография И. Вальнера, 1850. С. 10, 15, 17.

не дуже віриться, що думка батьків дівчини була такою грубо утилітарною і позбавленою батьківських почуттів. Якщо мати на увазі, що це був звичай, якого в цілому дотримувалися, – то тоді така точка зору є прийнятною. Знову-таки, історична віддаленість та особливість джерельної бази з цього питання надає широкі можливості для висунення гіпотез, але ускладнює їхнє строге і доказове доведення.

О. Г. Смірнов (1878 р.) акцентував увагу на тому, що здобута шляхом «умички», що вважалося законним укладенням шлюбу в язичницьку епоху, жінка не мала голосу в питанні про долю шлюбу, за неї нікому було захиститись, тому що шлюб укладався без всякої участі її родичів і чоловік внаслідок цього міг вільно її залишити в будь-який час.¹

М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що *викрадення* було пануючою формою шлюбу у багатьох слов'янських племен перед прийняттям християнства, але не у усіх. Другим способом укладення шлюбу в язичницьку епоху була *купівля*. Свідомство про купівлю нареченої, як прадавню форму шлюбу у слов'ян, міститься в термінах шлюбного права: так, «віно» (забезпечення посагу дружини на маєтку чоловіка) означає власне ціна. Вже в доісторичну епоху у одного із слов'янських народів, саме полян, з'являється і третя форма шлюбу, ґрунтована на вільній угоді і на релігійних обрядах, саме *приведення*. Суть її, по літопису, полягає в тому, що не наречений йде у будинок нареченої за нею, а її приводять до нього у будинок, і в тому, що не він платить за наречену, а за нею приносять посаг.²

К. О. Неволін вказував на істотне значення релігії у становленні сімейних відносин. «Релігія, – писав він, – має вплив більш-менш прямий на всі частини цивільного законодавства. Але особливо наглядно він

---

¹ Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. М.: Унив. тип., 1878. С. 209.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 424, 425, 426.

виявляється в законах про сім'ю».¹ Сім'я в християнській Русі знаходилась під покровительством православної церкви, яка регулювала не лише формальну сторону укладення шлюбів, а й стежила за моральним життям подружжя, сім'ї, родини. Ось чому шлюбно-сімейні справи регулювались в основному нормами церковного права, а спірні питання розглядались не світськими, а церковними судами. У другій частині Устава князя Володимира, зазначено, що він (князь) на основі Номоканону «сгадал с своею княгинею Анною и с детьми, яко не подобает ни князю, ни боярам, ни судиям, ни детям его, ни всему роду судити судов церковных и вступатися в церковныя люди», що він давав ті суди митрополиту та єпископам по всій землі Руській, де «ни суть християне».²

Більшість вчених – істориків права того часу притримувалися думки, що шлюб в християнську епоху встановився поступово впродовж століть, представляючи змішаний результат дії руського звичаєвого права, візантійських світських законів і церковного права. Адже весь досвід історії людства показує, що навіть прийняття впливової світової монотеїстичної релігії далеко не одразу кардинально змінює світогляд і буття людей, викорінює язичницькі традиції. Минуло понад 11 століть відтоді, як християнство стало панівною релігією на Русі, й сьогодні ще зберігаються (часто адаптовані до православ'я) дохристиянські традиції – це і проводи Масляної, й святкування Івана Купала і т. д. і т. п. Тим більше неможливо уявити, щоб прийняття християнства одразу і раптово трансформувало одини із головних інститутів у житті людини – інститут шлюбу і сім'ї.

---

¹ Неволін К. А. Полное собрание сочинений. Т. 3: История российских гражданских законов. Ч. 1: Введение. Кн. 1: О союзах семейственных. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1857. С. 45.

² Цит. за: Бирилюк О. М. Формування шлюбу в Київській Русі: норми звичаєвого та церковного права. *Часопис Київського університету права*. 2010. №4. С. 47.

Шлюб упереджався заручинами, які на мові звичаєвого права називаються змова або зведення. Це є договір між сторонами про майбутнє здійснення шлюбу. Згідно руського звичаю, заручини супроводжувала трапеза у батьків нареченої, їли пиріг – коровай, кашу і сир. Розрізання сиру закріпляло заручини, а відмова нареченого від нареченої після цієї процедури, як образу честі жінки карався штрафом: «за сыр гривну, а сором ей три гривны, и а что потеряно, за то ей заплатить».¹

Але погляд церковного права і руського звичаєвого права на заручини дуже різний; церковне право надавало зарученню все більш і більш самостійного значення: між родичами заручених виникає спорідненість, що перешкоджає здійсненню шлюбу; заручення визнане нерозривним і отримує релігійне освячення в особливому обряді. Між тим, за звичаєвим правом, цей договір є тільки майновий; невиконання його веде до сплати неустойки – заряду. Попри те, що, за звичаєвим правом, зарученню надана набагато менша сила, на практиці і в цій формі заручення вело до великих незручностей: активними сторонами в договорі заручення були батьки або опікуни й іноді здійснювали його тоді, коли заручені були в малолітті і задовго до настання шлюбу, і цим абсолютно усувалася участь у справі вільного волевиявлення тих, хто вступав у шлюб. Далі, хоча сплата заряду звільняла від необхідності здійснювати шлюб, але заряд звичайно призначався великий, і сплата його не завжди була можлива.² У руських Кормчих книгах отримання згоди тих, хто бажав вступити у шлюб, визначалося як один з найважливіших елементів укладення шлюбу. Та все ж, оскі-

---

¹ З Уставу Володимира Всеволодовича, текст якого поміщений в: «Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов». Москва: Из-во «Языки русской культуры», 2000. С. 493–507.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 427.

льки шлюбний договір мав передовсім матеріальний характер, остаточне рішення часто приймалось батьками або родичами молодят.¹

Щодо віку, у якому можна було вступати в шлюб, то тут М. Ф. Владимирський-Буданов уважав, що на Русі чоловіки одружувалися, маючи 11 років, а жінки виходили заміж в 10 років. Що стосується до визначення крайнього старечого віку, за межами якого заборонявся шлюб, то ні у візантійських узаконеннях світських і церковних, ні в законах староруських немає на те ніяких визначень. З питання про пропорційність років нареченого і нареченої також там нічого немає.²

Під впливом християнства виникло правило, що шлюб не міг бути укладений при існуванні іншого попереднього, адже у язичницьку епоху панувало багатоженство. Проте і в християнську епоху сліди багатоженства залишалися довго. В Уставі Ярослава видні сліди боротьби християнства із старими звичками: церква боролася як з тим, що люди доволіно відпускали дружин і потім одружувалися з іншими (це не була двошлюбність в дійсному сенсі, а порушення законів про правильність розлучення), так і з двошлюбністю у власному сенсі: «Якщо дві жони хто водить, то єпископу 40 гривен, а котра підлягла, ту взяти в церковний дім, а першу тримати за законом, якщо чоловік буде погано ставитися до неї, то підлягає казні»³ (ст.13). «Церковний дім» — тут, очевидно, не що інше, як монастир. Переслідувалася і поліандрія, але знову в сенсі порушення закону про розлучення: «Если жена пойдет от своего мужа за иного замуж, то взять ее в дом цер-

---

¹ Бирилюк О. М. Формування шлюбу в Київській Русі: норми звичаєвого та церковного права. С. 47.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 429, 430, 431.

³ Казнь у даному випадку це не страта, а грошове стягнення з правопорушника на користь князя. Детально про це див нижче. Тут і далі переклади староруської на російську мову у творах дореволюційних авторів подаються українською мовою. – Авт.

ковний, а новоження митрополиту в продажі». Проте перемога церкви в цю епоху зовсім не була повною: «Без труда и без срама две жены имеют, вопреки вере нашей», – обурювався митрополит Іоанн.¹

Коли християнське вчення було принесене на Русь, то тут язичницьке звичаєве право у випадку смерті одного з подружжя неоднаково вирішувало питання наслідків для вдівця і вдови. Звичайно, для першого шлюб міг бути повторений необмежене число разів, але для вдови не завжди, або краще сказати, не для усіх вдів: головна дружина спалювалася, в чому виразилося, між іншим, поняття, що вона може бути дружиною тільки одного чоловіка і тут, і на тому світі. Але інші вдови могли вступати в повторні шлюби, як показують сватання Ольги і приклад Володимира, що одружився на вдові брата.²

За давньоруським правом, припинення шлюбу обумовлювалося тільки фізичною смертю. У язичницьку епоху панувало поняття, що шлюб (з однією дружиною) тягнеться і за межі труни: на це вказує спалювання вдови у русів по смерті чоловіка. Смерть цивільна (позбавлення усіх прав стану, потік і пограбування), а рівно і віддача в рабство не припиняли шлюб. На потік віддавали саме з дружиною і з дітьми. Вступ в чернецтво одного з подружжя був в Давній Русі законною причиною для розірвання шлюбу. З перешкод здійсненню мети шлюбу при спільному проживанні подружжя, руське звичаєве право знає ту, яка була і у візантійських законодавців – нездатність чоловіка до подружнього життя. Але в руському праві і в цьому відношенні не були засвоєні обмежувальні умови візантійського закону: розлучення і з цієї причини вимагало взаємної згоди подружжя: шлюб розривався тільки тоді, коли сам нездатний подав про те заяву.

---

¹ Цит. за: Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 436, 437

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 440.

Але, окрім цієї обставини, руське звичаєве право колишніх часів знало іншу обставину, рівносильну попередній, але такої, що стосувалася дружини, – безпліддя. Стосовно перелюбства руське право відрізнялося в цьому відношенні від візантійського двома ризами. Перша – це рівність умов для чоловіка і дружини при розлученні з цієї причини. Інша відмінність руського права торкалася наслідків розірвання шлюбу по перелюбству: коли встановлено правило, що ця обставина веде до розірвання шлюбу і при винуватості чоловіка точно так, як і при винуватості дружини, то і заборона нового шлюбу для винуватого чоловіка стала поширюватися на обох з подружжя. Істотну рису в цьому відношенні в звичаєвому праві складає вимога, щоб розірвання шлюбу і з цієї причини ґрунтовано було на взаємній згоді обох з подружжя.

Окрім указаних вище причин, які самі по собі ведуть до розірвання шлюбу, староруське право допускало розірвання по незгодному життю подружжя, попри те, що обоє – чоловік і жінка відрізнялися вірністю, здоров'ям та ін. Шлюб мав на меті, за виразом пам'ятників звичаєвого права, «совіт», тобто єднання ідей і почуттів. Само собою зрозуміло, що незгоди подружнього життя повинні були виявитися у фактах, певних діях одного або обох з подружжя; самі ж дії могли бути викликані або економічною неможливістю підтримки сімейного життя, або незгодою між родичами дружини і чоловіком (наприклад, в князівських сімействах при війні зятя з тестем), або порочністю і навіть злочинами одного з подружжя. Правда, в актах трапляються випадки розлучення за угодою обох з подружжя, нічим не мотивовані, окрім незгоди, «недоброго життя», але тут, очевидно, маються на увазі об'єктивні фактичні прояви незгоди (не просто «несхожість характерів»).¹ Про це свідчить пам'ятник XII ст.: «Ожели вельми зло будет, яко не мочи мужю держати жены, или жена

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 447, 448, 450, 451, 452.

мужа»: якщо, наприклад, дружина знайде чоловіка таким, що заборговував і п'яницею, який почне пропивати її одяг, то розлучення допускається (слід думати, що тут економічний розлад справ чоловіка передбачається таким, що вже було до шлюбу і невідомим раніше дружині, а потім після настання шлюбу воно стає причиною розлучення лише тоді, коли є результатом порочності чоловіка). У актах є випадки розлучень, мотивованих просто однією бідністю, але під цим, звичайно, ховається незгода – природний результат дрібних рахунків, що виникають від гнітючої нужди. Так само розлучення по незгоді подружнього життя мотивується іноді злочинними діями одного з подружжя проти іншого; наприклад, коли дружина підводить злодіїв до майна чоловіка (або «наводить» на це майно, висловлюючись сучасним злодійським жаргоном); Устав Ярослава говорить: «Если жона ведет мужа пократи клеть или товар».¹

О. Краніхфельд вважав, що з прийняттям християнства шлюб, прийнятий за правилами церкви, не міг розриватися, але реальне життя внесло в це правило корективи, вже в Уставі Володимира згадується про шлюбозлучні справи. Розлучення каралося заборонаю розлученому знову вступати в шлюб.²

М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав щодо порядку розлучення в Давній Русі: це був чи письмовий договір між подружжям, поданий світському або духовному суду, або односторонній акт – відпускна з боку чоловіка дружині.³

Особисті стосунки подружжя могли бути встановлені або на рабстві однієї сторони (саме дружини), або на владі і підпорядкуванні, або, нарешті, на рівності. П. П. Цитович вважав, що рівноправні стосунки чоло-

---

¹ Цит. за: Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 452.

² Кранихфельд А. Начертание российского гражданского права в историческом его развитии. С. 13.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 453.

віка й жінки у сім'ї можливі, якщо жінка добувається не викраденням, не купівлею, а добровільним вступом у шлюб, як у стосунках рівного з рівним.¹

На якій з цих підстав побудований був подружній союз на Русі в давній час, дослідники з XIX ст. не зійшлися в думці: одні схилилися до визнання лише влади чоловіка, інші вважали за краще бачити в подружніх стосунках сліди рабства дружини. Істотною відмінністю для руського права було те, що рабство дружини зникло вже на початку історії, а влада чоловіка прийняла м'якший характер, ніж у тогочасних інших культурних народів.² Проте К. О. Неволін фактично спростовував цю думку, стверджуючи, що відповідальність чоловіка за вбивство своєї дружини в давні часи не могла бути значною, і, можливо, зовсім не існувала.³

М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що майнові стосунки подружжя можуть бути встановлені і, дійсно, встановлюються за трьома засадами: 1) підпорядкування майна дружини праву чоловіка; 2) спільності прав на майно обох з подружжя; 3) нарізності майнових прав кожного з подружжя. Що ж стосується слов'янського права, то і в ньому можна відшукати усі три вказані типи в послідовному історичному розвитку: прадавній час, коли особисті стосунки ґрунтовані на залежності дружини, в майнових стосунках не можна відшукати ні нарізності прав подружжя, ні навіть спільності їх: разом з особою дружини і саме майно її підкоряється владі чоловіка. Проте, в Руській Правді міститься декілька вказівок на майнові права дружини, що і наводиться звичайно на доказ існування

---

¹ Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. Харьков: В Университетской типографии, 1870. С. 101.

² Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 454.

³ Неволін К. А. Полное собрание сочинений. Т. 3: История российских гражданских законов. С. 78–79.

принципу нарізності подружнього майна вже у той час (у XI–XIII ст.).¹

К. О. Неволін стверджував, що право кожного з подружжя володіти окремим майном, право самої дружини мати таке майно, відсутність усілякого злиття майна подружжя у результаті шлюбу міститься в найбільш давніх відомостях з цього предмету.² На це М. Ф. Владимирський-Буданов зауважував, що усі вказівки Руської Правди із цього приводу знаходяться в тій частині її, де вона веде мову про спадок, тобто містить в собі вказівки на права дружини після припинення шлюбу, ніскільки не з'ясувавши питання про стосунок чоловіка до майна дружини при існуванні шлюбу.³

Посаг складали рухомі речі, які в свою чергу поділялись на дві групи. Першу складали гроші, золото, срібло, перли, дорогоцінне каміння; Другу – жіночий одяг, білизна, коні та інші рухомі речі. Віно – третина нерухомого майна, яким забезпечувався посаг дружини. Для встановлення рівності посагу і віна впровадилась оцінка посагу за участі відповідних знавців (таких собі «оцінювачів», висловлюючись сучасною мовою). П'ять предметів першої групи оцінювались вдвічі більше від їхньої реальної вартості. Додаткова вартість називалась привінком і була подарунком нареченій за вінець дівочий – символ цнотливості нареченої.⁴

Можна погодитися з думкою сучасного дослідника С. І. Карпова, що з IX ст. на Русі починається про-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 459.

² Неволин К. А. Полное собрание сочинений. Т. 3: История российских гражданских законов. С. 92.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 460.

⁴ Походзіло Ю. М. Розвиток шлюбно-сімейних відносин часів Київської Русі. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав*: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова, м. Харків, 18 груд. 2015 р. Харків, 2016. С. 168.

цес закріплення роздільного майна подружжя, що відбилося на праві вдови, а пізніше, – в епоху феодальної роздробленості, і дружини заповідати своє майно. В той же час в нормативних актах передбачаються норми, спрямовані на закріплення майна в окремій сім'ї, роді.¹

За прадавнім правом, сімейна влада поширювалася на усю сукупність осіб, що жили у будинку (домочадців); особи підлеглі називалися чадь, і це поняття обіймало дітей, рабів, родичів і прислугу, причому відношення усіх цих осіб до сімейної влади не розрізнялося. Але у міру того, як з цього складного союзу вирізнялися окремі інститути (холопський, сімейний, особистого найму), особами підлеглими, по сімейному праву, залишилися тільки діти. Поняття це обіймало осіб, народжених в шлюбі (чи зачатих в шлюбі); особи, народжені відомою парою поза шлюбом або в шлюбі, який визнаний незаконним, не підпадали під це поняття; ці останні є натуральні, або так звані незаконнонароджені діти. Таке поняття в язичницьку епоху не мало точної визначеності, як нині, але існувало: Руська Правда відрізняє законних дітей від дітей рабів.²

Певну увагу дореволюційні вчені приділяли питанню про умови виникнення опіки за Руською Правдою. В найдавніших східнослов'янських пам'ятках, як зазначає Л. В. Мілов, у значенні опікуна фігурує лише термін «приставник».³ За Володимира Великого зустрічаємо також більш широкий термін «общественное призрение» (цебто громадське піклування), що

---

¹ Карпов С. И. Наследование в истории отечественного права: дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.01. Тольятти, 2006. 160 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/nasledovanie-v-istorii-otechestvennogo-prava-ix-xvi-vv>.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права С. 471.

³ Милов Л. В. Исследования по истории памятников средневекового права: *Сборник статей*. М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. С. 127.

включав допомогу сиротам¹. Хоча давньоруське законодавство використовувало часто й такі формулювання: «приказати кому-небудь неповнолітнього», «мати його у себе на руках в домі».

Сучасний дослідник Н. Я. Рудий відзначає також відсутність розмежування понять опіки і піклування, зведення їх виключно до опіки.² Також, як підкреслює Н. М. Крестовська, літописні відомості не дають підстав для розмежування в давньоруському праві понять усиновлення та передачі під опіку. В традиційному суспільстві вони були практично тотожними, виступаючи як єдиний за своєю природою інститут влаштування дитини – сироти.³

За поняттями давнього права, сім'я по смерті глави її може бути підтримана у своєму колишньому складі природно або за допомогою верховенства матері, або під владою старшого брата. Але обох цих умов може і не існувати: мати також може померти або йти в другий шлюб; між тим діти усі можуть бути малолітніми. Сім'я могла бути знищена, коли б не було опіки – так обґрунтовує необхідність останньої О. М. Попов (1842 р.)⁴.

Таким чином, відкривається проміжок між смертю спадкодавця і моментом, коли спадкоємці можуть вступити в його права. Цей проміжний час і викликає необхідність установаження опіки. Із сказаного видно, що опіка встановлюється в двох випадках: а) при малолітті усіх дітей; б) при виході матері заміж і (зрозуміло) смерті її. Обидві ці умови Руська Правда вирази-

---

¹ Нечаева А. Н. Охрана детей-сирот в России: История и современность. М.: Дом, 1994. С. 6.

² Рудий Н. Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження. Львів: ЛДУВС, 2012. С. 36.

³ Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. С. 77.

⁴ Попов А. Н. Об опеке и наследованию по Русской Правде. *Юридические записки, изд. Петром Редькинъм.* Т. 2. М.: В Университетской типографии, 1842. С. 49–50.

ла так: «Якщо будуть (залишаться) у чоловіка в дому діти малі, які не можуть самі про себе печалуватися, а мати їх піде заміж, то віддаються на руки ближньому»¹ Звідси випливають такі положення відносно осіб, що приймають опіку: мати, що залишається з дітьми, зовсім не є опікункою: поняття опіки і материнської влади взаємно виключають один одного.

Професор В. І. Сергеевич писав: «По Руській Правді опіка, по смерті батька, належить матері», – хоча і продовжує: «Тут за матір'ю визнана така ж влада, яка належить батьку».² Правда, вже і тоді з'явилася думка про необхідність особливих засобів забезпечення дітей від зловживань з боку матері, саме постановлено, що якщо вона розгубить майно і піде заміж, то повинна відшкодувати розтрату, але це саме передбачається тільки на випадок повторного заміжжя матері. Ні про яку відповідальність матері закон не говорить, якщо вона залишається при сім'ї главою її.

По-друге, і у разі виходу матері в другий шлюб вона може зберегти деяке відношення до своєї малолітньої сім'ї, тому що опікуном може бути призначений вітчим. Можна було б допустити, що цей другий батько є також батько, а не опікун, але закон прагне негайно ж усунути подібне припущення і наполягає, що вітчим не може переробляти розпоряджень батька, якщо цей останній залишив ряд, і, само собою розуміється, не може сам зробити довільного ряду. За загальним же правилом, опікуном призначається (як при смерті матері, так і при виході її заміж) ближній, тобто родич. Влада опікунська замінює владу батьківську, але відрізняється від неї істотно. Саме влада опікуна точно визначена законом з боку прав і обов'язків її: вона поширюється тільки до повноліття дітей («донележе възмо-

---

¹ Цит. за: Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 479.

² Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб: Типография С.-Петербургской тюрьмы, 1899. С. 387.

гут»); майно здається опікунові при свідках з тим, щоб воно (капітал) було повернене дітям в цілості, прикуп же, тобто приріст, йде на користь опікуна за те, що він годував і турбувався про дітей. За розтрату прийнятого майна він відповідає (платить) дітям. Зобов'язання це поширюється і на опікуна-вітчима. Навіть якщо вітчим помре, залишивши і зведених і своїх дітей малолітніми, то при повнолітті їх рідний син його зобов'язаний винагородити своїх єдиноутробних братів за розтрату, зроблену його батьком. Існування і величина розтрати визначаються «людьми» сторонніми, третейськими суддями.

Опіка встановлюється громадською владою. Треба мати на увазі, що тут розуміється влада громадська, найближча до сімейної; але в станах суспільства, що ближче стоять до князя, може матися на увазі і влада князівська. Проте, встановлення опіки може бути зроблене і батьком, що помер, може входити в зміст «ряду». У такому разі батько може призначити опікуном і абсолютно сторонню особу – не родича; так само при цьому усувається і участь свідків при здачі майна (в силу необмеженості прав батька).

Погоджуємося з думкою Н. М. Крестовської, що у цілому правовий статус дитини в давньоруському суспільстві не виходив за межі сімейно-родової організації.¹

Руська Правда не згадує, які установи відали справами опіки. Оскільки, за Уставом князя Володимира, справи про спадок знаходилися в юрисдикції церкви, то, як вважав С. В. Юшков, духовенство відало і опікою.²

Найбільша увага серед проблем цивільного права Київської Русі в роботах дореволюційних професорів

---

¹ Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження. С. 63.

² Курс истории государства и права СССР: Юшков С. В. Общественно политический строй и право Киевского государства. Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1949. 546 с. URL: <http://knigi.link/prava-gosudarstva-istoriya/kurs-istorii-gosudarstva-prava-sssr.html>.

приділялася спадковому праву. Як відзначають сучасні вчені – історики права: «З часів Давньої Русі охорона прав і законних інтересів спадкодавця як власника майна залишається принципом спадкового права».¹

М. Л. Дювернуа, аналізуючи роботи своїх сучасників, звернув увагу на таку їх особливість щодо аналізу давньоруського сімейного та спадкового права: «Як правило, у наших дослідженнях про спадкове право береться до уваги не стільки питання про спадок, скільки питання про те, які особи мають право спадкувати, хто йде попереду і йде наступним за відсутності найближчих претендентів, словом, під спадкуванням розуміють власне порядок спадкування».² Це є вельми слушним зауваженням, оскільки відзначає певну односторонність, предметну звуженість історико-правових досліджень спадкового права, зокрема доби Київської Русі.

Інший професор – історик права Й. В. Турчинович (1853 р.) показав процес еволюції спадкування у стародавні часи: «Як скоро з'явилися розподіли, з ними разом зруйнувалася і первісна спільність сімейного майна. Кожен, відділяючись від сім'ї, набував виняткового права на свою частку, але в той же час відмовлявся від домагань на частки інших осіб. Разом з розподілами з'явилося перше поняття про спадкування».³

Інститут спадкування за Руською Правдою відрізняється найбільшою стійкістю, найбільшою непіддатливістю усіляким різким змінам з боку законодавчої влади – підкреслював професор Харківського університету П. П. Цитович.⁴

---

¹ Карпов С. И. Наследование в истории отечественного права. URL: <http://www.dissercat.com/content/nasledovanie-istorii-otchestvennogo-prava-ix-xvi-vv>.

² Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. С. 141.

³ Турчинович О. В. О поземельной собственности и наследстве в древней Руси. СПб: тип. Э. Веймара, 1853. С. 46–47.

⁴ Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 27.

М. Ф. Владимирський-Буданов доклав зусиль і для того, щоб розкрити історичні передумови та еволюцію спадкового права на Русі. Він відзначив, що історичною підставою права спадкування служать союзи осіб, що влаштовуються самою природою, – сім'ї і роди. Спочатку усі права майнові належать усім членам сім'ї або роду в сукупності. Смерть глави сім'ї або іншого члена її лише переставляє порядок тих, що беруть участь у спадкуванні. Зразком цього порядку може служити родове володіння Рюриковичів Руською землею. При повному пануванні такої спільності прав сім'ї або роду спадкового переходу майна існувати не могло, бо смерть особи не обумовлювала переходу прав. Але історія застає кожен народ у стані перехідному до прав особистих; особа вже частково виділяється із загальної родової маси, хоча далеко не відразу завойовує собі положення і значення.

Проте в перший період (часи дії Руської Правди) первісні підстави спадкового права залишаються ясними, саме в наступних ознаках: успадковують тільки члени сім'ї; воля заповідача підпорядкована цьому порядку; спадкодавець не може заповідати майна стороннім особам, якщо немає членів сім'ї, то спадок переходить до представника громадської влади.¹ Один із найвидатніших теоретиків права у Російській імперії, уродженець Херсонщини, професор Г. Ф. Шершеневич (1863–1912) бачив сутність історичного розвитку спадкового права в тому, що цей процес відбувався паралельно зі зростанням індивідуалізму і поступовим ослабленням зв'язку між членами спорідненого союзу.²

Думається, це винятково глибока думка, гідна теоретичного рівня Габріеля Феліксовича, і водночас відповідь на висновок М. Ф. Владимирського-Буданова про повну пригніченість особистості в Київській Русі

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 484.

² Шершеневич Г. Ф. Курс гражданского права. Тула: Автограф, 2001. С. 620.

громадськими союзами. Тут можемо простежити різницю між рівнями доктринального мислення цих двох шановних і видатних учених. М. Ф. Владимирський-Буданов сумлінно зафіксував історико-правовий факт і універсалізував його щодо тривалого і складного історичного періоду (адже лише «класична» історія Давньоруської держави, починаючи з Рюрика близько трьох століть!). Г. Ф. Шершеневич же, не будучи професійним істориком права (займався теорією права, цивілістикою, торговим правом), і при тому залишаючись послідовним позитивістом і етатистом (він належав до тих теоретиків, які обстоювали примат держави над правом), зміг вловити тенденцію до індивідуалізації правосуб'єктності. Ця тенденція, як показують історичні наслідки, діяла (і діє) у західних і центральних частинах колишньої Давньоруської держави і через Галицько-Волинську і Литовсько-Руську держави призвело до європейського, західного розуміння індивідуальної правосуб'єктності в Україні. Вона ж не мала прояву у північних, північно-східних регіонах Київської Русі, внаслідок чого через Золотоординську державу сформувала колективну, східну, азіатську правосуб'єктність у Росії.

Специфіка розуміння спадкових стосунків з прийняттям на Русі християнства значною мірою змінилася. Еволюція руського спадкового права йшла самобутнім шляхом, рецепіюючи норми іноземних правових систем (передусім візантійських), адаптуючи їх відповідно до національних, політичних і економіко-соціальних реалій Давньої Русі. Руська Правда є відображенням не лише соціально-економічного ладу Київської Русі, але і діяльності, що виникла на Русі за візантійським зразком церкви, що прагнула побудувати спадкові стосунки на нових засадах, що відповідають християнству. Тому в нормах Руської Правди переплелися як споконвічно староруські норми, транс-

формовані із звичаєвого права, так і нові положення, привнесені під впливом церкви.¹

З приводу існування у Київській Русі спадкування за заповітом дореволюційні вчені, зокрема ті, що працювали у Київському, Одеському, Харківському університетах, розділилися на дві групи. Частина з них (більша) вважала, що такого спадкування по суті не було, оскільки спадкування за заповітом вимагало відносно високого рівня розвитку цивільного права, а також правової думки. Він перевищував той, який мав місце у Давньоруській державі (з помітним впливом архаїчного та звичаєвого права, нечітким відділенням окремих галузей права – як матеріального, так і процесуального, а також казуальністю значної частини норм).

Такими були, наприклад, погляди про розвиток руського спадкового права в Київській державі, які захищали О. М. Попов, О. П. Куніцин, І. Губе, В. Г. Демченко, П. П. Цитович, М. Ф. Владимирський-Буданов, М. О. Рожков, П. І. Беляєв, М. М. Товстоліс, М. М. Ковалевський, М. М. Алексєєв. Число ж прибічників погляду про існування безумовної свободи заповіту в Давньоруській державі було меншим: А. Ф. Рейц, К. О. Неволін, І. Д. Беляєв, Б. М. Чичерін, В. М. Нікольський, В. І. Сергєєвич.

Ось що писав з цього приводу М. Ф. Владимирський-Буданов: «Точне розрізнення спадкування за законом і за заповітом не може бути приписано часам прадавнім. У історичній спадкоємності не можна говорити ні про переважну давність заповідального спадкування, ні навпаки. Первинно обидва способи спадкоємства невиразні, бо закон замінюється звичаєм, а звичай складається з проявів волі приватних осіб».²

---

¹ Карпов С. И. Наследование в истории отечественного права. URL: <http://www.dissercat.com/content/nasledovanie-v-istorii-otечestvennogo-prava-ix-xvi-vv>.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 485.

Варто зауважити, що «заміна» закону звичаєм не означає зворотнього ходу історичного процесу, а те, що вказані відносини спадкування не були врегульовані позитивним законом, і його заміщував звичай.

Усе ж слід відзначити, що Руська Правда не дає свідчень щодо існування на Русі у той час спадкування за заповітом в сучасному розумінні. Право власника майна з питання передачі своїх прав на випадок смерті було жорстко обмежене інтересами громади і роду, внаслідок чого єдиними повноправними спадкоємцями померлого могли бути або князь, або діти з переважним правом осіб чоловічої статі. При цьому Руська Правда по-різному трактує питання про можливість спадкоємства дочками майна батька, що помер, залежно від стану, до якого відносився спадкодавець.

Як відомо, в Руській Правді розрізняються заповіт – «ряд» – і спадкування без заповіту. Отже, заповіт і договір, зокрема цивільно-правовий, позначалися у мові Давньої Русі одним словом, одним поняттям. Але по внутрішній суті того і іншого між спадкуванням за законом і спадкуванням за заповітом, як видається, немає істотної відмінності. «Ряд», або, за термінологією договору князя Олега, «обрядження», є заповідальне розпорядження. Однак, змістом цього розпорядження не є призначення спадкоємця (у чому полягає уся суть римського тестаменту), а лише розподіл майна між вже визначеними (законними) спадкоємцями.¹ П. П. Цитович вважав, що незалежно від того чи був «ряд» чи ні, спадкоємці, і в тому, і в іншому випадку будуть ті ж самі.²

Отже, первинний заповіт є лише розподілом майна між законними спадкоємцями. Руська Правда не надає ані найменшого права припускати, що заповідач міг призначити спадкоємцем сторонню особу ні тоді,

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 485-486.

² Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 59.

коли у нього є діти, ні навіть тоді, коли у нього їх немає. «Руська Правда, — писав М. Л. Дювернуа, не тільки не боїться назвати волю вмираючого батька, вона зарані освячує її, не стримуючись нічим».¹

Проте при введенні християнства для першого випадку робиться виняток. У язичницьку епоху, за павування щонайтіснішого і виняткового сімейного зв'язку для спадкодавця зовсім не було осіб, близьких до нього, за межами сім'ї. З прийняттям же християнства громадські зв'язки розширилися: явився розряд осіб, таких же близьких до усіх, як і рідні члени сім'ї, — це батьки духовні, духовенство. Кожен спадкодавець, розподіляючи майно між дітьми, включав в число своїх близьких і церкву, відділяв частину майна «до душі». Таким чином, відкрився немов би більший простір для суб'єктивної волі. Проте, сила звичаю негайно узяла перевагу над суб'єктивною волею і в цьому відношенні: звичай затвердив обов'язковість цього виділу «до душі», так що і у тому випадку, коли хто помирає «без ряду», то при розділі дітей йде видача частини до душі: «...паки ли без ряду умрет... на самого часть дати по душе». Принцип, що заповідач не може розпорядитися своїм майном і тоді, коли у нього не залишиться законних спадкоємців, слабшає і відміняється вже в XIII ст. Що стосується форми укладення заповіту, то, хоча Руська Правда нічого визначеного не ухвалює, проте надає право припускати, що звичайною формою було словесне здійснення заповіту.

Руська Правда пише: «если же без языка умрет», то настає спадкоємство за законом. Словесна форма цілком згодна з суттю «ряду»; ряд є розпорядження майном із загальної згоди членів сім'ї. Це не приватна воля, яка має бути відома іншим з усією точністю, а колективна воля цілої сім'ї, під керівництвом батька. Втім, від часів Руської Правди дійшли до нас і письмові заповідальні акти, а саме (окрім згаданої духовної

---

¹ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. С. 327–328.

Климент) духовна Антонія Римлянина 1147 р. і дві духовниці князя Володимира Васильковича Волинського. І той, і інші з цих актів не виконують, проте, дає можливість зрозуміти поняття Руської Правди про ряд: перше є заповіт ченця, другий, – князя, а у князів родовий принцип переважав над сімейним. Останні названі рукописаннями, тобто таким терміном, який згодом спеціально приурочений до заповітів; писані вони, по наказу князя, писарем його Федорцем і мають форму, що досі утрималася за актами цього роду, тобто починаються словами: «в ім'я Отця і Сина і Святого Духу». Право робити заповіт приписується в Руській Правді лише батьку і матері стосовно дітей і чоловіка на виділ дружині, чим вкрай підтверджується вказане нами поняття про «ряд» Руської Правди.¹

Спочатку закон не втручався в порядок спадкоємства: кожного разу батько сімейства, за згодою інших членів сім'ї, розподіляв майно на випадок смерті. Постанови Руської Правди про спадок передбачали той випадок, коли хтось помре без ряду. Кожен батько розподіляв майно між своїми дітьми. Тому і закон, коли не залишилося заповіту, намагався розподілити майно померлого так, як би зробив це сам спадкодавець, якби він встиг розпорядитися. Таким чином, спадок згідно із законом є не обмеженням волі заповідача, а доповненням її; і те, і інше, по суті тотожне.

П. П. Цитович вважав, що хоча в Руській Правді немає заповідального спадкування, але «посіяні» його «зерна», подані такі його норми, з яких згодом виросте заповіт, як інститут, що не має нічого спільного з сімейними стосунками та зв'язками та такий, що тримається лише на суб'єктивному свавіллі.²

Аналізуючи основні аспекти спадкоємництва, вчені відзначали, що коло осіб, що закликаються до

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 487–488, 489.

² Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 73.

спадку згідно із законом, є сім'я в найтіснішому сенсі – союз подружній і союз батьків і дітей. Спадкують тільки діти померлого, а також у розділі майна, тобто у спадку в неточному сенсі, бере участь його вдова і церква. Ніхто з інших осіб (наприклад, побічних родичів) до спадку не закликається. Руська Правда визначає загальний порядок спадкоємства згідно із законом в двох перших своїх статтях про спадок (103 і 104); тут вона розрізняє порядок спадкоємства у смердів, з одного боку, і в бояр, боярської дружини і людей – з іншою. У першому випадку спадок переходить «дітям» у власному сенсі, тобто особам чоловічої статі; якщо ж їх немає, а є дочки, то ці останні, не отримуючи спадку, отримують лише виділ посагу. П. І. Беляєв у зв'язку з цим писав: «...Право спадкування в общинників, смердів обмежувалося лише синами, дочки отримували лише посаг».¹ К. Д. Кавелін, пояснюючи значення та сутність цього положення зауважував: «Такий виділ, не розриваючи, звичайно, її кровних, родинних зв'язків з рідною сім'єю, все-таки зробить її чуждою майновим інтересам, які зв'язані у одне ціле своєю приналежністю даній сім'ї».²

У інших, більш вищих станах суспільства, як передбачалося законом, за відсутністю синів, спадкують і дочки. У першому випадку при відсутності синів, в другому – синів і дочок, майно, що залишилося, стає виморочним і йде князеві.

П. П. Цитович висував, за його виразом, дві догми щодо спадкування. Перша – спадкоємці – діти взагалі, але перевага надається чоловікам перед жінками. Друга – зі спадку жінок за незаміжніми сестра-

---

¹ Беляев И. Д. Наследство без завещания по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. М.: В Университетской Типографии, 1858. С. 26.

² Кавелин К. Д. Взгляд на историческое развитие русского порядка законного наследования и сравнение теперешнего русского законодательства об этом предмете с русским, французским и прусским: Актовая речь в Петербургском университете, 1860 г. *Современник*. 1860. Кн. 2. Отд. I. С. 485.

ми при братах визнано право на частину.¹ В. М. Нікольський вважав, що різниця між заміжними і незаміжніми дочками головним чином у тому, що одні вибули, віддалилися від свого дому, рідної сім'ї, а інші ж поки що залишаються у будинку свого батька.²

М. Ф. Владимирський-Буданов розглядав це питання дещо ширше і багатоаспектніше, пов'язуючи все це також і з державною службою: «Нерухоме майно обтяжене службовими обов'язками стосовно державної влади; обов'язки ці (переважно військову службу) жінка особисто виконувати не може. Але в Руській Правді такого мотиву немає: майно, про яке вона говорить взагалі у своїх статтях про спадок, є двір, статок, прибуток (рухомість). Тут має бути присутньою інша причина загальнішого характеру: ця причина є первісна сімейна основа права спадку: сім'ю продовжують сини, а не дочки; вийшовши заміж, дочка засновує іншу сім'ю».³

Г. Ф. Шершеневич, пояснюючи, чому зі спадкування виключаються дочки та спадкують лише сини, писав, що це пов'язано з характером первісної сім'ї, її безперервністю, а з іншого боку непостійністю, неміцністю зв'язків жінки з сім'єю, де вона народилася.⁴ Це знову-таки, на нашу думку, ознака рівня суспільного розвитку. Адже у стародавньому світі, як відомо, найбільш розвинене спадкове право було у Римі. І там, якраз і було з часом досить детально врегульовано майнові й спадкові відносини чоловіка і дружини — тут, особливо серед патриціїв існував доволі міцний моральний і особливо правовий зв'язок жінки та її роду.

---

¹ Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 45.

² Никольский В. О началах древнейшего права наследования: Историческое рассуждение. М.: Унив. тип., 1859. С. 373.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 495.

⁴ Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. М.: Спарк, 1995. С. 556.

При розгляді цього питання у вчених виникла ціла низка питань, на які вони намагалися відповісти і, звичайно, думки ці не завжди сходилися. Це, зокрема, стосувалося таких питань: чи закликаються до спадкоємства побічні родичі? Чому не згадуються подальші низхідні — онуки і т. д.? Слід відзначити, що на виникнення цих питань вплинув стан та процес розвитку цивільного права у сучасному досліджуванім вченим дев'ятнадцятого століття. Наприклад, О. М. Попов задався питанням: чому у Руській Правді немає згадки про внуків? На це він сам відповів так: «Руська Правда ніде прямо не перераховує спадкоємців, а згадує стосовно особливих випадків. Тому з-за простого умовчання про внуків не можна говорити, що вони зовсім виключалися зі спадкування. Батько, діти й внуки є нерозривними членами сім'ї, тому усі вони повинні спадкувати».¹

В. М. Нікольський вважав, що в епоху Руської Правди коло спадкоємців поширюється і на бічних родичів. Він припускав, що Руська Правда в згаданих двох статтях відображає не загальний порядок спадкоємства, а спеціальний: саме, нібито загальний порядок спадкоємства усіх вільних осіб закликав до спадкоємства і бічних родичів, але з цього порядку виключаються смерди та бояри і дружинники. М. Ф. Владимирський-Буданов з цього приводу писав: «Як той, так і інший стан складаються з осіб, залежних від князя по особистих стосунках. Смерди — це нижчий безземельний клас, переважно сільських обивателів. Вони жили і працювали на князівських або (що те ж) громадських землях, володіючи майном лише на правах користування».²

---

¹ Попов А. Н. Об опеке и наследованию по Русской Правде. Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных. В 2 ч. Ч. 1-2 / изд. Д. В. М.: Тип. Августа Семена, 1845. С. 112.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 489-490.

На думку П. П. Цитовича, і тут, тобто стосовно смердів, немає ніякого винятку; він вважав, що і після смердів спадок тільки тоді йде князеві, коли у смердів не залишилося дітей взагалі, як чоловічої, так і жіночої статі.¹ М. Ф. Владимирський-Буданов це заперечує, вказуючи, що «якщо все це так, то тоді немає чого було окремо говорити про спадок смердів, в протилежність боярському і людському. Що ж стосується бояр і боярської дружини, то висновок В. М. Нікольського має бути визнаний помилковим. У епоху третьої Руської Правди (Поширеної, Просторової), тобто у XII–XIII ст., клас цей має бути визнаний цілком вільним від особистої залежності від князя. Крім того, сама Руська Правда ясно вказує, що порядок спадкоємства, закріплений у ст.104, є порядок загальний, а не спеціальний: саме стаття ця надписується: «про боярський спадок і про людський», тобто про спадок «людей» – термін, під яким розуміються усі вільні громадяни (общинники). Таким чином поза сумнівом, що Руська Правда допускає спадкоємство тільки дітей, але виключає від спадкоємства дочок в стані смердів.

В. І. Сергеевич підкреслював значення сім'ї у спадкуванні, наголошуючи, що у цьому сенсі рід вже не мав значення: «Стосовно одного з найважливіших людських інтересів, відносно власності – рід не виявляє ні найменших ознак буття; усіляка сім'я розглядається як самостійна установа, поза зв'язком з іншими сім'ями того ж роду»²

М. Ф. Рождественський писав, що лише діти могли отримати спадок. Якщо не було дітей, то особа вважалася померлою якби без роду. Майно, яке залиши-

---

¹ Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 37.

² Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. М.: Типография А. И. Мамонтова, 1867. С. 45.

лося після нього вважалося якби таким, що не має господаря, і відходило князю.¹

М. Ф. Владимирський-Буданов підкреслював, що в Руській Правді чітко виявляється відмітний принцип давньоруського права: до одночасного спадкоємства закликаються усі сини. Спосіб спадкоємства синів може бути двоякий: брати по смерті батька або залишаються в загальному співволодінні, або ділять майно порівну. Перший випадок представляє чистий тип прадавнього спадкоємства, коли права на майно не зазнають ніякого видимого переходу; старший замінює батька. Другий спосіб – розділ майна на рівні частини – здійснюється або внаслідок ряду, даного батьком, або за взаємною угодою братів.² Руська Правда говорить тільки, що, якщо батько помре без ряду, то будинок переходить усім дітям, і не входить в подальші і детальні пояснення, але з цього виразу сам собою витікає порядок рівного розділу майна. З цього зроблено один виняток, що батьківський двір в усякому разі залишається на користь молодшого.³ Це не означає, що має місце мінорат. Мотив цієї норми – не більше, а вірне, гарантоване забезпечення молодшого сина, який може залишитися малолітнім і повинен мати дах над головою.

У Просторовій редакції Руської Правди знаходить свій законодавчий прояв положення про захист прав малолітніх спадкоємців при розділі спадку. Згідно зі ст.99 все їм належне віддавалося під опіку, яка після смерті батька належала матері, а якщо вона помирала або виходила з сім'ї внаслідок заміжжя, то передавалася найближчим родичам. Опікуном також міг стати вітчим. Усе майно малолітніх спадкоємців при свідках передавалося в управління аж до досягнення ними повноліття опікунові, який міг користуватися

---

¹ Рождественский Н. Историческое изложение русско-го законодательства о наследстве. С. 33.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 493.

³ Рождественский Н. Вказана праця. С. 35.

майном, віддавати капітал опікуваних в ріст, торгівлю, «зане він прогодував і печаловался ними». При настанні зрілого віку опікун зобов'язувався повернути в цілості усе майно. На жаль, ніде в літературі ми не зустрічаємо відповіді на питання про те, як застосовувалася ця стаття. Ми можемо лише припустити, що можливі наступні варіанти: або спадкоємці не могли ділитися і долею малолітнього управляв опікун, або розділ був можливий і тоді управлінням підлягала частина майна, належна малолітньому в результаті розділу.¹

Як сказано, Руська Правда не втручається у визначення спадкових часток синів. Але вона передбачала, що суперечка про розділ спадку можлива; у такому разі вона надає рішення волі князя, який посилає свого представника ділити дітей. У Давній Русі усе право спадку, нарівні з сімейним, підлягало веденню церкви. Протиріччя може бути вирішене або тим, що в Руській Правді відбилися звичаї прадавні – дохристиянські, або тим, що, за буквального змістом Руської Правди, князеві надається вирішення суперечок (не про спадок, а саме про поділ майна) тоді, коли позовники самі побажають звернутися до суду князя.²

В. Г. Демченко взагалі допускав спадкоємство по праву представлення нащадків у разі відмови від спадку самого спадкоємця, ґрунтуючись на визнанні відмови від спадку суто особистим актом, що не стосується прав на спадок інших осіб, а також виходячи з того, що ті, які закликаються до спадкоємства по праву представлення спадкували в силу кровної спорідненості із спадкодавцем, а не в силу згоди на те, спадкоємця, що відмовився.³

---

¹ Брючко Т. А. Раздел наследства в русаком законодательстве (исторический обзор). URL: <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=4&art=1088>.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 493–494.

³ Демченко В. Г. Существо наследства и призвание к наследованию по русскому праву. Вып. 1. Киев, б/м, 1877. С. 110.

Щодо спадку синам, народженим від різних батьків, але від однієї матері, – то, як відзначав М. Ф. Рождественський, – кожен син повинен спадкувати лише за своїм батьком.¹

В усіх попередніх положеннях розуміються діти законнароджені. Але під час Руської Правди поняття це було досить хитким, оскільки не зникли ще ні багатоженство, ні свобода розлучень. Була ясною тільки відмінність дружин від рабинь-наложниць. Про дітей, народжених від цих останніх, Руська Правда чітко ухвалює, що спадку їм немає; але по смерті батька надається свобода їм разом з матір'ю. М. Ф. Рождественський знайшов відмінність між законнародженими і незаконнародженими в Руській Правді, стверджуючи, що спадок можуть отримати лише народжені в законному шлюбі.² П. П. Цитович заперечував, вказуючи, що вперше такий розподіл було зроблено в Укладенні царя Алексея Михайловича, а Руська Правда розрізняє дітей від вільної жінки і рабині.³ Проте, як нам здається, М. Ф. Рождественський саме це і мав на увазі, ставлячи знак рівності між незаконнародженими і дітьми рабині.

У таких випадках надавався наділ звільненим, що полягав в рухомих речах. Таким був порядок спадкування нисхідних по загальній нормі, саме порядок спадкоємства після батька.

Інший порядок наставляв, якщо спадкоємство йшло від матері. По-перше, зміст тексту Руської Правди дає зрозуміти, що матері належить велика свобода в розпорядженні своїм майном, ніж батьку: «а матірня частина дітям не потрібна (тобто на цю частку діти не можуть заявляти домагань); але кому мати захоче, то-

---

¹ Рождественский Н. Историческое изложение русского законодательства о наследстве. СПб.: Тип. Н. Греча, 1839. С. 35.

² Рождественский Н. Вказана праця. С. 12, 34–35.

³ Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 65.

му і дасть» Ця постанова, що відноситься власне до спадкового права, вказує, проте, на різницю спадку після матері, що лежить в самій її суті. І дійсно, далі Руська Правда так визначає законний порядок спадкоємства після матері: «...если она умрет без языка, то у кого (из детей) она жила во дворе, у кого умерла и кто ее кормил, тому и получают наследство». Інша стаття (116) служить роз'ясненням і подальшим розвитком цієї постанови. Як сказано, дочки при синах не спадкують після батька; після ж матері чи може спадкувати дочка, коли саме дочка, а не сини прихистила матір і годувала її до смерті? Руська Правда говорить: «Мати може віддати все кому завгодно із синів чи першого, чи другого чоловіка, хто тільки до неї був добрий. Якщо ж усі сини її будуть нешанобливі («лихі»), то може дати дочці, яка її годувала».

Отже, з загального порядку спадкування Руська Правда робить виняток. У випадку, коли у померлого не залишалось ні синів, ні дочок, майно відходило князю, а після смерті осіб нижчого класу, смердів, князь мав право на майно навіть при існування дочок, якщо не було синів. Після смерті матері її майно спадкували ті діти, в яких вона проживала. Це пояснюється тим, що залишена її частина з майна чоловіка була занадто незначною, щоб забезпечити її існування, а тому син або дочка, які взяли на себе її забезпечення, отримували майно, яке залишилося після неї у вигляді винагороди.¹

М. Ф. Владимирський-Буданов зауважував, що думка про те, що мати може прилучитися зі своїм майном до стороннього (при нешанобливості усіх дітей), зовсім не витікає з тексту Руської Правди. Згідно з церковними статутами у такому разі вдова знаходить притулок в церкві. Ця різниця в порядку спадкоємства після матері і батька ґрунтується на тому, що мати за-

---

¹ Рыбакова С. А. История зарождения и становления наследственного права в России. *Марийский юридический вестник*. 2008. Вып. 6. С. 33.

лишається главою і продовжувачем влади в сім'ї лише тоді, коли сім'я залишається неподіленою. П. П. Цитович писав, що від волі матері залежить чи утримувати від розкладу колишню сім'ю, зв'язуючи її воєдино під своїм авторитетом.¹ Теж саме відзначав і К. О. Неволін, називаючи таке становище не юридичним, а природним.²

І. Д. Беляєв зазначав, що стан удови ніскільки не зміниться, якщо вона навіть вийде заміж, але тільки не виходячи з двору, не виходячи з дому свого колишнього чоловіка.³ М. Ф. Владимирський-Буданов при цьому відзначав, що «її беззвітна батьківська влада руйнується лише другим шлюбом її».⁴

Але якщо розділ відбувся, і вдова отримала свій законний виділ, то вона вже не належить ні до якої з нових сімей. Вона може прилучитися із власної волі і вибору до якого-небудь з дитячих сімейств, до якого у такому разі і прилучається принесене нею майно. Але якщо дружина померла при чоловіку, то її майно до смерті чоловіка, хоч би він вступив в другий шлюб, залишається у складі загальносімейного майна. Лише після смерті батька діти її спадкують її частину, але вже спадкують усі діти, можливо, з включенням і дочок.⁵

У Руській Правді нічого не сказано про спадкоємство висхідних, але не тому, що батьківська влада унеможлиблювала існування у дітей окремого майна. У одній сім'ї це, звичайно, можна припустити, але сини відокремлені, без сумніву, могли мати і мали своє не-

---

¹ Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 109.

² Неволин К. А. Полное собрание сочинений. Т. 3: История российских гражданских законов. Ч. 1: Введение. Кн. 1: О союзах семейственных. С. 88.

³ Беляєв И. Д. Наследство без завещания по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича С. 42.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 497.

⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 495–496.

залежне право на майно: їм міг спадкувати батько. Але у Руській Правді немає нічого про існування зворотного порядку спадкоємства, саме внаслідок вказаного вище загального характеру права спадкоємства, визначуваного сферою сім'ї.¹

На цій підставі М. Ф. Владимирський-Буданов категорично стверджував, що ті права, які Руська Правда призначає дружині, не мають визнаватися і називатися спадком. Що ж саме Руська Правда призначає дружині? Вона повертається до цього питання двічі (ст.ст. 106 і 113) і має на увазі два можливі випадки. Перший – сім'я по смерті батька може залишитися неподіленою; тоді мати сімейства, що залишилася вдовою, залишається главою сім'ї навіть у тому випадку, якщо б діти не хотіли тримати її на дворі: «...якщо вона захоче лишитися з дітьми, то у будь-якому випадку виконати її волю, а дітям волі не давати». Другий. Якщо сім'я не опирається владі матері, то, очевидно, мати не потребує ніякого виділу майна, як господиня. Доказом того, що таке ставлення до майна чоловіка Руська Правда допускає для вдови, служить наступна стаття: «Якщо жона, – говориться у цьому пам'ятнику, – обіцяє сидіти (вдовою) за чоловіком, але розгубить майно і піде заміж, то платити їй все дітям».

В. Я. Шульгін писав з цього приводу таке: «Удові здавна надавалася частина з майна чоловіка, яка складалася, вірогідно з посагу та віна. Недоторканність цієї частини гарантована ще з договору Олега з греками».² М. Ф. Рождественський вказував, що існувала різниця між нормами щодо вирішення цього питання в Руській Правді та Кормчій книзі. За Кормчою книгою у випадку, якщо після чоловіка не залишається ніяких роди-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 496.

² Шульгин В. Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. С. 67.

чів, то вдова отримувала половину всього маєтку, а друга половина відходила церкві та жебракам.¹

М. Ф. Владимирський–Буданов робить важливе застереження щодо співвідношення між батьківською владою та майновими правами. Сприйняття батьківської влади не є перехід майнових прав в спадок. Якщо ж сім'я ділиться по смерті батька, то тоді мати отримує виділ з майна чоловіка: «...якщо жона залишиться вдовою після чоловіка, то дати їй частину, взявши її від дітей». Частка ця може бути їй призначена її чоловіком в заповіті («а что на нее муж возложил, тому она госпожа»), може бути і виділена при розділі дітей. Питання про те, яка частка має бути виділена згідно із законом, – може бути вирішене лише імовірно і по аналогії з правами інших народів, а саме частка вдови повинна дорівнювати синівській. Єдине право на отриманий законний виділ, що надається вдові, це розпорядження їм на випадок смерті на користь своїх усіх дітей або одного з них. Такий виділ є те ж, що називалося згодом на прожиток. Руська Правда вказує виділ дружині після смерті чоловіка, але не говорить ні про які права чоловіка на майно дружини по її смерті. Припущення, що чоловік тому не наслідує після дружини, що дружина не має ніяких майнових прав стосовно чоловіка, прямо спростовується текстом Руської Правди.

Саме Руська Правда передбачає, що можуть залишитися діти від двох дружин, і ухвалює, що кожен з дітей спадкує в майні своєї матері. Відносно другої дружини, що залишилася вдовою, можна ще подумати, що тут йдеться про майно, виділене їй чоловіком «на прожиток», але відносно першої, що померла раніше чоловіка, таке припущення неможливе. Найвірогідніше, що тут йдеться про власне майно дружини, принесене нею у вигляді посагу або придбане під час шлюбу. Майнові права дружини, підлеглі правам чоловіка при

---

¹ Рождественский Н. Историческое изложение русско-го законодательства о наследстве. С. 12.

існуванні шлюбу виділяються і спеціалізуються при припиненні шлюбу смертю того або іншого чоловіка.

Чоловік, по смерті дружини, не втрачає право володіння і користування її майном. Але це користування зовсім не є спадок: чоловік лише продовжує користування. Отже, по прадавньому руському праву, подружжя не спадкує один одному (що відповідає природній спадкоємності спадку в спадкоємному порядку поколінь), але той і інший з подружжя користуються довічно або усім майном сім'ї, або (дружина) частиною цього майна.¹

Таким чином, у добу Давньої Русі особливості правового регулювання спадкового права пояснюються двома основними чинниками. Першим з них є недостатня розвиненість цивільно-правових відносин в період становлення феодалізму. Відповідно, право власності окремих осіб значною мірою було обмежене. Торкнулося це обмеження і спадкових прав. Передусім, це положення знайшло своє відображення в обмеженні волі спадкодавця у разі складання заповідального розпорядження. Він мав право залишити спадок лише власним дітям. Право заповідача передати своє майно за відсутності дітей іншим низхідним родичам (онукам) прямо в законодавчих актах не міститься і виводиться дослідниками з характеристики їх норм логічно. Крім того, існують обмеження і щодо кола осіб, що мають право спадкувати за померлим, якщо він помер, не залишивши заповіту. В даному випадку в усіх соціальних групах суспільства не закликаються до спадкоємства бічні родичі – про їх права на майно померлого Руська Правда не згадує. Дочки в соціальній групі смердів не спадкують, а у бояр закликаються до спадку за відсутності синів. За відсутності у смердів синів, а у бояр – і дочок майно померлого переходить до князя. З жінок вдова мала право заповідати своє майно, що говорить про наявну в Давній Русі окрему власність

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 497-498.

жінок. Проте спадкові права дружини були значною мірою обмежені, що відбивало загальний залежний стан жінки в роду.

Другий основний чинник, що впливав на правове регулювання спадкового права в період Київської держави, – становлення на Русі християнської церкви і її установ. Створена за візантійським зразком, церква прагнула в основу сімейних і шлюбних стосунків закласти нові, християнські засади. Узявши під свій контроль сімейні стосунки, церква не могла залишити без уваги і питання спадкового права, що неминуче виникають при розпаді однієї сім'ї у разі смерті її глави і, як наслідок, утворенні нових. Істотне для визначення порядку спадкоємства питання, зокрема, порядок визнання шлюбу законним або незаконним і залежні від цього питання визнання законними або незаконними дітей, також знаходилися в компетенції церковної влади.

Вплив церкви на сімейні і спадкові стосунки був у той час дуже різноманітний і великий – саме церковний служитель фіксував останню волю вмираючого, завдяки церкві в законодавство була проведена не лише норма, згідно якої раба, що прижила дитину від пана, по його смерті отримувала свободу, але і так звана «урочна частина» перелюбства, тобто та доля в майні померлого, що віддавалася незаконнонародженим дітям. Крім того, завдяки церкві в спадковому праві склався звичай «благодійної відпустки» рабів на свободу по смерті пана. Нарешті, веденню церкви підлягали спори спадкоємців з приводу спадкоємства майна покійного. Таким чином, необхідно визнати, що саме діяльність християнської церкви в період Давньої Русі була одним із засадничих чинників, під впливом яких складалося право спадкоємства.

Незважаючи на наявність певних прогалин і недоліків в джерелах, що фіксували норми спадкового права на початкових етапах формування письмового староруського права, нормативно-правові акти того періоду характеризують досить високий рівень право-

вого регулювання цього комплексу правовідносин. У той же час необхідно відмітити, що становлення права Давньої Русі відбувалося шляхом деякого запозичення візантійського права і трансформації давніх східнослов'янських звичаїв. Упродовж IX–XII ст. у праві спадкоємства широко застосовувалося звичаєве право. Тому привнесені церквою з візантійського права норми суперечили правовій дійсності староруського суспільства, наприклад нормам церковного Статуту Всеволода про рівне спадкоємство дочок з братами, Закону Судного про обов'язок батька ділити своє майно між спадкоємцями в рівних частках.¹

Перед тим, як перейти до аналізу та висвітлення дослідницьких положень й висновків дореволюційних учених, які працювали в університетах Російської імперії на теренах України над історико-правовою проблематикою в галузі цивілістики, мусимо дати певне пояснення. Загальновідомо, що існує два основних види викладу цивільно-правової матерії: інституційна система цивільного права і пандектна система цивільного права. У своїй логічній побудові жодна з них не починається правом сімейним та спадковим. Однак, автори цієї монографії виходили при викладенні матеріалу з іншої логіки. Вона має наступний зміст.

У цій праці характеризується не історія цивільного права, а юридична історіографія Київської Русі, зокрема щодо питань цивілістики. Без сумніву, в Давньоруській державі не було своєї системи цивільного права, вона лише формувалася. Не було й суспільних передумов для широкої рецепції римського права – ні відповідного рівня розвитку економіки, виробничих відносин, товарного обігу, ні рівня доктринального осмислення цивілістичних проблем – нічого цього у Київській Русі не було. Тобто місця для будівництва цивілістичної системи на кшталт запропонованих ве-

---

¹ Карпов С. И. Наследование в истории отечественного права. URL: <http://www.dissercat.com/content/nasledovanie-v-istorii-otechestvennogo-prava-ix-xvi-vv>.

ликими римськими юристами інституційної системи (за структурою підручника Гая) чи пандектною (за упорядкуванням юридичних текстів Павла, Ульпіана, Модестина, Папініана у Кодексі Юстиніана Великого) у правовій дійсності Давньоруської держави, звісно ж, не було.

Дана монографія не є місцем, де варто було б надавати аналіз існуючим теоріям походження власності. Їм можна було би присвятити не одну монографію. Ці питання цікавили кращі уми людства в галузі державно-правової думки починаючи з Платона і Аристотеля. Автори дотримуються точки зору, що відносини власності й саме її розуміння й поняття не могли виникнути без існування «малої» («парної») сім'ї, спадкування – можливості передати майно нащадкам. Тому аналіз цивільного права Давньоруської держави у працях дореволюційних науковців вважаємо за необхідне розпочати саме з інститутів сімейного та спадкового права. Після цього варто перейти до інших інститутів цивільного права Київської Русі та відображенні їх у вітчизняній дореволюційній юридичній історіографії.

У працях вчених університетів, які працювали у XIX – на початку XX ст. істотна увага приділялася питанням еволюції права власності у Київській Русі та речовому праву. Сучасний дослідник О. Б. Бабаєв відзначав: «Напевне, жоден інститут у сфері речових прав не піддавався такому ретельному аналізу, не викликав таких жвавих дискусій, як інститут володіння».¹ Ф. Морошкін, зокрема, цілком резонно і відповідно до бачення сучасної цивілістики, відзначав: «Володіння та власність не одне й те саме... Володіння саме по собі не є право і хто володіє, той не завжди має право володіти».²

---

¹ Бабаєв А. Б. Система вещных прав: монографія. М.: Волтерс Клувер, 2007. С. 209.

² Морошкін Ф. Л. О владении по началам российского законодательства. М.: В Университетской Типографии, 1837. С. 8, 9.

Норми Руської Правди визначали правовий статус власника. Так, останній наділявся правом розпорядження майном, одержання з нього доходів, укладення договорів, а також правом вимагати захисту свого майна з боку посягань на нього інших осіб.¹

Щодо речових прав і вищого виразу їх – права власності – вважалося, що воно з'являється з перших моментів людського співжиття. Розділення речей на рухомі і нерухомі мало величезне значення в первісній епохи історії людства і зберігало його до деякої міри і в подальші часи дуже довго. Предметом приватного володіння людини робилися передусім рухомі речі, бо вони могли бути відокремлені від інших речей, що в первісному кочовому стані було необхідною умовою володіння і користування. Тому в прадавніх пам'ятниках загальне найменування речей є масток, те, що може бути відокремлено від інших речей (узято в руки); цим словом позначаються саме рухомі речі: Ігор бажав узяти у древлян більше «мастку»; русичі у Візантійській імперії при Ігорі «имения не мало взяша».

Назва «річ», – зазначав М. Ф. Владимирський-Буданов, – хоча і зустрічається з давніх часів в пам'ятниках західно-слов'янського законодавства (також в сенсі рухомих речей) і в перевідних давньоруських, але в руському праві воно з'являється пізно. Що саме усе майно наших віддалених предків складалося з одних рухомих речей, доводиться і іншими загальними термінами, якими позначається майно взагалі: такі «скот» – найменування, що означало гроші і інші предмети багатства; так само «збоже» (тобто збіжжя, власне зерновий хліб). Те ж доводиться і літописними вказівками, в чому полягало майно найбагатших людей почат-

---

¹ Блажівська О. Є. Особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою. *Університетські наукові записки*. 2013. №4. (48). С. 118.

ку першого періоду: це озброєння, одяг, прикраси, челядь, худоба і деякі продукти промислів (шкури, мед).¹

Право власності на рухомі речі з прадавніх часів не було обмежене; власник міг володіти, користуватися і розпоряджатися ними до їх знищення. Найдавніший пам'ятник законодавства вказує достатні гарантії, що існували тоді для захисту права власності на такі речі і для відновлення його шляхом віндикації. Повна відсутність володіння нерухомими речами можлива, звичайно, тільки в кочовому побуті народу (мисливському і пастушачому). Тільки коли люди починають вести осілий спосіб життя і переходять до заняття землеробством, у них з'являється необхідність, по-перше, права на частину земної території для облаштування постійного (осілого) житла – для будинку і, по-друге, права на окрему ділянку землі для обробки і для інших цілей господарського користування. Намет кочівника, коли він не прикріплений до поверхні землі, складає, очевидно, рухоме майно, але коли він прикріплюється, тоді і частина земної поверхні, займана нею, входить до її складу, вона є вже нерухомою, але не скоро: в нашому: у вітчизняному праві до самого XVII ст. будинок розглядається юридично як рухоме майно. Ф. К. фон Савіньї вважав, що володіння продовжується до того часу, коли особа фізично може торкнутися речі. Г. Ф. Пухта ж думав, що володіння річчю припиняється тоді, коли первісний власник дізнався про іншу особу – порушника.²

До суб'єктів права власності, як вірно зазначає В. С. Рубаник, Руська Правда відносила, в першу чергу, князів, княжих і земських бояр, дружинників, дучовенство, ремісників, купців та смердів. До них також

---

¹ Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 523-524.

² Пухта Г. Ф. Курс римского гражданского права. Т. 1. Перевод с последнего немецкого издания проф. Рудорффа; Издание Ф. Н. Плевако. М.: Типография «Соврем. Изв.», 1874. С. 344-345.

можна віднести й закупа, який наділявся правом відлучатися з двору свого господаря, щоб заробити кошти для повернення боргу. Майно закупа вважалось відокремленим і він міг розпоряджатись ним на власний розсуд. До суб'єктів права власності не належали челядь і холопи. Однак так звані ролейні холопи могли, на відміну від обельних, мати в своїй власності певне рухоме майно, в той час як земля залишалась у власності їхнього господаря.¹

До об'єктів права власності в Київській Русі належали земля, коні, худоба, одяг, зброя, певні знаряддя праці тощо. Серед них важливе місце займала земля. Основними формами земельної власності можна назвати такі: князівський домен, боярська вотчина, монастирська вотчина, особиста вотчина церковних ієрархів, земля громади (общини), індивідуальна сімейна ділянка, незаселені вільні (державні) землі, власником яких вважався великий князь.²

Згідно з економічними умовами Давньої Русі при малоцінності земельних ділянок і, навпаки, при значній ціні виробництва, в економічному обігу важливий був готовий оброблений матеріал, а не частина поверхні, займана будинком, внаслідок чого остання і не входила в його поняття. Але все ж, володіння будинком в усякому разі складає перший перехід до права на нерухомі речі.

Найважливішим предметом речового права була земля. З бігом історії утворюється і розвивається цей вид права власності, не досягаючи, проте, довго тієї повноти і визначеності, якими відрізняється право на рухомі речі.

---

¹ Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Х.: Легас, 2002. С. 31.

² Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в X – середині XIX ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Х., 2004. С. 9.

Ф. Морошкін зауважував, що в ті часи «виняткове володіння землею забезпечувалося силою меча, а сутність цього володіння – користування зрівнювалося з суб'єктивними силами господарства, тобто первісний простір володіння визначався утворюючою силою плуга, сохи та сокири...»¹ З ним солідаризувався М. О. Рожков (1905), який відзначав, що в Давній Русі панувала вільне або захопливе землекористування.²

Розвиток права власності на землю з об'єктивного боку йшов в такому порядку: спершу затверджується приватне право на оброблювані ділянки, між тим, як луки і пасовища залишаються в спільному володінні громад або родів; ліси і води належать спершу або державі, або ж громадам і родам і пізніше за інші види земельного майна стають предметом володіння приватних осіб. Права на земельне майно в давній час підлягають істотним обмеженням в усіх народів. Загальний хід розвитку права власності на Русі М. Ф. Владимирський-Буданов визначав наступною схемою: а) в перший період (до монголо-татарської навали) права власності були якнайповніші і вільніші від обмежень з боку держави. б) обмеження з'являються вже потім з випадкових причин монгольського і литовського завоювання (думка К. О. Неволіна і особливо М. І. Костомарова); втім, деякі бачать джерело обмежень права власності в події більше ранній – завоюванні варязькому (думка О. Лакієра).³

Незважаючи на відмінність поглядів і висновків, усі названі вчені згодні в тому, що обмеження прав власності з'явилися згодом, а спочатку права ці були повними і необмеженими. В. І. Сергєєвич вважав, що «взагалі в давнину і у нас не розрізняли володіння і

---

¹ Морошкін Ф. Л. О владении по началам российского законодательства. С. 67.

² Рожков Н. А. Обзор русской истории с социологической точки зрения. Ч. 2. Вып. 2. М., 1905. С. 148.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 525.

власності». ¹ «Ніяк не можна погодитися з тим, — писав М. Ф. Владимирський-Буданов, що коли-небудь ідея володіння абсолютно покривала поняття власності. Наприклад, ознаку поглинання поняття власності поняттям володіння бачать в звичайній формулі древніх актів для позначення меж земельної ділянки: «...куди коса, соха і сокира ходили». Але цим позначається саме тільки фактичний об'єм речі і (непрямым чином) спосіб придбання речі — окупація, а зовсім не сутність права на річ.²

Г. Ф. Блюменфельд (1884 р.) писав, що в домонгольський період суб'єктом вотчинного володіння була сім'я; відчуження землі було рідкісним і здійснювалося зі спільної згоди усіх членів сім'ї, які залишали за собою право викупу; право володіти приватною власністю належало усім класам народу, втручання держави у вотчинні справи було слабким.³ Цю думку підтримує і розвиває Й. В. Турчинович: «Допоки сім'я, а не члени її мали громадське значення, до тих пір окрема особа не могла отримати ніяких прав. Найдавнішим володіння землею було сімейне ... під управлінням батька сімейства.⁴

Повне і необмежене володіння стає власністю тоді, коли отримало визнання з боку інших осіб і суспільства: так, стародавнє володіння стало правом, коли не було тих, що сперечався за це право. Немає сумніву, що право власності, незалежно від факту володіння, усвідомлюване було з прадавніх часів, що це усвідомлення стосувалося і до права на нерухомі речі, але в Руській Правді виражено безперечно лише відносно рухомих речей.

---

¹ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1899. С. 401.

² Владимирський-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 527.

³ Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения в древней России. Одесса: Тип. П. А. Зеленаго, 1884. С. 126.

⁴ Турчинович О. В. О поземельной собственности и наследстве в древней Руси. С. 11, 53.

Слід відзначити, що в Руській Правді не містилось спеціальних статей, які регулювали б право власності на землю. Феодальна земельна власність існувала у вигляді князівських доменів та боярських і монастирських вотчин, а також базувалась переважно на князівських пожалуваннях. Спочатку право власності на землю набувалось шляхом заїмки та освоєння вільних земель холопами і залежними селянами. Пізніше основним способом набуття земельної власності стало захоплення землі в сусідів (так зване «окняжіння» або «обоярення» землі). Щодо права боярської та монастирської власності на землю, то набувалось воно в результаті дарування князем. Власність же громади на землю базувалась на природному праві.¹

У найдавніший період нашої історії помічаємо щонайтісніше злиття прав публічних з приватними. «Земля» є територія держави, земля ж є об'єкт частки права груп осіб, що становлять державу. Стосовно цього Г. Ф. Блюменфельд зазначав, що бояри та купці володіли землею на вотчинному праві, селяни – на громадському праві, але це не значить, що у останніх не було права набувати вотчини.² Міська община Києва (що вміщувала спочатку усіх полян) володіла лісами, що оточували її; це була уся її територія, але нею уся вона володіла спільно.³

Ф. Морошкін звернув увагу на захист власності, на його суть і значення: «Захищався земський світ і захищався без розрізнення, чи мав право власник володіти особливою річчю чи не мав. Справа полягала не в одній речі, а в недоторканності, непорушності усіх речей».⁴

---

¹ Дністрянський С. С. Річеве право. Прага, 1923. С. 96.

² Блюменфельд Г. Ф. О формах землеладения в древней России. С. 127.

³ Владимирський-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 528.

⁴ Морошкин Ф. Л. О владении по началам российского законодательства. С. 90.

І. Енгельман відзначав (1859 р.), що передача права власності здійснювалася символічно, оскільки абстрактні поняття були чужими для тієї віддаленої епохи. Передавався, зазвичай, шматок землі, при урочистих обрядах, у присутності родичів та сторонніх людей, які були свідками правочину.¹ Правочини спочатку здійснювалися усно, потім почали записувати як зміст правочину, так і імена свідків, щоб на випадок спору відновити у точності усі обставини договору. Звідси – початки письмових актів. Іноді, щоб зміцнити акт купівлі-продажу, сторони зверталися до князя і в його присутності здійснювали правочин, потім сам князь або його боярин робили надпис на купчій.²

Питання про основні аспекти розвитку зобов'язального права в Київській Русі також ставали предметом досліджень дореволюційних істориків права. Спільною була думка, що повне поняття про зобов'язання, як про право на дії іншої особи, не відразу досягається в історії. Замість права на дії особи в давнину практикується право на особу: із зобов'язань постійно виникають, так би мовити, речові права на зобов'язану особу. Такі права виникають переважно з моменту укладення зобов'язання: так, при договорі позики звичайно (окрім випадків торгових угод) настає особиста застава боржника вірителю (закупництво і кабала служивого); договір особистого найму прямо вів до встановлення повного і неповного холопства.

Оскільки і купівля-продаж здійснювалася в давній час звичайно з правом зворотного викупу, то між угодами купівлі-продажу і запоруки не було істотної відмінності. Такий погляд на староруське право запо-

---

¹ Энгельман И. О приобретении права собственности на землю по русскому праву. СПб: типография Николая Тиблина и К^о, 1859. С. 16.

² Блюменфельд Г. Ф. О формах земледелия в древней России. С. 136.

руки спирається на акти заставних угод, що збереглися до нашого часу.¹

Значна увага питанням становлення зобов'язального права в добу Київської Русі приділена в роботі О. І. Загоровського «Історичний нарис позики за руським правом...», яка має виражений історико-правовий характер. Автор розпочинає свою роботу з розкриття значення майнових відносин в історії людського суспільства. Він відзначає, що в розвитку майнових відносин правовий прогрес йде паралельно з економічним прогресом. Уся сукупність приватних відносин у первісну епоху групується біля речі. Юридичні зв'язки, що випливають з спадку та зобов'язань, знаходяться лише у зародковому стані і першоосновою мають також річ. Наступність полягає не у праві, а в речі². Це далеко не безспірна з точки зору сучасної цивілістики думка. На наше переконання, поза правом річ як об'єкт володіння чи використання втрачає сенс. Це просто фізичний об'єкт. Коли ж людина починає контактувати з ним, виникає її відношення до цієї речі, яке відображається у певному правовому режимі – володіння, використання, відчужування.

О. І. Загоровський відзначав, що у Просторовій Правді значна увага приділяється позиці. Це пояснюється тим, вважає автор, що в ті часи був дешевим труд, а ціна продуктів високою, грошей не вистачало, тому часто зверталися до позики. Крім того, тоді вже була розвинена міжнародна торгівля, що не могло не вплинути на позику, яка є «одним з головних її нервів». Жоден з правочинів приватного життя не мав такого значення для давніх людей як позика³. І ця пози-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 592, 607.

² Загоровский А. Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия. Киев: Унив. тип., 1875. С. 1, 2.

³ Загоровский А. Вказана праця. С. 17.

ція дореволюційного науковця не може залишитися без застережень.

Безумовно, О. І. Загоровський аналізував норми давньоруського права у межах можливостей своєї власної дослідницької парадигми. Скоріше за все, він не був знайомий із доктриною марксизму, або ж не вважав її гідною уваги. Разом з тим, досягнення світової політекономії Нового часу, починаючи з А. Сміта, чітко вказують: розвиненість позики та поширеність відповідного договору свідчить не про нестаток грошей як свідчення архаїчної безгрошової економіки, натурального господарства, а навпаки, про розвиток цивільного обігу, ринкових відносин, які завжди потребують додаткових інвестицій. На нашу думку, це свідчення того, що особливістю розвитку Давньоруської держави було те, що вона оминула «темні віки», притаманні Західній та Центральній Європі, коли занепадали міста й культура, згорталася торгівля, панувало натуральне господарство. Міста Русі як колишні центри племен та їх союзів, не знали занепаду, торжища не були порожніми. Поширеність договору позики у давньоруському зобов'язальному праві свідчить на користь порівняно високого цивілізаційного розвитку Давньоруської держави.

Договір позики того часу, зазначає О. І. Загоровський, передбачав такі суттєві елементи: певних осіб, певний предмет та угоду, висловлену певним чином сторонами відносно долі правочину і як несуттєвий елемент — винагороду кредитору за надання боржнику позиченого предмета чи відсотків.¹

Привілейованість деяких верств населення не впливала на їх цивільні права та цивільно-правовий статус. Княжий муж, як і простий смерд, підлягали однаковій відповідальності і за невиконання приватного правочину (угоди, «ряду») могли бути позбавлені не лише свого привілейованого становища, але й свободи. Справжньою перевагою в приватноправових стосун-

---

¹ Там само. С. 19.

ках користувався лише князь. Його власність цінувалася дорожче, ніж у простої людини, борги йому стягувалися раніше, ніж у інших кредиторів¹.

На нашу думку, це є одним із важливих історико-правових аргументів проти сучасних істориків, які відмовляють Київській Русі у феодальному (вірніше ранньофеодальному) характері державності та права. Такий цивільно-правовий статус князя є типовим проявом саме феодального права, яке не є правом у повному сучасному розумінні слова, з його абстрактністю й знеособленістю, а є правом – привілеєм, притаманним усім різновидам феодальних (чи, якщо можна так висловитися, «феодально-подібних») держав і державних утворень у історії.

У Руській Правді є відмінність між тими правочинами, де об'єктом є холоп, та іншим майном. У певних випадках холоп наділений дієздатністю. Цей подвійний характер статей про холопів, відбивається і на тих статтях, що стосуються позики. З одного боку, позика, укладена холопом, рабство якого було відоме позикодавцю, «дорівнює нулю» перед законом. З іншого боку, холоп міг вести справи свого господаря і борги, які він зробив, були обов'язковими для господаря, як і борги, зроблені іншою його довіреною особою. Навіть позика, здійснена холопом самостійно, а не за дорученням, мала повну силу, якщо тільки раб у самому правочині фігурував як вільний. Тільки стягнення за такою позикою здійснювалося не з холопа, а з його господаря і тому, що господарю належав товар холопа, йому за справедливістю повинні були належати і борги. Тут Руська Правда відрізняється від римського права, яке не визнавало господарів відповідальними за інші зобов'язання їх рабів. Це пояснюється економічними причинами. Господарі холопа іноді змушені були користуватися послугами раба замість послуг вільного

---

¹ Загоровский А. Вказана праця. С. 20.

і сильно втрачали б, якби не користувалися послугами холопа¹.

З прагнення сприяти торгівлі, – зауважував вчений. – витікає норма Правди щодо місцевих та іноземних купців – для них допускалася полегшена форма позики – і як наслідок цього – спрощення процедури при виникненні спору щодо виконання договору (ст.45). Але для того, щоб користуватися привілеєм, слід було довести, що позика призначена для торгівлі².

Цікавою є думка О. І. Загоровського щодо права на позику неповнолітніх. Він вважав, що у Руській Правді є статті, які регулюють їх права щодо позик. Це статті, що стосуються опіки та спадкування удови. Неповнолітні були позбавлені можливості позичати³.

Автор відзначає, що важливим елементом позики може бути її предмет. Руська Правда перераховує ці можливі предмети: куни, мідь, ячмінь, коні, вівці, кози, корови, бджоли, ячмінь, овес, сіно та ін. (ст. 47, 49–64). Проте цим переліком предмет позики не обмежується, тобто він не є вичерпним⁴.

Вільно висловлена воля про умови позики є необхідною її умовою – підкреслював дослідник. Таким чином, ми фактично бачимо спробу застосувати кантіанську конструкцію щодо «свобідної волі» до конкретного історико-правового сюжету в конкретній державі. Руська Правда заперечувала юридичне значення позики, укладеної примусово. Це є безсумнівним здобутком давньоруської цивілістики, оскільки дане положення лежить в основі будь-якого цивільного зобов'язання⁵. Вільно висловлена воля повинна мати пе-

---

¹ Загоровский А. Вказана праця. С. 22.

² Загоровский А. Вказана праця. С. 26.

³ Загоровский А. Вказана праця. С. 28.

⁴ Там само.

⁵ Важливість цього принципу важко переоцінити. Він показує, що з точки зору принципівих засад регулювання цивільно-правових відносин давньоруське право суттєво випереджало тогочасний рівень юридичної техніки, мало великий потенціал для перспективного розвитку. У якості

вну форму. Це відповідало нормам тодішнього юридичного процесу і відбувалося усно, але за участю громади. Проте громада була занадто громіздкою, щоб усім складом брати участь у кожній справі. Згодом до доказів додалися ордалії. Форма укладення договорів була просякнута елементом громадським, головним провідником якого було послушення. Руська Правда не визнавала юридичної сили за позикою, якщо сторони не залучили послухів (свідків). Цю абсолютну вимогу послушення Руська Правда пом'якшує в двох випадках: коли сума позики менше 3-х гривень та при позиці між людьми торговими і для торгівлі. У першому та другому випадках позика укладалася неформально, простою угодою. Це пояснюється тим, що залучати послухів при мізерній сумі було нераціонально, не відповідало очікуваній вигоді. Щодо правочину між купцями – то це полегшення закону було пов'язане як з частотою подібних договорів, так і необхідністю дотримуватися швидкості обігу, чому б заважало відшукування послухів¹.

Отже, і це свідчить про порівняно розвинений цивільний обіг у Київській Русі, поширені ринкові відносини, а не про низький рівень грошових відносин. О. І. Загоровський суперечить сам собі. Відтак, його праці мають не тільки і не стільки юридико-історіографічне, скільки юридико-джерелознавче значення.

М. Л. Дювернуа вважав послухів представниками громади². О. І. Загоровський з цим погоджується³. Він вказує на еволюцію процесуальної ролі послухів. З послабленням громади, ролі віча та посиленням влади

припущення варто відзначити, що цей принцип, можливо, був рецесійований з найрозвиненішого у тогочасному світі римського приватного права через Візантію, і відповідно, Кодекс Юстиніана.

¹ Загоровський А. Вказана праця. С. 29, 30.

² Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. Опытты по истории русского гражданского права. С. 93.

³ Загоровський А. Вказана праця. С. 31.

князя ситуація дещо змінюється. Купівля – продаж може вже тепер здійснюватися і перед двома представниками громади або перед митником, князівським чиновником (ст. 33 і 36)¹.

Там, де позика могла бути укладена без послухів, засобом доказу була рота. Коли боржника і послухів вже не було в живих, користувалися духовними грамотами, де було розписано, що кому давати і віддавати. При таких умовах духовні грамоти слугували не лише підкріплення позову при виникненні боргової претензії, але й самостійним доказом². До несуттєвих належностей позики належали відсотки, оскільки від наявності чи відсутності їх не залежала природа позики. Відсотки складали хоч і необов'язкову, але звичайну умову договору про позику³.

Руська Правда розрізняє відсотки (рези) місячні, третні та річні. Найвищими були місячні. О. І. Загоровський вважав, що законодавець намагався обмежити їх⁴. Варто зауважити, що чимало і тогочасних, і пізніших науковців у галузі історії держави і права поділяють цю точку зору. До неї приєднуються і автори даної роботи.

Руська Правда за життя боржника не поширювала його зобов'язання на інших членів сім'ї, але з іншого боку – не обмежувала сили зобов'язання лише часом життя боржника. Тут О. І. Загоровський не погоджується з іншим своїм сучасником В. М. Нікольським, який стверджував, що за борги батько видавався з головою разом з жінкою і дітьми⁵. Останній, як вважав О. І. Загоровський, виходив з невірного припущення, що в добу Руської Правди у Давньоруській державі не існувало персональної відповідальності.

---

¹ Там само. С. 32.

² Там само. С. 33–34.

³ Там само. С. 34–35.

⁴ Там само. С. 42.

⁵ Никольский В. О началах наследования в древнейшем русском праве. Историческое рассуждение. М.: Унив. тип., 1859. С. 278–280.

Невірно те, – аргументує свою думку О. І. Загоровський, що за цивільні правопорушення відповідала уся сім'я солідарно – в Руській Правді у жодній статті немає нічого подібного. Навпаки, – той, хто завдав шкоди майну іншого, сам, без усілякої участі інших, повинен відшкодувати збитки. Члени сім'ї притягалися до відповідальності за зобов'язанням батька сімейства тоді, коли вони були представниками особи батька після його смерті. Коли термін позики добігав до кінця, а кредитор не був задоволений, відбувалося стягнення боргу. При цьому розрізнялося стягнення безспірне та спірне. Перше застосовувалося тоді, коли існування зобов'язання не заперечувалося, а лише була відмова в платежі, з-за відсутності коштів або небажання боржника (ст.68, 69). Друге застосовувалося тоді, коли саме право на сплату боржником заперечувалося, визнавалося недійсним (ст.45, 46). При безспірному стягненні обходилися, як правило, без суду, вирішуючи справу з боржником власними силами. Це витікало з тодішнього державного ладу, коли суспільна влада була слабкою і приватним особам доводилося мимоволі виконувати її функції.

Міркування та аргументація О. І. Загоровського є важливою і заслуговує на сучасний коментар. Історико-правовий аналіз цивільно-правової відповідальності у Давньоруській державі, проведений вченим, на нашу думку, слугує важливим емпіричним матеріалом щодо доведення положення про індивідуальність юридичної відповідальності у Київській Русі. Це ж, в свою чергу, є вагомим аргументом на користь наявності досить розвиненої індивідуальної правосуб'єктності, оскільки без неї відповідальності бути не може – якщо індивід несе відповідальність, то він має юридичні обов'язки, а отже – і певні легальні права. Таким чином у заочному «протистоянні» думок М. Ф. Владимирського-Буданова та Г. Ф. Шершеневича щодо співвідношення общинника і общини в Стародавній Русі емпірична аргументація О. І. Загоровського – на боці другого з видатних професорів – правознавців.

Спiрне стягнення боргу відбувалося за участю судової влади, після судового рішення, надання доказів та постанови рішення. Проте виконання рішення здійснювалося тими ж приватними особами, які фігурували на процесі у якості сторони. Руська Правда взагалі не знала виконавчих органів. Як підготовка справи до суду лежала на сторонах, так і виконання вироку. Якщо власних сил у того, хто виграв процес, було недостатньо для примушування супротивника до виконання, то він заручався, очевидно, підтримкою громади. Особисті заходи стягнення заборгованості за позикою полягали в тому, що боржник починав перебувати у розпорядженні кредитора, який міг застосовувати проти нього фізичне насильство і навіть продати його у рабство¹.

Аналізуючи запобіжні засоби, які застосовувалися для забезпечення цивільного провадження в добу Київської Русі, О. І. Загоровський погоджується з думкою О. Ф. Кістяківського про те, що поруки були тоді єдиним запобіжним засобом, як у кримінальному, так і в цивільному процесі².

Фізичні муки та в'язниця для боржника були засобами підготовчими, попередніми — зауважував О. І. Загоровський. Остаточним та радикальним методом стягнення був продаж у рабство, причому це не залежало від суми боргу. Руська Правда розрізняла різні види неспроможності, залежно від зловмисності. Якщо кредит було отримано обманним шляхом, — то до такого боржника зразу застосовувалися радикальний захід — продаж у рабство. Далі за тяжкістю покарання йшли ті, хто не міг сплатити борг з своєї вини, але без обману чи підробки. Для них могла бути зроблена відстрочка, але за згоди кредитора. Часто використовувалося відпрацювання боргу у господарстві

---

¹ Загоровский А. Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия. С. 50, 52, 53, 57.

² Кістяковский А. Ф. О пресечении обвиняемому способов уклоняться от суда и следствия / Исслед. А. Кістяковского. СПб.: «Судебный вестник», 1868. С. 13.

кредитора. Закон захищав тих, чия неспроможність сталася не з їх вини. Щодо них заборонялося застосовувати насильство та їм надавалася відстрочка¹.

Дослідник вступає в дискусію з іншими вченими щодо стягнення боргу у випадку неспроможності. М. Л. Дювернуа² та М. І. Хлебніков³ вважали, що усіляка неспроможність вела до рабства, М. Ф. Владимирський-Буданов думав, що рабами стають лише ті боржники, які не можуть віддати борг, М. І. Ланге стверджував, що на Русі не було рабства за борги, а боржники оберталися в закупів⁴. Усі ці думки – стверджував О. І. Загоровський, – не витримують критики і суперечать ст. 68–69 Руської Правди. Позики в Давній Русі укладалися, головним чином, людьми без коштів, про що говорить незвичайний розвиток закупництва. Це договір, який би люди без особливої потреби не уклали⁵.

Відомі дослідники історії права К. О. Неволін і М. В. Калачов вважали закупництво особливим різновидом особистого найму. Але цей правочин, як зазначав О. І. Загоровський, є, перш за все, має своїм предметом позику. Відносини щодо закупництва, які мають аналогію з відносинами щодо особистої позики, є особливим способом виконання попередньо укладеного договору про позику. Вступ у закупив був, по суті, договором позики – позики, забезпеченої заставою. Різниця між позикою та закупництвом полягала в стосунках

---

¹ Загоровский А. Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия. С. 60, 61.

² Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. Опыты по истории русского гражданского права. М.: Университетск. тип., 1869. С. 84.

³ Хлебников Н. Общество и государство в домонгольский период русской истории. С.-Пб.: Тип. А. М. Котомина, 1872. С. 322.

⁴ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С.-Петербург: тип. II Отд. С. Е. И. В. Канцелярии, 1860. С. 122–123.

⁵ Загоровский А. Вказана праця. С. 63.

між контрагентами¹. М. І. Ланге вважав, що закуп стає на деякий час, до повернення боргу, холопом кредитора². Але ототожнення закупництва з рабством є невірним – відзначав О. І. Загоровський. Правовий стан холопа суттєво відрізняється від правового стану закупа. Закуп не мав того юридичного знеособлення, як холоп³. Обмеження особистої свободи ним було тимчасовим і не перетворювала його на повністю безправну істоту.

М. І. Ланге розрізняв два види закупництва. Перший: закупа, що найнялися на роботу до князів, бояр, монастирів, щоб відпрацювати у позичені у них гроші або речі. Другий: закупа – це ті, кого ті ж особи продали на торжищі за борги⁴. Це твердження невірне, – відзначає Загоровський, дискутуючи з М. І. Ланге, бо закупів могли мати усі вільні люди (тому перший пункт вірний лише наполовину), по-друге, продажу в закупництво узагалі не існувало. Закупа були вільними людьми, зрівняння закупів з рабами не має під собою підстав. Закуп міг брати позику, але не міг закладати себе⁵. Остання позиція виглядає більш аргументованою.

Сьогоднішнє розуміння терміну «закупа» близьке до того, що писав О. І. Загоровський. В *«Енциклопедія історії України»*, що побачила світ 2005 р., читаємо: «Закупами, або «наїмитами» (від «наїм» – лихва) – вважалися ті, хто зобов'язувався службою господареві вернути взятє в нього в борг. За своїм соціальним статусом у Київській Русі закупа не були повними холопами. Вони, зокрема, мали право «явлено» йти від господаря на пошуки грошей, ставати послухами «в мале тяжи» (у незначних судових процесах). Господар був

---

¹ Загоровский А. Вказана праця. С. 66, 67.

² Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 62.

³ Загоровский А. Вказана праця. С. 68–69.

⁴ Ланге Н. Вказана праця. С. 62

⁵ Загоровский А. Вказана праця. С. 71, 76.

відповідальним за безпричинне покарання закупа; якщо господар продавав закупа як раба, то закуп, за рішенням суду, ставав вільним. Проте втеча від господаря або крадіжка чужого майна робили закупа «обельним» (повним) холопом¹.

Таким чином, в роботах вчених університетів на теренах України у досліджуваний період розроблялися різні аспекти цивільного права доби Київської Русі. Найбільша увага приділялася спадковому праву, порядку спадкування, сімейному праву, майновим правам подружжя, дітей, умовам вступу в шлюб та його припинення. Більшість їх думок у цій царині не втратили свого значення й донині. Вчені писали свої твори у полемічній манері, сміливо дискутуючи з відомими тоді метрами юридичної науки. Це сприяло встановленню наукової істини, зокрема щодо розуміння суб'єктів та видів зобов'язання, підстав його виникнення, сутності закупництва, та інших проблем історії цивільного права Київської Русі.

---

¹ Вілкул Т. Л. Закупи. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2005. Т. 3: Е – Й. С. 227.

РОЗДІЛ 5

ВИВЧЕННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Велика увага вченими досліджуваного періоду приділялася проблемам кримінального права доби Київської Русі.

М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що періоди історії кримінального права розрізняються за властивостями покарання, а епоха Київської держави є періодом помсти і приватних композицій. Він відзначав, що подальше кримінальне право розвивалося генетично з помсти і викупів, які мають бути віднесені до явищ правомірних.¹

Фактично усі вчені того періоду, які досліджували дану проблематику, відзначали, що термін «злочин» хоча і відомий був в епоху Руської Правди (у перевідній літературі з грецької мови), але в самій Руській Правді не вживається, бо їй невідоме те поняття про злочин, яке виражається цим терміном, тобто порушення кримінального закону. Термін, вживаний Руською Правдою, є образа. У Київській Русі загальне розуміння злочину як діяння, відмінного від приватного правопорушення, починає складатися тільки після прийняття християнства. Чіткої межі між деліктом і злочином в староруському праві не провадилось.

---

¹ Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 315, 316.

Більш ранні джерела права, до яких слід віднести русько-візантійські договори, універсального терміну, що об'єднує правопорушення, не мають. Літописи називають правопорушення «злыми справами». Сам термін «образу» в інформативному плані дуже місткий для дослідника. «Можна припустити, – відмічає Б. В. Момотов, – що при становленні в епоху початкового етапу формування державності цей термін став вживатися відносно протиправного діяння, спрямованого проти приватної особи».¹

У цьому є елемент приватноправового погляду на злочин, як діяння, що оцінюється тільки за кількістю шкоди, нанесеної приватній особі. Розряд злочинів, караних Руською Правдою, дійсно обмежується т. з. приватними злочинами, тобто спрямованими проти особистих і майнових прав приватних осіб. Але з цього зовсім не виходить, що оцінка злочинних діянь здійснюється тільки з точки зору інтересів осіб потерпілих; навпаки, штраф за «образу» платиться не на користь потерпілого, а на користь громадської влади².

Трактування злочину як «образи» відповідно означало і суть покарання, що розглядалося як відплату за нанесену образу або заподіяний збиток, а значить і як спосіб задоволення потерпілого. Композиція слугувала цілям обмеження або повної заміни кровної помсти, формою примирення і встановлення миру між ворогуючими угрупованнями (очевидно, родинами, родами, громадами – вервами). Вона спочатку призначалася тільки сім'ї потерпілого. І лише пізніше, з появою князівської адміністрації, частина композиції передавалася князівському судді або безпосередньо самому князеві.

---

¹ Момотов Б. В. Формирование Русского средневекового права в IX–XV вв. М., Зерцало, 2003. С. 320.

² При цьому на користь потерпілого або його родичів у низці складів сплачувалася злочинцем компенсація, яка отримала назву щодо середньовічного права – композиція – більш детально див. нижче.

О. М. Богдановський акцентує увагу на зв'язку між мораллю і правом в добу Київської Русі. Цим він віддає данину природно-правовій філософській традиції кінця XVIII – початку XIX ст. У Руській Правді, пише вчений, – «родова назва злочину була «обида», «сором» – слова, що вказують своїм букввальним значенням на те уявлення, яке було пануючим у той час¹.

Вчений вказує на певний вплив церковного та візантійського права на розвиток понять про злочин, особливо того, що стосується розкриття його внутрішньої природи, поступового усвідомлення характеру та рис злочинного діяння.² Він також вважав, що Руська Правда не виділяє злочинного умислу як форми вини³. Не зовсім погоджувався з цим М. І. Ланге, який зауважував: «Не можна сказати, що Правда зовсім не враховувала наміри злочинця. ... При визначенні ступеня винуватості звертали увагу на зовнішній, очевидний вияв волі, тобто чи була при вбивстві сварка, чи воно здійснене у розбої без усіякої сварки».⁴

Спираючись на ідею Канта про свободу волі злочинця і теорію «порушення прав», О. М. Богдановський, оголошує злочиним не лише те зовнішнє, що порушує чиясь право чи взагалі суспільну правду, діяння людини (дію протизаконну), але й вільну дію, тобто таку, яка цілком належить людині, є продукт вільної діяльності його духу і волі. «Лише тоді злочин... карається, і той, хто здійснив його, притягується до відповідальності, коли він витікає з вільної волі його, обумовлюється його свавіллям (робити добро чи зло)»⁵.

---

¹ Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. С. 107.

² Там само. С. 115.

³ Там само. С. 116.

⁴ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1860. С. 117–118.

⁵ Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. С. 94.

У початковий період суспільного розвитку ідея злочину, як вважає вчений, з'являється під формою приватного правопорушення, яке і веде за собою наслідок також приватний – чи помсту ображеного, чи грошовий викуп для задоволення позивача, що відмовився від помсти¹. Коли ж суспільство утворює державу, тоді і злочином вважається усіляке діяння, що зачіпає інтереси держави, а так як інтерес приватної особи важливий для держави, як інтерес її частини, то й приватне правопорушення оголошується злочином, який ображає державу². О. М. Богдановський показує процес еволюції поняття «діяння». Він відзначає, що поступово починається розрізнення відмінності між діяннями – спочатку тільки між умисним та випадковим³. Очевидно, під випадковим діянням мається на увазі в сучасному розумінні вина у формі необережності.

Після прийняття християнства на Русі поняття злочину істотно змінюється. Норми канонічного права трактують будь-який злочин передусім як гріховне діяння. Отже, злочин починає розцінюватися не лише як нанесення шкоди особі або майну, але і як гріх, що вимагає обов'язкового релігійного спокутування. Формування церковної юстиції привело до появи нових видів злочинів, раніше не відомих староруському праву. Стаття 9 «Уставу князя Володимира Святославовича про десятину, суди і людей церковних» містить перелік проступків, які раніше не вважалися суспільно небезпечними діяннями, а тепер, з точки зору церковного права, стали розглядатися як злочини.⁴ Таким чином, відбувається традиційне для раннього і пізнього Середньовіччя віднесення низки злочинів до юрисдикції християнської церкви.

---

¹ Там само. С. 93

² Там само. С. 94.

³ Там само. С. 96.

⁴ Устав князя Владимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных. *Российское законодательство*. Т. 1. С. 139, 140.

Вчені дореволюційного періоду відзначали, що класифікація злочинів робиться в Руській Правді на підставі їх об'єктів; вже прадавня Правда дотримується в цьому випадку певної системи, саме розглядає спочатку злочини проти особистих прав: вбивство, замах на здоров'я і на честь, потім злочини майнові.¹ З прийняттям християнства до вказаних об'єктів злочину додалися релігія, церква, моральність, сімейно-шлюбні стосунки. Проте на самому ранньому етапі об'єктами злочину були людина і її майно. Кожен позов розглядався як обвинувачення. Таким чином, обвинувачення у кримінальних справах носило приватний характер. З цими висновками М. Ф. Владимирського-Буданова і його сучасників можна, як видається, погодитися і зараз. Тільки у тексті Просторової Правди (кінець XII – початок XIII ст.) вбивство розглядалося в судовому порядку незалежно від подання позову, тобто справи про вбивство внаслідок особливої громадської значущості стали справами публічного обвинувачення.

Це злочини проти моральності: позашлюбні зв'язки чоловіка і дружини, перелюбство, згвалтування, умикання нареченої як язичницька форма вступу у шлюб. К. О. Неволін відзначав, що як самостійний склад злочину виділяється «урекание» – зневага лайливим словом або обвинувачення в незаконному співжитті, виготовленні чаклунського зілля, а також ересі.² «Дал есмь: распуты, смильное, заставание, умыкание, пошибание промежи мужем и женою о животе, или о племени, или о сватовстве поимутся, ведство, урекание, узлы, зелье, еретичество, зубоядение, иже

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 327.

² Неволін К. А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого. *Полн. собр. соч.* Т. VI. СПб., 1859. С. 282.

отца и матеръ бют, или сын и дочи бьетса, иже истяжуться о задници»¹.

Якщо класифікувати злочини за прийнятою нині схемою залежно від об'єкту посягання, то в Руській Правді можна виділити тільки два види злочинних діянь: проти особи і проти майна. Серед основних злочинів проти особи можна назвати умисне і ненавмисне вбивство, зневагу дією або словом. Особливо тяжким злочином вважався розбій у його крайньому за тяжкістю і жорстокістю вигляді – вбивство, сполучене з «находом» або «наїздом» на чужий будинок і з грабежем (захопленням чужого майна). Серед майнових злочинів найбільша увага законодавцем приділялася крадіжці (татьбі), особливо крадіжці холопів. Їй спеціально присвячені 8 статей Короткої редакції і 13 статей Просторової Правди. Особливо тяжкими майновими злочинами вважалися «конева татьба», грабіж і підпал.

Знову ж таки вчені одностайно сходилися на думці, що за Руською Правдою злочинцем може бути лише особа, що має вільну волю і свідомість. Це свідчить, на думку авторів, про високий як на той час рівень доктринального усвідомлення проблеми, підхід до інтуїтивного розуміння осудності. Як припущення, це могло бути результатом впливу розвиненого в своїх абстрактних конструкціях римського права, або ж, за аналогією з католицькою церквою, канонічного права. Адже поняття осудності у Європі сформувалося внаслідок необхідності можливості церковного покаяння злочинця перед покаранням, зокрема перед стратою. Зрозуміло, що «хвора душею», божевільна людина не могла цього зробити свідомо, чим врятувати душу. Злочини, що вчинялися холопами, не вважалися злочинами: «Если ворами окажутся холопы, которых князь продажей не казнит, потому что они не свобод-

---

¹ Устав князя Владимира Святославовича о десятинах, судах и людях церковных. (Ст. 9). *Российское законодательство*. Т. 1. С. 140.

ны, то вдвое платитъ истцу за обиду», но «если с ними свободные крали или хоронили (украденные вещи), то те подлежат княжеской продаже». Відповідальною особою перед потерпілими є господар холопа, який або викупляє холопа, або видає його потерпілому.¹

Винуватість суб'єкта злочину може значно змінюватися, якщо в одному і тому ж діянні проявилася сукупність волі декількох осіб: або один з них може підпорядкувати собі волю інших (головна винуватість, підбурювання і наказ скоїти злочин особою, що має вплив або владу); чи усі суб'єкти вчиняють злочин за взаємною домовленістю — з рівною участю волі кожного (співтовариство); у першому випадку головний винуватець несе більшу відповідальність, в другому — всі однакову.²

Для події злочину було необхідно, щоб злочинна свідомість і воля перейшли в дію (зробили зміну в об'єкті). М. І. Ланге відзначав: «Якими б не були наміри злочинця, Правда застосовувала до нього закони про вбивство лише у тих випадках, коли був у наявності труп потерпілого».³ Але вже Руська Правда знає і карає дію почату, але яка не досягла мети (замах); відносно злочинів особистих вона виражає це з повною ясністю: «если кто вынет меч, но не ударит, то гривна кун»; за злочин закінчений — удар мечем — 3 гривни продажі; таким чином замах карається в три рази слабкіше закінченої дії.⁴

Як відзначалося у розробках вчених досліджуваного періоду, сфера об'єктів по давньому праву досить вузька: це права осіб фізичних, так і визначається вона в Руській Правді; але практика в той же час включала в число об'єктів і права держави і громадських

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С321.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 324.

³ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 117.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 324.

союзів, що захищаються державою (релігії, церкви і моральності). Фізична особа, як об'єкт злочину, визначалася такими рисами. Людина, що не має гідності особи, тобто холоп або раб, не може бути об'єктом злочину: вбивство раба сторонньою особою «без вини» не є злочин вбивства, а є знищенням чужої речі; воно спрямоване не проти раба, а проти прав хазяїна.¹

Злочини проти життя називалися «вбивством» і «розбоєм», але першим терміном називалося вбивство взагалі, другим – навмисне (у статуті Ярослава воно іменується «душоубством»). Каліцтво за прадавньою Правдою відносилось цілком до злочинів проти життя, саме за нього покладалася вира. Просторова Правда пом'якшує наполовину покарання, але не виводить каліцтва з розряду злочинів проти життя, призначаючи за нього напіввиру. За прадавньою Правдою, каліцтвом називалося видалення руки або ноги, і тоді було зрозуміло, чому воно дорівнювало вбивству: покалічений (позбавлений засобів захищати себе та повноцінно працювати, щоб прогодувати себе і родину) піддавався зменшенню обсягу своєї правоздатності (у християнську епоху поступав під опіку церкви), тобто виходив з ряду осіб: для нього наставала так звана громадянська смерть.

М. І. Ланге зазначав, що каліцтвом визнавалося позбавлення можливості мстити за себе і це було, коли особа одночасно позбавлялася руки і ноги.² За Просторовою же Правдою, поняття каліцтва поширене на позбавлення ока і носа; тоді вже не існувало підстав зараховувати цей злочин цілком до вбивства. Видалення інших членів тіла входить в інший нижчий розряд злочинних дій, а саме: злочини проти здоров'я – легкі каліцтва – видалення пальця, нанесення рани оголеним мечем, побої і удари, що не мають відношення до

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 325.

² Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 143.

зневаги честі. За усі ці види злочинних діянь, між якими дуже тяжкі, стягається переважно середній продаж (3 гривни).¹

Руська Правда, як відзначав М. Ф. Владимирський-Буданов, знає зневагу честі тільки справою, а не словом, а тому злочини цього роду по зовнішньому складу зливаються із злочинами проти здоров'я. Відмінності між тими й іншими установлюються набагато більшою караністю деяких діянь, невідповідній величині матеріальної шкоди їх; наприклад, удар мечем неоголеним або рукояттю, звичайно, наносить набагато менш шкоди, чим тяжка рана мечем; між тим за діяння першого роду покладається штраф вчетверо більший (12 гривен), ніж за друге. Таке саме значення має такий же високий штраф за удар батогом, жердиною, долонею, чашею або рогом (знаряддями бенкету), або тупою стороною меча. Сюди відноситься і виривання бороди і вусів, як символів мужності, що особливо шанувалися багатьма давніми народами. Сюди ж відноситься і вибиття зуба, очевидно, здійснене ударом по обличчю. Якщо за видалення пальця стягалися тільки 3 гривни, то нічим іншим не можна пояснити штраф у 12 гривен за виривання вуса, як поняттям психічної зневаги. Таким чином психічні мотиви переважають в оцінці злочинних діянь над фізичною шкодою.²

Вчені відзначали, що злочини проти свободи відомі Руській Правді у двох видах. Це, по-перше, продаж напіввільної людини: якщо власник «продасть закупа в повне холопство, то за образу 12 гривен». По-друге, позбавлення волі за неправдивим звинуваченням. Договір 1195 р. (ст. 4) пояснює, що діяння цього роду каралося як зневагу честі: «якщо зв'яжуть мужа без вини, то 12 гривен, за сором».

Щодо злочинів проти прав майнових, то не усі нині визначені види злочинних діянь цього роду були

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 327-328.

² Там само. С. 328.

відомі Руській Правді. Це цілком зрозуміло, адже суспільство за тисячу років зазнало величезного розвитку, з'явилися нові соціальні цінності, склалися нові правовідносини. Так, згадується про розбій тільки як про злочин проти життя, але навмисне вбивство згідно з Руською Правдою є вбивство з корисливою метою, що і наближається до поняття розбою в нашому сенсі. У такому значенні вживається термін в житійних і побутових пам'ятниках тих часів. Так, в «Житії Феодосія Печерського» розповідається, що «колись були схоплені розбійники від людей, що вартували будинок свій».

Грабіж, хоча і не виділяється як спеціальний вид злочину, поза сумнівом карається нарівні з татьбою і під ім'ям татьби; у побутових пам'ятниках зустрічається і самий термін з цим значенням; у Ізборнику XIII ст. читаємо: «что есть мытоимство? Грех, срама не имый, грабление насильное, то бо есть разбойничества злее; разбойник бо срамляется крадый, а с дерзновением грабит». М. Ф. Владимирський-Буданов констатував, що усі три терміни: «розбій», «грабіж» і «крадіжка» вживаються для вираження одного і того ж поняття; але поза сумнівом, що кожен з них має і свій спеціальний сенс.¹ М. І. Ланге конкретизував цей висновок колеги, зазначаючи, що у Руській Правді відносно протизаконного користування чужою власністю зустрічаються наступні види: 1. Короткочасне, самовільне використання для їзди чийогось коня; 2. Утримання біглих холопів та закупів; 3. Утримання знахідки; 4. Неповорнення боргів та поклаж; 5. Захоплення господарем власності закупа; 6. Набуття чийогось майна шляхом незаконних обгородок.²

Руська Правда не знає також і поняття «шахрайство», але має на увазі деякі види діянь цього роду: злісне банкрутство і торговий обман при продажу коней. Останній випадок, втім, веде лише до цивільного від-

---

¹ Владимирський-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 329.

² Ланге Н. Вказана праця. С. 171.

шкодування. Отже, це та саме поширена ситуація, коли норму давньоруського права важко віднести до кримінальної чи цивільної галузі.

З майнових злочинів, відомих Руській Правді, як справедливо вважав М. Ф. Владимирський-Буданов, перше місце займає татьба. У кримінальній оцінці татьби за Руською Правдою конкурує суб'єктивний і об'єктивний погляди на злочин: тяжкість татьби визначається цінністю вкраденого; втім, усі предмети розділені лише на три категорії: вищу, за предмети якої стягається 12 гривень, середню з продажем в 3 гривні (рогата худоба, бджоли, мисливські собаки і птахи); інші предмети включаються в нижчу категорію з продажем в 60 кун. Отже, знову-таки можемо стверджувати про інтуїтивне розуміння поділу одного складу злочину за ступенями тяжкості. Але поряд з цим кримінальна тяжкість татьби вимірюється і обсягом злочинної волі: «якщо хто вкраде скот в хліву, то 3 грив. і 30 кун; а якщо хто украде скот на полі, то 60 кун», тобто крадіжка речей, що охороняються власником, карається набагато тяжче за крадіжку просту, оскільки у першому випадку злочинцеві належало здолати більше перешкод для виконання злочинного наміру.¹ Окрім цього, тут, як видається, оцінювалася міра зухвалості злочинця, а також можлива загроза життю і здоров'ю господаря, який намагався би припинити злочин, вчинюваний на його обійсті.

М. І. Ланге пропонував дещо іншу класифікацію. Він вважав, що Правда розрізняє наступні види крадіжок: 1. Крадіжку чотириногих тварин; 2. Крадіжку птиці (цікаво відзначити, що до птиці відносили журавлів, лебедів, соколів, яструбів, голубів) і бджіл; 3. Крадіжку інших необхідних предметів для життя: жита, сіна, дров, ладь, зброї, одежі; 4. Крадіжку холопа чи рабині.² Як бачимо, М. Ф. Владимирський-Буданов поклав у основу своєї класифікації вартісний

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 330.

² Ланге Н. Вказана праця. С. 197.

критерій, а М. І. Ланге – функціональний. Як нам здається, обидві класифікації мають право на існування, доповнюючи одна одну.

Про рецидив при крадіжці Руська Правда не згадує, але, можливо, цим поняттям пояснюється висока кримінальна кара за конокрадіство в Просторовій Правді; саме «коневий тать» видається князеві на потік, тоді як «клітний» платить тільки 3 гривні; між тим цінність предметів, що зберігаються в кліті, може багато перевищувати цінність одного коня. Якщо коня зарізано зловмисно, тобто скоєно злочин тяжчий, ніж татьба, то карається лише 12 гривневим продажем. За просту крадіжку коня покладається продаж, а не потік. М. Ф. Владимирський-Буданов висловлював припущення, що під коневим татем розуміється конокрад за ремеслом і рецидивіст.¹

Винищування чужих речей, саме рухомих, з точки зору матеріальної шкоди, повинне б оцінюватися нарівні з татьбою тих же речей; проте, воно карається в три рази суворіше. Підпал, за Руською Правдою, не є винищування вогнем яких би то не було речей; підпал борті, наприклад, є злочин особливого порядку, що карається лише 3 гривневим продажем; підпал у власному сенсі є винищування вогнем будівель, каране потоком і пограбуванням. М. І. Ланге відзначав, що серед усілякого виду знищення майна Руська Правда строго виділяє підпал чийогось житла і признає за нього таке ж покарання, як і за вбивство у розбої.²

Незаконне користування чужими речами карається, за Руською Правдою, нарівні з татьбою: «кто поедет на чужом коне, не спросившись у хозяина, то 3 гривны». Винищування ознак приватної власності (знамень, меж) карається вищим продажем в 12 гривен.

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 330.

² Ланге Н. Вказана праця. С. 191.

Цим і закінчується система злочинів за Руською Правдою, обмежуючись, як сказано вище, діяннями, що спрямовані проти приватних осіб.

Вчені дореволюційних університетів відзначали, що Руська Правда не містить постанов про злочини проти прав держави частково внаслідок звичайної неповноти закону порівняно з сферою чинного права, частково ж тому, що злочинність деяких діянь з цього розряду не цілком була усвідомлена. Так, поняття про зраду верховній владі суперечило тодішньому вічовому ладу руських земель: боротьба населення або однієї частини його зі своїм князем була звичайною політичною боротьбою тогочасних партій, а не злочин; партія, що перемогла, могла потім вживати репресивні заходи, які не можна вважати покаранням. Приклад – повстання киян проти свого князя Ізяслава в 1067 р. і страти, які потім вчинив цей князь. Він доводить висловлене міркування, але разом з тим і свідчить, що поняття про зраду верховній владі почало вже складатися: самі кияни називають своє повстання «злом»; літописець засуджує князя, що він вчинив страту без суду: князь відрубав голови 70 особам, які випустили Всеслава, інших осліпив, а «інших без вини згубив».¹

Злочини проти віри могли існувати і в язичницьку епоху (як показує страта в Києві варяга-християнина за відмову видати сина на жертву богам при Володимирі); але нинішнє поняття про них утворилося з прийняттям християнства і сформульовано за греко-римським правом² в церковних статутах. В уставі Володимира відмічено два види їх: зелейництво і ведьство. Устав Всеволода називає те ж чародіянням і волхвуванням. Перше має складний об'єкт: воно є знання (знахарство) особливих сил природи (переважно «зелий» – трав), сполучене з користуванням цими

---

¹ Владимирський-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 331.

² Тут і далі під греко-римським правом автори розуміють, слідуючи науковій традиції дослідження історії права у дореволюційних університетах, право візантійське.

силами на шкоду іншим, чому зелейництвом називалося і отруєння. Друге — це уявне знайомство зі світом невидимим. Оскільки дії такого роду не лише не переслідувалися язичницькою релігією, але і виникли від неї, то спочатку важко було переслідувати їх як злочин. Лише у XII і XIII ст. панування двосвірства ослабло, і тоді починається повсюдне і часте переслідування чаклунства: наприклад, в Новгороді в 1227 р. «спалили 4 волхвів, обвиняючи їх у тому, що вони робили потвори, а Бог відає (чи це правда); їх спалили на Ярославі дворі». Інші дії, заборонені, як осоружні вірі і церкві, суть моління в гаях або біля води і під стодолюю, пограбування трупів, поселення хрестів (на могилах і на дорогах), відрізання часток від священних предметів (для волхвування) і введення в церкву собак або птахів.

Злочини проти сімейного права і моральності виникли також тільки з часу прийняття християнства і відмічені в тих же церковних уставах. М. Ф. Владимирський-Буданов відмічав, що до них відносяться: а) злочини проти християнського ладу сім'ї, що підлягають суду церкви і грошовому штрафу на користь церковної влади, але з додатковим кримінальним покаранням з боку князя: шлюб у близьких мірах спорідненості двошлюбність в у власному сенсі, тобто одночасне співжиття з двома дружинами і двошлюбність не у власному сенсі, тобто одруження на іншій без правильного розірвання першого шлюбу; двомужність, при якій покаранню підлягають як сама двомужня, так і другий чоловік; перелюбство з боку чоловіка; самовільне відпущення дружини чоловіком і розлучення за згодою подружжя без волі єпископа, причому покарання дуже розрізняється, дивлячись по тому, чи був брак вінчанний або ні; зловживання з боку батьків шлюбною долею дітей, тобто відмова в згоді на шлюб або примус до нього; б) загальні злочини, що здійснюються в сімейній сфері, які підлягають суду князя або, можливо, загальному суду церкви і князя; але вира і продаж діляться між церковною і державною владою,

такі: вбивство і душогубство (неумисне і навмисне вбивство), що здійснюються при весіллі або змові; підпал; (можливо, тут розуміється підпал церковних будівель і будівель в маєтках церкви); крадіжка між подружжям (з боку чоловіка) – конопель, льону, «жита», під яким розуміються продукти, необхідні на загальне утримання сім'ї, і жіночого одягу; в) злочини проти моральності: розпуста в різних видах; викрадення дівчиць з потрійним об'єктом як зневагу моральності, як порушення прав батьків і як безчестя викраденої; згвалтування, особливо кваліфіковане; також з об'єктом складним (як злочин проти здоров'я, честі і моральності); скотолозтво.¹

У давнину ще не існувало і не могло існувати доктринальних уявлень про інститути Загальної частини сучасного кримінального права. Проте аналіз тексту Руської Правди дозволяє зробити висновок, що наші далекі предки вже бачили відмінність між умислом і необережністю, закінченим злочином і замахом на нього, знали інститут співучасті, обставини, пом'якшуючі і обтяжуючі злочин.

Просторова Правда приділяє велику увагу обставинам вчинення злочину. У разі нанесення побоїв вільній людині враховувалося: до крові він побитий або до синців («придеть кровав мужь на двор или синь»), чи була це просто колотнеча («попъхнеть мужь мужа любо к себе ли от себе»), чи була пущена в хід палиця («жердью ударить») чи тільки кулаки («пясть»), і, нарешті, чи не був потерпілий призвідником бійки.²

Таким чином, ми бачимо, що в Просторовій редакції Руської Правди законодавець вже звертає увагу не лише на факт злочину, але і на причини, що викликали цей факт. Простежуються початки розуміння винятково важливого для становлення галузі кримінального права причинно-наслідкового зв'язку. Отже, нор-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 331–333.

² Русская Правда. Пространная редакция (Ст. 29–31). С. 64.

мам Руської Правди, які визначали кримінальне переслідування злочинців, були притаманні не лише казуальність, а й каузальність. Проте в цій області права староруське законодавство робило лише перші кроки.

Свої погляди на злочин та покарання в історичному аспекті в допетрівську добу О. М. Богдановський виклав у вже згадуваній магістерській дисертації «Розвиток понять про злочин і покарання...». У цій роботі нас цікавлять його погляди щодо вказаної проблеми, що стосуються доби Київської Русі.

Зокрема, вчений зауважив співвідношення дії давньоруського кримінального та цивільного права в умовах розвитку грошового відшкодування за вчинений злочин та заміни ним помсти. «При пануванні грошових викупів, – пише дослідник, – кримінальне право отримує характер чисто цивільний: усілякий злочин є лише більшим чи меншим борговим зобов'язанням»¹. Разом з тим, він підкреслює, що при такій системі багатий та бідний не мають рівності перед законом – «за своєю суттю пеня є злом зовсім нерівним злу злочину – багатий завжди може відкупитися, не відчувши на собі ніякого покарання і залишаючись серед того ж суспільства, серед ображених ним. залишаючись небезпечним для них»².

Вчений також намагався обґрунтувати дискусійну думку, що кримінальне право в добу Давньої Русі нічим не відрізняється від цивільного, коли злочином вважаються, головним чином, якщо не винятково, порушення прав приватних осіб³. О. М. Богдановський підтримує точку зору свого старшого колеги А. Рейца про те, що «стародавнє право не знає публічних злочинів і тому не згадує про них»⁴. Виходячи з аргумен-

---

¹ Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. С. 53.

² Там само.

³ Там само. С. 97.

⁴ Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов. С. 190.

тів науковців – сучасників О. М. Богдановського, викладених вище, а також пізніших досліджень, вважаємо, що теза про співпадіння давньоруського кримінального і цивільного права є перебільшенням і не відповідає дійсності.

Висловив він своє бачення і щодо співучасників при вчиненні злочину. Дослідник зауважував, що давнє право карає всіх учасників злочину відповідно до тієї шкоди, якої вони завдали, не звертаючи ніякої уваги на те, як хто завдав цієї шкоди та наскільки він хотів цього¹. Руська Правда визнає співучасниками злочину не лише безпосередніх його виконавців, але й тих, хто допомагав злочинцям, зберігав украдені речі, переховував злочинців².

О. М. Богдановський звернув увагу і на гендерний аспект давньоруського кримінального права. Він відзначав, що в історії нашого давнього права немає відмінностей в оцінці життя між чоловіком і жінкою³. Не враховувався і вік злочинців⁴. Раби, холопи визнавалися на Русі річчю, а не особою, не членом суспільства. Вони визнаються нездатними до злочину, за них відповідає їх господар⁵.

Предметом свого дослідження О. М. Богдановський обрав історію руського кримінального права в двох його аспектах – злочині та покаранні.⁶ Але на відміну від традиційного викладу цього питання, де аналіз сутності злочину передує аналізу сутності покарання, даний автор змінив причинно-наслідкові зв'язки – «злочин-покарання» на зворотні і починає своє дослідження з аналізу сутності покарання. Сам він пояснював це так: якщо в догматичному викладі злочин повинен передувати покаранню, то в історичному – навпаки –

---

¹ Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. С. 128.

² Там само.

³ Там само. С. 133.

⁴ Там само. С. 134.

⁵ Там само. С. 135.

⁶ Богдановский А. М. Вказана праця. С. 1.

«значення злочину в дану епоху розвитку права можна визначити лише за пануючою в цю епоху точкою зору на покарання...», оскільки ідея злочину не має в своєму зовнішньому вияві в законодавстві тих яскравих та випуклих форм, як покарання¹. Досить оригінальне пояснення, яке свідчить про те, що проблема покарання у давнину цікавила його більше і він вважав її більш значущою, ніж ідею злочину. Можемо також констатувати нетривіальне застосування ретроспективної реконструкції правової реальності минулого.

Юридичну природу покарання він визначав як «почуттєве страждання чи моральну шкоду, обмеження, що йде за усіляким злочином, як його істинний, необхідний та розумний наслідок і разом з тим як цілком рівну за нього відплату в ім'я ображеної ідеї права та справедливості...»².

Вчені – історики права, які працювали в дореволюційних університетах на українських землях, відзначали, що кровна помста і її спокутування, відшкодування за завданий збиток – усе це зародилося в суспільстві на стадії родових стосунків і виконувалося самими кровно-спорідненими колективами (великою патріархальною сім'єю, зборами родичів або старійшинами роду). Поступово склався давній звід правил, якими члени родових колективів повинні були керуватися. Тут проявилася загальна закономірність, яку розглянув у межах аналізу архаїчного кримінального права примирення Е. Аннерс (згадувалося вище).

Інститут кровної помсти зародився в процесі міжродових зіткнень як засіб вирішень конфлікту, тобто образи, нанесеної представником чужого роду. Цей інститут органічно пов'язаний з обов'язком родичів робити взаємну силову підтримку і озброєний захист у разі насильства над одним з сородичів. Такий прояв родової солідарності нерідко призводив до кровопро-

---

¹ Там само. С. 91.

² Там само. С. 5.

литних збройних конфліктів, що закінчувалося майже повним винищуванням ворогуючих родів.

Правовий звичай ґрунтувався на природних імпульсах людини і її сакральних уявленнях. Обов'язок помсти розглядався як моральний і релігійний обов'язок, ігнорування якого могло спричинити різні негативні наслідки.

На додержавному етапі розвитку у усіх народів звичаї, моральність і релігія тісно взаємозв'язані. Люди вважали їх заповідями богів, тому їх порушення розглядалося вже як злочин проти самого бога. З цього виходить, що помста була не лише правом, але і релігійним обов'язком кожного члена суспільства. І природно, що «ордалії» і «поле» (судові поєдинки) стали іменувати «судом божим».

В процесі утворення держави у східних слов'ян (як й інших народів, хронологічно раніше чи пізніше) застосування помсти стало обмежуватися, відбувалася заміна кровної помсти викупом. На думку І. Д. Беляєва, той факт, що «кровна помста, у разі втечі вбивці, могла бути замінена майном втікача, показує, що руське суспільство за часів Олега стояло на тому ступені розвитку, коли помста була обмежена судом і голова вбивці могла бути викуплена його майном».¹

Кровна помста в Правді Ярослава не лише дозволена законом, але і їм приписана. У статті 1 чітко регламентується коло месників: батько, син, брат, дядько, племінник; а з наступної статті видно, що кровна помста підлягає судовому регулюванню. Законодавець вимагає, щоб перш ніж мстити, поранений або побита людина довів справедливість свого обвинувачення, продемонструвавши членам суду нанесені ушкодження.

Етнографічні дані дозволяють констатувати широке застосування подібних звичаїв в стародавніх суспільствах. Причому, чим складнішим по своєму складу і рівню соціальної організації ставало суспільство, тим

---

¹ Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. 2-е изд. М.: тип. А. А. Карцева, 1888. С. 53.

слабкішими ставали кровноспоріднені узи. Родичі убитого не завжди могли, та і хотіли застосовувати своє право помсти. Все частіше це право замінювалося правом на викуп. Система викупів з'явилася лише тоді, коли почали відособлюватися великі патріархальні сім'ї, усередині яких поступово з'являлися предмети, що мали ту або іншу мінову вартість (худоба, зброя, пізніше – гроші)¹.

Вчені вважали, що в X ст., якщо і допускалася помста в якості легітимного способу задоволення потерпілого, то в досить обмеженому вигляді. Її активно витісняє грошова компенсація завданого збитку. Досліджуючи причини заміни помсти викупом, М. М. Ковалевський відмічав: «Помста загрожувала в давнину особі і майну кривдника, але коли кривдник ховався, то месник обмежувався тим, що захоплював його майно. З часом замість фактичного захоплення майна затвердилася добровільна угода про поступку месникові частини майна кривдника»².

У тому випадку, якщо винувата сторона не могла самостійно заплатити за образу встановлену законом суму і не мала можливості звернутися до кого-небудь за допомогою (отримати гроші у позику), то вона повинна була продати усе своє майно, аж до носильних речей, і за рахунок вирученої суми задовольнити потерпілого. Найсуворішим покаранням вважалося вигнання з конфіскацією усього належного злочинцю майна («потік і пограбування»). Чеський дослідник В. Ванічек говорить про застосування таких покарань, як знищення житла і майна винуватого. Але помічає при цьому, що «індивідуалізувати майнове покарання

---

¹ Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. *Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах*. С. 47.

² Ковалевский М. М. *Первобытное право*. Вып. 1. М.: Тип. А. Мамонтова и К, 1886. С. 80.

було важко, оскільки первинною організацією суспільства була велика сім'я»¹.

Досить тривале побутування звичаю кровної помсти в Київській державі пояснювали не лише тим, що іншої можливості захистити свободу, життя і майно своєї сім'ї у той час не існувало. Як видно з тексту першої статті Прадавньої Правди (Правди Ярослава), вживання приватної сили було надано потерпілій стороні. Якщо ж не знаходилося месника за вбивство родича, тоді потерпіла сторона могла задовільнитися грошовим штрафом. Проте помста ще довго залишалася основним способом відплати і встановлення справедливого порядку внутрішнього життя суспільства. Історія Новгород, Литовсько-руської держави, та і інших руських земель зберегла досить фактів її застосування. До цього часу інститут кровної помсти стає вкоріненим звичаєм з особливим ритуалом виконання і можливістю заміни масового кровопролиття іншими діями. Обов'язок помсти розглядався як моральний і релігійний, ігнорування якого могло спричинити дуже різні негативні наслідки.

Прикладом заміни помсти іншими діями може слугувати видача кривдника роду скривдженого або потерпілому. Причому ця видача не завжди закінчувалася розпорою над кривдником, а могла привести і до пробачення того, що провинився. Ще одним способом обмеження кровної помсти можна вважати застосування поєдинку в давньоруському судочинстві, оскільки в цьому випадку передбачалося попередня згода ворогуючих сторін за допомогою посередника.

На думку М. А. Чельцова-Бебутова, «початковою формою заміни помсти поєдинком був груповий поєдинок, тобто «пом'якшена форма міжродової війни». З тієї миті, як поєдинку починає передувати угода про

---

¹ Ваничек В. История государства и права Чехословакии / перевод с чешского Г. Н. Грозовой ; ответственный редактор и автор предисловия З. М. Черниловский]. Москва: Юридическая литература, 1981. С. 56.

вирішення спірного питання, залежно від перемоги одного з бійців, вважає дослідник, поєдинок стає громадським інститутом. Самосуд як архаїчний спосіб вирішення соціальних конфліктів, що був приватною розправою потерпілої сторони з кривдником, достатньо довго зберігав своє значення в Давній Русі. Староруське звичаєве право, спираючись на родові звичаї, допускало використання приватної сили як для захисту порушених прав осіб, так і для організації помсти у разі вбивства родича. Основна мета самосуду у разі порушення майнових прав – це відшкодування завданого збитку. Якщо ж йшлося про фізичне насильство, то це – відплата, тобто відповідь злом за зло.

Першою формою, в яку втілювалося поняття про покарання як відплату за зло була, на думку О. М. Богдановського, так звана помста в широкому розумінні цього слова – самоуправство (самосуд). Згодом ця форма змінюється іншою – більш правильною, менш невизначеною, так званою системою викупів¹. У законодавстві з'являється система публічних і разом з тим особистих покарань. Спочатку покарання як справедлива відплата, – розмірковує вчений, має колишній характер – помсти, але помсти не приватної, а публічної: це і є та сама матеріальна відплата, щоб злочинцю була віддана покара за те саме зло, яке він зробив іншому – око за око, зуб за зуб. З подальшим розвитком законодавства *матеріальна* відплата переходить в так звану *формальну*, за якою злочинцю відплачується не теж саме зло, а взагалі яке-небудь чуттєве страждання, в кількості своїй відповідне не лише шкоді, а головним чином тому ступеню свідомості, яку виявив злочинець у своїх діях²

Тут О. М. Богдановський солідаризується з М. Д. Іванишевим, який писав: «У народів дитячих ідея правосуддя світить тьмяно в житті. Вона є темним по-

---

¹ Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. С. 5.

² Там само. С. 6.

чуттям, можна сказати інстинктом, але ніколи не перстає, втім, діяти на взаємостосунки людей, на якому б низькому ступені розвитку не знаходилося суспільство. Цей інстинкт виявляється переважно в невизначеному бажанні – мститися за нанесену образу»¹.

О. М. Богдановський вважав, що «помста є перше усвідомлення про право в народі ... бо тут людина відчуває себе як людина, яка в тому, що робить їй інша відчуває та усвідомлює не лише фізичну, тілесну біль чи матеріальну втрату, – але й неповагу, презирство до своєї особистості»². Разом з тим вчений відзначає, що це явище має історичний характер у правовому аспекті і поступово його роль та значення у давньоруському праві зменшується. Вже в добу Ярослава безмежне панування помсти обмежується – цьому сприяють пом'якшення звичаїв, унаслідок прийняття християнства, а також законодавча діяльність князя³.

Ґрунтуючись на дослідженнях попередників, письменових пам'ятках права, усних переказах, свідченнях сучасників, які спостерігали життя окремих народів, що перебували на нижчих рівнях суспільного розвитку, О. О. Малиновський переконливо довів, що першим судом у глибоку давнину в усіх народів, включаючи східних слов'ян, був самосуд. Кожен був суддею у власній справі. Це і є історично найперша форма права, найбільш архаїчна з відомих. Ображений, як вказував учений, сам постановляв вирок і сам приводив його до виконання, або за нього мстилися його родичі, одноплемінники.

Помста, відзначав О. О. Малиновський, це тваринний інстинкт, притаманний як звіру, так і первісній людині. Він відповідає усім умовам життя дикуна, його зародковим розумовим силам. Це спосіб його іс-

---

¹ Іванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. С. 4–5.

² Богдановский А. М. Вказана праця. С. 7.

³ Там само. С. 11.

нування. Звір в людині дає про себе знати на кожному кроці. Він мстить кожному за образу, вчиняє самосуд. Притаманний людській природі інстинкт помсти з часом набуває характеру звичаю, морального та релігійного обов'язку. Людина старається відплатити за зло злом, часто злом настільки тяжким, наскільки вистачає її сил і винахідливості. Вона піддає кривдника тяжким мукам, а часто, зверх того, грабує і знищує його добро. Потерпілий нападає не лише на кривдника, вона мстить й невинним, так чи інакше пов'язаним з кривдником. Різновидом самосуду була кровна (кривава) помста.

Кровна помста зародилась при родовому союзі і ґрунтувалась на родовій солідарності надавати взаємну допомогу, захист, збройну підтримку усім членам роду у випадку їх образи. Вона інколи приводила навіть до повного винищення ворогуючих родів, про що в нашій історії свідчить, наприклад, старовинна легенда помсти княгині Ольги древлянам за вбивство чоловіка князя Ігоря. Самосуд і кривава помста вважались справою честі, подвигом. Їх прийоми і цілі, основані на природньому відчутті помсти, збереглись надовго і збереглись тому, що цей тваринний інстинкт закладений в самій природі людини. Підтвердження панування самосуду в доісторичні часи вчений виводить й від протилежного, зокрема, з договорів з греками і Руської Правди. Договір з греками 911 р. дозволяв негайно відомститися вбивці, схопленому на місці вбивства (ст. 4). А Руська Правда дозволяла таку ж розправу стосовно злодія, схопленого потерпілим «на своєму дворі, або в кліті, або в хліві» (ст. 20 Акад. списку). Отже, робить висновок О. О. Малиновський, раніше, до Руської Правди, можна було чинити самосуд в усіх випадках.

Слід зазначити, що досліджуючи історію вітчизняного кримінального права, М. Д. Іванишев намагався вирішити два взаємопов'язані питання: витоки помсти і плати за вбивство та їх сутність. Так, на думку вченого, у договорах Олега і Ігоря помста являє собою «чис-

тий слов'янізм», про що свідчить безроздільна влада родичів вбитого над злочинцем, вони мають право на все майно вбивці, мстити можна лише одному злочинцеві, а не всьому його роду¹. Загалом же за часів Київської Русі самосуд уже заборонявся, державний суд уже витісняв самосуд, але не повністю, тому що у деяких випадках, як у вищенаведених, допускалася розправа ображеного з кривдником: мстилися, не звертаючись до судового розгляду. При цьому державний суд входив у різні комбінації з самосудом. В одних випадках ображений розправлявся з кривдником, а потім заявляв суду, що він помстився. В інших випадках суд санкціонував акт помсти як такий, що уже відбувся.

Перша з наведених комбінацій відображена в договорі з греками 945 р., де сказано, що якби сталося вбивство, то вбивця присуджується до смерті судом, а потім видається родичам вбитого, щоб вони вбили його. Про те ж саме говорить літопис щодо помсти княжого воеводи Яна волхвам.²

У згадуваній вище монографії І. М. Собестіанський дав досить критичну оцінку науковому доробку М. Д. Іванишева щодо кримінального права Давньої Русі. Він відзначив, що М. Д. Іванишев першим з вчених у Російській імперії виступив з думкою про національний характер давньоруського права. Він усюди намагався протиставити «германізм» «славянізму»³. Різницю вчений, зокрема, вбачав у розумінні інститу-

---

¹ Іванишев Н. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирой. С. 84–87.

² Попелюшко В. О. Становлення суду та судочинства на теренах України в роботах проф. І. Малиновського та сучасність. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»* 14–15 листопада 2014 р. Острог: Вид. Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 16–17.

³ Собестіанський І. М. Учення о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: историко-критическое исследование. С. 150.

ту помсти. У слов'ян помста мала в основі релігійне почуття. У германських законах помста мала на меті приватне задоволення та покарання за порушення закону.¹

У давніх слов'ян помста стосувалася лише одного винуватця вбивства, не зачіпаючи родичів. У германців право помсти належало усьому роду.² Особливості слов'янізму полягали в тому, що «плата за голову» не належала державі, а надходила меснику, як цивільне відшкодування, а тому не мала кримінального характеру як у германській вирі. Кількість «плати за голову» не була визначена конкретно, як у германців, позивач сам кожного разу її встановлював, причому це не залежало від соціального становища вбитого³ Праця М. Д. Іванишева є лише детальним розвитком думок чеського вченого Ф. Палацького – так вважав І. М. Собестіанський⁴.

О. М. Богдановський звертає увагу на те, що Правда Ярослава, визнаючи як дозволену кровну помсту, так і взагалі приватну розправу в усіх особистих правопорушеннях, намагається лише визначити винагороду ображеному, якщо головний засіб задоволення – помста чомусь не відбулася⁵ Й. Еверс у зв'язку з цим свого часу писав: «Основною засадою в усіх давніх законодавствах слугує наступна істина: кожен повинен бути задоволений тим, що має і кожен повинен добре знати, що належить йому як власність. Володіння чужим майном і несправедливе присвоєння його є одне і теж саме»⁶.

---

¹ Іванишев Н. Д. Вказана праця. Киев: Университетская типография, 1840. С. 27.

² Іванишев Н. Д. Вказана праця. С. 44.

³ Іванишев Н. Д. Вказана праця. С. 5.

⁴ Собестіанський І. М. Вказана праця. С. 153.

⁵ Богдановський А. М. Развитие понятия о преступлениях и наказаниях в русском праве до Петра Великого. С. 15.

⁶ Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. С. 324.

Дослідник вказав на шкідливість такого явища як помста з юридичної та соціальної точок зору. Він писав, що шкідливі наслідки нічим не обмеженого самоуправства, яке виявляється в непомірному задоволенні, нерідко в жорстокості проти невинуватих і це штовхає того, хто ображений та його родичів також на помсту, що призводить до довільного знищення цілих сімей, родів. Усе це примушує народ думати про заміну помсти якимось іншим засобом захисту. Цим засобом – заміником стає повсюди винагорода чи грошова пеня, яка платиться на користь осіб, які постраждали від порушення права¹.

Оригінальністю відзначається думка О. М. Богдановського щодо зменшення впливу у цій сфері звичаєвого права та становлення суду. Він вказує: «Але лише тільки звичаєве право не могло підтримувати та визначати нову форму відплати – для цього була необхідна видима суспільна влада... З цієї діяльності, спочатку лише посередницької, розвинулося і саме право судово-кримінальної влади². Чим більше впроваджувалося право князя наводити порядок, тим більше обмежувалося право ображеного, потерпілого від злочину відмовлятися від встановленої законом плати і вдаватися до помсти³.

Таким чином, дореволюційні дослідники відзначали, що в звичаєвому праві досить тривалий час зберігалися пережитки родового ладу. У текстах прадавніх джерел знайшли своє відображення існування звичаю кровної родової помсти, принципу таліону, кругової поруки і колективної взаємодопомоги усіх членів громади – верві.

Відомий чеський дослідник-слов'янознавець Л. Нідерле (1865–1944) у своїй фундаментальній роботі «Слов'янські старожитності» («Славянские древнос-

---

¹Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. С. 15.

² Там само. С. 19.

³ Там само. С. 23.

ти»), яка почала публікуватися у 1902 р., відмічав, що «слов'янському праву широко була відома взаємодопомога при упійманні злочинця на місці злочину, наприклад злодія при крадіжці або перелюбника в обіймах чужої дружини». Автор вважає, що в цьому випадку покарання наставало негайно, без судового розгляду, але з часом князівська влада намагається цю взаємодопомогу скасувати і замінити її звичайним князівським судом¹. «Аже убіють кого у клети или у которое татбы, то убіють во пса место; аже ли додержать до света, то вести на князь двор...»²

Стаття 40 Просторової Правди дає повну підставу говорити про те, що у разі упіймання злочинця на місці злочину застосовувався самосуд. Про цей архаїчний інститут, можливо, органічно пов'язаному з громадським судом, згадується в тексті договору Русі з Візантією, в Руській Правді, в літописах і арабських джерелах. У знаменитій «Записці» Ібн Фадлана, арабського мандрівника X ст. читаємо про слов'ян: «Коли вони (слов'яни) упіймають злодія або розбійника, то приводять його до високого, товстого дерева, прив'язують йому на шию міцний мотузок, привішують його за неї, і він залишається висячим, поки не розпадеться на шматки...»³

Всьому слов'янському світу був відомий інститут колективної відповідальності кровноспоріднених союзів у разі вчинення злочину членами цих союзів. Причому така відповідальність, відмічає Л. Нідерле, збереглася і після того, як кровна помста почала зникати. «За кримінальну дію, — продовжує дослідник, — відповідав увесь рід, громада і навіть ширші союзи, наприклад цілі групи поселень (вервь, сербськ. околина,

---

¹ Нідерле Л. Славянские древности. М.: «Алетей», 2000. С. 337.

² Русская Правда. Пространная редакция. С. 66.

³ Цит. за: Памятники истории Киевского государства IX–XII вв.: [сб. документов] / Подготовлен к печати Г. Е. Коциным. Л., 1936. С. 37.

польск. orole), і цілий такий союз зобов'язаний був переслідувати злочинця, а у разі, якщо він його не затримував, але сліди його вели в якусь з громад, уся громада зобов'язана була або видати злочинця, або платити відшкодування»¹.

На думку С. В. Пахмана, «суть громадського побуту — це взаємний захист і допомога». А головним виразом громадського побуту було віче.² Його представниками, вважає дослідник, виступали старійшини. Вони обиралися членами громади, і на їх рішення вона повністю поклядалася, діючи за правилом: «что старейший сдумают, на том пригорода встанут»³. Обов'язок громади відповідати по позовах про вбивство, а також активно сприяти позивачеві в розшуку злочинця і брати участь в суді над ним, висхідна до норм звичаєвого права, була закріплена пізніше в князівському законодавстві.

Судова реформа великого князя Володимира стала першою спробою застосування на практиці норм візантійського кримінального права. Але, як свідчать джерела, ця спроба виявилася не зовсім вдалою. Військово-дружинний лад Київської держави настільки відрізнявся від візантійського, що механічне перенесення норм візантійського права на руський ґрунт було складним.

І. М. Собєстіанський підкреслював, що статті Руської Правди про верв, а також про родову кровну помсту свідчать, що у суспільному житті давніх русичів родові засади мали велике значення⁴.

Система композицій забезпечувала відшкодування завданого злочинцем збитку (шкоди). А збиток не залежав від суб'єктивної сторони злочину. Підставою

---

¹ Нидерле Л. Славянские древности. С. 337, 338.

² Пахман С. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. М., 1851. С. 14.

³ Там само. С. 16.

⁴ Там само. С. 132.

для відшкодування збитку вважався не умисел, а кінцевий результат злочину. Завдану злочинним діянням шкоду треба було компенсувати. Ця обставина припускала наявність конкретної особи або осіб, що забезпечують цю компенсацію.

Що стосується зовнішніх обставин (об'єктивної сторони) злочину, то тут Руська Правда виявляє більше багатство змісту. Простежується розуміння законодавцем важливості розмежування суспільної небезпеки вчиненого, а також пропорційності покарання тяжкості злочину. Наприклад, грабіж карається суворіше, ніж крадіжка. Тяжкість покарання за Руською Правдою визначалася передусім тяжкістю злочинного діяння, а також соціальним положенням злочинця і потерпілого. У тексті пам'ятника простежується не лише спроба замінити помсту різними штрафами, але також і прагнення припинити випадки самовільної розправи з правопорушником.

Найпоширенішими видами покарання за Руською Правдою, як відзначали дореволюційні вчені, були композиції і грошові штрафи. За своєю юридичною природою останні значно відрізнялися від композицій. Так, композиція – відшкодування шкоди потерпілому, була представлена в цьому пам'ятнику у вигляді «головщини» – грошової компенсації за вбивство або просто плати за збиток, нанесений злочинцем, і мала своїй на меті задоволення потерпілої сторони.

У Руській Правді не згадується про того, кому виплачувалася «головщина». Можливо, на Русі вчиняли так само, як це передбачалося литовським законодавством. Як відзначав Ф. І. Леонтович, у Литовських Статутах ці питання вирішені з усією певністю. «Головщина» виплачувалася найближчим родичам убитого – батькам, дітям, братам, сестрам і іншим кровним родичам. Причому Статут, йдучи за давнім звичаєм, встановлював рівні суми виплати, як на користь поте-

рпілої сторони, так і на користь князя.¹ На думку Б. О. Романова, широке поширення подібної компенсації заподіяної шкоди отримує за часів Ярославичів, тобто з моменту введення системи грошових штрафів – вир за кримінальні правопорушення.² Автори цього дослідження, виходячи із логіки та обґрунтованості належності норм Литовських Статутів до тієї ж самої правової традиції, що й Руська Правда, поділяють висновок Ф. І. Леонтовича.

Кримінальний штраф (продаж або вира) – міра матеріальної дії, вживана державою, з'являється в Руській Правді як покарання князівське, «княжа казнь»³. Це свідчить про прагнення князівської влади затвердити суд в якості обов'язкового посередника в спорах приватних осіб і забезпечити приплив в казну грошових коштів. Термін «вира» згадується в літописній розповіді про відому правову реформу князя Володимира. Пояснюючи причину відмови від нещодавно введеного князем покарання – страти, літописець пише: «рять многа: оже вира, то на оружьи и на конюхъ буди. И рече Володимеръ по устроенью отьню и дедню»⁴. Отже, вира в якості кримінального штрафу використовувалася в давньоруському судочинстві задовго до Володимира Великого.

Термін «продаж» для позначення штрафу на користь князя зустрічається уперше в Правді Ярославичів. У статті 35 Короткої редакції говориться: «А оже

---

¹ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной потребности включить литовское законодательство в круг истории русского права. *Киевские университетские известия*. 1865. №2. С. 18, 19.

² Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси: Историко-бытовые очерки. М.: Изд-во «Территория», 2002. С. 83.

³ Наскільки можна судити із давньоруських джерел, слова «казнь», «казнити» означають не страту, смертну кару, а кримінальне покарання, яке, ймовірно походить від «казна», тобто означає стягнення коштів до великокнязівської скарбниці.

⁴ ПВЛ. С. 56.

лодю украдетъ, то за лодю платити 30 резан, а продажи 60 резан»¹. Просторова редакція повністю розкриває сенс продажу як князівської «казні», тобто кримінального покарання.

«До кінця XII ст. практика судових «продажів», – відмічає Б. О. Романов, – створила цьому дієслову (продати) абсолютно певну славу – політичному заходу масштабу стихійного лиха»².

Продажі використовувалися князями не лише в якості джерела збагачення, але і як інструмент політичного тиску.

Літописна розповідь (1175 р.) про боротьбу між князями Ярославом Ізяславичем і Святославом Всеволодовичем за володіння київським столом, в якій найактивнішу участь взяли кияни, розкриває абсолютно інший характер «продажу». Це насильницький збір на користь князя з кожної категорії населення, по суті, позасудова репресія. Князь Ярослав, що повернувся в Київ після вигнання, «попрода весь Кыев, игумены и попы, и черныце и чернице, латину и госте и затвори все кыяне»³.

На думку Б. О. Романова, вири і продажі дуже швидко перетворилися на «розкладковий державний збір, що падав на громаду на додаток до тієї данини, яку князі продовжували збирати з неї в полюддя»⁴. Недаремно ж сучасники Мономаха приводили дві причини зuboжіння Руської землі: від ворожих набігів і від продажів.

Руська Правда встановлювала відповідальність не лише винуватого, але і третіх осіб. У ряді випадків до судової відповідальності притягувалася уся громада у справах окремих її членів. Дика віра виплачувалася

---

¹ Русская Правда. Краткая редакция. С. 48

² Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси. С. 83.

³ «Наша земля оскудела есть от рати и отъ продажъ» / Лаврентьевская летопись. Русские летописи (Далее-РЛ). Т. 12. Рязань, 2001. С. 348.

⁴ Романов Б. А. Люди и нравы древней Руси. С. 89.

общиною у виді повинності в усіх випадках, коли на її землі було здійснено вбивство, винуватець якого був невідомий. Таким чином, зберігався такий пережиток родового ладу як кругова порука.

Взагалі інститут колективної відповідальності громади має спільнослов'янські корені. За давньочеським правом, сусіди потерпілого зобов'язані були негайно відгукуватися на заклик про допомогу. Вони склали «облогу» і йшли з потерпілим слідами злодія. Цікаво відмітити, що в Стародавній Чехії сусіди, що не вийшли на облогу і не надали допомогу потерпілому у пошуках злодія, повинні були самі компенсувати його збитки. Інститут, схожий з дикою виурою, зустрічається і в древньому польському праві. Так, в одному давньопольському акті 1214 р. згадується – повинність громади допомагати позивачеві в переслідуванні злодія. З тексту грамоти Казимира, князя киявського (1252 р.), видно, що у разі виявлення трупа, при невідомій особі вбивці, вира платилася сусідами.¹

Судячи з тексту Руської Правди, дика вира існувала в двох іпостасях – у вигляді кругової поруки і у вигляді договору. У першому випадку дика вира сплачувалась громадою, коли на її території було здійснено вбивство або інший злочин, а громада не зробила заходів до розшуку злочинця. «Аже кто убиеть княжа мужа в разбои, а головника не ищють, то виревную платити, в чьей же верви голова лежит...»². «Аже украдет кто бобр, то 12 гривен. Аже будеть росечена земля или знамение, им же ловлено, или сеть, то по верви искать татя ли платити продажу»³.

У полі зору вчених досліджуваного періоду питання про кругову поруку також, зрозуміло, опинилося. Зокрема, І. М. Собєстіанський у вже згаданому дослідженні «Кругова порука у слов'ян...» наголосив, що спробує розглянути на підставі цілком достовірних

---

¹ Там само. С. 21.

² Русская Правда. Пространная редакция (Ст. 3). С. 64.

³ Там само. (Ст. 69–70). С. 69.

пам'ятників одну з цікавих установ давнього права взагалі, а саме інститут кругової поруки, оскільки це питання є одним з найзаплутаніших в слов'янській історико-юридичній літературі. Він визнавав, що його праця прийняла частково характер філологічного дослідження. Це було пов'язане з тим, що вчений намагався згрупувати і роз'яснити ті з постанов давніх слов'янських кодексів, які стосуються питання кругової поруки. Тлумачення окремих статей тісно прив'язане до тексту законів. Він підкреслив, що намагався утримуватися по можливості від гіпотез і припущень і не досліджувати тих сторін питання, відносно яких немає прямих і ясних вказівок в пам'ятниках, які він аналізував¹.

Під інститутом кругової поруки в той час учені розуміли групову відповідальність давніх територіальних суспільств за вчинені в їх окрузі злочини. М. Д. Іванишев протиставляв «кругову» відповідальність територіальних союзів подібній відповідальності первісних родових суспільств, вважаючи, що кругова порука першого роду є національний слов'янський інститут, кругова відповідальність окремих родів є германською установою, невідомою стародавнім пам'ятникам слов'янського законодавства² У Руській Правді, як зазначав М. Д. Іванишев, виявляються вже дві засади: германська та слов'янська. «Германізм», на його думку, виявився у деяких характерних ознаках вири як плати за вбивство князю: встановлено її фіксовану суму, яка збільшується чи зменшується залежно від посад жертв вбивства (як вільних, так і осіб невільних); вира застосовується і при вчиненні тілесних ушкоджень.³ Разом з тим, М. Д. Іванишев підкреслював, що «вира ... стосується тільки такого випадку, ко-

---

¹ Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их Законодательства. 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1888. С. 47–48.

² Іванишев Н. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирою. С. 27–28.

³ Там само С. 91–94.

ли після убитого не залишиться родичів, які мали б право мстити»¹.

На цій підставі він робить висновок, що більш важливим є випадок, коли залишаються родичі вбитого, і законодавець, вводячи виру, не суперечить «засадам слов'янським», бо і у слов'янських законодавствах передбачена можливість штрафів на користь держави у випадку вбивства. Стосовно «головщини», яка сплачувалася на користь родичів вбитого, на думку вченого, вона фактично є аналогічною платі за голову у слов'янських законодавствах: повністю належить позивачу; не залежить від статі, віку і соціального стану вбитого; не має фіксованої суми і визначається позивачем; право на її отримання мають найближчі родичі; сплачує її лише один вбивця. М. Д. Іванишев протиставляє виру, «як установлення чуже, протилежне корінним засадам слов'янських законодавств», і головщину, і вважає, що вира, через названу вище причину, на відміну від плати за голову родичам, швидко зникає.²

І. М. Собестіанський не погоджувався з частиною тверджень М. Д. Іванишева, стверджуючи, що в основі кругової поруки знаходиться не спільність походження, а стосунки сусідства та громадське землеволодіння. На Русі кругова порука згадується в Руській Правді щодо відповідальності верві – підкреслював він³. На відміну від П. М. Мрочка-Дроздовського⁴ та В. І. Сергєєвича,⁵ він вважав, що термін верв походить не від мотузки (вірьовки), якою вимірювалося земля, а озна-

---

¹ Там само. С. 94.

² Там само. С. 107–108.

³ Собестіанский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их Законодательства. С. 114.

⁴ Мрочек-Дроздовский П. Исследование о Русской Правде. Текст Русской Правды с объяснениями отдельных слов. Вып. 2. М.: Университет. тип., 1885. С. 134.

⁵ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб.: Тип. М. М. Стасюлевича, 1910. С. 365.

чає зв'язок спорідненості, родовий союз.¹ Проте це заперечує сучасний дослідник Я. В. Баран, який пише: «Саме слово походить від старослов'янської назви особливої мотузки (вірьовки), що була унікальним інструментом, за допомогою якого визначались: а) часо-просторові зв'язки в планувальній структурі розміщення жител на родовому поселенні, що фіксували генеалогію членів родової общини; б) розміри земельних ділянок загальносільської общини і її частин – великосімейних господарств»². У Великій українській юридичній енциклопедії (Т.1, Харків, 2016) у статті про верв походження даного терміну не вказується³. У даному випадку нам цікавішою здається гіпотеза І. М. Собєстіанського.

І. М. Собєстіанський також підтримує точку зору В. М. Лешкова, який вважав верв територіальною громадою і на той час найґрунтовніше розробив цю проблему⁴. Вчений звернув увагу на ті випадки, коли верв звільнялася від вири. Це відбувалося, зокрема тоді, коли знайдений на її території труп був нікому невідомою людиною або коли були знайдені людські кістки⁵. С. М. Соловйов вважав, що знайдені кістки свідчили про давність злочину і тому верв вири не платила⁶.

---

¹ Собєстіанский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их Законодательства. С. 115, 116.

² Баран Я. В. Верв. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. С. 479.

³ Єрмолаєв В. М. Верв. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 1. Історія держави та права України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків: Право, 2016. С. 106–107.

⁴ Лешков В. Н. Русский народ и государство: История русского общественного права до XVIII века. М.: В Университетской типографии, 1858. С. 89–142.

⁵ Собєстіанский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их Законодательства. С. 122.

⁶ Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 1. Изд. 5. М.: В университетской типографии, 1874. С. 232.

Точка зору К. Д. Кавеліна полягала в тому, що вира за незнайому людину не призначалася, оскільки за неї не було кому помститися¹.

М. І. Ланге вказував, що при відміні самосуду право мстити перейшло до князя і тут було від кого відкупатися. Крім того, могло бути так, що усім відома людина була круглим сиротою і не мала ніяких родичів месників, проте це не значить, що вира за нього не стягувалася. Крім того, убитий – нікому невідома в окрузі людина міг бути спеціально підкинутий з іншої віддаленої верви, щоб уникнути власної відповідальності. За людські кістки громадська вира не призначалася, оскільки не було можливості визначити, чи дійсно відбулося вбивство: загиблий міг замерзнути, потім згнити, міг бути з'їдений звірами².

І. М. Собестіанський вважав, що термін «вира» німецького походження і заперечував тим, хто намагався виводити його зі слова «верв» (М. П. Погодін³, М. В. Калачов⁴). В Руській Правді, – пояснював він, – вира означала штраф за убивство на користь князя, з епітетом «дика», «людська». Вона означала пеню, яку сплачувала верв, тобто громадську пеню⁵. І. М. Собестіанський заперечував думку М. І. Ланге, що нібито назва «дика вира» використовувалася лише для одного виду штрафу (саме того, що сплачувався верв'ю разом зі злочинцем, який скоїв ненавмисне вбивство), вважаючи, що

---

¹ Кавелин К. Д. Критика 1 тома Истории России Соловьёва. *Отечественные записки*. 1851 Т. LXXIX. Декабрь. С. 118.

² Ланге Н. И. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 115.

³ Погодин М. П. Древняя русская история до монгольского ига. В 2-х т. Т. 1. М.: В Синодальной тип., 1872. С. 132.

⁴ Калачов Н. В. Об уголовном праве по Судебнику царя Иоанна Васильевича. *Юрид. записки*, изд. П. Редькиным. М., 1842. Т. 2. С. 353.

⁵ Собестіанський І. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их Законодательства. С. 123–124.

це суперечить прямому смислу постанов Руської Правди про дику виру¹.

Щодо виплати штрафу за договором, то вона здійснювалася, коли злочинець був відомий. Руська Правда дозволяла членам громади на добровільній основі «вкладатися у виру», тобто складати грошову складчину. «Но оже будеть убил или в сваде или в пиру явлено, то тако ему платити по верви ныне, иже ся прикладывають вирою»². Грошові штрафи за вбивства і нанесення тілесних ушкоджень, судячи з тексту Руської Правди, були значними. Тому члени громади могли добровільно вносити грошові внески в дику виру («вкластися у виру»).

Якщо хто-небудь з тих, що вклялися в дику виру визнавався винуватим в тяжкому злочині, здійсненому з необережності або випадково, то штраф на користь князя і грошове задоволення потерпілої сторони робилося із зібраної суми. Хто не брав участь в цій складчині, повинен був платити за себе сам. «Аже хто не вклястися в дику виру, тому людье не помогают, але сам платити».³ У тексті Руської Правди зустрічається згадка про виру наклепом, як особливого штрафу, що накладається князем на особу, обвинувачену судом у вбивстві за відсутності прямих доказів. сам платить.

У Руській Правді такий вид покарання як «потік і пограбування» застосовувався за розбій, підпал, конокрадство і вважався найважчим. «За разбойника люди не платят, но выдадять и всего с женою и детьми на поток и разграбление»⁴. У науковій правничій літературі XIX ст. думка щодо поняття «потік і пограбування» була дискусійною. Зокрема, М. В. Калачов розумів «потік» як «вигнання»⁵ Й. Еверс – як віддання злочи-

---

¹ Там само.

² Русская Правда. Пространная редакция. (Ст. 6). С. 64.

³ Там само. (Ст. 8). С. 64.

⁴ Там само. (Ст. 7). С. 64.

⁵ Калачов Н. В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды: Рассуждение,

нця в рабство князю¹. О. М. Богдановський схилився до точки зору О. М. Попова, який розумів під цим невизначене покарання, тобто кару взагалі². Під розграбуванням О. М. Богдановський розумів відбирання усього майна винуватого для задоволення збитків, завданих ним³. Сьогодні це поняття розуміється так: конфіскація майна («пограбування»), вигнання з громади («потік»)⁴.

Цьому покаранню, на думку Ф. І. Леонтовича, відповідає «виволання» і «грабіж» литовських пам'яток права. «Страченє шыи (горла)» означало передачу злочинця для покарання потерпілій стороні. Це покарання по суті було передачею вбивці в руки приватних осіб, яким стосовно злочинця надавалася повна свобода дій. Як правило, воно з'єднувалося з «грабежом» — передачею майна злочинця позивачеві для винагороди за образу. З цього майна в Литві виплачувалася і князівська пеня.⁵ Дослідник абсолютно обґрунтовано вважає, що «потік» — це інститут давнього права, тісно пов'язаний з громадським побутом. Він був одним із способів збереження соціального миру і спокою усередині громади. Цей вид покарання, судячи з усього, має

писанное для получения степени магистра, кандидатом прав Николаем Калачовым. М.: в тип. Августа Семена, 1846. С. 108.

¹ Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. С. 324.

² Попов А. Н. Русская правда в отношении к уголовному праву: разсуждение на степень магистра, кандидата Московского университета Александра Попова. Москва: Унив. тип., 1841. С. 67.

³ Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. С. 58

⁴ Історія держави та права України. Ч. 1: підручник для юр. вищ. навч. закл. і фак. / А. Й. Рогожин, М. М. Страхов, В. Д. Гончаренко та ін.; За ред. акад. Академії правов. наук України А. Й. Рогожина. Харків: Основа, 1993. С. 72.

⁵ Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной потребности включить литовское законодательство в круг истории русского права. С. 22.

такі ж стародавні корені, що і кровна помста, і по суті своїй був її альтернативою.

Суть «потоку» полягала в позбавленні злочинця всякої правоздатності, що визначається передусім його приналежністю до громади. Злочинець, переданий на потік, міг бути страчений, перетворений на раба як князем, так і приватною особою.¹ Позбавлення правоздатності могло відбуватися різними способами. Літопис доніс до нас цікавий випадок застосування потоку. Мстислав в 1129 р. «поточи князи Полотъские Цесарю городу, с женами и детьми», тобто позбавив правоздатності на території Русі й вигнав за її межі цілий князівський рід. Отже, потік означав тимчасове або вічне позбавлення правоздатності (майнової і особистої). Воно було або вигнанням, або видачею в холопи або «на викуп».

Про «пограбування» в якості кримінального покарання уперше говориться в договорі смоленських князів з німецькими містами (1229–1230 рр.). Під цим терміном тут розумілась конфіскація майна злочинця разом з видачею його в холопи. «Аще князь възвержетъ гнев на Русина и позволить его розграбити с женою с детьми, а Русин должен будетъ Немчию на переду взяти, а потомъ како Богови любо и князю»². Інститут пограбування утримувався в литовському законодавстві аж до XVI ст.

Вважається, що сини Ярослава Мудрого відмінили кровну помсту. У тексті ст.1 Просторової редакції збереглася ремарка про те, що зібралися Ярославичі після смерті батька і відмінили «убиение за голову», наказавши надалі «викупатися кунами», тобто грошовими штрафами. Виходячи з цього, історики права відзначають, що староруське законодавство не знало

---

¹ Там само.

² Договори Смоленского князя Мстислава Давидовича с Ригию, Готландом и Немецкими городами 1229–1230 гг. / *Памятники русского права*. Вып. 2: Памятники права феодально-раздробленной Руси. М., 1953. С. 60.

смертної кари. Проте в даному уривку немає терміну «помста». Та і за змістом видно, що друга стаття не відміняє, а доповнює першу. «По Ярославе же паки совокупившееся сынове его: Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их: Коснячъко, Перенег, Никифор и отложиша убиение за голову, но кунами ся выкупати; а ино все, яко же Ярослав судил, такоже и сынове его уставиша» Термін «убиение» за своїм смисловим навантаженням тяжіє більше до поняття вбивство (страта).

Питання про застосування страти в Древній Русі настільки складене, що вимагає для свого вирішення уважного вивчення і зіставлення не лише правових, але усіх без виключення письмових джерел тієї далекої епохи. Тільки такий підхід зможе пролити хоч якесь світло на цю проблему. Так, в прадавньому літописі міститься загадкова ремарка (що відноситься до періоду хрещення Русі) про те, що страта за розбої була введена на нетривалий період князем Володимиром за наполяганням єпископів, а потім, по їх же наполяганням, скасована.

Л. В. Мілов, виходячи з цього, говорить навіть про судову реформу. Історик вважав, що спроба замінити систему традиційних покарань за пропозицією єпископів, пов'язана з «цілістним сприйняттям системи церковно-світського права Візантії», що формувалася в процесі християнізації руських земель. Ця спроба при Володимирі Святославичі вилилася в практичне застосування в староруському судочинстві деяких норм, що містилися в статтях Візантійської Еклоги, і які передбачали за вбивство і розбій застосування не лише страти, але і різного виду тілесних покарань. Той факт, що «практика стрімкого переходу до принципів візантійських покарань потерпіла крах», дослідник пояснює нагальною потребою архаїчного державного механізму в постійному поповненні казни за рахунок ренти-податку, а також психологічною неготовністю

староруського загалу до сприйняття каліцтва в якості покарання¹.

Спробуємо систематизувати інформацію цієї літописної звістки. Перше, князь, прийнявши християнство, відмовився від страти розбійників, боячись занастити безневинні душі. Друге, єпископи спробували роз'яснити князеві, що сповідуване ним християнське милосердя не знімає з нього обов'язку підтримувати громадський порядок. А потім підказали єдино можливий в цій ситуації вихід – страчувати злочинців «со испытанием», тобто після судового розгляду. Так, як це відбувалося у Візантії. Третє, вири існували задовго до вокняження Володимира в Києві. «И живяше Владимир по устроению отъню и дедню», – завершує літописець свою розповідь. Тобто підкреслює, що повернувшись до вир, Володимир став жити за батьківським і дідівським устроєм².

Про які саме вири йде мова, встановити досить складно. Ні у Договорах Русі з Візантією, ні в Правді Ярослава про вири немає ані слова.

Можливо, прояснити ситуацію допоможе витяг з «Повчання Володимира Мономаха», також як і мова Володимира Святого, воно пройняте християнським милосердям. «Ни права, ни крива не убивайте, ни повелевайте убити его»³. Навіть якщо злочинець буде винуватий в смерті, не губити душ християнських закликав нащадків великий князь. Тут явно йдеться не про страту за судовим вироком, але про князівську розправу, вбивство за обдуманим рішенням, але без судового розгляду. Отже, скоріше за все, йдеться про позасудову великокнязівську репресію як поширене явище того часу.

---

¹ Милов Л. В. Византийская Эклога и «Правда Ярослава» (к рецепции византийского права на Руси). *По следам ушедших эпох: статьи и заметки*; Отделение историко-филологических наук РАН. М.: Наука, 2006. С. 91, 92.

² Лаврентьевская летопись. *РЛ*. Т. 12. Рязань, 2001. С. 127.

³ Там само. Т. 12. С. 236.

Сюжет, узятий з тексту «Киево-Печерського Патерику» і пов'язаний з життєписом блаженного старця Григорія, також відтворює події кінця XI ст. Пришли одного разу, сказано в Патерику, до Григорія трое людей, просячи його про допомогу: «Отче, це друг наш засуджений на смерть. Молимо тебе, постарайся, щоб він позбувся цього, дай йому що-небудь, щоб він викупом звільнився від смерті». Григорій поцікавився, на яку смерть він засуджений? Вони відповідали: «Він буде повішений на дереві». Після чого чудотворець віддав їм для викупу останні книги, що були у нього.¹ Як видно з приведеного тексту, застосування страти, а також можливість від неї відкупитися згадується в джерелі як звичайне явище повсякденного життя. Отже, можемо зі значною часткою вірогідності стверджувати, що страта і як вид судового покарання, і в якості позасудової князівської розправи застосовувалася на Русі досить активно з прадавніх часів.

Проблема визначення цілей кримінального покарання в дореволюційній науці була дискусійною. Одні вчені (О. М. Богдановський, С. М. Будзинський,² С. В. Познишев) бачили його головною метою залякування злочинця, інші (В. Д. Спасович) – його обеззброєння, треті (М. Д. Сергеєвський) – отримання матеріальних вигод, четверті (О. О. Жижиленко), – соціальну мету залежно від ступеня культурного розвитку цього громадського середовища.

Проте більшість учених зійшлися в думці, що основною метою, яка об'єднує усі вищесказані, є загальне, а також приватне попередження злочинів (В. Д. Спасович, О. М. Богдановський, С. М. Будзинсь-

---

¹ Киево-Печерский патерик или сказания о житии и подвигах святых угодников Киево-Печерской лавры. М., 1996. С. 236.

² Будзинский С. М. Начала уголовного права. Варшава: тип. И. Яворского, 1870. 362 с.

кий, М. Д. Сергеевський, П. П. Пусторослев,¹ С. П. Мокринський, С. В. Познишев).² Професор Харківського університету О. І. Палюмбецький сутність злочину вбачав у «свідомому порушенні права чи умисному ухилянні індивідуальної волі від загальної, розумної, знищеної шляхом покарання».³ У магістерських і докторських дисертаційних дослідженнях дореволюційного періоду термін «система покарань» не вживався і поняття системи не давалося.

Отже, в роботах дореволюційних вчених, присвячених кримінальному праву доби Київської Русі, було досліджено усі його найважливіші аспекти. Автори показали еволюцію звичаєвого права з цих питань та основні положення Руської Правди щодо розуміння злочину та покарання. Досить детально досліджувалися питання про виникнення та сутність кровної помсти, його причини, зв'язок з подібним явищем у інших народів Європи, причини її занепаду та відміни. Дореволюційні дослідники зазначали, що в звичаєвому праві досить довго домінували пережитки родового ладу. Це стосувалося існування звичаю кровної родової помсти, принципу таліону, кругової поруки і колективної взаємодопомоги усіх членів громади – «верві».

Вчені – історики держави і права, які працювали в університетах на території України у складі Російської імперії у ХІХ – на початку ХХ ст., намагалися визначити суть та значення таких термінів, як «злочин»,

---

¹ Пусторослев, П. П. Анализ понятия о преступлении. *Исследование П. П. Пусторослева, прив. доц. Моск. ун-та.* М.: Унив. тип., 1892. 32 с.

² Лоба В. Е. Доктрина о наказаниях в диссертационных исследованиях университетов Российской империи: дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.01. Белгород, 2010. 184 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/doktrina-o-nakazanii-v-dissertatsionnykh-issledovaniyakh-universitetov-rossiiskoi-imperii>.

³ Цит. за: Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России. Ярославль: Типография Губернского Правления, 1909. С. 572.

«потік і пограбування», «вира» та багато інших, зазначаючи, що кримінальне право Київської Русі мало свою специфічну та досить широку термінологію.

Як зазначалося у аналізованих дослідженнях, після прийняття християнства кримінальне право Давньоруської держави істотно змінилося. Вплив норм канонічного та візантійського права, його рецепція односторонньо визнаються у цей період важливими та суттєвими.

РОЗДІЛ 6

ДОСЛІДЖЕННЯ ДЕЯКИХ АСПЕКТІВ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА ДОБИ ДАВНЬОРУСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Вчені досліджуваного періоду не виділяли спеціально в своїх роботах питання міжнародного права Київської Русі, але майже всі вони, розробляючи різні аспекти права, зверталися до міжнародних договорів X–XI ст., укладених між Київською державою та Візантійською імперією. Тому ми вирішили виокремити спеціальний розділ у даній монографії, щоб розкрити, як розвивалися суспільні відносини у міжнародній сфері у вказаний час і яким був історико-правовий аналіз цих відносин у працях дореволюційних фахівців.

Не підлягає сумніву, що серед пам'ятників давньоруського права договори русичів з греками, укладені в X ст., мають особливе значення як оригінальні документи, що відбивають діючий правопорядок давньоруської держави, що формується, на ранньому етапі її становлення. Договори переслідували спеціальну мету – врегулювання русько-візантійських стосунків; це робить їх документами міжнародної практики Стародавньої Русі.

Як відомо, у 911 р.¹ (деякі автори, зокрема А. В. Лонгінов і С. П. Обнорський датують його 912 ро-

---

¹ Греков Б. Д. Киевская Русь. Л.: Госполитиздат, 1953. С. 655.

ком),¹ згідно з літописними даними, князь Олег послав своїх людей до греків для укладення з ними миру і встановлення договору між Руссю і Візантією. Як пише М. Ф. Владимирський-Буданов, цей договір дійшов до нас повністю з усією основною договірною структурою: з початковою формулою («копія іншої грамоти»), завершальною клятвою («скріпили його клятвою») і позначенням дати («місяця вересня 2, індікта 15, в рік від створення світу 6420»)². Він регулював кримінальні і цивільні відносини між державами русичів і греків. На думку С. В. Юшкова, цей договір (як і договори 907, 945, 971, 1043 рр.) є пам'ятником міцних економічних, політичних і культурних зв'язків староруської держави з Візантією, завдяки подібним юридичним документам можливо встановити рівень правосвідомості і правової думки в IX–X ст.³

Договори ці, по словах А. В. Лонгінова, «представляють яскраву картину староруського життя», «серед численних, нерідко суперечливих і заплутаних вістей» того часу «блищать дороговказною зіркою»⁴. Це значення договорів з греками визнавав ще на початку X–IX ст. А. Л. Шлецер, який першим почав займатися їх вивченням. Але, заявляючи, що договір Олега з імператорами Львом і Олександром «складає одну з достопам'ятностей усього середнього століття, щось єдине у всьому історичному світі», А. Л. Шлецер додає: якби він дійсно був, а не складав, як й інші договори Русі з

---

¹ Лонгинов А. В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X веке. С. 395–557; Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками. Язык и мышление. Вып. VI–VII. М.–Л., 1936. С. 79–105.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 9.

³ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М.: Госюридиздат, 1949. С. 85.

⁴ Лонгинов А. В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X веке. Историко-юридическое исследование. Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей. Т. XXV. 1904. С. 395.

Візантією, пізнішу вставку, занесену в початковий руський літопис її переписувачем, жив чи не в XV ст.¹.

До такого висновку А. Л. Шлецер дійшов на тій підставі, що літописні повідомлення здаються йому неправдоподібними, зміст договорів суперечить духу часу і умовам побуту слов'ян, візантійські джерела про них мовчать і літопис, оповідаючи про договори з греками, «...бреше і бавиться. У договорі Святослава видно щось схоже на грамоту, але і це тільки роздертий клапоть»² Така оцінка А. Л. Шлецера, яка викликала взагалі сумнів в достовірності початкового руського літопису, була підтримана М. Т. Каченовским, який оголосив договори з греками літературною підробкою, вигадкою приватної особи, складеною за зразком візантійських і ганзейських трактатів³. З цього питання в історико-правовій літературі XIX ст. розгорілася досить гостра дискусія. Частина вчених виступила на захист достовірності цих договорів. Зокрема, П. Г. Бутков присвятив цьому спеціальну роботу, видану 1840 р., яку так і назвав: «Оборона літопису руського, несторового від наклепу скептиків» («Оборона летописи русской, несторовой от навета скептиков»)⁴.

Але спочатку договори з греками все ж визнавалися пізнішою вставкою, як стверджував

---

¹ Шлецер. Нестор. *Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Людовиком Шлецером, надворным советником, доктором и профессором Геттингского университета, и кавалером ордена св. равноапостольного князя Владимира 4 степени*. Часть II. Санкт-Петербург. В Императорской типографии, у статского советника Даниловского. 1816. Перев. Языкова. С. 693–694.

² Шлецер. Нестор. С. 751–759.

³ Каченовский М. Т. О баснословном времени в Российской истории. *Ученые Записки Московского Университета*. 1833. Ч1. №2–3. С. 274–294.

⁴ Бутков П. Г. *Оборона летописи русской, несторовой от навета скептиков*. СПб.: В. типографии Императорской российской академии, 1840. 462 с.

С. М. Соловійов, чому вони і вважалися непридатними для з'ясування умов руського життя X ст. В. І. Сергеевич в першому виданні своїх «Лекцій і досліджень з історії руського права» («Лекций и исследование по истории русского права») 1883 року стверджував, що «договори самі по собі нічого не додають до того, що ми знаємо вже про наш древній звичай на підставі інших, більше чистих джерел». Він знаходив, що в «договорах все сумнівно і спірно», що «жоден з них не відомий візантійським історикам», що «похід Олега на Константинополь описаний в руському літописі небувалими фарбами».¹

Проте ще П. І. Крут² і М. П. Погодін відстоювали ідею достовірності договорів з Візантією. «Ніхто з таким успіхом не захищав нашого Нестора і договорів, що особливо знаходяться в його літописі, укладених між русами і греками, як Крут», – говорив про нього інший історик і перекладач його Й. Еверс.³ М. П. Погодін вказував на відповідність договорів повідомленням імператора Костянтина Багрянородного й іншим даним того часу. «Скажіть, – говорить він з приводу одного місця, – чи не разюча відповідність між усіма цими свідченнями: імператора Костянтина, договорами, збереженими у Нестора, і звичаєм норманським, засвідченим в їх пам'ятниках. Як підтверджується Нестор».⁴ М. П. Погодін після детального аналізу договорів робить висновок: «Договори підтверджують ще більше достовірність літопису, і ними по справедливості може пишатися руська історія».⁵

---

¹ Сергеевич. Лекции и исследования по истории русского права. 1883. С. 99.

² Пилип Іванович (Йоган Філіпп) Крут (1764–1844) – російський археолог, нумізмат та історик.

³ Krug. Kritischer Versuch etc. 1810. S. 108.

⁴ Погодин. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. III. 1846. С. 254. Прим. 595.

⁵ Погодин. О договорах русских князей Олега, Игоря, Святослава с греками. *Русский исторический сборник*. Т. I. Кн. 3. С. 118–119.

Згодом на аналізі їх достовірності зупинився Д. Я. Самоквасов, який вказав на те, що мовчання візантійських літописців про договори пояснюється відсутністю візантійських літописів від першої половини X ст. В «Історії» ж Льва Диякона, яка відноситься до того ж часу, про договір Олега з греками згадується ясно і неодноразово. Що ж до легендарності походу Олега на Константинополь, то неймовірність його «коріниться не в справжньому тексті, а в його тлумаченні Шлецером», і та «нісенітниця, що вийшла, належить Шлецеру, а не руському літописцю».¹ Подібної точки зору притримувався і С. В. Пахман.²

Зважаючи на це, М. Ф. Владимирський-Буданов вже в 1888 р. визнавав, що найважливіші підстави для сумніву в достовірності договорів з греками знехтувані і ці договори «мають надзвичайну важливість для історії руського права».³

Навіть В. І. Сергеевич через 20 років після того, як він абсолютно відмовився визнавати договори з Візантією в якості джерел руського права, все ж вимушений був визнати, що «нині ніхто не відкидає достовірності договорів Олега, Ігоря і Святослава». Хоча «історія договорів з греками, — говорить він, — представляє багато неясності», але все таки вони є дуже істотними в якості «прадавніх пам'ятників наших міжнародних зносин», які «надають нам нове право, пройняте грецькими поняттями».⁴

Звичайно і зараз, при аналізі змісту договорів виникає немало суперечок і сумнівів. Але цей докір можна було б зробити і щодо більшості інших історичних

---

¹ Самоквасов Д. Я. История русского права. Т. I. М.: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, Б. г. С. 21.

² Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому. СПб., 1851. С. 22.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. 2-е изд. 1888. С. 88.

⁴ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. 3-е изд. 1903. С. 604, 616, 653.

та історико-правових пам'ятників, особливо так – більше тисячі років – хронологічно віддалених від сучасності. Найбільш спірним є питання про взаємовідношення між договорами. Їх налічується чотири, з яких текст першого – договір Олега 907 р. – не зберігся, а лише викладений літописцем, тоді як текст інших трьох договорів – Олега 911 р., Ігоря 945 р. і Святослава 971 р. – розміщених в літописі, хоча і переданий, мабуть, в редакції дещо попсованій і неповній.

Сумніви виникали з приводу першого договору 907 р. Тоді як І. І. Срезневский, К. М. Бестужев-Рюмін, В. В. Сокольський, С. В. Пахман, Д. М. Мейчик визнають його цілком самостійним договором, Й. Еверс – лише попередньою угодою.¹ Г. М. Барац убачає в ньому документ, вигаданий на підставі подальшого договору 945 р.,² а А. А. Шахматов вважає, що він узятий із складу договору 911 р. і перенесений літописцем до 907 р.³ На думку В. І. Сергєєвича, обмежувальні статті, які торкаються торгівлі русичів з Візантією, не могли входити в договір 907 р., коли російські полчища стояли ще біля воріт Константинополя, – греки думали тоді лише про те, як би скоріше прибрати Олега з його воїнством зі своєї території, але не могли вести ніяких переговорів про умови торгівлі. Але в той же час він не погоджувався з тим, що договір 907 р. мав попередній характер в сенсі встановлення загальних засад для подальшого остаточного світу, бо це було б занадто штучно для умов того часу⁴.

У зв'язку з цим також слід зазначити, що при розгляді вказаних пам'ятників права звертає на себе увагу

---

¹ Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право. в историческом его раскрытии. С. 135.

² Барац Г. М. Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией. 1910. С. 1.

³ Див.: Шахматов А. А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря. *Записки нефилологического общества*. Т. VIII. 1914.

⁴ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. 1903. С. 617.

релігійність світогляду договірних сторін, які на підтвердження своїх зобов'язань апелюють до верховної божественної волі. Релігійність є онтологічною домінантою свідомості представників діаметрально протилежних релігій – християнства і язичництва, і основна гарантія виконання договірних умов полягає не стільки в зовнішній примусовій силі, скільки в релігійній санкції зобов'язань сторін. Виходячи з наявності або відсутності сакрального сприйняття влади у народів, що вступають у договірні відносини, можна судити і про зміст їх національної політичної філософії. Цікаво відмітити і особливе значення договорів, вказане А. В. Лонгіновим, який, відмічаючи значну цінність договорів русичів з греками як джерел пізнання давньоруського життя і самих передумов утворення староруської народності і держави, вважав, що «договори мали дуже довго виховний вплив, як розплідник, в якому впроваджувалася і розросталася правова свідомість народу руського, в якому національна державна ідея єдиновладності або єдинодержавності («прия власть Рюрик един») при своєму подальшому розвитку знаходила непохитну опору і в якому дипломатія черпала зразковий матеріал в зносінах з іншими державами...»¹

Для вивчення договорів русичів з греками представляється принципово важливим питання про переважаючий вплив руської або візантійської правової культури при їх укладенні. Починаючи з дослідження М. О. Лавровського, в науці утвердилася думка про перекладний характер договорів, перекладених з грецького оригіналу.² При цьому С. П. Обнорський вважав,

---

¹ Лонгинов А. В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X веке. *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей*. Одесса, 1904. С. 395–396.

² Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1853. 159 с.; Истрин В. М. Договоры русских с греками X века. *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. Т. 29. Л., 1925. С. 383–393.

що переклад договору 911 року невмілий, близький до оригіналу, «пістрявить грецизмами всякого виду», але переклад договору 945 року досконаліший і легкозрозумілий¹. Б. А. Ларін, не погоджуючись з наведеними думками, вважав переклад договорів частковим – перекладами є лише «формули договорів, тобто вступні і завершальні частини їх, і статті, що містять умови греків»; головні частини договорів є постатейним записом посольських розмов сторін, тому переведені ті статті, які запропоновані греками.²

Сукупність цих висновків дозволяє стверджувати, що ті постулати договорів, які торкаються питань про владу, є переважно перекладеними з грецької мови. В зв'язку з цим видається обґрунтованою думка Д. М. Мейчика про те, що «риторична велеречивість передмов і висновків не могла виходити від Русі, що так само руси не могли давати таких складних концепцій, які ми убачаємо в договорі 911 року, наприклад в ст. 3 (про докази) і 6 (про право безкарного умиртвіння злодія, спійманого на місці і який силою або хитрістю чинить опір своєму затриманню)».³

Очевидно, що грекам, які пропонували свої договірні умови, довелося пропонувати руській стороні умови, багато в чому чужі руським юридичним поняттям, але при цьому вимагалось, щоб в подальшому вони були сприйняті русичами. Необхідно було виробити такий правовий документ, норми якого могли б адекватно сприйматися і застосовуватися людьми абсолютно різних культур – язичницькою Руссю і християнською Візантією.

---

¹ Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками. С. 102.

² Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). М., 1975. С. 48.

³ Мейчик Д. Русско-византийские договоры. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1915. Июнь. С. 365.

Хоча Візантія вступила з Руссю в «правильні міжнародні відносини»,¹ і це саме по собі здатне свідчити про якісний розвиток державності Давньої Русі, багатотисячова юридична культура Імперії незрівняна з культурою все ще «варварського» державного утворення. М. Ф. Владимирський-Буданов в зв'язку з цим вважав, що в даному випадку має місце пристосування культурно розвиненішого візантійського права до менш розвиненого руського.² На нашу думку, ці договори були важливим кроком до правової акультурації давньоруського права візантійським.

Як уявляється, феномен договорів русичів з греками полягає у своєрідному, обумовленому конкретно політичною обстановкою, практичному поєднанні правових норм різних правових культур в одному документі, причому виробленому в умовах фактичної військової перемоги «варварів». У останніх з'явилася можливість не лише зажадати велику данину, але і диктувати грекам «закон руський», проте, не можна сказати про переважання руського права в договорах.

Руське право тут цілком поступається грецькому, яке немов би підвищує правову свідомість русичів. Останні одержали уявлення про право як про регулятор більшого кола стосунків, ніж їм могло здаватися виходячи з давньоруського юридичного побуту. В. І. Сергеевич (вже після визнання ним достеменності договорів Русі з Візантією) вважав ці договори правовими пам'ятниками, що містять норми як приватного, так і публічного міжнародного права.³ Безумовно, є усі підстави вважати їх нормами стародавнього міжнародного права; норми як руського, так і грецького походження (М. В. Левченко відмічав відносно договору

---

¹ Успенский Ф. И. Русь и Византия в X веке. Одесса: Тип. Шульца, 1888. С. 15.

² Владимирський-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 92.

³ Сергеевич В. И. Греческое и русское право в договорах с греками X века. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1882. Январь. С. 92–93.

911 року, що «джерелом його правових норм служили візантійські закони і прадавня ізусна Руська Правда»¹, набувають обов'язкового характеру для обох сторін, маючи предметом свого регулювання русько-візантійські стосунки.

Вчені, досліджуючи це питання, відзначали, що на початку становлення руської державності великий князь стає міжнародним представником Русі, незважаючи на досить умовну залежність від великого князя інших князів, що багато в чому зводиться до данницьких стосунків.

Форма договорів нагадує форму подібних дипломатичних актів, які уклалися з іншими державами і взагалі форму грецьких (візантійських) державних грамот. Договори починаються перерахунком осіб, які їх уклали, потім на початку та в кінці (відповідно у якості вступу та висновків) висловлюються запевнення у вічності миру, а в середині знаходиться сама постановка договору, записана зі слів уповноважених осіб, що його укладали. Прикінцевий текст містить свідчення про порядок укладення договору та його ратифікацію. Договори укладені, з одного боку, від імені імператора, з іншого – князя Олега від роду Руського, тобто великого князя та князів, підвладних йому.

Звертає на себе увагу, що вплив візантійської політичної культури в договорі Олега з греками 911 року (як і в подальших договорах) простежується і у визначенні онтологічного статусу влади візантійських імператорів – Льва, Олександра і Костянтина, названих великими у Бога самодержцями, грецькими царями, що вказує на уявлення про боговстановленість їхньої влади, на відміну від влади руського великого князя.

Договір містить наступне встановлення: «Ми ж присягалися цареві вашому, поставленому від Бога, як божественне створіння, по вірі і по звичаю нашим, не

---

¹ Левченко М. В. Русско-византийские договоры 907 и 911 гг. Византийский Временник. 1952. №V. Л.–М.: Изд. Академии наук, С. 126.

порушувати нам і нікому з країни нашої жодній зі встановлених глав мирного договору і дружби»¹. Усе це вказує на ідеологічне переважання грецької сторони при складанні договору. Дослідниками візантійської політичної ідеї відзначається як характерна риса візантійської ідеології початку IX століття уявлення про сакральність влади імператора. Такі уявлення греки і вселяли іншим народам, в договорах же неможливо було, згадуючи імператорів як глав Візантії, не розкрити їх особливий, унікальний статус.

Для нашого дослідження певний інтерес має робота В. В. Сокольского (точніше текст лекції) 1870 р. «Про договори росіян з греками» («О договорах русских с греками»)². Автор підкреслює, що це важливий історичний пам'ятник, за яким можна судити про стан права в стародавній період нашої історії.

В. В. Сокольский відзначає, що порядок укладення договору полягав: 1) у попередній умові щодо предмету договору; 2) в формальному укладенні, написанні та підписанні договору послами; 3) у підтвердженні (ратифікації) договору, яке здійснювалося з боку греків власноручним підписом імператора та присягою їх, з боку русичів – шляхом прийняття договірної грамоти князем і підтвердженням її присягою князя та найзначніших його підданих. У другому договорі русичі клянуться іменем язика свого, тобто язичницькою клятвою.³ Серед осіб, які уклали договори, виділяються послы та гості (купці), причому перші користувалися більшою повагою.⁴ Вчений висловлює припущення, що гості були представниками міст і групи людей, яким доручалося бути присутніми при укладанні договорів, як таким, що розуміються на торгових обо-

---

¹ Повесть временных лет. С. 53.

² Сокольский В. В. О договорах русских с греками (пробная лекция, читанная в Университете св. Владимира для получения звания приват-доцента кандидатом Сокольским). *Университетские известия*. 1870. №1. Январь. 29 с.

³ Сокольский В. В. О договорах русских с греками. С. 6.

⁴ Сокольский В. В. Вказана праця. С. 7.

рудках. Тогочасне міжнародне право у військовий час носило відбиток первісної грубості звичаїв.¹

За договорами Русі з Візантією греки не лише зобов'язувалися даниною на користь князівських воїнів і «старійших» міст. Вони повинні були також забезпечити «русі» особливі умови проживання і торгівлі в Константинополі. Причому порядок стосунків між греками і Руссю, відзначається в літописі, регулювався як нормами «закону руського», так і нормами «закону грецького». Так, в ст. 4 договору 911 р. для русичів, що опинилися у Візантії, допускалася розправа зі вбивцею на місці, що явно можна розглядати, як норму руського права. Стаття 6 цього договору встановлює грошовий штраф за крадіжку, а також надає потерпілому можливість убити злодія на місці злочину. Про те, що в цій статті знайшли своє відбиття норми Закону Руського може свідчити приписка: «да не взыщется», оскільки візантійське процесуальне право, побудоване на авторитарних засадах, не допускало самостійної розправи потерпілого із злочинцем. Так, в тексті договору 944 р. міститься пряма заборона розправи зі вбивцею на місці злочину і пропонується карати підданих Візантійської імперії тільки за рішенням візантійського суду².

Посли та купці, які приїжджали до Костянтинополя, повинні були довести, що вони прибули з миром. Це посвідчувалося печатками або грамотами від великого князя Київського. Якщо ж таких посвідчень не було, то ці люди негайно заарештовувалися до повідомлення про це князя. Тих, хто не давав себе схопити – могли безкарно вбити. Такі самі умови були в договорах і з іншими країнами – відзначає вчений, – наприклад, з болгарами 715 р. разом з тим, візантійці застосовували і запобіжні заходи, Так, русичі повинні були чекати в передмісті Костянтинополя, поки приїде мі-

---

¹ Сокольский В. В. Вказана праця. С. 8.

² Памятники русского права. М., 1952. Вып. 1: Памятники права Киевского государства X–XII вв. С. 33.

сцевий чиновник та перепише їх.¹ У договорах містилися й інші статті, що стосувалися міжнародного права, зокрема щодо викупу та видачі полонених за певну винагороду. За договорами Олега вона дорівнювала ринковій ціні раба. У договорі Ігоря 944 р. вона різнилася залежно від статі та віку полоненого.²

В. В. Сокольський відзначає важливість скасування берегового права, у чому виявився, як він вважає, сприятливий вплив цивілізованої Візантії на своїх сусідів. «Руські переможці не тільки відмовляються від того, що належить їм, за їх розумінням міжнародних відносин права грабувати беззахисних, потерпілих від бурі морехідців, але й приймають на себе важливе і досить важке зобов'язання охороняти їх під час подорожі, що продовжується».³

Вчений вважає, що в договорі Ігоря міститься важливе положення міжнародного права щодо наступальних та оборонних союзів. Візантіїці зобов'язуються допомагати русичам у їх війнах у Корсунській області, а князь київський, відповідно, захищати Корсунь від набігів чорних болгар. Інше важливе положення – щодо взаємної видачі злочинців.⁴

Автор розмірковує про державний лад тодішньої Русі, але відзначає, що все будеться на припущеннях. У договорі 911 р. Олег називається главою роду руського і князів, що сидять у містах. Доповідач припускає, що це були дружинники Рюрика, між якими він розділив волості і які мали прав більше, ніж просто намісники. Крім того, частина областей Русі ще не була підкорена, платила лише данину і управлялася власними князями. Те, що вони разом з Ігорем домовляються з візантіїцями, зауважує Сокольський, говорить про їх певну самостійність.⁵ Щодо станів давньоруського сус-

---

¹ Сокольський В. В. О договорах русских с греками. С. 9.

² Сокольський В. В. Вказана праця. С. 11.

³ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 12.

⁴ Там само.

⁵ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 13.

пільства, то в договорі Олега згадуються великі бояри, якими могли бути знатні дружинники і В. В. Сокольський вважав, що слово «боярин» («болярин») походить від слова «большой».¹ Стосовно походження терміна *бояри* висловлюються різні думки. Одні дослідники виводять його від старослов'янського «*бой*» (воїн) або «*болій*» (великий), інші – від тюркського «*бояр*» (вельможа, багатий муж), ще інші – від староісландського *boaseten* (знатна людина).

Є точка зору, що це термін дунайсько-булгарського походження.² Зокрема, в Енциклопедії історії України М. Ф. Котляр вважає, що цей термін має тюркське походження.³ Як нам здається, у даному випадку думка В. В. Сокольського має право на існування. Крім бояр, у тексті договору згадуються також гості та інше вільне населення, об'єднане терміном «люди». Невільний стан, як констатує вчений, розподілявся на військовополонених та власне рабів – челядь.⁴

На Русі існувала груба система формальних доказів. Якщо були у наявності певні умови, які вимагав закон, то злочин вважався закінченим. Візантійці не могли задовольнятися такою системою доказів, тому у спірних випадках позивач повинен підтвердити свою скаргу присягою. Лише тоді все, що він говорив, вважалось правдою.⁵

Цивільне право в договорах – це переважно спадкове право. І. Д. Беляєв бачив у договорах початок «чисто руського закону про спадок», вважав, що він «співчуває руському юридичному погляду і багато в чому суттєво не погоджується з законодавствами гер-

---

¹ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 14.

² Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. М.: Русский язык, 1993. Т. 1. С. 106.

³ Котляр М. Ф. Бояри. *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін... К.: Наук. думка, 2003. С. 362.

⁴ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 15.

⁵ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 16.

манськими...»¹ Близьку до нього позицію займав О. Б. Лакиєр (1848 р.).² Іншої думки притримувався В. М. Нікольський, який підкреслював, що «у час, що розглядається, ні у русів, ні в слов'ян спадкового права у тому вигляді, якому припускає п. Беляєв, бути не могло і не було».³

В. В. Сокольський суть положень, що стосувалися спадкового права в договорах, викладав наступним чином: 1) Візантіїці відмовляються від усіх спадкових прав русичів, які у них служать, на яких вони могли дивитися як на своїх тимчасових підданих і не лише дозволяють вивозити це майно за кордон, але й не застерігають собі ніякої частини, що було звичним у ті часи і що у Західній Європі не було аж до поточного для автора (XIX) ст. 2) Правило переваги спадкування за заповітом перед спадкуванням за законом існувало вже тоді. 3) У випадку, коли заповіту не знаходили, то відкривалося спадкування за законом і спочатку його мали отримувати свої, а потім т.зв. «малі ближачки». Під «своїми» розумілися, очевидно, діти та усі низхідні за римським правом або ті родичі, що жили разом, нероздільно, «одним домом». Отже – робить висновок вчений, – стосовно «своїх» спадку могло і не бути, оскільки усе, чим володів один член, належало і усій сім'ї.⁴

Дещо інший підхід виявляв М. Ф. Владимирський-Буданов. Походження норм спадкового права М. Ф. Владимирський-Буданов пояснював впливом варягів, які змусили слов'ян вступити у військові зіткнення з сусідніми державами, що «збурило колишній спокійний рівень звичаєвого права двояким чином:

---

¹ Беляев И. Д. О наследстве без завещания, по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. С. 8, 19.

² Лакиер А. Б. О вотчинах и поместьях СПб.: В тип. Книжного магазина И. Крашенинникова, 1848. С. 156.

³ Никольский В. О началах наследования в древнейшем русском праве. С. 219.

⁴ Сокольский В. В. Вказана праця. С. 17.

посилило різноманітність в розумінні юридичних норм і змусило узгодити свої вітчизняні норми з чужоземними. Звідси виникли перші прийоми законодавства: договори з іноземцями і рецепція норм іноземних законів.¹ К. О. Неволін порядок спадкування пов'язував з порядком дій месників за Руською Правдою².

На це В. В. Сокольський відповідає так: 1) що вказана статтею 1 Руської Правди зовсім не визначає порядок месників. Хто мстив першим, хто другим – до цього державі було байдуже – зазначає вчений. 2) що ніяк не можна визначити, коли почали діяти норми Просторової Правди про спадок, так як вони належало до звичаєвого права і що на них слід звертати більшу увагу, ніж на Устав Св. Володимира. Таким чином, вірогідність гіпотези Неволіна нічим не доводиться³.

А. Г. Станіславський писав: «Вдумуючись у зміст цих статей, ми переконалися, що учасники договору мали на увазі всебічне забезпечення права власності і намагалися захистити цього не лише від викрадення таємного і явного, але також від фальшивки і омані і навіть від випадкових нещасть»⁴. Перш за все, на його думку, ці статті прагнули убезпечити учасників договору від крадіжки. Вчений вважав, що «цей вид порушення майнових відносин зустрічався частіше інших, а суворість стосовно порушника примушує думати, що

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 89.

² Неволин К. История российских гражданских законов. СПб: Типография Императорской Академии Наук, 1851. Т. 3. С. 294–295.

³ Сокольский В. В. О договорах русских с греками (пробная лекция, читанная в Университете св. Владимира для получения звания приват-доцента кандидатом Сокольским). Университетские известия. 1870. №1. Январь. С. 18.

⁴ Станіславський А. Исследование о начале имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства. Казань: Издательство книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. С. 4.

крадіжка вважалася тоді злочином, який майже дорівнював убивству».¹

Так само, як В. В. Сокольський та А. В. Лонгінов, О. С. Мулюкін відзначав незначний вплив русько-візантійських договорів на становлення руського права.² Бувало, що русичі намагалися щось вкрасти у ромеїв і, навпаки, ромеї здійснювали крадіжку у русичів. Якщо злодій чинив опір, його можна було убити, якщо ж він здавався добровільно, то він повертав вкрадене і платив в якості штрафу його ціну. Русичі взагалі дуже трепетно відносилися до майна, правда, якщо воно належало ім. Укладаючи договори з ромеями, вони завжди обумовлювали долю майна, що залишилося після раптової смерті купця або найманця в Константинополі. І незмінно ромеї обіцяли відправити це майно до Русі родичам померлого з першим же караваном, що повертатиметься туди. Не меншу скрупульозність русичі проявляли і у разі, якщо деякий боржник намагався сховатися в землі ромеїв, уникнувши, тим самим, розплати з кредиторами в Києві. Візантійська сторона була зобов'язана схопити лиходія і відправити його додому. Втім, те ж саме обіцяли зробити і русичі з боржником-ромеем. Особливо уважно русичі стежили за долею рабів, привезених у Візантію для продажу, що втекли від них, . Вкрадений у русичів раб, так само як і той, що втік від них, мав бути повернений власникові. Якщо повернути його не було можливим, візантійська сторона зобов'язувалася погасити його вартість за державний рахунок (віддати русичам два шматки шовку). У свою чергу, якщо місцевий раб втікав до русичів, прихопивши що-небудь з майна свого хазяїна, русичі повинні були повернути його з усім викраденим і заплатити штраф – два золотих.³

---

¹ Там само.

² Мулюкин А. С. К вопросу о договорах русских с греками. *Журнал Министерства юстиции*. 1906. № 7. Сентябрь. С. 92–104.

³ Мулюкин А. С. Вказана праця. С. 96–98.

У договорах є ще положення, яке стосується цивільного права, а саме отримання майна дружиною після розривання шлюбу. Це видно з положення договору, що коли вбивця втече, то його майно забирають його родичі, але це не обмежує право його дружини на свою частку майна. Й. Еверс думав, що це робилося під впливом візантіїців, які бажали попередити події таким чином, щоб родичі вбитого не забрали частину майна (посагу) дружини для задоволення претензій потерпілого, що могло трапитися у русичів. Помилка Й. Еверса тут полягає в його твердженні, що жінка на Русі вважалась особою, яка не має майнових прав, тоді як з Руської Правди відомо, що майно жінки зовсім не зливалось з майном чоловіка.¹

Основа кримінального права договорів – чисто національна, руська – вважав В. В. Сокольський. Об'єктивний погляд на злочин слугує наріжним каменем цієї системи на протилежність греко-римській – суб'єктивній. Злочин розглядався як шкода, нанесена окремій особі, а не як порушення вищого закону справедливості та непокірність державним приписам верховної державної влади. Вплив греко-римського права виявився лише в частковостях, на поняттях про окремі злочини, не змінюючи загальних засад слов'яно-руського розуміння злочину та покарання. З цією точкою зору солідаризується М. Ф. Владимирський-Буданов, який зауважує, що це підтверджується «кримінальними постановами договорів».²

В. В. Сокольський висловлює припущення, що деякі положення Ігорових договорів відмінюють положення Олегових, зокрема, ті, що мають своє коріння в греко-римському праві та замінені новими, так як застосування греко-римського права виявилось на практиці незручним, оскільки його засади ніяк не прививалися до слов'яно-руських понять. У договорах класи-

---

¹ Сокольский В. В. О договорах русских с греками. С. 18.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 317.

фікація злочинів така ж, як і в Руській Правді. Спочатку мова йде про злочини проти життя, потім – проти здоров'я, насамкінець – проти майнових прав. Стосовно злочинів проти життя – убивства ми зустрічаємо повне панування системи помсти.

За договором Олега вбивця повинен померти на місці злочину, за Ігоровим – віддаватися до рук родичів убитого, тобто піддається кровній помсті, згідно з руським правом.¹ Але піддається кровній помсті лише вбивця, на родичів це не поширюється, що відповідало поглядам візантійців. На Русі ж таке явище було поширеним – констатує дослідник, нагадуючи як приклад, помсту Ольги за вбитого чоловіка Ігоря. Протилежної думки притримується І. Д. Беляєв (маються на увазі його статті надруковані у «Временнике Императорского Московского общества истории и древностей российских» за 1852 р.) Він не бачить тут поступки грекам, а вважає цю статтю цілком руською, оскільки у Давній Русі та й в інших слов'янських землях лише вбивця піддавався переслідуванню. При цьому він посилається на Руську Правду, вказуючи, що у ній нічого не постановлено щодо помсти родичам убитого.

На це В. В. Сокольський зауважив: 1) Крім слов'янських засад, на давньоруське право впливали також германські та норманські елементи. За давньогерманським правом помста майже постійно поширювалася й на родичів убивці. Крім того, поширення помсти на родичів підтверджується літописом, про що вже говорилося. 2) Посилання на Руську Правду нічого не доводить, оскільки положення про кровну помсту належить до пізнішого періоду, коли її дія почала обмежуватися. До того ж Руська Правда говорить тільки про месників, не згадуючи про осіб, на яких поширюється помста.² Несправедливою є також думка про те, що розплата позбавленням життям за позбавлення же життя не є притаманною візантійському праву. Дослі-

---

¹ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 19.

² Сокольський В. В. Вказана праця. С. 20.

дник наводить цитати з візантійських законів, які підтверджують його думку.¹

Хто ж були месники? Близькі убитого – як визначається договорами, – це не тільки родичі, а й дружинники, що підтверджується літописом. Таким чином коло близьких за договором ширше за коло месників, указаних в Руській Правді. У злочинах проти здоров'я та честі також видно поступку візантійцям. У Стародавній Русі поряд з викупом стосовно цих злочинів існувало й право помсти. У договорах – лише викуп.² Слов'янський викуп майже ніколи не визначався законом, а залежав від згоди сторін. Злочини проти прав майнових, про які мова йде в договорах – це розбій, крадіжка та вимагання. У договорі Олега вказувалося, що пійманого на місці крадіжки злодія дозволялося вбити. Коли ж він добровільно здавався, то повинен був повернути вкрадене та заплатити штраф.³ Олегів договір не визначав розмір штрафу, а залишав це на розсуд власника вкраденої речі.⁴

Договір Олега відрізняє насильницьке заволодіння чужим майном шляхом фізичного примусу від такого ж заволодіння шляхом психологічного примусу (хоча, звичайно, у той час таких термінів ще не було). Це взято з римсько-візантійського права, оскільки в пам'ятниках давньоруського права не зустрічається.

В. В. Сокольський дискутував з А. Г. Станіславським, який вважав, що у пункті договору мова йде про випадок, коли злочинець, увірвавшись до будинку, шляхом тортур випитує про місцезнаходження цінних речей. В. В. Сокольський пояснює, що у даному випадку мова йде не про відбирання речей шляхом тортур, а за допомогою погроз їх застосування.⁵

---

¹ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 21.

² Сокольський В. В. Вказана праця. С. 22

³ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 23

⁴ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 24.

⁵ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 27.

Договір Ігоря відрізняє замах на грабіж від його здійснення, але не розрізняє фізичного та психічного примусу. Переслідування за психічний примус виявилося неможливим до практичного застосування і тому було відмінено.¹

Візантіїці вплинули на погляди русичів стосовно міжнародного права, так як внесли до нього до цього невідомий останнім елемент — поняття міжнародних зобов'язань. На цивільне та кримінальне право, а також на судочинство вони так істотно вплинути не могли, оскільки русичі не хотіли відмовлятися від своїх традицій у цій сфері.²

Таким чином, як вважає В. В. Сокольський, в цих договорах були елементи міжнародного, кримінального, процесуального та цивільного права (звичайно, у їхньому тогочасному стані). М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що загальне значення кримінальних постанов договорів з греками для історії руського кримінального права полягає в тому, що ними визначається початковий момент розвитку цього права: якщо право народу такого первісного, які були руси X ст., легко могло бути узгоджене з правом народу такої давньої цивілізації, якими були візантіїці, то очевидно, що основні кримінальні поняття тотожні у людей всяких ступенів розвитку. І «дитячі народи» визнають, що вбивати, наносити побої, красти не дозволено. Кримінальне право (як і всяке інше) виходить із загальних законів фізичної і психічної природи людини, а не з штучних заборон законом тих або інших діянь. Воно не є явище пізнішої цивілізації, яке настало услід за падінням інституту помсти; навпаки, воно зароджується разом з самим суспільством: рукою месника діє (ще не ясно усвідомлене) почуття права.³ Тут бачимо чітке слідування вченим положенням природно-правових доктрин.

---

¹ Сокольський В. В. Вказана праця. С. 28.

² Сокольський В. В. Вказана праця. С. 29.

³ Владимирський-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 320.

Досить високу оцінку загальному правовому значенню міжнародних договорів Русі надавав М. Л. Дювернуа. Він писав: «Для історії утворення права договори князів з греками мають те значення, що в них вперше твердо і письмово були встановлені норми, за якими повинен був здійснюватися суд. Таке явище могло слугувати прецедентом для інших подібних явищ у середині держави, що тільки складалася... Відносини з народом вищої цивілізації справили свій перший благотворний вплив».¹ Протилежну думку висловлював П. П. Цитович, який стверджував, що «як прецедент для письмового формулювання права всередині Русі договори навряд чи могли мали яке-небудь значення; для цього вони знаходилися занадто далеко від загального ходу руського юридичного розвитку».² Як нам здається, позиція М. Л. Дювернуа є більш аргументованою і близькою до істини. Він, на нашу думку, вірно показав вплив цих договорів на розвиток правової думки в тогочасній Русі.

Таким чином, вчені університетів на теренах України розглянули та дослідили цілу низку питань, пов'язаних з міжнародними договорами Русі X–XI ст. У результаті гострої дискусії точка зору А. Шлецера та М. Т. Каченовського щодо недостовірності цих договорів не була підтримана. Уже до кінця XIX ст. почала домінувати думка про автентичність цих документів.

Ще одним важливим дискусійним питанням був вплив візантійського права на руське, його рецепція. Більшість вчених визнавали вищий рівень права Візантійської імперії, але констатували незначний його вплив на право Русі, особливо у сфері кримінального права. Компромісною та достатньо обґрунтованою вважалася думка про взаємовплив та взаємоадаптацію права кожної з держав.

---

¹ Дювернуа М. Л. Источники права и суд в древней России. С. 31.

² Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. С. 22.

Основна увага в дослідженнях (при цьому слід відзначити, що спеціальних досліджень було мало, проте більшість праць, присвячених праву Київської Русі обов'язково аналізувала і сутність русько-візантійських договорів) приділялася спадковому праву, хоча частина вчених вважала, що про таке поняття стосовно вказаного періоду говорити важко. Розроблялися питання щодо спадкування за заповітом та законом, розглядалися причини та передумови такої уваги в договорах до проблем спадкування.

Вчені вважали – і характерним прикладом тут є точка зору В. В. Сокольського, що та частина договорів, де мова йде про кримінальне право, базується на руському праві.

Дослідники також дійшли висновку, що у договорах безумовно присутні елементи міжнародного права, до цього часу невідомі русичам, а саме – поняття міжнародних зобов'язань.

У цілому більшість вчених позитивно оцінювали значення цих договорів для розвитку різних галузей права Київської Русі.

РОЗДІЛ 7

АНАЛІЗ СУДОУСТРОЮ КИЇВСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Розглядаючи питання про виникнення судових органів на Русі, вчені – історики держави і права, які працювали в університетах на теренах України у складі Російської імперії, відзначали, що передумови їх утворення почали створюватися ще у додержавний період. Численні племена, що населяли Східно-Європейську рівнину задовго до появи князівської династії Рюриковичів, мали свої чітко визначені правила соціальної поведінки і добре організовані громадські судові органи.

Влада київського князя, що поступово поширювалася на нові території, в основі своїй спиралася на місцеві звичаї, але в той же час прагнула доповнити наявну правову систему власними правовими нормами, що мали на меті закріпити і регламентувати новий громадський і державний устрій.

Спочатку члени родової громади не занадто відрізнялися один від одного у своїх інтересах і спрямуваннях. Спільність цих інтересів і схожість уявлень про належне і неприпустиме, про вірну і помилкову соціальну поведінку дозволяли обмежуватися простими правилами, що регламентували вчинки людей в колективі (традиція). Ці правила рідко оспорювалися, відповідно не було нужди в якомусь спеціальному механі-

змі, покликаному забезпечувати їх дотримання, тобто в державі.¹

У таких суспільствах повністю реалізовувалися усі основні потреби їх членів і здійснювалося відтворення самого суспільства, оскільки існування окремих індивідуумів поза соціумом було неможливо. Цими ж причинами було обумовлено внутрішню єдність, солідарність членів роду, незважаючи на періодичні протиріччя, що виникали час від часу, конфлікти і ворожнечу. Охорона суспільно значимих інтересів в таких суспільствах ставала метою усього колективу, умовою його існування і подальшого розвитку.

Відповідаючи на питання, як же відбувалося в подібних соціумах впорядкування, регулювання суспільних стосунків, вчені підкреслювали, що усе це було прерогативою громадської влади (наприклад, ради старійшин), яка представляла це суспільство в зовнішніх і внутрішніх конфліктах. Така влада мала монополію на фізичний примус членів суспільства в випадку необхідності, але не мала для його реалізації спеціальних органів.

Владні рішення реалізовувалися або усім суспільством, або його уповноваженими представниками. При цьому усі соціально значимі зразки поведінки поступово закріплювалися і перетворювалися на звичаї, обов'язкові для усіх.

А. В. Поляков підкреслює, «що звичаї, визначаючи права і обов'язки як публічної влади, так і самих членів суспільства, були примітивними нормами первісного (додержавного) права. Такі первинні форми організації людського суспільства, ґрунтовані на владному, загальнообов'язковому і легітимному нормативно-правовому регулюванні поведінки членів суспільства, були політичними утвореннями, але не були ще державами».²

---

¹ Головатенко А. История России: спорные проблемы. 2-е изд., испр. и доп. М.: Школа-пресс, 1994. С. 12.

² Поляков А. В. Правогенез. *Правоведение*. 2001. № 5. С. 22.

З проблемами злочину і покарання найбезпосереднішим чином були пов'язані питання організації суду і самої судової процедури. Слід зазначити, що для періоду, який вивчається, характерна тісна взаємодія матеріального і процесуального права, слабка юридико-технічна розмежованість одного від іншого. Тим більше, матеріальні й процесуальні норми не були структурно відділені. Східні слов'яни ще в додержавну епоху мали можливість досить ефективно захищати і відновлювати свої порушені права. В умовах існування кровно-споріднених стосунків, коли кожен родич знаходився під захистом родового колективу, необхідності в існуванні суду, як особливого інституту, не було. Суспільство користувалося традиційними правилами розплати і покарання за різні дії, що завдають збитку життя, здоров'ю, честі і майну як окремої людини, так і суспільства.

Уся система стосунків в таких суспільствах будувалася на взаємній довірі і повному контролі колективу над особою. У таких умовах неможливим було подання необгрунтованої скарги. Скривджений (позивач) користувався повною довірою у родового колективу, оскільки усе його життя проходило на очах у родичів, а його скарга була безперечною і практично єдиною основою для розгляду, особливо якщо претензії потерпілого супроводжувалися очевидними ознаками правопорушення. «Природним чином, — писав М. Ф. Владимирський-Буданов, — виникає судова влада громади, як обов'язок сусідів допомагати скривдженому (заклик про допомогу до сусідів — крик — є термін, яким позначається у деяких народів позовне прохання, — «Klage»».¹

Дослідники звертають увагу на роль народних зборів при вирішенні конфліктних питань між родами. Сплата викупу за вбивство припускала наявність певної домовленості між родами про можливість замі-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор русского права. С. 630.

ни кровної помсти матеріальною компенсацією. Публій (Гай) Корнелій Тацит, наприклад, вказував, що розмір викупу у давніх германців у разі попередньої домовленості зацікавлених сторін визначався народними зборами. Тобто народні збори виступали посередником і гарантом виконання умов угоди. Причому частина встановленого викупу сплачувалася на користь вождя або усього племені. Таким чином, як підкреслюється в існуючій історіографії, найважливішою умовою обмеження або повної заміни кровної помсти була наявність інституту посередництва, оскільки без нього неможливим було мирне вирішення міжродових конфліктів.

З часом практика застосування інституту посередництва виробила певні правила (норми), до яких слід відносити: вибір посередників з найшанованіших представників конфліктуючих родів, що добре знали звичаї; встановлення рівності конфліктуючих сторін або переваг тієї сторони, що постраждала; визначення термінів розгляду, форми компенсації і так далі. Усе це говорить про поступове формування процесуальних норм, які спочатку були закріплені звичаєм, а потім знайшли своє застосування в праві Київської Русі.

Руйнування кровно-споріднених зв'язків і заміна їх на принципово інші, що формуються у рамках сусідської громади, яка включала крім родичів і деяке число «чужаків» — представників інших племен, призводило до зародження особистої самостійності громадянців. Разом з патріархальними способами вирішення конфліктів, з'являється нова форма — самосуд. Подібна форма вирішення конфліктів між окремими членами староруського суспільства достатньо довго залишатиметься приватною справою потерпілої сторони. Про це вже згадувалося в іншому розділі, але ми вважаємо доречним тут знову повернутися до даного питання, розглянувши його дещо з іншого боку, а саме в рамках процесу формування судової функції громади.

Поступово самосуд закріплюється звичаєм, а загальним його виразом стане приватна помста. Причому

му звичай допускав застосування приватної сили не лише для відновлення порушеного права, відшкодування завданого збитку, але і для помсти за образу, тобто віддання злом за зло. Приватна помста стане настільки поширеним звичаєм, що навіть знайде своє відображення в перших нормативно-правових актах Київської держави.¹ В історіографії того часу висловлювалося припущення, що перехідною формою до інституту самосуду був самозахист (факти застосування якого знаходимо в уже згаданих договорах Русі з Візантією).²

У літописах збереглися свідчення про досить цікаву і судячи з усього поширену в XI – XVI ст. практику – спалювання єретиків городянами, не лише без якої-небудь санкції державної влади, але навіть всупереч забороні православної церкви. Знаменитий проповідник XIII ст. Серапіон Володимирський з докором і гіркою звертався до пастви: «а еже еще поганского обычая держитесь волхованию веруете и пожигаєте огнем невинныя человеки и наводите на весь мир и град убийство».³

Державних страт єретиків в Київській Русі не існувало. Отже, йдеться про явний приклад самозахисту – традицію народних розправ з волхвами, ґрунтовану на язичницьких уявленнях про їх здатність втручатися в аграрний цикл і тим самим викликати голод серед населення.

Елементи самосуду можна углядіти і в «потоці і пограбуванні» Руської Правди, коли кривдник разом з усім майном і сім'єю передавався потерпілому. Джерела нічого не говорять про те, наскільки великою була влада месника над переданим в його розпорядження злочинцем. Можна лише припустити, що влада ця бу-

---

¹ Договір Русі с Візантією 911г. (Ст. 4). *Памятники русского права*. В. 1.: Памятники права Киевского государства. М., 1952. С. 7; Русская Правда. Краткая редакция (Ст. 1). С. 47; Русская Правда. Пространная редакция (Ст. 1). С. 64.

² Договір Русі с Візантією 911 г. (Ст. 6). С. 7.

³ Цит за: Мильков В. В. Осмысление истории в Древней Руси. СПб.: Алетейя, 2000. 2-е изд. С. 323.

ла досить велика. Потерпілий міг перетворити свого кривдника на раба до кінця життя, убити, застосувати до нього тілесні покарання, але міг з часом і пробачити його. М. Л. Дювернуа вважав, що існували деякі норми звичаєвого права, що обмежували свавілля потерпілого, а також певний термін, впродовж якого злочинець повинен був залишатися в рабському стані, – «до скупа» або до відробітку певної суми, що служила відшкодуванням збитку потерпілій стороні.

Зі зміцненням державної влади пов'язане поступове витіснення з громадського життя самосуду і особливо кровної помсти. Перехідною стадією до цього можна вважати легалізацію помсти в законодавчих актах, де встановлювалося коло осіб, якому дозволялося її застосовувати, і пропонувалася заміна помсти грошовим викупом. М. Л. Дювернуа висловлював припущення, що якщо винуватий не мав можливості заплатити встановлену суму штрафу на користь потерпілого і князя, то повинен був її відпрацювати.¹

Видача злочинця потерпілій стороні явно свідчить про припинення дії самосуду, оскільки вона здійснювалася за судовим вироком. Інший інститут, в якому, на думку цитованого вище автора, можна углядіти елементи самосуду, це так звані безсудні грамоти. Вони видавалися судовими органами позивачеві у тому випадку, якщо відповідач не з'являвся на суд. Безсудні грамоти надавали позивачеві право не лише затримати відповідача і представити його до суду, але і відібрати у відповідача спірну річ або майно без суду. Іноді у безсудних грамотах писали: вільно його, тобто відповідача, бити і грабувати, тільки самого не убити і будинок не розорити. У всякому випадку, винуватий міг бути затриманий, де б він не знаходився, і ніяке начальство не повинне було йому допомагати².

---

¹ Дювернуа Н. Источники права и суд в древней России. С. 4.

² Там само.

Безумовно, слід погодитися з думкою М. Л. Дювернуа про те, що впродовж усієї епохи панування звичаєвого права найбільш поширеними формами суду була форма суду третейського й інші споріднені їй форми договірною вирішення суперечок.¹

Отже, на думку дослідників дореволюційного періоду в додержавний період і на ранній стадії розвитку державності східні слов'яни не знали іншого права, окрім звичаєвого, в арсеналі засобів захисту від правопорушень якого були: громадські інститути, самозахист, самосуд, кровна помста і договірною форма вирішення конфліктів – вибір третього, тобто незалежної й незацікавленої сторони.

У епоху Київської Русі, коли давньоруське право знаходилось лише в початковій стадії свого розвитку і продовжували діяти норми звичаєвого права, зберігалися значні судові повноваження громади. Відновити повний об'єм її судової влади по староруським правовим пам'ятникам, що збереглися, досить складно.

К. Троцина (1851 рік), характеризуючи провідну, на його думку, тенденцію в розвитку судоустрою на Русі, писав: «...В розвитку з боку форми полягає вся історія наших судових установ, вони існують і розвиваються внаслідок необхідності відповідати внутрішньому життю народу у тому його вигляді, в якому воно уявляється, тільки лише з початком нової історії судоустроїв набуває більш державного вигляду».²

У давню епоху органи судової влади могли бути або приватними або державними. Приватна влада означала, що право відновлювати порушене право знаходиться в руках приватної особи, глави сім'ї або роду, пана і землевласника. Приватний спосіб відновлення порушеного права руками потерпілого або позивача, тобто помста в точному сенсі (самоправство), в історичну епоху не існувала: вона входила в різні ком-

---

¹ Дювернуа Н. Вказана праця. С. 20.

² Троцина К. История судебных учреждений в России. СПб.: В Тип. Э. Веймара, 1851. С. 1.

бінації з родовою, громадською і державною судовою владою. Судова влада глави сім'ї або роду природно переходить у владу судити «челядь», тобто рабів та ізгоїв.

У епоху Руської Правди громада обговорювала кримінальні позови. Представники її, «добрі люди», вирішували позови, що виникали з договорів; вони ж і виборні чиновники громади (соцькі і старости) брали участь в князівському суді. Прагнення вирішувати спори між громадами шляхом судового процесу, а не війни, викликає необхідність державних органів судової влади.

М. Л. Дювернуа вказував на публічний характер суду, відзначаючи, що «читаючи Руську Правду не можна собі уявити жодного юридичного акта, який би здійснювався інакше, ніж в присутності багатьох осіб, людей, як їх частіше всього називає пам'ятник».¹ Він також констатував, що «в Руській Правді на кожному кроці ми завжди бачимо пересувний органів суду. Ця рухливість обумовлювалася потребою старовинного суду мати на очах предмет спору, особу».² Йому ж належить спостереження про те, що у той час ні територія підсудності, ні ступінь влади суддів не визначалися точно. По ідеї лише князь був справжнім суддею. Усіляка інша влада брала від нього свою силу.³

Великою підмогою в розумінні багатьох інститутів староруського права, як вважали вчені вказаного періоду, може стати вивчення литовського законодавства, в якому до XV ст. залишалися підходи і норми, сучасні Руській Правді. Тим більше що до складу Великого князівства Литовського в XIII ст. увійшла основна частина українських земель. Слід зазначити не лише близький зміст пам'ятників руського і литовсь-

---

¹ Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 167.

² Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 168.

³ Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 169.

кого права, але і безумовну схожість багатьох правових норм.¹

На думку Ф. І. Леонтовича, Руська Правда достатньо ясно відрізняє суд княжий від суду громади. Вона «дуже часто говорить про судову владу князя», протиставляючи його суд «іншим судам».² Розглянемо, наскільки ця думка вченого корелюється з Руською Правдою. Цілком імовірно, що в ст. 15 Короткої редакції Руської Правди під терміном «ізвод» згадується саме громадський суд.³ Проте, ґрунтуючись виключно на тексті Правди, важко визначити суть цього інституту.

Статті 32 і 34 Просторової редакції свідчать, що до суду громади зверталися за допомогою «заклику» на торгу у випадках втечі челядина або пропажі речі. На громадський суд вказують статті про представленні боржника «на торг», о «выводе послухов на торг»⁴ і про «изводе предъ 12 человеки», у випадку, коли боржник відмовлявся сплатити.⁵ Крім того, в нашому розпорядженні є декілька згадок про «звід» в місті, по землях і кунах; про «гоніння сліду» з чужими людьми і «послухів» і про розшук «тата» по верві.

Є можливість простежити поступовий розвиток староруського суду. Так в прадавній частині Руської Правди – в Правді Ярослава у чотирьох статтях є відомості про участь в суді представників громади. Князівський суд не згадується взагалі. Зате досить чітко простежується певна рівноправність і взаємодія між

---

¹ Дворпиченко А. Ю. Уголовное право Западнорусских земель и Судебник 1497 г. *Судебник Ивана III. Становление самодержавного государства на Руси* / под ред. И. Я. Фроянова. СПб., 2004. С. 120.

² Леонтович Ф. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной необходимости включить литовское законодательство в круг истории русского права. *Киевские университетские известия*. 1865. №2. С. 7.

³ Русская Правда. Краткая редакция. С. 47.

⁴ Русская Правда. Пространная редакция (Ст. 47, 55). С. 67, 68.

⁵ Русская Правда Краткая редакция. (Ст. 15). С. 7.

князівським правосуддям і громадськими правовими інститутами в Правді Ярославичів. Саме у ній уперше згадується «княж двір» в якості місця судового розгляду і перераховуються судові чиновники. У тексті Просторової Правди князівський суд з'являється вже в якості домінуючої судової установи.

Самі терміни «суд» і «тяжа» в сенсі судового розгляду уперше вживається в Уставі князя Володимира Святославовича. На думку Я. М. Шапова, поява цього нормативного акта, що стосується правового положення церкви і встановлює юрисдикцію церковних судів, можна віднести до початку XI ст.¹ Після прийняття християнства в якості державної релігії, Київська Русь повинна була збудувати відповідну систему стосунків між світською і церковною владою. Князівські церковні устави і статутні грамоти, самими ранніми з яких вважаються Устави князів Володимира і Ярослава (XI – XII ст.), визначили місце Руської православної церкви в системі державного управління.

У вітчизняній історико-юридичній науці існують значні розходження відносно «извода пред 12 человека». Й. Еверс і М. М. Карамзін вважали, що в джерелі йдеться про присяжних, які, на думку останнього, «розбирали справу по совісті, залишаючи судді визначити покарання і пеню».² М. І. Ланге бачив в цьому певний спосіб доказування, один з видів очної ставки перед 12 свідками.³ М. О. Максимейко категорично заперечував можливість бачити в цьому інституті «компетентний суд, до якого потрібно звертатися за вирішенням спору»⁴. Я. М. Шапов вважав цих 12 чоловіків «сві-

---

¹ Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси X–XIII вв. М.: Наука, 1972. С. 293.

² Карамзин Н. М. История государства Российского. 5-е изд. Т. II. СПб.: Издание И. Эйнерлинга, 1842. С. 37.

³ Ланге Н. Исследование об уголовном праве русской Правды. *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*. Кн. 1–3, 5, 6. СПб., 1859–1860. С. 177.

⁴ Максимейко Н. А. Опыт критического исследования Русской Правды. Вып. 1. Харьков, 1914. С. 32.

дками доброї слави – послухами».¹ На думку І. Грицка, «извод пред 12 человека» є поголовним обшуком в кримінальному процесі про татьбу.² В якості особливої судової установи 12 чоловіків розглядали лише В. М. Татищев,³ П. М. Мрочек-Дроздовский і М. Ф. Владимирський-Буданов.

П. М. Мрочек-Дроздовский вважав, що 12 чоловіків Руської Правди це і є судді, можливо земляки сторін, оскільки вони самостійно вирішують тяжбу. Таким чином, вираз «звестися ... истцу перед судьями» означає, на думку дослідника, «довести їм правду», а «ізвод» слід розглядати в якості «загального поняття доказу».⁴

М. В. Владимирський-Буданов проводить аналогію з текстом Еклоги Лева і Костянтина і бачить в 12 мужах комісію з 12 послухів – свідків угоди, які мали також повноваження бути суддями відносно цієї угоди. Подібна ситуація за текстом Еклоги була можлива не лише за цивільними, але і кримінальними позовами.⁵

Думку цих учених не просто розділяє, а фактично підтверджує на основі термінологічного аналізу старо-

---

¹ Российское законодательство X–XX вв. Т. 1.: Законодательство Древней Руси / отв. ред. чл. -кор. АН СССР В. Л. Янин; коммент. Я. Н. Шапова. М.: Юридическая литература, 1984. С. 56, 57.

² Грыцко И. Участие общины в суде по Русской Правде. *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*. Кн. 5. СПб., 1860–1861. С. 107.

³ Татищев В. Н. Русская Правда / В. Н. Татищев; предисвещение и примечания В. Н. Татищева / *Продолжение Древней Российской Вивлиофики*. Т. 1. СПб.: При Имп. Академии Наук, 1786. С. 28

⁴ Мрочек-Дроздовский П. Материалы для словаря правовых и бытовых древностей по Русской Правде. *Чтения Общества истории и древностей российских*. Кн. III. М.: Синод. тип., 1917. С. 94.

⁵ Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. Изд. 5-е. Вып. 1. Киев, 1899. С. 28. Примеч. 19.

руських перекладів візантійських юридичних текстів Л. В. Мілов. У тексті 123-ої новели параграфу 21 Єфремовської Кормчої він побачив пряму аналогію ст.15 Прадавньої Правди. «Як видно з тексту цієї новели, – пише вчений, – при виникненні яких-небудь обвинувачень до духовних осіб, передусім притягується до розгляду єпископ, бо він (повинен) розбирати тяжби між ними. У разі, якщо ті, що судяться, нічого не говорять по суті справи, то князь (місцевий) передає справу «въ изведение», що у даному контексті може розумітися як розслідування, причому ведуть його судді. Якщо після закінчення певного терміну справа не зрушилася з місця, тяжбу розглядає сам князь і, у випадку правоти позиції суду, передає тих, що судяться «изведению», тобто дізнанню». Із приводу того, як повинно було проходити дізнання, в тексті цієї новели нічого не говориться. Досить повне смислове тлумачення поняття «изведення» історик знайшов в параграфі 27 цієї же 123 новели. У перекладі Л. В. Мілова це звучить наступним чином: «Якщо обвинувачення вимагає пригадування або дізнання (пізнавання) провести про обвинувачення якої-небудь мзди на адресу мирської людини або клірика, або ченця, або черниці якогось-небудь монастиря, особливо жіночого, повеліваємо з належною повагою, без зневаги провести пригадування і пізнавання (дізнання)». «Отже, – з повною підставою вважає автор, – «изведення», – це дізнання, розслідування, і ведуть його не судді, а ізводники».¹ У староруському перекладі тексту візантійського зводу законів VIII ст. Еклоги дослідник знайшов термін, який дає уявлення про того, хто повинен вести це розслідування. Це «послухатаї», яким пропонувалося займатися дізнанням і слідством по справі, термін співзвучний послухам Руської Правди, що можливо мав подібні судово-слідчі функції.

---

¹ Мілов Л. В. Об «изводе пред 12 человека» Правды Ярослава. По следам ушедших эпох: статьи и заметки. М.: Наука, 2006. С. 9, 10, 13.

Звичайно ж, виходячи тільки з цих відомостей, не можна скласти яких-небудь певних уявлень про склад, функції і роль громадського суду в Київській Русі. Але якщо звернути увагу на спільнослов'янський характер цього інституту, то схожі риси громадського суду чехів і поляків дадуть можливість хоч би у загальних рисах відновити усі елементи, яких бракує у вітчизняних джерелах.

Так, з прадавніх часів місцем громадського суду у чехів був торг. Там збирались так звані «поротці» – судді, що робили суд по присязі – «роті». Причому вибирали цих суддів обидві сторони судової тяжби. Судді розбирали як цивільні позови, так і злочини. Починався судовий розгляд тільки за скаргою однієї з сторін. Питання про винуватість або невинуватість обвинувачуваного вирішувалося більшістю голосів.

Вирок «пороти» виконувався урядником, що був присутнім на суді. Ця судова установа зникає в Чехії тільки з введенням німецького права і поширенням урядових і власницьких судів. Крім того, торг у чехів був місцем «осад» – зібрань сусідів для проведення різних процесуальних дій: оголошення про злочин, що стався, виклику відповідача до суду і гоніння сліду.¹

Ф. І. Леонтович наполягає на тому, що чеські «торги» і «осади» мають загальний корінь з торгами і «конами» (кунами) Руської Правди, що склалися з «чужих людей» (сусідів, чоловіків і послухів). А розшук злочинця по верві здійснювався шляхом великих зібрань жителів цілої округи (верві). «У інших випадках, – відзначає вчений, – наприклад, по боргових позовах скликалися зібрання менше (з 12 чоловік або декількох послухів), яких можна порівняти з чеськими «поротниками». Для зводу або гоніння сліду засновувалися кони, що цілком нагадують чеські осади і збиралися для тих же цілей».²

---

¹ Там само. С. 25, 43, 45-49.

² Леонтович Ф. Н. Русская Правда и Литовский Статут. Киевские университетские известия. 1865. № 2. С. 20.

Значно більше фактів для реконструкції організації і діяльності громадського суду дає використання принципу «зворотного зв'язку» в процесі вивчення литовсько-руського законодавства. Так, актовий матеріал Великого князівства Литовського XIV–XVI ст. містить досить детальну інформацію про діяльність «судів копних». Ці установи, вважає Ф. І. Леонтович, можна з усіма підставами вважати прямими спадкоємицями громадських судів Древньої Русі.¹

Виходячи з тексту статей Прадавньої Правди, можемо зробити висновок, що громадський суд, окрім цивільних позовів, розбирав справи, пов'язані із злочинами проти особи і майна, в тих випадках, коли злочинець переховувався, і його доводилося шукати за допомогою усієї громади, або було потрібне серйозне розслідування обставин злочину на місці його здійснення. До цього суду міг удатися будь-який член громади (сільської або міської), який постраждав від невідомого злочинця. Виявити злочинця, змусити його зізнатися і понести покарання повинна була громада.

Таким чином, громада виконувала два види процесуальних функцій. До першого відносяться власне суд «добрих людей», що скликався для судового розгляду, винесення і виконання вироку, до другого – провадження необхідних слідчих дій.

Типовий випадок громадського судового розгляду, відбитий, в ст. 2 Короткої редакції Правди. Джерело малює наступну картину. Приходить на суд громади людина, побита до крові або в синцях і, не представляючи видоків, що підтверджують факт побиття, вимагає помсти. Але якщо не буде на нім видимих слідів побоїв, то він повинен привести свідка злочину (видока). Відсутність видока веде до припинення позову. Якщо ж потерпілий не може мстити за себе, то суд

---

¹ Лавровский Л. Я. Послание митрополита Климента Смолятича к Фоме пресвитеру Смоленскому как историко-литературный памятник XII в. Смоленск: Типо-лит. Зельдович, 1894. С. 78.

громади призначає і забезпечує виплату на його користь грошового штрафу за «образу».¹

До громадського суду найчастіше зверталися в тих випадках, коли злочинець переховувався, і його доводилось шукати усією громадою, або коли виникала необхідність в ґрунтовному розслідуванні злочину на місці його здійснення.

Суд громади в удільний період поступово стає структурною ланкою в системі князівських судових органів. Проте громада не лише продовжувала надавати допомогу позивачеві у пошуках злочинця, але і делегувала своїх представників на «суд загальний» в якості його обов'язкових і впливових учасників. Зберігся інститут «дикої вири» і право громади самої карати злочинців, не видаючи їх на князівський суд. Крім того широкого поширення набуло посередництво громади в примиренні сторін без судового розгляду.

У Руській Правді є тільки загальна назва осіб, втілених судовою владою, – «судді». До числа таких «суддів» слід зарахувати і представників громади – «добрих людей». Вони були суддями щодо факту злочину, вирішуючи питання – чи винуватий підсудний. Власне, судді визначали вид покарання і контролювали реалізацію судового рішення. В даному випадку можна провести певні паралелі між названою судовою системою і такою, що виникла значно пізніше – судом присяжних, що діє на схожих принципах.

Громадський суд Київської Русі, який складався з представників громади, «добрих людей», розглядав кримінальні позови і позови, що виникають з договорів.

М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що державні (земські) органи це, перш за все, князь. Його судова влада поширюється на усю землю і поза резиденцією здійснюється ним або особисто через проїж-

---

¹ Русская Правда. Краткая редакция (Ст. 2). С. 47.

джий суд або через постійних чиновників (посадників і тіунів), що діють постійно від імені князя.¹

З цим погоджувався і М. Л. Дювернуа, який писав, що «князь сам був органом суду. У волості судова влада не належала нікому крім князя».² Це підтверджують і літописи та інші джерела, де судова функція постійно приписується князівській владі, як основна і головна; починаючи з покликання князів – варягів. Увесь подальший період діяльності князів оцінюється переважно у міру належного відправлення ними суду.

Коли Всеволод Ярославич «застарів», то до людей «не стала доходити княжа правда», тобто він особисто не робив впливу на правосуддя. Володимир Мономах у своєму Повчанні наказує своїм нащадкам-князям щодня займатися особисто проведенням суду – «людей оправливати»;³ Руська Правда вказує на княжий суд: за позовом про татьбу («вести его на княж двор»), за позовом про побої і рани («если придет на княж двор»...), за позовом про образи закупу («явлено ходить к князю или судиям»), взагалі з кримінальних справ («или смерд умучат а без княжа слова»), про спадок. Але М. Ф. Владимирський-Буданов вірно зауважує, що «звідси, проте, не витікає, що цим виключається всяка судова влада віча, думи і громад. У своїй резиденції князь не міг особисто давати суд постійно, а тому делегував своє право тіуну, що діяв від його імені».⁴

М. І. Ланге відзначає, що в період створення Руської Правди «суду князя підлягали не лише жителі столиці, а кожен підданий його князівства, до якої б верві він не належав, якщо тільки бажав судитися у

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор русского права. С. 631.

² Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. С. 159.

³ Там само.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 631.

князя».¹ Тоді існувало, на його думку, дві інстанції суду – «суд місцевий – посадський і суд загальний – княжий».²

М. Л. Дювернуа так описує характер тодішнього правосуддя: «Старий час мав багато переваг перед новим. Тоді не було людей, для яких процеси складають насущний хліб. Суддя піклувався тільки про те, щоб примирити тих, що сперечаються. Контроль публічності спонукав кожного бути поступливим. Голос неупередженого третього вказував справедливу міру вимогам. До суду третіх зверталися не лише приватні особи, але також громади, монастирі, владні князі і вище дворянство. Вільними суддями бували в цю пору і приватні особи, бували і люди, наділені публічною владою суду».³ Йдучи за Р. фон Ієрінгом, М. Л. Дювернуа вважає безсумнівним, що «впродовж усієї епохи панування звичаєвого права, найбільш поширеною формою суду була форма третейська і інші споріднені їй форми договірною вирішення спорів».⁴

М. Л. Дювернуа вказував, у чому полягає зв'язок між княжим судом та третейським. Звичайно владу суду покликаних князів порівнюють з судом третейським. Він уважав, що «точка дотику з третейським суддею полягає в тому, що князь був обраним усією властю суддею. І це означає вільне підкорення його вироку. Такий же епітет додають звичайно до назви судді третейського».⁵ Вказуючи на одну із сторін влади князівського суду – третейську, не слід забувати, що він покликаний був не на певний термін і не для вирішення певного роду спорів, а був постійно діючим органом. Третейська ж сторона судової функції виявляється в тому, що покликання здійснене «із загальної згоди декількох північних племен», що потрібний був не паси-

---

¹ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 75.

² Ланге Н. Вказана праця. С. 227.

³ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. Опыт по истории русского гражданского права. С. 337.

⁴ Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 332.

⁵ Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 20.

вний, а «сильний представник влади», чим обумовлений вибір войовничих людей, а також цей процес мав незалежний від «тубільного населення» характер, не був пов'язаний з ним ніякими стосунками.¹

Місце суду – «княж двір» – не резиденція тільки князя, але і ті двори, де сиділи в провінціях княжі чиновники. У особистому суді князя роль «добрих людей», належала боярській думі; на суді провінційних органів «добрими людьми» були «кращі люди» місцевої громади (за станом, а не по вибору і уповноваженню), як це видно з подальшої історії судних мужів. Значення їх на суді, за нестачею даних, вважали вчені, визначити важко, але припускали, що воно не обмежувалося слідчою частиною процесу, а поширювалося і на вирок, що було необхідно за відсутності письмових законів і пануванні звичаєвого права. Виконавчими органами суду, згадуваними в Руській Правді і інших пам'ятниках її епохи, були «метальник» або писар.

М. Л. Дювернуа пише про участь «ратних людей» (тисяцьких, сотських, десятських) в суді, відзначаючи, що це одна з найхарактерніших рис тогочасного судоустрою.²

Основними функціями князівської влади були суд і оборона. М. Ф. Владимирський-Буданов писав: «Князівська влада потрібна для внутрішнього наряду (управління і суду) як сила, що урівноважує взаємне суперництво складових елементів держави, як кровних, так і територіальних. Князеві вручається уся державна влада управління і суду» І далі: «У 1146 р. кияни, скаржачись на зловживання князівських чиновників, вимагають від князя не поступки судової влади свою накористь, а навпаки, говорять: «впредь, если кому из нас будет обида, то ты сам суди».³

---

¹ Дювернуа Н. Л. Там само.

² Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. С. 163–164.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 42, 43.

Судова влада великого князя Київського поширювалася на усю територію держави. Поза резиденцією великого князя вона здійснювалася місцевими князями або їх представниками – посадниками і князівськими тіунами, з обов'язковим залученням «добрих людей». У відповіді новгородського єпископа Ніфонта (XII ст.) попові Кирику міститься унікальна інформація про склад князівського суду: «Аже будет, рече, татья велика, а не уложат ее отаи, но силну прю составят перед князем и перед людьми, то не достоин того ставить дьяконом; а ожели окрадется. А то уложат отаи, то достоин»¹.

Розподілу судової і адміністративної влади на Русі не існувало. Більш того, слід підкреслити, що судова функція була найважливішим завданням князівської адміністрації, а кримінальний суд одним з основних джерел князівських доходів. Вершити суд було не лише правом – привілеєм староруських князів, але і їхнім обов'язком. Упродовж усієї епохи зберігається звичай князів об'їжджати свої володіння під час збору полюддя і вершити суд. Підтримувати імідж «справедливого судді» і бути «уособленням божественної справедливості на землі» князеві активно допомагала церква. Добробут держави ставився в пряму залежність від «князя праведного, люблячого суд і закон»².

Представники роду Рюриковичів вершили правосуддя у своїх містах. Не слід забувати, що Рюрик був покликаний новгородцями князювати разом з братами своїми, «з родом своїм», що, власне, і заклало основу унікальної системи влади в Київській державі – князювання усім родом Рюриковичів. Всі разом вони охороняли Руську державу від її ворогів і усі однаково

---

¹ Вопроснение Кириково. Вопросы Кирика, Саввы и Ильи с ответами Нифонта, епископа новгородского. *РИБ*. Т. VI. СПб., 1908. С. 46.

² Рогов В. А. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси. Древняя Русь: *Проблемы права и правовой идеологии*: сб. науч. тр.; отв. ред. тома В. Л. Янин. М.: Юрид. лит., 1984. С. 59.

«творили суд и правду людем», кожен у своїй волості.¹ Руська Правда донесла до нас свідчення про право кожного вільного громадивця, а в деяких випадках і закупа, шукати судового захисту безпосередньо у самого князя.²

Коли помирав старший серед Рюриковичів, великий князь київський, його місце обіймав наступний за старшинством у роді. Він ставав для усіх князів «в отця место». Старший князь, розбирав сварки молодших і мирив їх, піклувався про князівські сім'ї, що осиротіли. Князі шанували в нім старшого, але незалежно від нього «творили суд і правду людем» у своїх землях.

У будь-якому разі, князь «правил суд по старине и по пошлине», тобто за звичаями предків. До XI ст. княжий суд не був явищем постійного князівського ужитку і не носив характер прибуткової статті князівської казни. У Договорах Русі з Візантією початку X ст., так само як і в Правді Ярослава (тобто ст. 1–18 Короткої Правди), що закріпили загальні принципи прадавнього судочинства, немає згадки про вири і продажі на користь князя. Та і сам князівський суд, як особлива судова установа, не знайшов в цих джерелах свого відображення.

Важливу роль у процесі становлення князівської юстиції, як вказувала дореволюційна історіографія, зіграло прийняття християнства. Церква забезпечувала князівській владі міцну ідеологічну підтримку і, в повній відповідності з візантійською традицією, визначала правосуддя як найважливішу і виняткову прерогативу князя. Недаремно ж, коли князь Ростислав захотів постригтися в ченці, то Печерський ігумен, умовляючи його не робити цього, наполягав на тому, що князь повинен «делать свое княжеское дело» — «в правду судити»³.

---

¹ Князьков С. А. Допетровская Русь. М.: Вече, 2005. С. 94.

² Русская Правда. Пространная редакция. (Ст. 56). С. 68.

³ Киево-Печерский патерик. С. 237.

До XII ст. цілком сформувалися і основні принципи князівського правосуддя. Князь повинен був вершити «суд истинен и нелицемерен, не обинуяся лица сильных своих бояр, обидящих меньших и работающих сироты и насилье творящих».¹

Звичайно ж, київський князь фізично не міг «судити» усі справи в державі, тому доручав вершити суд своїм підлеглим. Так само чинили й інші Рюриковичі. У містах це були намісники і посадники, а в сільській місцевості – тіуни. За відправлення судових функцій ці довірені особи князя отримували частину судового мита. Отже, організація князівського суду з цього періоду починає будуватися на особистій основі, в протилежність громадському, колективному характеру громадського і вічового судів.

Безконтрольність князівської адміністрації і її зацікавленість в постійному збільшенні кількості «продаж» призводили до серйозних зловживань. Літописи постійно згадують про свавілля і грабежі, що вчинялися князівськими тіунами, в яскравих фарбах описуючи, як «начаша тиуны грабити, людей продавати, князю не ведушу». Укладач Лаврентіївського літопису прямо докоряє Ростиславичам, що князювали в Ростовській землі в 1176 р., в потуранні зловживанням своєї адміністрації: «Сядящема Ростиславичема в княженъи земля Ростовская, роздаяла бяста по городомъ посадничество Русьскимъ детьскимъ; они же многу тяготу людемъ симъ створиша продажами и вирами»².

«У наших джерелах, – відмічає Б. А. Романов, – немає ніяких даних, щоб реформа Ярославичів супроводжувалася відділенням функцій фінансової від судової, і рухлива група князівських агентів («мечників», «отроків» і «дітських») одночасно виконувала обидві функції... Південний літопис зберіг нам яскравий опис народного повстання в Києві в 1146 р. проти

---

¹ Лаврентьевская летопись. РЛ. Т. 12. Рязань, 2001. С. 242.

² Лаврентьевская летопись. РЛ. Т. 12. С. 355.

Ігоря Ольговича, і гнів народний в першу чергу обрушився на двох міських тіунів – київського Ратшу і вишгородського Тудора – і на мечників з тієї причини, що вони «згубили» керовані ними міста своїм несправедливим судом».¹

У веденні князівської влади спочатку перебували лише найтяжчі злочини і важковирішувані цивільно-правові спори. Потім коло князівської юрисдикції стало розширюватися, включаючи і побутові вбивства, тілесні ушкодження, зневагу, прості крадіжки і навіть порушення межі. Під винятковою князівською юрисдикцією знаходилися державні, посадові злочини і злочини проти порядку управління. Можливо, саме в цьому слід шукати причину того, що усі законодавчі пам'ятники Древньої Русі обходять мовчанням ці види злочинів.

Про факти князівської розправи із зрадниками свідчать багато джерел. Так, мерзебурзький єпископ і хроніст Тітмар повідомляє про те, як вчинив київський князь Володимир Святославович з власним сином, дізнавшись про його сепаратистські настрої. Син Володимира Святополк був одружений на дочці польського князя Болеслава і, мабуть, потрапивши під вплив дружини, а можливо і колобжезького єпископа Рейнберна, що приїхав з нею на Русь в якості духівника, взяв участь в інспірованій Болеславом змові. Змова була розкрита, змовники заарештовані, ув'язнені, єпископ помер у в'язниці. Так Володимир припинив народжену династичної опозиції.

Син Володимира Ярослав не менш рішуче розправився в 1015 році з новгородцями, які перебили вночі скандинавських найманців князя, що творили насилля над заміжніми жінками. Проте багато правопорушень, майнові спори, а також встановлення факту злочину, розшук злочинця, обшук, продовжували залишатися прерогативою громадського суду.

---

¹ Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: Историко-бытовые очерки. С. 90.

Судові мита, починаючи з епохи Ярославичів, складали важливу статтю доходів як самих князів, так і їхніх чиновників. Але з цього ще не можна зробити висновок, що на суд руські князі дивилися тільки як на прибуткову статтю і не піклувалися про саму суть справи, тобто про правосуддя для народу.

Якщо князівське правосуддя не відповідало вимогам справедливості і законності (джерела донесли до нас багато подібних прикладів), суспільство мало необхідні важелі, щоб вплинути на ситуацію. Хорошою ілюстрацією до сказаного можуть послужити вже згадані вище події, пов'язані з київським повстанням 1146–1147 рр. Як видно з літописних даних, князівські судові органи Стародавньої Русі діяли у рамках правового звичаю і під достатньо пильним контролем представників сторін або громади.

Серед органів, що здійснювали судові функції в Київський період, вчені також називали віче. Міське віче, як свідчать літописи, активно втручалось у роботу князівського суду і управління, а також судило самостійно. На віче, в першу чергу, розглядалися справи про державні і посадові злочини. Літописи зберегли відомості навіть про випадки, коли віче судило самих князів. Як вказує В. М. Єрмолаєв у новітньому дослідженні, присвяченому історії вищих представницьких органів влади в Україні: «У Київській Русі суд не був відділений від адміністрації. Але у виняткових випадках народ втручався у юрисдикцію князів і останні визнавали це право віча. ...В літописах збереглося чотири свідчення про страту князів за рішенням віча»¹. Отже, у виняткових випадках віче перебирало на себе найвищу з можливих судову владу.

Вічова організація сягає своїми коренями ще прадавньої історії східних слов'ян. Упродовж усього періоду існування Київської Русі віче зберігало своє зна-

---

¹ Єрмолаєв В. М. Вищі представницькі органи влади в Україні: історія, теорія та практика: монографія. Х.: Право, 2017. С. 44.

чення. Але в той же час, воно зазнавало і певних змін. «Якщо на північному Заході, – пише І. М. Данилевський, – віче з XII ст. переживало свій розквіт, то на північному Сході, воно, мабуть, вже до кінця XII ст. припинило своє існування»¹.

Віче було першим органом державної влади на ранній стадії зародження східнослов'янської державності. «Новгородці бо изначала, – писав літописець, – и смоляне, и кыяне, и полочане, и вся власти, яко же на думу, на веча сходятся; на что же старейший судуют, на том же и пригорода станут»². Саме воно затверджувало або вибирало князів, що виконували спочатку лише військові і судові функції. Отже, на самому ранньому етапі становлення державності у східних слов'ян саме народне віче було джерелом князівської влади. На думку І. Я. Фроянова, в період зародження староруської державності військова сила і громадська влада ще не відірвалися одна від одної, складаючи єдине ціле. Влада належала тому, хто мав військову потужність. Влада князя спиралася на силу дружини, влада віча – на військове ополчення громадян³.

Таким чином, віче в Стародавній Русі завжди залишалося інститутом, що стоїть поряд з князівською владою. Услід за В. І. Сергієвичем І. Я. Фроянов відмічає, що «за свідченням літописця-сучасника, віча, будучи думою волості, скликаються на Русі усюди; вічовий вирок старших міст приймається до виконання передмістями»⁴. Це були дві влади, рівні між собою і діючі заради взаємної вигоди. Коли ж згода порушувалася, то торжествувала та сторона, яка виявлялася сильнішою. Наприклад, князь, що мав сильну дружину, міг змусити віче підкорятися своїй волі. В той же час,

---

¹ Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): [курс лекций]. М.: Аспект Пресс, 2001. С. 101.

² Лаврентьевская летопись. РЛ. Т. 12. Рязань, 2001. С. 358.

³ Фроянов, И. Я. Киевская Русь: Очерк социально-политической истории. Л., 1980. С. 213, 214.

⁴ Фроянов И. Я. Вказана праця. С. 158.

сильне своєю єдністю, багате людьми і грошима віче могло не лише змусити князя виконувати те, що йому, вічу, бажано, але навіть було в змозі прогнати князя зі свого міста, «показати йому путь», а на його місце запросити іншого з того ж князівського роду.

Літописи зберегли досить багато фактів, які підтверджують ці думки дореволюційних та сучасних вчених щодо вічової активності за екстраординарних обставин. У 1097 р. князі Володар і Василько підійшли зі своїми дружинами до Володимира Волинського, де «затворися» Давид – винуватець осліплення Василька. Вони послали володимирцям вимогу видати їм кілька осіб, яких вони обвинувачували в тому, що вони «намовили» Давида (спровокували) «створить зло» – осліпити Василька. Скликавши віче, волиняни зажадали від Давида видати «мужи сия» і пригрозили інакше «отворить врата граду». Небажання Давида виконати цю вимогу призвело до ще серйозніших загроз з боку городян: «Выдай кого ти хотятъ. Аще ли, – предаемыся». Князеві мимоволі довелося видати Василя і Лазаря, яких удосвіта володимирці повісили і «растреляша стрелами»¹.

Наведені приклади дають підстави, вважає І. Я. Фроянов, бачити у віче «верховний демократичний орган влади», що розвивався в XI ст. разом із князівською владою. «Воно, – пише дослідник, – відало питаннями війни і миру, санкціонувало збори коштів для військових підприємств, змінювало князів». І. Я. Фроянов вважає, що ще виразніше така важлива компетенція вічових зборів виступає на тлі джерел, які висвітлюють події XII ст., коли «з'являються і деякі нові риси в прерогативах віча»².

Віче брало участь в рішенні багатьох політичних і економічних проблем, але строгого розділення влади віча і князя в давнину не існувало. Не викликає сумнівів лише те, що саме віче було колективним храните-

---

¹ ПВЛ. С. 114.

² Фроянов И. Я. Вказана праця. С. 166.

лем звичаїв, у тому числі і правових, що склалися в певних руських землях.

Не можемо погодитися з точкою зору В. М. Бабенка, який вважає, що про суд віча збереглося мало відомостей.¹ Навпаки, слід відзначити, що про вічове судочинство в джерелах зустрічається значно більше згадок, ніж про суд князівський. Так, 1097 р. Київський князь Святополк, отримавши звістку про злі задуми проти нього князя Василька, зібрав віче і передав цю справу на його суд.² У тому ж році, осліплений Василько і його брат князь Володар, бажаючи покарати людей, що їх обмовили, звернулися до віча міста Володимира на Волині.³ Після вже згадуваних подій 1146 р. кияни, отримали право обирати тіунів за своєю волею, що суттєво обмежило князівську владу.⁴ У 1151 р. жителі Києва, вирішивши вести війну з Юрієм Долгоруким, просять свого князя зібрати віче для суду і покарання усіх, хто опиратиметься цьому рішенням і не піде на війну.⁵

М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що «права віча не можуть обмежуватися яким-небудь одним родом справ (наприклад, законодавством): вони, подібно до прав князя і думи, поширюються на усю сферу вищих державних справ управління і суду. У сфері судової влади вічу спочатку належало право участі у всякому суді («перед вратами градскими творить вещь суды»); суд робився князем і боярами у присутності народу».⁶

---

¹ Бабенко В. Н. Судебная система России: История и современность. С. 23.

² ПВЛ. С. 111.

³ ПВЛ. С. 114.

⁴ Ипатьевская летопись. РЛ. Т. II. Рязань, 2001. С. 229

⁵ Сергеевич В. Древности русского права. Издание 3-е, с поправками и дополнениями. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1908. С. 92.

⁶ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 60, 61.

Дещо іншого, досить оригінального, погляду на вічову організацію Древньої Русі дотримувався О. Є. Пресняков (1870–1929). Він вважав, що в джерелах «видно як залежність князя від віча, так і мала дієздатність віча без князя. Відомі нам прояви сили і значення віча носять цілком характер виступів його в надзвичайних ситуаціях. Владно втручається воно своїми вимогами і протестами в князівське управління, але не бере його у свої руки. Воно судить і карає невгодних йому людей, втручається іноді по своєму почину, іноді внаслідок звернення князя в міжнародні відносини і в політику князів, але усі ці прояви вічового життя не виробилися ніде, окрім Новгороду і Пскова, в постійну і систематичну організовану урядову діяльність. Лише у справах вищої політики стояло віче на чолі волості. Управління нею було в руках або місцевих громад чи... князівській адміністрації. Тому діяльність віча не могла створити міцної і внутрішньо об'єднаної організації влади».¹

Князівські і вічові судові органи могли діяти як спільно, так і паралельно. Порядку інстанційного провадження не простежується. Проте встановлена з середини XIII ст. залежність руських земель від Золотої Орди, разом із посиленням князівської влади, привели до поступового зникнення вічового ладу.

Дореволюційні історики права вважали, що розмежувати судові повноваження князя, громади і віча складно. На думку того ж О. Є. Преснякова, «дуалізм князя і віча був своєрідним внутрішнім протиріччям в староруській державності, якого не вирішило життя Київської Русі, а тому не повинні вирішувати в історії руського права штучні юридичні конструкції»². Тому знову не можемо погодитися із твердженням В. М. Бабенка про незалежність князівської влади від влади

---

¹ Пресняков А. Е. Княжеское право в древней Руси: Лекции по русской истории. Киевская Русь. М.: Наука, 1993. С. 428.

² Там само.

вічової, так само як і приймати його твердження про те, що «незалежне положення князівської влади від вічових зборів в Київській Русі було обумовлене високим громадським статусом князя, що спирався на свій двір, дружину, на бояр і церкву, на напіввільні і залежні категорії населення своїх сіл і поселень, на які не поширювався вплив вічової і громадської організації суспільства».¹

Навпаки, численні джерела свідчать про прямо протилежні тенденції. При слабкому розвитку центральної влади, що не мала можливостей забезпечити надійний захист населення (особливо сільського) від різного роду злочинців, цю функцію брало на себе саме населення. Безліч автономних громад, члени яких були пов'язані груповою солідарністю і колективною відповідальністю, самостійно вели боротьбу з особами, що завдавали збитку особам або майну – розшукували, затримували і судили злочинців, вирішували цивільні спори. Сусіди і родичі, в силу сталого з прадавніх часів звичаю, за першим покликом потерпілого збиралися для того, щоб зафіксувати факт злочину, надати допомогу в розшуку злочинця, а потім, встановивши винуватого, задовольнити потерпілого.

Вчені констатували, що існування на Русі власницького суду в XI–XIV ст. не підлягає сумніву. Грамоти, що дарувалися приватним власникам маєтків даються з виразами і продажами (наприклад, грамота Мстислава і Всеволода Юр'ївському монастирю 1130 р.). Це говорить про приватне походження власницького суду, оскільки населення приватних сіл спочатку складалося з холопів і ізгоїв. Пожалування права суду державною владою не спростовує цього, бо жалуваними грамотами передаються села з таким же невільним населенням. Компетенція цього суду не має ще ніяких обмежень. Що стосується права вотчинного суду у власному сенсі, тобто суду над вільним населен-

---

¹ Бабенко В. Н. Судебная система России: История и современность. С. 21.

ням приватних маєтків, то воно не може так же природно виводитися з влади домовласника. Джерела першого періоду мовчать про такий суд. Висловлювалося припущення, що він міг утворитися тільки шляхом пожалування з боку держави.

М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що бояри або судили окремо, замінюючи княжий суд, або постійно разом з князем, а віче обговорювало порушення права цілої землі (тобто справи про земську зраду і інші державні злочини), але спочатку і всякі позови. Іноземним письменникам здавалося, що саме віче є не що інше, як зборище народу для суду над злочинцям і їх страти.¹

Що стосується рабів, то над ними чинили правосуддя їх господарі. Проте «і раби підлягали, — як відмічав М. І. Хлебніков (1872 р.), — суду князя, якщо вчинили кримінальний злочин».² Учений вважав, що «в пізніший період, суд над вищими членами суспільства належав великому князеві, а потім царю; було б абсолютно неймовірно, щоб в ще більше ранній період суд цей належав кому-небудь іншому, окрім князя».³

Не обійшли своєю увагою дореволюційні вчені і питання про церковний суд. Вони вказували, що за візантійською традицією під церковною юрисдикцією знаходилися усі церковнослужителі (біле і чорне духовенство) і члени їх сімей і так звані «церковні люди» — тобто усі люди служивих і дворових архієреїв, а також усі особи, що жили на землях, що належать архієрейській кафедрі або знаходилися під захистом церкви. Вони судилися церковним судом у справах духовних, цивільних і кримінальних, за винятком татьби на місці злочину, вбивства і розбою.

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор русского права. С. 632.

² Хлебников Н. Общество и государство в домонгольский период Русской истории. СПб.: типография А. М. Котмина, 1872. С. 305.

³ Там само. С. 307.

К. О. Неволін (1847) підкреслював, що суд церковний був необхідним наслідком прийняття християнства на Русі і влаштування її ієрархії на зразок Візантійської.¹

Сучасний історик права Е. В. Салтиков стверджує, що можна говорити про церковний суд, починаючи з прийняття Володимиром I Церковного уставу, яким був визначений статус церковної організації в країні, джерела її існування і право церковно-монастирської організації на відправлення судових функцій, об'єм компетенції і коло суб'єктів, що підлягають церковній юрисдикції.² М. О. Чельцов-Бебутов відмічає, що про наявність судових повноважень у чинів церковних говорилося в Уставі князя Володимира Святославича «Про десятини, суди і людей церковних» і в Уставі князя Ярослава Мудрого «Про церковні суди» (створеному в 1051–1054 рр.), а також в пізнішому «Правосудді митрополитичому», яке належить до XIII–XIV ст. (де в ст.38 прямо говорилось про імунітет церкви: «Что ся дееть в монастырях ли в монастырских людях, да не вступается князь ли властелин: то ведает их епископ»); і вважає, що представники церкви мали судові повноваження двоякого роду: вони були, по-перше, судьями — вотчинниками, яким були підсудні усі справи їх підданих, по-друге, до юрисдикції вищих представників церкви — митрополитів й ігуменів були віднесені справи, що зачіпають безпосередньо майнові інтереси церкви.³ Судова влада церкви поши-

---

¹ Неволин К. А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого. СПб: Тип. Имп. Акад. наук, 1847. С. 1.

² Салтыков Э. В. Исторические этапы формирования и развития судебной системы в эволюции государства и права России с IX по XVII вв: автореферат дис. ... канд. юр. наук: спец. 12.00.01. СПб, 2010. URL: <http://www.dissercat.com/content/istoricheskie-etapy-formirovaniya-i-razvitiya-sudebnoy-sistemy-v-evolyutsii-gosudarstva-i-pr>.

³ Чельцов-Бебутов М. А. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. С. 632–633.

рювалася на усі злочини, здійснені «мирянами» проти віри, моральності, а також на їх шлюбні і спадкові справи. Компетенція церковного суду в Древній Русі була неймовірно великою. К. О. Неволін відзначав, що Володимир Рівноапостольний у своїй державі надав християнській церкві більше прав, ніж вона мала у Візантії.¹

У винятковому веденні церкви знаходилися усі справи, аж до кримінальних, пов'язані з сімейними стосунками (вбивство, здійснене в колі сім'ї; переривання вагітності ; жорстоке поводження чоловіка з дружиною, батьків з дітьми та ін.). Слід підкреслити, що приналежність справ про спадок до відомства церковного суду стане на Русі зовсім не унікальним, а звичайним явищем. У науковій літературі досі немає єдиної думки з приводу виникнення цієї традиції. На наш погляд, найбільш обґрунтованою можна вважати точку зору К. О. Неволіна. Учений підкреслював, що раз церква вирішувала питання про законність самого шлюбу, отже, вона ж повинна була визначати і коло законних спадкоємців померлого.²

На Русі склалася абсолютно інша, чим у Візантії, ситуація, де допускалася участь єпископів у світських судах. Надання права світського суду єпископам у Візантії витікало з поваги до їх високого морального авторитету і по суті своїй покладало на церковних ієрархів додаткові пастирські обов'язки. Устави князів Володимира і Ярослава створили особливе коло справ, підсудних виключно церковному суду, повністю виключивши тим самим духовенство з сфери світської юрисдикції. А оскільки в Київській Русі чинення правосуддя було однією з важливіших статей доходу,

---

¹ Неволін К. А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого. С. 56.

² Неволін К. А. Исследования о различных предметах законоведения. Полн. собр. соч. Т. VI. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1859. С. 218.

утворення церковного суду – це, передусім, турбота про матеріальне забезпечення єпископів.

М. М. Карамзін вважав, що грошова пеня, яка стягувалася церквою, була особисто вигідна тим, на кого була покладена церковна влада¹. К. О. Неволін з цим не погоджувався, стверджуючи, що все йшло «для загального блага і потреб церкви».² Як нам здається, це дві крайні точки зору, істина знаходиться, як це часто буває, посередині.

Спочатку церковні суди не мали постійно діючого складу і збиралися у випадку необхідності. Судові повноваження мали усі ієрархи Руської православної церкви, – в джерелах усі вони позначені терміном «владика», а церковний суд називався судом «владики».

Суддями також могли бути й інші, призначувані владикою церковнослужителі. Поки єпархії були невеликими, а справи по єпархіальному управлінню не відрізнялися особливою складністю, уся адміністративна і судова влада знаходилася в руках єпархіальних архієреїв і церковних кліриків. Останні завжди знаходилися при архієреях в якості їх помічників по єпархіальному управлінню.

З часом, у міру укрупнення єпархій і утворенням нових, намітився розподіл усіх справ на дві категорії. До першої відносилися справи духовні – злочини духовних осіб проти сану і своїх обов'язків, злочини проти віри – порушення різних церковних правил і постанов. До другої – усі справи цивільні і кримінальні, які були віднесені до архієрейської юрисдикції.

У зв'язку з вказаним розподілом, архієреї і клір залишили за собою тільки першу категорію справ, а другу передали до рук світських архієрейських чиновників: намісників, десятників, тіунів та інших. Проте останні не могли самостійно приймати рішення у

---

¹ Карамзин Н. М. История государства Российского. Т. 4. СПб: В Медицинской типографии, 1817. С. 132.

² Неволин К. А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого. С. 80.

справі без попередньої доповіді архієреєві. Ухвалення остаточного вироку у усіх судових справах завжди залишалося за архієреєм, який тільки тоді затверджував підготовлений чиновниками текст, коли отримував підтвердження сторін позовників, що все відбувалося саме так, як записано в судових списках.

Про те, що Устави князів Володимира і Ярослава активно застосовувалися в судовій практиці церковних судів, говорить той факт, що упродовж багатьох віків тексти цих джерел переписувалися, виправлялися переписувачами. Давні терміни, незрозумілі вже, замінювалися новими, застарілі норми, що втратили силу, доповнювалися або замінювалися.

Миряни судилися церковним судом у справах, що стосувалися ересі, чаклунства, святотатства, осквернення церков, розорення могил, сімейно-шлюбних стосунків, порушення дітьми батьківської влади, розгляду і затвердження духівниць, вирішення позовних справ про спадок, викрадення жінок, блуду, перелюбства.

Усі ці категорії справ повинні були розглядатися і вирішуватися за правилами Номоканона. Архієпископ зобов'язаний був робити рівне правосуддя усім громадянам — від боярина, до простолюдина. Окремі справи розглядалися загальними судами за участю представників князівської і церковної влади. К. О. Неволін відзначав, що «у випадку церковних злочинів з винуватого не лише стягували пеню на користь церковної влади, яка у цьому випадку вступала в права влади цивільної, але він підлягав й кримінальному покаранню».¹

Архієпископи підлягали суду митрополита. Митрополит же приїжджав в єпархії для відправлення суду у справах духовних особисто. В деяких випадках він викликав на суд церковних ієрархів. Перебування митрополита в єпархії називалося «під'їздом».

Отже, вчені університетів на теренах України встановили, що на території Київської Русі існували різні суди зі своєю підсудністю. Характерною рисою

---

¹ Неволін К. А. Вказана праця. С. 82.

організації судової системи київського періоду було існування «суду рівних», тобто участь представників тієї корпорації (громади), до якої відносилися ті, що судилися. У староруських джерелах немає відомостей про склад князівського, намісницького або тіунського суду. Прадавні литовсько-руські акти вимагають участі в суді князівських адміністраторів представників громади.

Ф. І. Леонтович вважав, що «присяжные земляне» – виборні представники громади, встановлені першим Уставом, були лише розвитком давньослов'янського інституту «помочников»¹.

До кінця доби Київської Русі основними судовими установами стають суди: князівський, власницький і церковний. Громадські й вічові суди поступово втрачають свою минулу самостійність. Вчені вважали, що громадськими судами розглядалася у цей час незначна категорія майнових позовів і поземельних суперечок. Після того, як в Київській державі суд стає однією з головних статей князівських і церковних доходів, князь і владика починають діяти в якості громадських обвинувачів. Проте громадські засади початкового періоду судоустрою ще надовго збережуть своє значення.

---

¹ Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут. Киевские университетские известия. 1865. № 3. С. 12.

РОЗДІЛ 8

РОЗРОБКА ПИТАНЬ СУДОЧИНСТВА КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Досить значна увага в роботах дореволюційних вчених приділялася судочинству доби Київської Русі. Різні аспекти розробки цього питання знаходимо в працях М. Ф. Владимирського-Буданова, М. І. Ланге, М. Л. Дювернуа, С. В. Пахмана, Ф. І. Леонтовича та інших. Вони аналізували міжнародні договори Русі, Руську Правду, полемізували зі своїми сучасниками- істориками права з інших університетів.

У їх роботах відзначалося, що реконструювати найдавніший порядок судочинства, що відноситься до дохристиянського періоду Давньої Русі, дуже важко з-за малочисельності джерел та їх фрагментарності. Вони намагалися вирішити цю наукову задачу за допомогою аналізу текстів договорів Русі з Візантією і літописними зводами. Ці джерела дозволяють з'ясувати (права лише у загальних рисах), яким чином і на якій підставі вирішувалися спори, що виникали, а також конфліктні ситуації.

Первісною формою судового процесу на Русі був суд громади, члени якого однаковою мірою мали права і обов'язки в судових розглядах¹ судила відповідно до звичаєвого права.

---

¹ Гришко В. Участие общины в суде по «Русской правде». *Русская старина*. 1905. февраль. С. 39–42.

О. Рейц відзначав, що в цей період судова розправа мала мало визначеності, конкретності, була такою ж простою, як розправа батька, що розбирав спори між своїми сім'ями.¹ С. В. Пахман, спираючись на роботу Й. Еверса² відзначав, що в той час панувала довіра до показів позовника, що пояснювалося такими чинниками: по-перше, первісною простотою та чистотою звичаїв і пануванням взаємної довіри як переважаючими рисами родового побуту; по-друге, тим, що якщо хто-небудь вирішив подати на іншого несправедливий позов або неправдиве обвинувачення, то був би підданий безчестю та ганьбі, які б падали, за властивістю родового союзу, на усе сімейство, на весь рід, до якого належав позивач; по-третє, тим, що при гласності та публічності давньої розправи, що відбувалася відкрито, перед усією громадою, нелегко могла прикритися неправдивість позову чи обвинувачення.³ Як нам здається, і перший, і другий автори дещо ідеалізують родовий лад, забуваючи, що у певної сім'ї могли бути свої інтереси, пов'язані з приховуванням злочину члена своєї родини з тим, щоб уникнути ганьби та й не все було так очевидно з учиненням злочину навіть у невеликому колективі, що ми можемо бачити і зараз.

М. М. Михайлов (1848), узагальнюючи погляди вчених того часу, констатував, що першоосною судочинства був *звичай*; перша сфера, де здійснювався суд — *сім'я і рід*; першим суддею був *батько сімейства або родоначалъник*.⁴

---

¹ Рейц А. Опыт истории российских государственных и гражданских законов. С. 5.

² Эверс И. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. С. 152-156.

³ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 13.

⁴ Михайлов М. М. История образования и развития системы русского гражданского судопроизводства до Уложения 1649 года.: Соч., напис. для получения степ. магистра граждан. права исправляющим должность адъюнкта проф.,

Спочатку звичай не знав захисту тих, за кого нікому було мстити. Якщо побита або поранена людина не побажала або не змогла мстити своєму кривдникові, то на цьому справа і закінчувалася. Бували випадки, коли поранена людина сама не могла мстити. У таких випадках замість нього мстили родичі. Отже, вбивство і поранення спричиняло за собою помсту за принципом «око за око». Ніякі свідки тут ще не потрібні. Якщо хто-небудь був убитий месником «за образу», то вбивці не мстили. В цьому суспільстві ще не було штрафів. Якщо узятій речі або її частини не було в наявності, то вели на суд старійшин і той вирішував, як вчиняти в цьому випадку.¹

Джерела того часу свідчать (зокрема, текст договору князя Олега з Візантією), що потерпіла сторона повинна була довести своє право на позов, пред'явивши усі ознаки спричинення шкоди, що були в наявності: рани, синці, каліцтва, сліди володіння чужою річчю (у разі крадіжки), підтвердження свідками факту крадіжки. Все, що може бути підтверджено вищеназваними ознаками, бралось за факт злочину. Дореволюційний історик права І. Д. Беляєв (1879 р.) відзначав, що в цей час «у суді головним доказом і підставою обвинувачення вважався речовий доказ; тодішній суд вирішував справу за одним вчинком, яким він був; обвинувачений в убивстві визнавався вбивцею, якщо труп убитого був доказом. Закон не відкидав і інших доказів — він допускав і оспорювання доказів: обвинувачений міг за законом вимагати, щоб не вірили доказам, тобто відводити їх від себе, але у такому випадку він повинен був підтверджувати свою вимогу клятвою».² У свою чергу позивач, якому, незважаючи на

канд. прав М. Михайловым. Санкт-Петербург: тип. К. Крайя, 1848. С. 17.

¹ Зимин А. А. Правда Русская. М.: Из-во «Древлехранилище», 1999. С. 66–67.

² Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. М.: Типо-литография С. А. Петровского и Н. П. Панина, 1879. С. 75–76.

наявні підтвердження факту злочину, не вірили, повинен був підтвердити істинність свих домагань присягою. Тільки тоді факт злочину вважався встановленим і призначалося відповідне покарання.

С. В. Пахман вказував, що в цей час важливим доказом був поголовний обшук¹ і погоджувався з думкою К. Д. Кавеліна (1844 р.), що це йде від ролі громади в судочинстві, навіть і в пізніші часи, так як покази усієї громади не могли піддаватися сумніву.²

В. Й. Ключевський відзначав, що до першої половини XI ст. на Русі панував змагальний процес, *пря*, який ґрунтувався на юридичному звичаї і «якби суддя забув або не хотів згадати юридичний звичай, то йому настійливо нагадали б про нього самі сторони, що судилися, які, власне і *вели справу* (виділення наше – Авт.) і при яких суддя був присутнім більше байдужим глядачем чи пасивним головою, ніж керівником справи».³

Такої ж точки зору притримувався і М. М. Михайлов який писав, що проведення суду у цей період було надано самим позивачам або вибраним особам.⁴

М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що в прадавній час процесуальні стосунки сторін установлювалися, за загальним правилом, договором між ни-

---

¹ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 19.

² Кавелин К. Д. Основные начала русского судоустройства и гражданского судопроизводства, в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях. *Рассуждение, писанное для получения степ. магистра гражд. законодательства канд. прав Константином Кавелиным*. М.: Тип. А. Семена, при Имп. Мед.-хирург. Акад. 1844. С. 97.

³ Ключевский В. О. Курс русской истории. Сочинения: В 9-ти т. Т. 1. Ч. 1 / Под ред. В. Л. Янина; Предисл. В. Л. Янина, В. А. Александрова; Послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зимица. М.: Мысль, 1987. С. 220.

⁴ Михайлов М. М. История образования и развития системы русского гражданского судопроизводства до Уложения 1649 года. С. 20.

ми. Зміст цього договору істотно складали наступні питання: предмет суперечки, суддя, до якого слід йти за рішенням і строк явки в суд. Форма здійснення цього договору в первісні часи дуже відрізнялася від тієї, яка встановилася у кінці епохи. Раніше він укладався за допомогою особистих засобів сторін, маючи усю подібність з умовами про парі або закладання в заставу. Сторони, що сперечалися, у присутності сторонніх закладалися в заставу, причому, дійсно, мала місце і застава (тобто відома річ – може бути річ, про яку саме йде суперечка, або відома кількість грошей віддається на руки стороннім третім особам). Момент укладення оборудки визначається або рукобиттям («да по руце ему ударити с исцом своим») або киданням шапок вгору, що називалося видачкою.¹ (Усі ці форми відновлювалися вченим з пізніших пам'ятників литовського права, в якому збереглися прадавні риси руського права).

С. В. Пахман вказував, що «в давньому судочинстві власне зізнання мало безумовну силу і тому закінчувало розгляд будь-якої справи і робило докази у власному розумінні зайвими».²

Він також відзначав, що для процесуального права Київської Русі, (але це не було його особливістю, оскільки таку властивість мало право й інших держав раннього Середньовіччя), була неподільність кримінального і цивільного процесу.³ Пояснюється це не лише історично обумовленою певною примітивністю правосвідомості наших предків, а й тим, що метою судочинства правовий звичай вважав відновлення порушеного права особи, незалежно від характеру цього порушення. Звідси і широке поширення третейського суду, основним завданням якого було примирення сторін. Цим

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 637.

² Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 36–37.

³ Пахман С. В. Вказана праця. С. 6.

можна пояснити і характер покарань, що застосовувалися після відміни кровної помсти і що виключали страту, оскільки позбавлення життя злочинця у більшості випадків виключало можливість відшкодування завданого ним збитку.

Слід відзначити, що тогочасне законодавство мало достатньо виражену систему стадій юридичного процесу, який був єдиним і передбачав певний поступ справи від однієї стадії до іншої. М. Ф. Владимирський-Буданов висунув ідею про наявність трьох стадій загального процесу в цей час: встановлення стосунків сторін, провадження суду і виконання рішення.¹ Але ми повинні зауважити, що це вірно, якщо розглядати процес з формальної точки зору. У дійсності на порядок судочинства істотно впливала наявність прямих чи непрямих доказів. Якщо злочинець спійманий на місці злочину- це був прямий доказ (хоча у Руська Правда прямо не вказує на те, як регулювався порядок процесу у такому разі). Якщо ж особа обвинувачується в злочині за допомогою «поклепа» (обвинувачення, висунене потерпілим на підставі непрямих доказів) – то порядок був іншим. Так, злодій, спійманий на місці злочину («при лице»), відразу карався на підставі свідчень потерпілого. Покарання йому призначалося без подальшого обговорення, згідно з нормами звичаєвого права.

У результаті аналізу давньоруських пам'ятоків права було встановлено, як починалася справа проти підозрюваного. М. І. Ланге відзначав, що це могло робитися «трьома способами: 1) упійманням з «поличним»; 2) віднайденням чи вказівкою слідів злочину і 3) «поклепом».²

І. Я. Фойницький наголошував на приватно-позовному характері процесу доби Київської Русі, характеризуючи його наступним чином: «Справа могла

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 634.

² Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 256.

бути розпочата тільки за скаргою або челобитною потерпілого, його сім'ї або роду. Провадження складалося з ряду формальних дій, які були, безумовно, обов'язковими для сторін... Докази носили характер формальних підтверджень ґрунтовності пред'явленої суду вимоги».¹

Сторони в процесі іменувалися «позивачами». Жодна із сторін не мала процесуальних переваг. Оскільки в законодавстві цього часу поняття держави як позивача ще не існувало, сторонами в усіх категоріях справ називалися приватні особи. До них давньоруське законодавство відносило не лише фізичних осіб, але і сім'ю, громаду, рід. Наприклад, за позовами, що виникають з вбивства і каліцтва, міг спочатку виступати позивачем увесь рід, а не тільки сім'я потерпілого.²

На думку М. Л. Дювернуа, походження слова «истець»(позивач) тісно пов'язане з матеріальністю первинних юридичних уявлень про особу (лицо), яка нібито розшукує свою річ.³ Проте, як вважає В. В. Момотов, етимологія давньоруського слова «искать» чи «иск» не пов'язана з розшуком речі – буквально «искать» перекладається як домагатися чогонебудь.⁴ При цьому дослідник посилається на «Словник давньоруської мови» («Словарь древнерусского языка») І. І. Срезневського.⁵

Відповідачами по злочинах теж могли бути як члени сім'ї злочинця, так і уся його громада. Так, «Руська Правда» допускала «поклеп» в «татьбе» проти цілої громади – верві. М. Ф. Владимирський-Буданов

---

¹ Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. Т. I. Изд. 4-е. С-Пб.: Типография т-ва «Общественная Польза», 1912. С. 32.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 634.

³ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. С. 172.

⁴ Момотов В. В. Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв. М.: Зерцало, 2003. С. 34.

⁵ Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. В трёх томах, в шести книгах. Репринтное издание. Т.1. Ч. 2. М.: Книга, 1989. С. 114.

зазначав: «Окрім сім'ї, роду і громади, позивачами і відповідачами були юридичні особи у власному сенсі, звичайно у повному складі своїх членів – фізичних осіб. Втім, ніяких умов процесуальної правоздатності фізичної особи пам'ятники цієї епохи не дають. З них можна витягнути тільки, що ця правоздатність мала безмежні межі: могли шукати не лише жінки (як заміжні, так і вдови і діти), але навіть і раби».¹

Проте право позову належало тільки вільним людям. Холопи не були суб'єктами правовідносин: не могли звертатися до суду в якості позивачів, так же як не могли виступати відповідачами. Показання свідків холопів допускалися лише в крайніх випадках.

Основою для початку процесу могло бути одне обвинувачення – «поклеп». Висувати обвинувачення («клепати») проти кого-небудь могли як вільні люди, так і холопи, якщо підозрюваний був затриманий або його бачили на місці злочину, але речового доказу при нім не було. В цьому випадку після обшуку у будинку підозрюваного на предмет знаходження речового доказу переходили до судового розгляду. Руська Правда знає поклеп проти цілої громади. Якщо яка-небудь громада не «отсочить від себе сліду», не вкаже його продовження або силою відсторонить позивача від розшуку («відіб'ється від сліду»), то вважається, що тут ховається злодій.² У справах про вбивство, крадіжці бобра і «видиранні бджіл» для пред'явлення позову досить було факту скоєння злочину. Відповідачем в цих випадках виступала громада, на території якої скоєний злочин.

Сучасні вчені, спираючись на досягнення своїх попередників ще з ХІХ століття, характеризують пе-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 635-636.

² Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права / Т. 1. Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. С. 636.

ршу стадію тогочасного юридичного процесу, як, по суті, досудове провадження, що визначало процесуальні стосунки сторін, і в цьому випадку включало і деякі процесуальні дії, що називаються в сучасному праві попереднім слідством. На етапі попереднього слідства можна виділити такі стадії (етапи): «заклич», «звід» і «гоніння сліду». Вони допускали змагальний характер досудового провадження, оскільки ініціатива розслідування правопорушення належала потерпілому, в наявності були сторони, що сперечаються, які так само були наділені правами представляти суду докази.¹

«Заклич» – перша стадія (етап) досудового процесу в Київській Русі, один із засобів розшукування злочина або особи, яка незаконно привласнила чужу річ, що мала цілком визначені індивідуальні ознаки. Руська Правда передбачала докладну процедуру активної участі позивача (однієї із сторін обвинувально-змагального процесу) у розшуку злочина. Сутність «заклича» викладена в статтях 32, 34 Поширеної Правди. «Заклич» полягав у оголошенні про пропажу речі чи холопа на торгу.

Якщо потерпілий виявляв пропажу майна або холопа не відразу, а після якогось часу, коли «гарячих слідів» уже не було, він все одно повинен був зробити заяву про крадіжку – «заповість на торгу». Після оголошення на торгу хазяїн зниклої речі міг самостійно вилучати її у всякого, у кого він її виявить. Ніяких судових процедур при цьому не передбачалося. «Аче конь погубить, или оружье, или порт, а заповесть на торгу, а после познаеть в своем городе, свое ему лицемъ взятии, а за обиду платити ему 3 гривны».² Тобто той, у кого знаходили втрачену річ, вважався відпові-

---

¹ Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Казань, 2007. С. 8.

² Русская Правда. Пространная редакция. Российское законодательство X–XX вв.: [тексты и коммент.] в 9 т. / под общ. Ред. О. И. Чистякова. Т. 1. Законодательство Древней Руси / отв. ред. В. Л. Янин М.: Юрид. лит. 1984. С. 66.

дачем і повинен був повернути її і залатити потерпілому штраф за образу.

Ф. І. Леонтович вважав, що «об'ява на торгу було істотною приналежністю давнього побуту слов'ян, коли влада громади охоплювала усі сторони життя своїх членів».¹

Отже, «заклич» проводився у встановленому місці – «на торзі», де оголошувалося про пропажу речі, називалися її індивідуальні ознаки для впізнання. Після цього представники громади оглядали місце злочину і підтверджували заподіяний збиток. Таким чином, «заклич» – це обов'язкова процесуальна дія, що встановлювала факт злочину шляхом усної заяви про здійснене правопорушення (наприклад, про пропажу майна).²

Якщо «заклич» не був зроблений, або якщо річ була знайдена до завершення трьох днів, або, нарешті, якщо ця річ була знайдена не у своєму місті або громаді, а власник зниклої речі не зізнався в крадіжці, то тоді приступали до «зводу». «Звід» у масиві норм Руської Правди постає як стародавній інститут руського права. В історико-правовій літературі XIX ст. зустрічається чимало суджень про його суть, зміст і значення. Тут історики права ніби поділилися на дві групи. Так, Й. Еверс (у 1835 р.),³ а за ним Ф. Л. Морошкін (у 1837 р.),⁴ К. О. Неволін (у 1845 р.),⁵ М. Л. Дювернуа

---

¹ Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной потребности включить литовское законодательство в круг истории русского права. Киевские университетские известия. 1865. № 2–3. С. 21.

² Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії. С. 81.

³ Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. С. 332.

⁴ Морошкин Ф. Л. О владении по началам русского законодательства. *Рассуждение экстраординарного профессора Фёдора Морошкина для получения степени доктора прав.* М.: В университетской типографии, 1837. С. 88.

⁵ Неволин К. А. История российских гражданских законов: в 3 т. СПб.: [б. и.], 1845. Т. 2. С. 110.

(у 1865 р.),¹ М. В. Калачов (у 1880 р.),² і М. Ф. Владимирський-Буданов (у 1886 р.)³ вважали «звід» *початковою стадією процесу*. С. В. Пахман (у 1851 р.),⁴ а за ним М. І. Ланге (у 1860 р.), В. І. Сергеевич (у 1883 р.)⁵ вважали, що «звід» – це *очна ставка*. М. І. Ланге з цього приводу писав: «Зводом називалася перевірка посилення однієї особи на іншу, а значить звід є ніщо інше як очна ставка».⁶

С. В. Юшков (1949 р.) вважав, що «звід» не є ні віндикаційним процесом, ні початковою стадією процесу, ні очною ставкою, ні особливим порядком провадження – «по татьбе». На його думку, «звід» – це своєрідне явище, яке не можна розкласти на частини і яке змінювалося у часі, у міру розвитку процесу. Процес міг початися і без «зводу». Тільки у деяких випадках він був чимось середнім між «попереднім слідством» і початковою стадією судового розгляду.⁷ Проте сьогодні більш усталеною є думка, що «звід» був другою стадією досудового процесу.⁸

Завданням «зводу» був пошук злочинця, що давало можливість відновити порушене право позивача на

---

¹ Дювернуа Н. Источники права и суд в Древней России. С. 172.

² Калачов Н. В. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. Вып. 1. 2-е изд. С.-Пб.: Типо-лит. А. Е. Ландау, 1880. С. 204, 212–214

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 588

⁴ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 133

⁵ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права / 3-е изд., доп. С.-Петербург: Типография М. М. Стасюлевича, 1903. С. 361–362.

⁶ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 233.

⁷ Юшков С. В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М.: Госюриздат, 1949. С. 515–518.

⁸ Дудкина Л. В. История государства и права России: самое главное. URL: <http://be5.biz/pravo/i004/index.htm>.

володіння викраденою річчю. Складнішою була процедура тоді, коли потерпілий виявляв украдену у нього річ, не зробивши заяву на торзі. Адже не можна ж було виключити можливість, що людина, у якої була знайдена втрачена річ, придбала її законним шляхом, тобто була сумлінним набувачем. У цьому випадку позивач повинен був зробити «позов», тобто виклик відповідача до суду, «на звід». «Звід» міг також здійснюватися і у тому випадку, якщо позивач виявив украдене до того, як збігли три дні після «заклича». Триденний термін, судячи з усього, давався для того, щоб добросовісний набувач речі дізнався про її розшук і міг підготуватися до пояснення з первинним господарем спірної речі. Господар будинку, в якому була виявлена вкрадена річ, викликався на «звід», де він повинен був указати, у кого ця річ придбана.¹

Судячи з тексту Руської Правди, виявлена річ залишалася у законного набувача, і він разом з первинним хазяїном і представниками общини вирушав до тієї особи, у якої її придбав. «Звід» тривав до тих пір, поки не доходив до людини, не здатної довести законність придбання речі. Він і визнавався злодієм. На нього накладався штраф і приватне стягнення на користь того, кому він продав вкрадену річ. Якщо ж «звід» доходив до людини, яка могла довести, що річ була набута чесно, пославшись на свідоцтво двох вільних чоловіків (послухів) або одного митника (збирача торгових мит), але особа людини, у якої він її придбав, йому не відома, то в цьому випадку останній власник не вважався злодієм. Він повертав річ тому, хто був її законним власником, але втрачав гроші, які були за неї заплачені. Проте вважалось, що сумлінний набувач назавжди зберігає за собою право на позов, якщо коли-небудь зустріне людину, що продала йому викрадену річ.² Така ж сама процедура передбачалася, якщо «звід» вихо-

---

¹ Амплеева Т. Ю. История уголовного судопроизводства России (IX – XIX вв.). С. 171.

² Русская Правда. Пространная редакция. С. 64.

див за межі населеного пункту. У разі крадіжки «челядина» розшук відповідача вівся до третього «зводу». Третій набувач в цьому випадку віддавав позивачеві на час свого раба, а сам з вкраденим челядином далі продовжував «звід».

Отже, «звід» переслідував дві мети. Перша – встановити стосунки сторін: визначити, чи має позивач право пред'являти претензії на предмет суперечки, і установити відповідача за пред'явленим позовом. Друга – відновити втрачене право потерпілих. Причому, потерпілими вважалися і хазяїн вкраденої речі, і добросовісний набувач. Перший повинен був отримати від встановленого в результаті розшуку злодія свою втрачену річ і компенсацію за порушене право, а останній – повернути свої гроші. Тому з повною підставою можна розглядати «звід» і як форму розшуку, і як форму судового розгляду. Слід відзначити, що «звід» був багатоаспектною процесуальною дією, де мали місце і форма розшуку винного, у тому числі колективом за участі верві, і викриття його свідченнями кількох осіб, і зведення позивача та відповідача на очній ставці, і все більше втручання держави у цю процедуру.¹

М. Ф. Владимирский-Буданов підсумовував результат зводу таким чином: «Звід може закінчитися трояким чином: або останній власник не доведе, що придбав річ законним чином від кого-небудь, або, якщо він в змозі довести це, але не знає людину, у кого купив, або, нарешті, звід приведе до меж держави. У першому випадку останній власник визнається злодієм і підлягає кримінальному штрафу і приватному стягненню, яке йде на задоволення тих, кому він продав крадену річ. У другому і третьому випадку останній власник повинен довести, що він купив, а не вкрав річ. Довести це можна тільки присягою двох свідків

---

¹ Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько – Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.). К.: Істина, 2007. С. 75.

купівлі. Присяга двох вільних чоловіків може бути замінена присягою одного митника. Останній власник втрачає свої гроші, заплачені за річ; втім, він зберігає назавжди за собою право позову, якщо коли-небудь зустріне особу, що продала йому річ. Тоді знову починається звід і закінчується відкриттям злочинця, який і винагороджує потерпілого і сплачує кримінальний штраф».¹

Цікаво відзначити, що абсолютно аналогічний давньоруському зводу інститут (навіть з такою ж назвою) зустрічається у древніх чехів і моравів. Хазяїн вкраденої речі, що упізнав її у кого-небудь без оголошення на торгу, повинен був звати відповідача на «звід», який робився по облогах, що складаються з ближніх сусідів, в присутності послів. Там новий хазяїн речі повинен був вказати ту особу, у якої придбана річ. Цей третій, у свою чергу, повинен був вказати свого продавця і так далі. Звід тривало до тих пір, поки не доходив до того, хто не міг послатися на продавця і тому визнавався злодієм. У кінці XII ст. було введено обмеження — вести звід тільки до третього звідника². Судячи з усього, процедура «зводу» застосовувалася тільки по речових і боргових позовах, якщо справа стосувалася втрати якоїсь речі, челядина або відмови від сплати боргу. Організацією зводу займалася громада. У джерелах немає згадки про участь у зводі князя або його представників.³

За позовами, що починалися «поклепом», коли висувалося обвинувачення проти конкретної особи, необхідності в «зводі» і «гонінні сліду» не було. Подібні справи відрізнялися особливою складністю і вимагали

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 639-640.

² Иречек. О жупных судах в Чехии и Моравии. Архив Калачова. 1859. Кн. 6. С. 40, 41

³ Амплеева Т. Ю. История уголовного судопроизводства России (IX – XIX вв.). С. 173.

серйозного розгляду. Він проваджувався громадським або князівським судами.

М. І. Ланге охарактеризував сутність огляду за давньоруським законодавством. Він писав: «Огляди за старих часів бували у кримінальних справах наступні: 1) огляди трупів убитих осіб; 2) огляди ран і каліцтв».¹

Як уже вказувалося, процес у кримінальних справах («без лица») починався «поклепним» позовом, якщо злочинець не був спійманий на місці злочину. Щоб здійснити поклеп, треба було вчинити певні процесуальні дії.

Ф. І. Леонтович відзначав, що околиця (сусіди), на вимогу позивача або вказівці сока, оглядали «шкоду» (заподіяний збиток), а потім брали участь в розшуку злочинця – «гонінні сліду».²

Проведення слідчих дій (гоніння сліду і звід) здійснювалося або самим потерпілим, або потерпілим разом із сторонніми людьми, або спеціально найнятими для цього людьми. Це «ябетники» или «соки». Цей прадавній інститут згадується тільки в одній статті Руської Правди (ст.1 Правди Ярослава). У тексті Просторової редакції цей термін не зустрічається, він замінений боярським тіуном. Розкрити сенс цього інституту допомагають литовсько-руські і давні чеські законодавчі акти, що закріпили схожі інститути. На думку Ф. Леонтовича, «соки» і «ябетники» безпосередньо пов'язані з такими процесуальними діями, як «сочіння» і «поклеп» Правди і є спільнослов'янськими установами.³

Так, в дослідженні Іречека по давньому чеському праву говориться про «соків», аналогічних «ябетникам» Руської Правди. Вони згадуються в Статутах Ко-

---

¹ Цит. за: Торбин Ю. Г. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы освидетельствования. *Черные дыры в Российском Законодательстве*. 2002. №4. URL: <http://www.k.press.ru/bh/2002/4/torbin/torbin.asp>.

² Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной потребности включить литовское законодательство в круг истории русского права. С. 28.

³ Там само. С. 12.

нрада.¹ У древньому чеському праві, «сок (зока) – особа, що професійно займалася «сочінням», тобто розшуком і видачею злодіїв, вкраденого майна або слідів злодія, не будучи при цьому потерпілою стороною.²

У Чорногорії вони були відомі під ім'ям «наклепників». У професійні обов'язки «соків» – «наклепників» входив розшук і пред'явлення злодійських слідів, «гоніння сліду» разом з помічниками – представниками громади (замінюючи при цьому собою потерпілого) і представлення на суд виявлених злочинців. За свою роботу «соки» отримували встановлену винагороду від потерпілого. Якщо в результаті діяльності соку виявлявся злочинець, то він повертав позивачеві половину сплаченої суми.³

Усі процесуальні дії соки виконували під контролем представників громади. Як правило, ними були сусіди потерпілого, які разом з соком шукали сліди злочинця, йшли по них, оглядали будинок підозрюваного і видавали на суд виявленого злочинця. Свідоцтво сусідів було основною умовою професійної діяльності соків. Не підтверджене таким свідоцтвом «сочіння» вважалось неправдивим доносом і спричиняло за собою серйозне покарання. У Правилах Конрада встановлювалося: «Якщо втрата не засвідчена сусідами, то сока не слід слухати при його доносі». Ну, а якщо сусі-

---

¹ Статути Конрада – звід юридичних правил, даних жупним урядникам, в правління князя Конрада II Оттона (Ота) у 1189 р. – один з найбільш ранніх пам'яток феодального права Чехії. Вони є записом звичаєвого, переважно процесуального права, що призначалося для правителів областей – жупанів, які разом з адміністративними функціями мали також і судові.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 639-640.

³ Иречек. О жупных судах в Чехии и Моравии. С. 42, 43.

³ Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной потребности включить литовское законодательство в круг истории русского права С. 17.

ди своїми свідченнями викривали сока в неправдивому доносі, його побивали каменями.¹

Помічники сока під час судового розгляду свідчили про злий намір обвинуваченого і підтверджували справедливість «сочіння». Як видно з джерел ця процесуальна дія за своєю суттю і процесуальним наслідком аналогічна процедурі «гоніння сліду». Різниця полягає тільки в тому, що «гонить слід» сам потерпілий з представниками громади, а «сочить»- стороння особа.²

В ст. 16 Правди відбита ситуація, яка могла успішно вирішитися тільки за допомогою громади, де мова йде про господаря, який зустрів свого раніше зниклого челядина. Колишній господар не мав права тут же схопити і забрати свою пропажу. Це пояснювалося тим, що новий господар раба міг бути цілком порядним набувачем. Тому громада щоб вирішити все «по справедливості», мала забезпечити проведення «зводу». У даному випадку треба було (як і у випадку з вкраденою річчю) водити челядина від покупця до покупця з метою розшуку того, хто заволодів рабом незаконно. Проте це не могло тривати нескінченно для першого розшукувача. Звід, як видно з тексту Правди, зупинявся на третьому покупцеві. Перший господар раба при цьому повинен був узяти у цього покупця в якості тимчасової компенсації його челядина і на цьому припинити свій розшук. Третій покупець з вкраденим челядином, якому перейшла естафета «зводу», мусив продовжувати пошуки до кінця цієї процедури. «Аще кто челядин пяти хочеть, познав свои, то к оному вести, у кого то будет купил, а той ся ведеть ко другому, даже доидеть до третього, то рци третьему: вдаи ты мне свои челядин, а ты своего скота ищи при видоце».³

Інша процедура – «гоніння сліду» знайшла своє відбиття в ст. 77 Поширеної редакції Правди. «Не бу-

---

¹ Иречек. О жупных судах в Чехии и Моравии. С. 143.

² Амплеева Т. Ю. История уголовного судопроизводства России (IX – XIX вв.). С. 147.

³ Русская Правда. Пространная редакция. С. 47.

деть ли татя, то по следу женуть; аже не будеть следа ли к селу или к товару, а не отсочать от себе следа, ни едуть на след или отобьются, то темь платити татьбу и продажу; а след гнати с чюжими людми, а с послухи; аже погубять след на гостиньце на велице, а села не будеть, или на пустее, где же не будеть ни села, ни люди, то не платити ни продажи, ни татьбы».¹

«Гоніння (чи сочіння) сліду» – ця процесуальна дія, змістом якої був розшук доказів і встановлення злочинця за залишеними ним слідами. У джерелах того часу можна також зустріти терміни «шукати» і «сочити». Малося на увазі, що там, куди приводить слід злочинця, він і знаходиться. Оскільки в цей час спеціальних розшукових і слідчих органів не існувало, «гоніння сліду» мав організовувати і проводити сам позивач укупі з представниками общини або «соки» з помічниками.²

Традиції зобов'язували сусідів або «людей добрих» за першим закликком потерпілого прибути до нього на допомогу, розшукувати з ним злочинця і доставляти його на суд.

Якщо «гоніння сліду» допомогло виявити злочинця і отримати очевидні докази його провини, то порядок судочинства був таким же, як і при упійманні злочинця «при лице». Якщо ж в процесі розшуку сліди злочинця були втрачені, то відповідальність за злочин мала нести громада, на землі якої втрачено слід. У цьому випадку перед нею стояла така дилема: або видати злочинця, або «отсочити від себе слід», тобто знайти його продовження. Якщо ж слід був втрачений біля великої дороги або в степу, розслідування припинялося.³

М. Ф. Владимирский-Буданов коментував це так: «Передбачалося, що там, де знаходиться «лицо», там

---

¹ Там само. С. 69.

² Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії. С. 84.

³ Русская Правда. Пространная редакция. С. 47.

ховається і злочинець. Звідси, якщо знайдена «голова» – труп убитого, то та верв, де лежить голова, повинна розшукувати винуватого і видати, після чого вже обвинувачений не користується ніякими процесуальними засобами захисту, або сама верв повинна платити дику виру. Якщо речовий доказ – вкрадена річ – знайдена в чиему-небудь будинку, то хазяїн будинку відповідає за татьбу: він є передбачуваний злодій. Потім поняття про «лицо» розширюється ще більше: особою визнається самий слід, що залишається злочинцем або річчю. Розшукуючи покражу по «сліду», позивач може завжди втратити ці сліди; там, де вони втрачаються, там передбачається злочинець».¹

Можна констатувати, що по суті «гоніння сліду» як процесуальна дія, спрямована на розшук і викриття злочинця, була найдавнішим виявом колективної взаємодопомоги сільських і міських громад. А оскільки на Русі протягом багатьох століть первинним соціально-господарським осередком суспільства була саме громада (чи її похідні з власними особливостями: «артіль», «товариство»), а влада не мала коштів на утримання спеціальних розшукових і слідчих органів і усіма засобами намагалася «передоручити» суспільству частину цих своїх повноважень, розшук злочинців силами громади застосовувався майже тисячу років.² Інститут «гоніння сліду» надовго зберігся в звичасвій практиці. У деяких місцях, в західних районах України і Білорусії, він застосовувався аж до XVIII ст., зазвичай у справах про викрадення худоби.³

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 640.

² Амплеева Т. Ю. История уголовного судопроизводства России (IX – XIX вв.). С. 168–169.

³ Инкин В. Ф. «Гонение следа» в Галицкой общинной практике XV–XVIII вв. (Материал для объяснения 77-й статьи Пространной Правды). *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования*. 1985 г. -М.: «Наука», 1986. С. 131–140.

М. І. Ланге підкреслює таку особливість тогочасного судочинства: самі позивачі повинні були відшукувати винуватого, вести його на «звід», навіть піддавати за дозволом випробуванню залізом, знаходити свідків. Коли ж справа зусиллями приватних осіб була достатньо досліджена, тоді позивач та відповідач з'являлися до судді.¹

Друга стадія процесу — провадження суду по «поклепному позову» — являла собою змагання сторін. Змагальна (обвинувачувальна) форма боротьби сторін природньо виросла з тих методів вирішення конфліктів, які існували ще в епоху родоплемінних відносин. «Суперники» (чи «сутяжники») раніше силою вирішували свій спір, причому сторонами були цілі родові групи.²

Обвинувачений, що не з'явився до суду, міг бути затриманий судовими органами і арештований. За сенсом статей Руської Правди для арешту обвинувачуваного не були потрібні якісь певні підстави. Він міг бути затриманий за заявою обвинувача. М. Ф. Владимирський-Буданов з цього приводу писав, що коли договір не міг бути укладений між сторонами (у великій масі випадків, — такими були майже усі обвинувачення в злочинах, коли відповідачеві завжди вигідно ухилитися від суду). «Тоді, — пише вчений, — замість договору позивачеві дозволялося зв'язати відповідача і вести його на княжий двір. Можливі при цьому зловживання сили відкидалися законами: якщо виявиться, що людина пов'язана «без провини», то позивач платить великий штраф. Уже в епоху Руської Правди, а тим більше в епоху судних грамот арешт міг бути зроблений не інакше, як по уповноваженню влади. Арешт завжди міг бути замінений порукою. Розвиток системи поручительства в древньому руському праві є риса, що ста-

---

¹ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 227, 228.

² Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права. С. 637.

вить високо цей процес над подальшим, де розвиток слідчих засад змусив цінувати свободу людини дуже низько».¹

Вчені відзначали, що є можливість простежити поступовий розвиток давньоруського судочинства. Так в прадавній частині Руської Правди – в Правді Ярослава в чотирьох статтях є відомості про участь в суді представників громади.

Самі терміни «суд» і «тяжа» в сенсі судового розгляду уперше вживаються в «Уставі князя Володимира Святославовича». М. І. Ланге відзначав, що усіяка справа називалася тяжою. Тяжі розділялися на великі та малі, але «поняття про ті чи інші не визначено».²

Про число свідків, яких вимагалось подавати до суду, в Руській Правді говориться не в усіх статтях, що викликає певну дискусію серед дослідників. На наш погляд, в тих статтях, де конкретно вказувалася їх кількість, сторони для підтвердження своєї правоти зобов'язані були надавати до суду вказане число свідків. У тому ж випадку, коли їх число не вказувалося в статті, то позивач і відповідач могли самі вирішувати, скільки свідків їм надати. Вони мали право обмежитися і одним очевидцем події.

Російський правознавець XIX ст. О. П. Куніцин (1843 р.) розрізняв терміни «судити» і «рядити». Він відзначав, що перше поняття означало розгляд справи відповідно до закону, а друге мало на увазі такий розгляд спору, який своєю метою мав, перш за все, примирення сторін, укладення нового договору з приводу предмету спору,³ тобто мирової угоди. В. В. Момотов також вказує, що термін «урядиться» означав укладення мирового запису, складеного у присутності свід-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 638-639.

² Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 227.

³ Куницын А. П. Историческое изображение древнего судопризводства в России. СПб.: типография Второго Отделения Собственной Е. И. В. канцелярии, 1843. 1 С. 25.

ків.¹ Разом з тим, Д. Л. Давиденко підкреслює, що процедура мирового ряду була характерною лише для Новгородської землі, а «мировий ряд» не був ні третейським, ні будь-яким іншим судом.²

Громадський суд Київської Русі, що складався з представників громади, «добрих людей», розглядав кримінальні позови, а також позови, що виникають з договорів. «Послухи» встановлювали факт скоєння злочину або подання позову, вислуховували свідчення сторін. Так, в «Посланні Климента Смолятича, митрополита київського до Хоми пресвітера» зустрічаємо згадку про те, що митрополит прочитав висловлені в листі звинувачення в його адресу перед «многими послухи».³

«Послухи» і виборні від громади «мужі», як вже відзначалося, брали участь і в князівському суді. Можна припустити, що розшук злочинця по верві здійснювався за допомогою великих сходок жителів округи.

Суть судової стадії процесу полягала у перевірці проведеного позивачем слідства і у винесенні вироку.

Судовий процес в церковному суді мав деякі особливості при розгляді різних категорій справ, а саме: а) справ, які належали до загальної юрисдикційної осудності і торкалися осіб духовного сану, питань віри і церкви, а також справ, які були віднесені до компетенції церковного суду церковними статутами відносно усього населення Київської Русі; б) справ, де сторона-

---

¹ Момотов В. В. Судебный процесс в древнем Новгороде (на материалах новгородских берестяных грамот). *Юридическая наука в Кубанском государственном университете*. Краснодар, 1995. С. 20-24.

² Давыденко Д. Л. Примирительные процедуры в российской правовой культуре: мировой ряд – особый способ урегулирования споров в Новгородской республике в XI – XV вв. *Третейский суд*. СПб. 2011. №3. С. 157-169.

³ Лавровский Л. Я. Послание митрополита Климента Смолятича к Фоме пресвитеру Смоленскому как историко-литературный памятник XII в. Смоленск: Типо-лит. Зельдович, 1894. С. 78.

ми виступали особи, які мешкали на церковних землях в суперечках про землю; в) справ, які розглядалися в церковно-світському «смісному» або «вобчем» суді.¹

Основними формами, в яких здійснювалося церковне судочинство, був спрощений і загальний процес, а він, у свою чергу, ділився на звичайне і незвичайне судочинство. Спрощена форма судочинства застосовувалася при розгляді справ, які могли бути вирішені без формального процесу. Загальна форма церковного судового процесу, залежно від того, чи усі сторони виконували приписи церковного права, відбувалася у вигляді звичайного і надзвичайного судочинства. Звичайне судочинство проводилося при дотриманні усіх необхідних канонічних приписів, а у разі, якщо цього не відбувалося, судовий розгляд проходив в надзвичайній формі і застосовувався у випадках, коли обвинувачений ухилявся від суду, не з'являвся для дачі пояснень і свідчень.²

Щодо виконання вироків церковного суду, то чітких вказівок на це у князівських статутах і статутних грамотах, а також нормах візантійського канонічного права немає. Судячи з усього, церковні покарання (спітїмь) накладалися духовними особами, а штрафи стягували архієрейські чиновники. Виконанням вироків, винесених церковним судом, займалася і світська влада.

Основна відмінність між ними зводилася до особливостей положення сторін і ролі судді. В той же час з практичної точки зору існуюча система церковного правосуддя відрізнялася недосконалістю. У нормах, що регулювали діяльність церковного суду, було немало пропусків і протиріч. Умови руських епархій не дозволяли архієреям, що виступали безпосередніми носіями

---

¹ Левчук М. В. Церковный суд в Киевской Руси (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук по специальности 12.00.01. КНУ им. Тараса Шевченко. Киев, 2010. URL: <http://avtoreferati.ru/cerkovnyj-sud-v-kievskoj-rusii-istoriko-pravovoe-issledovanie.htm>.

² Там само.

судових повноважень, самостійно здійснювати їх в повному обсязі. На практиці значна частина справ розглядалася нижчими чиновниками, у тому числі світськими, від імені архієрея. Відсутність необхідних механізмів контролю і відповідальності призводила до того, що у сфері церковного правосуддя були поширені різні зловживання і порушення. Багато монастирів і приходів прагнули вийти з-під юрисдикції єпархіального суду і отримували від вищої церковної або світської влади право на власний внутрішній суд.¹

Як вважали дореволюційні (та й сучасні історики права), спираючись на джерела, давньоруський процес більше тяжів до змагального типу, котрий характеризується наявністю двох конкуруючих сторін, що володіють процесуальною рівністю, і незалежного від сторін суду. Причому диспозитивний порядок процесу відрізнявся надзвичайною гнучкістю. Це міг бути і формальний поєдинок сторін перед суддею, який виступав в ролі простого арбітра, і ґрунтовний судовий розгляд, при якому суд оцінював представлені сторонами докази за своїм внутрішнім переконанням.²

У енциклопедичній праці арабського автора Ібн Даста, складеній на початку X ст., дана наступна характеристика давньоруського процесу: «...І якщо один з них (русів) порушить справу проти іншого, то зве його на суд до царя, перед яким вони і спорять. Коли ж цар виголосить вирок, виконують те, що він велів. Якщо ж обидві сторони невдоволені вироком царя, то по його наказу справа вирішується зброєю, і чий з мечів гостріше, той і перемагає».³

---

¹ Гаращенко А. Ю. Юрисдикция и устройство церковных судов в допетровский период российской истории): дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Волгоград, 2006. 181 с. URL: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/201527.html>.

² Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії. С. 96–97.

³ Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русских Абу-Али-Ахмеда Бен Омара ибн Даста / пер. Д. А. Хвольсона. СПб., 1869. С. 37.

Договір Русі з Візантією 911 р. містить норму, відповідно до якої, клятву вимовляє та сторона, що доводить свою невинуватість. За Руською Правдою в справах по наклепній вірі тягар доведення своєї правоти також покладав на самого відповідача.

Отже, в ході судового розгляду позивач повинен був довести висунене проти кого-небудь обвинувачення, а відповідач – свою невинуватість. У наявності абсолютно рівні права обох сторін. Адже, як абсолютно справедливо відзначають автори одного з підручників з кримінального процесу, «презумпція невинуватості» в сучасному праві свідомо того, що «стороні захисту закон надає права не рівні, а дещо «збільшені», пільгові порівнянно з правами сторони обвинувачення. Згідно презумпції невинуватості обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість, хоча має право це робити».¹

Право Давньої Русі передбачало рівний обов'язок сторін доводити свою правоту. Яскраво виражена диспозитивність процесу, коли сторони могли вільно розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами, забезпечувала умови для справедливого їх змагання, тобто принцип рівності сторін. Відповідно немає достатніх підстав погоджуватися з думкою деяких сучасних дослідників, які, посиляючись на «презумпцію невинуватості», говорять про «відносність рівноправності сторін».²

Змагальний характер процесу, так само як і принцип рівності сторін, забезпечував вимогу особистої присутності сторін в суді і обов'язкового представлення суддям першоджерела доказової інформації. «Спочатку особиста присутність сторін в суді була загальним правилом, – писав М. Ф. Владимирський-Буданов, – оскільки процес повинен здійснюватися

---

¹ Смирнов А. В., Калиновский К. Б. Уголовный процесс. СПб.: Питер, 2005. С. 35, 36.

² Петров И. В. Государство и право древней Руси (750–980 гг.). СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2003. С. 288, 289.

особистими засобами (наприклад, випробування вогнем і водою, клятвою і полем) за допомогою сім'ї і роду».¹

Неприпустимість непрямих доказів, тобто свідчення по слуху, так само як важливість інституту очної ставки, знайшли своє відображення в самих ранніх джерелах. «Ти ж суддя, суди слова, а не серця. Тобто суд, що йде у людини з уст», — сказано в тексті Правосуддя митрополичого.²

Слід зазначити, що згадувані в джерелах «дітські», «отроки», «метельники», «ємці», «вірники» виконували різноманітні функції, безпосередньо пов'язані із здійсненням князівського правосуддя.³ Вони забезпечували явку обвинувачених до суду, були присутніми при випробуванні вогнем, залізом, організовували судобвий поєдинок — «поле», здійснювали різні доручення суддів і виконували судові рішення.

І ця їх різноманітна діяльність теж давала широкий простір для зловживань і прямого здирства. Мотив розорення народу, що постійно зустрічається в літописах, від неправедного суду можна вважати показником того, що означав для народних мас встановлений князівською владою порядок судочинства. М. Ф. Владимирський-Буданов констатував, що «державна влада переслідувала злочини навіть тоді, коли приватний позивач відмовився від позову, і що найближча причина цього явища полягала в тому, що органи влади не хотіли відмовитися від кримінального штрафу, що діставався їм».⁴

Літопис під 1071 р. доніс до нас яскравий приклад чинення правосуддя княжим воєводою Яном Вишатичем в далекому Поволжі. Він здійснював щорічний

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 636.

² Тихомиров М. Н. Правосудие Митрополичье. *Археологический ежегодник за 1963 г.* М.: Наука, 1964. С. 45.

³ Калачов Н. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. С. 120–132.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 634.

збір данини з невеликою свитою, в якій окрім отроків був священик. Прибувши на Бело-озеро для збору полюддя, він дізнався від місцевих жителів про те, що «кудесники» на чолі з групою своїх прибічників (всього 300 осіб), «пройшовши від Ярославля Волгу і Шексну, зупинилися в околицях міста». Вони на чолі голодних натовпів розшукували по погостах «кращих дружин» і віднімали у них «маєток», оскільки вважали їх винними в неврожай, що стався в цій місцевості.

«Бывши бо единою скудости в Ростовской области», – говориться в літопису¹. Кудесники заявили, що вони «свеве, кто обилье держить». Волхви примушували родичів приводити до них своїх багатих сестер, матерів і дружин. Чоловіче населення відвідуваних волхвами погостів, піддавшись пануючим строгим язичницьким устоям і бачачи у волхвах посередників між людьми і божествами, покірливо приводили до них своїх заможних родичок. Цього вимагав язичницький ритуал.²

Потім символічно («в мечте») врзали у тих запліччя і виймали звідти символи достатку «либо жито, либо рыбу»³. Проте справа цим не обмежилася. Ю. В. Кривошеев пише, – і волхви «убивашета многы жены, и именье их отымашет себе»⁴. За язичницькими уявленнями, щоб відновити благополуччя громади, людей, що приховують урожай або негативно впливають на нього, вбивали або виганяли, заздалегідь розоривши. На майні «дружин» за уявленнями язичників лежав відбиток дії злих сил, відовства. «Маєток» убитих міг стати безпечним тільки в результаті очищення, пройшовши через руки волхвів».⁵ Але завершити обряд не вдалося, оскільки волхви самі потрапили в

---

¹ ПВЛ. С. 76.

² Кривошеев Ю. В. Древнерусское язычество. СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. С. 71.

³ Там само.

⁴ ПВЛ. С. 76.

⁵ Кривошеев Ю. В. Древнерусское язычество. С. 71, 72.

руки Яна Вишатича. Він же не просто розправився з язичниками, а влаштував показовий судовий розгляд.

Вишатич поцікавився у місцевих жителів, чиї волхви смерди. Дізнавшись, що князівські, зажадав їх видачі, але отримав відмову. Воєвода разом зі своїми озброєними отроками виступив проти неслухів і після короткої сутички загнав їх в ліс, де вони були оточені белозерцями і потім доставлені на суд до Яна. Чому ж белозерці спочатку відмовилися видати волхвів, а потім самі привели їх до Яна? Мабуть на них подіяла загроза Вишатича: «аще не имеете волхву сею, не иду от васъ и за лето»¹.

Ян почав допит, з'ясовувавши мотиви і обставини вчиненого волхвами злочину. Допит переріс в справжній богословський диспут, в результаті якого волхвам був ухвалений вирок – «принять муку здесь... и по смерти на том свете». Проте суворість вироку анітрохи не збентежила обвинувачених, вони (у повній відповідності з нормою статті 33 Правда Ярославичів) заявили Вишатичу, що вершити суд над ними може тільки князь, тобто наполягали на особистому суді князя. Нездаремно ж в цій статті було записано: «Или смерд умчат, а без княжа слова, за обиду 3 гривны»².

Ян досить оригінально вийшов з цієї делікатної ситуації. Він не лише не припинив розгляди, але ще і велів катувати обвинувачених, представивши їх слова прямою намовою бісів. «Ян же поведе бития и поторгати брадеєю»³ Причому, це були не просто жорстокі тортури, а явне приниження людської гідності волхвів. Виривання бороди у вільної людини відповідно до ст. 8 Короткій редакції і ст. 69 Просторової Правди каралося високим грошовим штрафом – 12 гривен. Тортури не зломали завзятості волхвів. Вони продовжували наполягати на княжому суді. Тоді Ян застосував до них ще жорстокіші тортури. «И повеле Янь вложить рубль

---

¹ ПВЛ. С. 76.

² Русская Правда. Краткая редакция (Ст. 33). С. 48.

³ ПВЛ. С. 77.

въ уста има и привязати я къ упругу, и пусти пред собою лодье, и самъ по нихъ идее»¹. Він наказав потерпілим від волхвів (у кого були убиті родички): «... мститъ своїх» – і ті убили волхвів, а їх трупи повісили на дубі. Ні про які вири і продажі мови не було. Замінивши юридичну підоснову ситуації ідеологічною, Вишатич зумів пояснити свої дії боротьбою з бісівською намовою, а не з конкретними людьми. Це і дозволило йому в непростій ситуації, що створилася, вчинити не по Правді Ярославичів, а «по правді божій».²

По суті, перед нами наочний приклад непримиренного протиріччя, викликаного поєднанням судової і адміністративної влади. Як представник князя, Ян Вишатич зобов'язаний був рішуче придушити виступ волхвів, продемонструвавши при цьому перевагу догматів християнства перед язичництвом. Проте в якості неупередженого судді, він зобов'язаний був вершити правосуддя у рамках, передбачених законом, дотримуючись усіх принципів судочинства, освячених правовим звичаєм. Як видно з літописного тексту, судовий розгляд був публічним, гласним і виключав застосування страти в якості покарання.

Аналіз Руської Правди дозволяє зробити висновок про публічний характер діяльності суду в Київську епоху. Це підкреслював у своїй роботі М. Л. Дювернуа. Він вважав, що увесь хід процесу був можливий тільки за участю «людей». Вони потрібні для поручительства, для послушества, для збереження в пам'яті судового рішення. Виконання рішення здійснюється також на торгу. В Законі Судному людей послухів вимагається тим більше, чим вище ціна позову.³ В «Вопрошении Кириковом» читаємо: «Аже будет, рече, татьба велика,

---

¹ Там само.

² Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси. С. 100.

³ Дювернуа Н. Источники права и суд в Древней России. С. 167.

а не уложат ее отаи, но силу прю составят перед князем и перед людьми...»¹.

Принцип гласності виражався у відкритості судового засідання і можливості присутності на ньому усіх, що бажають. А також в праві сторін брати участь в проведенні різних процесуальних дій (обшук, виїмка, гоніння сліду і так далі).

Публічність правосуддя виявлялася не лише у відкритості процесу, але і в тому, як розумілося і вирішувалося в ньому завдання кримінального переслідування і обвинувачення злочинця. Якщо приватна особа зверталася з приводу свого порушеного права до суду, то тепер захист її інтересів переходив з розряду приватної справи (помста, самосуд) в категорію суспільної.²

Вільна оцінка доказів судом припускає повну незалежність усіх учасників суду від сторонньої думки осіб, що не беруть участь в процесі. Згідно цьому принципу докази оцінюються суддями за їх внутрішнім переконанням, на підставі повної упевненості в достовірності пред'явлених доказів. «Ордалії» або «суд божий», які активно використовували судді в сумнівних випадках, можна вважати наочним прикладом використання цього принципу в давньоруському судочинстві.

Учасниками давньоруського судочинства, що виконували функцію правосуддя, були різні судові установи, що розглядали справу по суті. Це, в першу чергу, віче, суд, який в джерелах згадується або як «суд 12 мужей», або як «ізвод», третейський, князівський і церковний суди.³

Функція обвинувачення або кримінального переслідування в давнину належала потерпілому (позива-

---

¹ Вопросение Кириково (Ст. 83). Вопросы Кирика, Саввы и Ильи с ответами Нифонта, епископа новгородского. *Русская историческая библиотека*. Т. VI. СПб., 1908. С. 46.

² Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії. С. 98.

³ Там само.

чеві) або його представникові, пособникам, дії яких також спрямовані на викриття винного, «ябетникам» або «сокам» і державі в особі князя. Функцію захисту виконують підозрюваний (відповідач) або його представник і пособники відповідача. М. Ф. Владимирський-Буданов висловлював припущення, що представниками могли бути «передусім люди, пов'язані з позивачем або відповідачем сімейними узами (це залишок древнього пособництва); такі природні представники суть син за матір, чоловік за дружину». ¹

Свідки, поняті, як правило це були представники громади, і судові чиновники виконували функцію сприяння кримінальному судочинству.

Чітких умов процесуальної правоздатності джерела до нас не донесли. У тексті Просторової Правди зустрічається згадка про неделіктоздатність холопів, проте там же говориться про випадки притягнення за певних умов холопа в якості свідка.² «Ты тяжи все судять послухи свободными; будеть ли послух холоп, то холопу на правду не вылазити; но оже хочеть истець, или иметь и, а река тако: по сего речи емлю тя, но яз емлю тя, а не холоп».³ Слід зазначити, що присутність сторін на процесі, ймовірно, була обов'язковою. У текстах прадавніх джерел права інститут представництва відсутній. Це пояснюється тим, що в системі доказів значну роль грали присяга, судовий поєдинок — «поле» і різні випробування (водою, вогнем, залізом). Отже, в процесі судового розгляду була потрібна особиста присутність сторін.

Для доказу своєї правоти сторони повинні були представити суду свідків — «видоків», «помочников» і «послухов». З часів прадавньої Правди виділяли дві групи свідків — видоки і послухи, причому в літературі до теперішнього часу відсутня єдина думка про те, в

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 636.

² Русская Правда. Пространная редакция. С. 67.

³ Там само. С. 67–69, 70.

чому саме полягає відмінність цих груп. Згідно з однією точкою зору, видами іменувалися очевидці злочину, а послухами – особи, що свідчать «по слуху», тобто мають в розпорядженні яку-небудь інформацію про злочин, отриману від третіх осіб.¹ Інша думка виходить з процесуальної відмінності цих груп, називаючи видами свідків в традиційному розумінні цього слова, а послухами – осіб, за свідченнями яких суддя встановлював правомірність дій сторін.² Деяко іншої, оригінальної точки зору дотримувався В. Г. Демченко, який, опонуючи І. Енгельману та С. В. Пахману, писав: «Під послухами у власному сенсі розуміються свідки, які були присутніми за запрошенням сторін, а не випадково при укладанні договору, з якого виникла справа. При такому значенні послухів, як нам здається, вірніше пояснити і саму їх назву з того, що вони *послухалися* запрошення контрагентів бути присутніми при укладанні угоди, чим виводити її від того, що вони безпосередньо сприйняли *на слух* про обставини, про які свідчать³ чи знають про них *по слуху*⁴ від інших».⁵

---

¹ Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России. СПб.: Тип. Э. Арнольда, 1868. С. 48–49.

² Ступникова Н. Н. Доказательства и процедура доказывания в Древней Руси. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2010. №3. URL: <http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html>.

³ Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте: Рассуждение студ. С.-Петербур. ун-та, Юрид. фак., по юрид. разряду, 4 курса. С.-Пб.: Тип. Э. Веймара, 1855. С. 137.

⁴ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнерусскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 48, 49.

⁵ Демченко В. Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательства по судебным делам по русскому праву до Петра Великого. Киев: в Университетской тип., 1859. С. 9.

М. І. Ланге висунув версію, що послухи засвідчували чесну і добру поведінку відповідача¹ і ця думка набула широкого поширення. С. А. Покровський вважав, що послухи – виразники думки колективу.²

М. Л. Дювернуа з приводу походження групи послухів звертав увагу й на інші аспекти проблеми: «Присутність вільних послухів не просто засвідчує факт. Їх присутність надає юридичної сили таким діям, які без того залишилися б простим фактом».³ Цей висновок учений робив виходячи з норм цивільного законодавства, згідно з якими «свідок угоди був не лише очевидцем (видоком), але в той же час сприяв сторонам. Можна бути просто видоком (очевидцем). Таким видоком буде всякий, хто бачив. Щоб бачити – потрібно мати очі, тому і раб може бути видоком, коли йдеться про подію. Щоб розуміти право, щоб бути свідком угоди, щоб упізнати правду і сприяти там, де таке сприяння треба, де йде мова про виникнення або відсутність права – потрібно бути вільною людиною...Коли я закликав таких вільних людей і при них здійснив угоду, або їм надам питання про право, то я таким чином покладаюся на їх сприяння або говорячи мовою древніх актів, – шлюся на них... послухи стали так називатися тому, що на них посилалися сторони. Якщо я поклався або послався на кого-небудь, то цим самим я викликаю його сприяти мені, я роблю його моїм пособником».⁴

Далі М. Л. Дювернуа відзначав, що з часом «назви послуха і видока в Руській Правді змішуються...».⁵Цю

---

¹ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 240.

² Покровский С. А. Общественный строй Древнерусского государства. *Труды Всесоюзного юридического заочного института. Проблемы истории государства и права.* М.: ВЮЗИ, 1970, Т XIV. С. 63.

³ Дювернуа Н. Источники права и суд в древней России. С. 100.

⁴ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. С. 100–103.

⁵ Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 193.

тезу дослівно повторив і сучасний російський дослідник О. В. Бобровський, який у своїй кандидатській дисертації (рік захисту 2007) написав буквально таке: «в більш пізніх списках Руської Правди поняття «видока» і «послуха» зміщуються».¹

М. Л. Дювернуа вважав, що послухи залучалися, «коли для судді не було зрозумілим право». Коли в Просторовій Правді виробляються і точніше визначаються «догми», послухи перетворюються у простих свідків.² Але Просторова Правда, як справедливо відзначає С. Б. Чебаненко, не стільки уточнює догми, скільки відбиває ускладнення правової ситуації (ось тут - то послухи у якості помічників судді і стали б якраз у нагоді).³ Громада допомагала на суді сторонам у якості послухів і вони і свідки «доброї слави», що підтверджують добропорядність сторони, і співприсяжники і свідки різного роду правовідносин (купівлі, займів), їх голос часто вирішував справу. Індивид у своїй повсякденній діяльності був вільно чи невільно, оточений увагою сородичів і сусідів, і будь-яка його правова дія була публічною.⁴

Відносно послухів Руської Правди С. В. Пахман відзначав, що свідки в давньоруському праві ділилися залежно від знання того, про що дається показання свідків, на дві групи – видоки і послухи: «під першим розумівся той, хто був самовидцем відомої справи (testis de visu), а під другим – той, хто знав про справу тільки «по слуху»(testis de auditu), звідки і сама назва

---

¹ Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде». С. 9.

² Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 181-182.

³ Чебаненко С. Б. Воздействие княжеской власти на общинные институты и процессуальные действия в сфере разрешения конфликтов в домонгольской Руси (IX- начало XIII в.). *Вестник Удмуртского университета. История и филология*. 2008. Вып. 2. С. 21.

⁴ Дювернуа Н. Л. Вказана праця. С. 94-95.

«послух».¹ При цьому, на думку Пахмана, відмінність двох категорій свідків не була істотною – від свідка вимагалось тільки, щоб він знав, про що свідчить, і щоб його свідчення підтверджували свідчення особи, що представила його на суд.²

Сформульована і обґрунтована Пахманом та його послідовниками концепція еволюції послухів стала основою для подальших поколінь істориків права.³

Проте найімовірніше, що термін «послух» був свого роду новацією в праві, суть якої полягала в тому, що якщо раніше свідчити на суді міг тільки очевидець того, що сталося («видок»), то тепер досить було мати відомості про вчинений злочин. Таким чином з'явилась нова категорія свідків – послухи.⁴

С. В. Пахман відзначав наступні вимоги до послухів: за моральними якостями – допускалися «добрі люди», «правдиві, богобоязливі і такі, що говорять заради страху Божого і правди», не помічені в пияцтві, крадіжстві, обмані або привласненні чужого майна; стосовно учасників процесу – не могли бути «люди, що знаходяться з одним з позовників у ворожнечі або тяжбі», близькі родичі, подружжя, холопи проти своїх власників. При цьому він вказував, що причини, «за якими неможливо припускати в свідку бажання сказати правду, робили відомі особи безумовно нездатними до показів свідка; сюди особливо відносяться моральні якості; інші ж причини бралися до уваги тільки на прохання того, хто судився, проти якого приводився

---

¹ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 48–49.

² Пахман С. В. Вказана праця.. С. 48–49.

³ Кочкина Л. М. К проблеме функции «послухов» Новгородской судной грамоты. *Вектор науки ТГУ. Серия: Юридические науки*. 2012. №2(9). С. 37.

⁴ Ступникова Н. Н. Доказательства и процедура доказания в Древней Руси. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. -2010. -№3. URL: <http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html>.

хтось у свідки; це–відомі стосунки свідків до сторін, що знаходяться у тяжі: родинні, дружні, неприязні і т.п.»¹

На дещо інші аспекти вимог до послухів вказував М. Ф. Владимирський-Буданов. Послух мав бути вільною людиною – «мужем». Але з цього допускався прямий виняток: а) холопи вищого роду, саме дворові тіуни боярські (які самі проводили суд у боярській вотчині) і люди напіввільні – закупи – могли, при необхідності (тобто при недостатній кількості послухів-мужей), бути покликані до послушенства. Другий виняток полягав у тому, що холоп всякого роду міг бути допущений до послушенства не у власному сенсі, тобто за словами холопа може бути розпочатий процес, але не закінчений його свідченнями; у самому процесі холоп не грає ролі послуха, не приймає присяги. Друга якість, потрібна від послуха, була та, що він повинен був бути громадянином держави, а не іноземцем. З цією вимогою робиться необхідне виключення в позовах громадян з іноземцями. Нарешті, з поняття про послуха, як мужа, витікає, що послухом не могла бути жінка.²

На жаль, текст Руської Правди дає занадто мало можливостей розрізнити видока і послуха. Послужи виконували декілька процесуальних функцій. Передусім, це люди, на яких могли послатися сторони при різних обставинах. Перед послухами оголошували про нанесену образу, наприклад, при необгрунтованому наклепі, заявляли себе в якості позивача, а також в якості свідка. М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що видок і послух означають дві процесуальні ролі, які повністю відрізняються одна від одної. Видок є простим свідком у сучасному розумінні цього слова, а пос-

---

¹ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 54–55.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С 642.

лух – посібник, на якого «посилаються» позивач і відповідач.¹

У дослідницькій літературі переважає думка, що «послухи» – це люди, що свідчать по слуху, тобто ті, хто щось чув про злочин, що скоївся, а «видоки» – це очевидці злочину.²

За М. Ф. Владимирським-Будановим «послух а) повинен стати на суді: нез'явлення його до суду веде за собою втрату позову для сторони, що його, що виставила. б) повинен був підтвердити словесно все, що говорила сторона, що виставила його. Тотожність свідчень мала бути буквальною: «...слово противу слова». Якщо він не договорить, або переговорить, то його послушество втрачає всяке значення. Формалізм такої вимоги пояснюється значенням свідчення послуха, як вищого (безумовного) доказу на суді, і у свою чергу вказує на те, що послух зовсім не є свідок в нашому значенні слова. В епоху Руської Правди, якщо судомовлення закінчилося тим, що послухи обох сторін показали згідно із словами тих, хто їх поставив, то послухи повинні йти на роту, присягати».³ Це свідчить про архаїчні риси процесу.

Функцію сприяння судочинству виконували особи, названі в джерелах термінами: детські, отроки, мечники, метельники, ємці і дворяни. Вони призначались для виконання певних процесуальних дій: доставляли обвинувачених до суду або надавали в цьому допомогу потерпілим, були присутніми при випробовуваннях і тортурах, забезпечували виконання судових рішень, а також, чи виконували різні доручення князя, його представників і суддів.⁴

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 641.

² Петров И. В. Государство и право древней Руси (750–980 гг.). СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2003. С. 295.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 642–643.

⁴ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 74.

М. І. Ланге дав характеристику таким учасникам юридичного процесу, як ємці або мечники. Він уважав, що мечники знаходилися при посадниках для «имання», тобто для приводу їх до суду, але не «лише тільки «татей», а взагалі обвинувачених в якихось злочинах».¹

В удільний період сторони, як і в Київську епоху, іменувалися «истцами» або «сутяжниками». Ними могли бути як фізичні особи, так і громада, сім'я, рід. Процесуальна правоздатність фізичних осіб не обмежувалася: позов міг подати будь-який вільний громадянин, незалежно від того, хто він — чоловік або жінка.

Сторони мали не лише права, але і певні обов'язки. Так, у викладі доказів і виправданні перед судом вони повинні були зберігати повагу один до одного. Нам не відомо, чи піддавалася якому-небудь покаранню образа, заподіяна словами, але зневага дією каралася високими штрафами.

Закон передбачав заходи, які повинні були служити до запобігання ябедництва і позовів, що робилися з помсти, тобто без достатніх причин. Позивач зобов'язаний був підтвердити присягою справедливість своєї скарги або доносу на самому початку тяжби. Відповідач теж повинен був присягнути, що говоритиме на суді правду.

Той, хто відмовлявся давати в цьому присягу, відразу ж визнавався винуватим. Визнаний за судом винним платив не лише судові мита і штрафи, але і усі збитки, заподіяні тяжбою його супротивникові.

Судом розглядалися докази прямі і непрямі; обвинувачувальні і виправдувальні, речові і особисті. В процесі доведення (збирання, перевірки і оцінки доказів) велику роль грали свідчення «видоків» — простих свідків, «пособників» — людей, які на суді підтверджували все, що говорили сторони, що їх, що виставили, і «послухів». У Руській Правді згадується «речовий доказ», тобто надання краденої речі, виявленої у злодія.

---

¹ Там само.

Суду пред'являлися «сліди» («знаки», «знамення»), наприклад, синці, садна. Але їх вимагалось підкріплювати й іншими доказами.¹

В якості способу доказу невинуватості тієї або іншої особи застосовувалися: «рота» або присяга, «ордалії» – випробування залізом і водою, «муки» і судовий поєдинок. Аналіз наявних в нашому розпорядженні джерел дозволяє зробити висновок, що система доказів Київської держави несе на собі відбиток глибокої старовини. Вона, також як і судочинство, визначалася правовими звичаями і стародавніми традиціями, що панували в суспільстві. Проте прадавня система доказів не була деякою застиглою формою. Вона змінювалася і розвивалася разом з суспільством. Руська Правда, в порівнянні з договорами Русі з Візантією, відбила істотні зміни в положенні позивача і відповідача, котрі з'явилися в процесі переходу до сусідської громади.²

Тепер необхідною умовою справедливості позову стає не лише свідчення позивача (цього було достатньо раніше для подання позову), але і власне визнання відповідача. Відсутність визнання диктувало потребу в отриманні таких фактів, які могли допомогти у встановленні істини і переконати суддів в справедливості або хибності позову, тобто до складання певної системи доказів Найголовнішим джерелом доказів були покази свідків. «В усіх давніх народів, – відмічає С. В. Пахман, – вони вважалися найважливішими і самими загальноживаними засобами пізнати істину».³

Позивач за допомогою свідчення «видоків» повинен був підтвердити пред'явлене конкретній особі звинувачення («поклеп»).

---

¹ Стецюк Б. Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії. С. 101.

² Амплеева Т. Ю. История уголовного судопроизводства России (IX – XIX вв.). С. 157.

³ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии. С. 19.

В цьому випадку суд мав справу з очевидцями. Їх значення не переходить в роль захисників, вони просто засіб пізнати фактичну істину. Вони не зацікавлені в результаті процесу і не пов'язані із сторонами ні як свідки угоди, ні клятвою. У Просторовій редакції міститься вимога, щоб свідки говорили «слово протилежного слова» з потерпілим. Як вже відзначалося вище, сторони самі повинні були займатися збором доказів своєї правоти. Тому обов'язок розшуку і доставлення своїх свідків до суду лежав на позивачі і відповідачі.

Пам'ятники права Стародавньої Русі не містять прямих посилань на застосування тортур в якості способу отримання визнавальних свідчень. Якщо не рахувати швидкоплинної фрази «Руської Правди» про заборону «мучить смерда и огнищанина без княжего слова». Зате використання тортур в процесі підтвердження численними непрямими даними інших джерел.

«Суд божий» включав у себе «ордалії», «роту» і «поле» – судовий поєдинок. Застосовувався божий суд у тому випадку, якщо були вичерпані усі звичайні способи доведення, а істина так і не була встановлена. Ордалія не була засобом насильницького витискання визнання провини, в ній тортури грали іншу роль. Божий суд був засобом встановлення юридичної істини шляхом звернення до волі Творця. М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав: «Власне свідченнями послухів вичерпуються усі звичайні засоби суду; від сторін залежить апелювати від суду людського до суду Бога».¹

Особи позивачів добровільно погоджувалися піддатися випробуванню, зв'язаному з тортурами, для того, щоб виявити, на чій стороні правда. У основі ордалії лежало переконання в тому, що Бог постійно втручається в людські справи і тому його можна спонукати до участі в судовій тяжбі. На думку В. В. Момотова, «божий суд» або ордалії, за допомогою яких встановлювалась істина в судовому процесі, є безпосередньо

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 643.

пов'язанми з уявленням «про всезнаюче божество, що може захистити невинуватого і виявити винну особу».¹

М. Ф. Владимирський-Буданов зазначав, що правдавним способом вирішення всяких сумнівних справ був жереб. Позапроцесуальне значення жеребу в правдавній час було велике і різноманітне. Що ж стосується його процесуального значення, то жереб був або альтернативою роти, або мав допоміжне значення: ним вирішувалося питання, кому приносити присягу. Перше значення жеребу підтверджується деякими списками Руської Правди, в яких стаття про побої викладена так: «Оже будет Варяг или Колобляг крещения не имеа, а будет има бои, а видока не будет, ити има на роту, а любо на жребий». Вчений вважав, що абсолютно самостійного значення жереб не має. Правда, викладена стаття в деяких списках читається інакше, саме таким чином: «Аще видока не будет, ити им (боярину, людину или варягу) на жребий»; але це читання представляє явне спотворення попереднього і притому порівняно нове («по их пути платили бесчестие»). Інше важливіше і абсолютно безперечніше значення жеребу допоміжне.²

Ритуальний характер ордалії відповідав культурним уявленням і віруванням того періоду. Ордалія не передбачала визнання підозрюваного, і про істину судили на підставі слідів залишених судовим випробуванням. Учасники божого суду проходили випробування розпеченим залізом, яке вони тримали в руках або ходили по ньому босоніж (зазвичай по плугових лемешах), або киплячою водою, в яку опускали руку. Обпалену руку або ноги забинтовували, а на третій день пов'язку знімали і за станом отриманих ран судили про винуватість або невинуватість учасників ордалії.

---

¹ Момотов В. В. Формирование Русского средневекового права в IX–XV вв. С. 362.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 643.

Складовими частинами цієї процедури були благословення вогню і заліза, месса, молитви, прийняття тіла Христового, тобто євхаристії. У народі божий суд вважався найбільш надійним методом доказу правоти.¹ М. І. Ланге зауважує, що при випробовуванні обвинуваченого залізом і водою наші предки вважали, що «правосуддя боже неминуче прийде на допомогу німечі людській».²

О. Попов розглядав «муку» як побої та інші види катування.³ На думку О. Є. Преснякова, «мука» – захід примусового характеру, що застосовувався до особи, яка вчинила злочин.⁴

У статті 21 Поширеної Правди вказувалося, що застосування випробування залізом потрібно у тому випадку, якщо не виявилось бажаних виступити в якості «послухів». У законі не розкривається порядок проведення ордалій, зокрема не вказується точно, яка із сторін піддавалася випробуванню, згадується лише те, що випробування водою застосовувалося в позовах на суму менш напівгривни, а випробування залізом в позовах на суму більше за напівгривну. Йдеться, мабуть, про татьбу, знищення чужого майна, можливо вбивство, а також і про «всех тяжах поклепных». М. І. Ланге вважав, що випробування залізом застосовувалось у таких випадках: 1) якщо не було «полічного»; 2) якщо було здійснено вбивство або ціна тяжі була не менше, ніж півгривни золота 3) якщо позивач підозрював кого-небудь за словами сторонніх людей, а

---

¹ Гуревич А. Я. Пытка. *Словарь средневековой культуры*. М.: РОССПЭН, 2003. С. 401–402.

² Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 262–263.

³ Попов А. Н. Русская Правда в отношении к уголовному праву: рассуждения на степень магистра кандидата Московского университета Александра Попова. М.: Университетская типография, 1841. С. 80.

⁴ Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. *Очерки по истории X–XII столетий*. Спб.: типография М. А. Александрова, 1909. С. 291.

обвинувачений не міг на своє виправдання надати послухів доброї слави.¹

Текст 21 і 22 статей Поширеної редакції дозволяє припустити, що тортурам залізом піддавався відповідач. До випробування водою за Руською Правдою удавалися у випадках крадіжки, коли у позивача не було доказів для підтримки свого обвинувачення, і сума позову не перевищувала півгривни золота, але була не менше двох гривен срібла (Ст. 22 ПП). Як вважає О. В. Бобровський, випробуванню піддавався позивач, якщо, у нього не було доказів винуватості відповідача. Якщо у позивача були докази, то у такому разі випробуванню піддавався відповідач.²

У законі передбачалися два варіанти наслідків для позивача, якщо обвинувачена ним людина буде виправдана за результатами ордалії. Так, позивач повинен був заплатити особі, що витримала випробування, «гривну за муку», якщо це випробування призначалося на підставі свідчень холопа. Якщо ордалії застосовувались в результаті показань свідків вільних людей або унаслідок того, що підозрюваний був помічений поряд з місцем злочину, позивач «за муку» не платив.³

В якості самостійного способу доведення «рота» (клятва, присяга) застосовувалася в декількох випадках. Якщо сторони не могли представити «послухів» і ціна позову не перевищувала двох гривен, то справа вирішувалася «ротою». Приносити присягу могли іноземці, яким у справах про особисті образи дозволялося не приводити «послухів».

Слово «рота», – відзначав М. Ф. Владимирський-Буданов, не цілком відповідає нинішньому поняттю присяги (запозиченому з Польщі): рота, за давнім тлумаченням, означає суперечку, битву. Вона служила

---

¹ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 263.

² Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде. С. 19.

³ Русская Правда. Пространная редакция. С. 70.

первинним джерелом, з якого розвинулися згодом ордалії і судові поєдинки. У наших прадавніх пам'ятниках вона являється у вигляді клятви перед богами, або перед Богом. У подальший християнський час вона називається хресним цілуванням.¹ Г. П. Успенський вважав, що цей термін має давньослов'янське походження.² Аналізу походження цього слова чимало уваги присвятив С. В. Пахман, який зазначав, що цей термін зустрічається і в давньопольських та давньочеських джерелах, в словниках Лаврентія Зизанія («Лексис, Сирѣчь реченія, Вькратъць събран(ъ)ны и из слове(н)скаго языка на просты(й) рускі(й) діале(к)ть истол(ъ)кованы»³ (1596), Павми Беренди («Лексіконъ славеноросскій альбо Имень тлъкованіе»⁴ (1627 р.), де воно і означало «спір», «суперечку», воно є і в Святому Письмі. А з польської мови прийшло у XVII ст.⁵

У процесуальному сенсі рота має два значення: самостійне і допоміжне. Присяга, що має самостійне значення, приносилася самими позовниками, а допоміжна присяга приносилася свідками після надання свідчень. Руській Правді відомі два види самостійної присяги: додаткова і очисна. Додаткова присяга приносилася позивачем, за наявності у справі інших доказів і при обґрунтуванні невеликих позовів. Очисна прися-

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 644.

² Успенский Г. П. Опыт повествования о древностях русских. Часть вторая. С. 496.

³ Лаврентій Зизаній. Лексис. В., 1596. URL: <https://archive.org/stream/zyzanii/%D0%9B%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B9%20%D0%97%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B9%2C%20%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%81%20%281596%20%D1%80%D1%96%D0%BA%29#page/n9/mode/2up>.

⁴ Беринда П. «Лексіконъ славеноросскій и имень Тлъкованіе. URL: <http://litopys.org.ua/berlex/be.htm>

⁵ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 86–88.

га, навпаки, надавалася відповідачеві для «очищення» і доказу суду своєї невинуватості. «Рота» приймалася у присутності судових посадовців і за особливою формою.¹

Як вказувалося, рота, яка має самостійне значення, здійснюється самими позовниками при відсутності послухів. Коли в справах, що виникають із злочину, позивач або відповідач не міг знайти необхідної кількості послухів, та справа вирішувалася ротою, якщо ціна позову була менше 2 гривен. Іноземці, яким дозволено було не представляти послухів у справах про особисті образи, повинні були приносити замість того присягу. У позовах, що виникають з договорів, які здійснювалися зовсім без свідків, справа вирішувалася ротою: такі були, по Руській Правді, позика між особами торгового класу, позика з відсотками не більше 3 гривни, договір поклажі. Рота стає допоміжним засобом при показаннях свідків і при судовому поєдинку. Свідчення свідків (послухів) в епоху Руської Правди завжди закінчуються ротою. При судових поєдинках рота передує полю, складаючи як би необхідну першу частину цього останнього Причина цього ховається в прадавньому значенні роти, про яке йшлося вище; згодом до цієї основи приєдналося інше: за допомогою клятви думали зруйнувати ті чарівничі засоби, які які вживалися тоді перед поєдинками для застрахування себе від ран, смерті і взагалі поразки. Згідно з цим можна припустити, що рота супроводжувала або передувала також і випробуванням водою і залізом.²

Про допоміжне значення «роти» як присяги «послухов» згадується в тексті Просторової редакції: «...Аже кто взищеть кун на друзе, а он ся начнетъ за-пирати, то оже на нь выведете послу си, то ти пойдуть на роту, а он возмет свои куны...»³ Суть присяги поля-

---

¹ Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде. С. 20.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 644.

³ Русская Правда. Пространная редакция. С. 70.

гала в покликанні Бога в якості свідка істинності свідчень сторін. У давньоруському судочинстві присяга служила одним із засобів досягнення істини і рішення спірних справ. У вирішенні певних категорій справ вона замінювала собою усі інші докази, а значить мала рівну з ними доказову силу.

Клятва або рота, як вид доказу, виступала у формі згадуваного вище співприсяжництва: обвинувачений доводив власну невинуватість клятвою, але разом з ним повинні були присягатися і співприсяжники. Аналіз тексту Руської Правди дозволяє зробити висновки про те, що присягалися обидві сторони. М. Ф. Владимирський-Буданов писав, що це пов'язано з самим поняттям про роту, як боротьбу сторін. Дійсно, присягали або обидві сторони – одна за одною, або право приносити присягу отримувалося однією якою-небудь стороною по жеребу. Перше можна вивести з аналогії з правом інших слов'янських народів, друге – з безперечних вказівок наших пам'ятників (Договір 1165 р., ст. 9). Хоча у багатьох місцях Руської Правди згадується тільки про присягу однієї сторони, або позивача, або відповідача, але з цього зовсім не виходить, що тут же не мається на увазі само собою і право присяги для іншої сторони. Так, при позовах про поклажу говориться: «Тому ити роте, у кого лежало, тобто, відповідачеві; навпаки, в наступній статті про стягнення боргу не понад 3 гривни: «Ити ему про свои куны роте», тобто позивачу.¹

М. Ф. Владимирський-Буданов указав на певну суперечливість тверджень С. В. Пахмана, який доводив, що там, де рота є заміною ордалій, «позивач повинен підтвердити своє свідчення, враховуючи ціну позову або присягою, або іншими ордаліями»... Але той же учений при розборі іншої статті Руської Правди, що має однакове значення, говорить, що очистити себе

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русско-го права. С. 644.

від обвинувачень повинен відповідач.¹ М. Ф. Владимирський-Буданов відзначає, що в обох випадках умови були однакові.²

Разом з тим, М. І. Ланге підкреслює, що в Руській Правді не визначено, за якими ознаками при випробовуванні залізом, того, що випробовували, вважали обвинуваченим чи виправданим.³

Характеризуючи систему доказів за Руською Правдою, М. Л. Дювернуа писав: «На першому плані стоять свідки, за браком їх, або як додатковий засіб, йдуть формальні докази. Для формальних доказів вказана відома послідовність, від сильніших випробувань до менш сильних. У справах більшої цінності – залізо, менших – вода, нарешті, останнє місце належить присязі. Закон в небагатьох випадках визначає абсолютним чином силу того або іншого доказу, залишаючи суду свободу оцінки їх в кожному даному випадку».⁴ Такої ж точки зору дотримувався і відомий дореволюційний юрист В. І. Сергєєвич⁵

І знову знаходимо майже дослівний повтор висновку М. Л. Дювернуа у авторефераті дисертації О. В. Бобровського: «На думку автора, процедура випробування залізом застосовувалася при розгляді найбільш тяжких злочинів, а саме, коли позивач обвинувачував відповідача у вбивстві, або у інших справах, коли сума позову була значною і перевищувала півгрівни золота. До випробування водою за Руською

---

¹ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 95-100.

² Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 644-645.

³ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 260.

⁴ Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. С. 192.

⁵ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. 4-е изд., доп. и поправлено. СПб: Типография М. М. Стасюлевича, 1910. С. 582.

Правдою, як правило, удавалися при розгляді справ про крадіжку з незначною сумою позову».¹ Таким чином, і сьогодні магістерська робота М. Л. Дювернуа є важливим джерелом при написанні деяких кандидатських дисертацій.

С. В. Пахман поділяв думку Й. Еверса² і також вважав, що під словом «свідчення» слід розуміти зовнішні ознаки події злочину – рани, плями крові, сліди володіння чужою річчю і так далі.³ Подібним же чином переведена ця стаття у збірці «Пам'ятники історії руського права» («Памятники истории русского права»): «...нехай обвинувачення, що міститься в публічно представлених (речових) доказах, буде визнано доведеним».⁴ В цілому аналіз текстів статей Руської Правди дає змогу зробити висновок про те, що в цьому документі є зародки характерних для епохи феодалізму формальних доказів.⁵

Руська Правда прямо не говорить про власне зізнання обвинуваченого. У її статтях ми не побачимо прямої згадки про зізнання, проте, за словами В. І. Сергєєвича, немає сумніву в тому, що цей вид доказу грав вирішальну роль в суді.⁶ М. І. Ланге відзначав, що за Руською Правдою «власне визнання вини у злочині вважалось доказом, оскільки інші докази ви-

---

¹ Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по «Русской Правде»: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Казань, 2007. С. 10

² Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. С. 151.

³ Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 134.

⁴ Памятники русского права. Памятники права Киевского государства в X–XII веках / Под ред. С. В. Юшкова: Сост. А. А. Зимин. М.: Госюриздат, 1952. Вып. 1. С. 11.

⁵ Ванявин Д. В. История развития института вещественных доказательств в уголовном процессе России. *Актуальные проблемы российского права*. 2009. №2. С. 289.

⁶ Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. С. 57.

користувалися тільки у випадку відмагання».¹ У тексті зустрічаються лише непрямі данні про цей вид доказів (Ст. 15, 29, 32 і 34 Поширеної Правди). Так, згадка про необхідність фактичного дослідження справи, безпосередньо пов'язана з відмовою обвинуваченого визнати свою провину — «а он ся запирати почнет».² У тексті зустрічаються лише непрямі данні про цей вид доказів (Ст. 15, 29, 32 і 34 ПП). Так, згадка про необхідність фактичного дослідження справи, безпосередньо пов'язана з відмовою обвинуваченого визнати свою провину.

Роль державних органів була особливо активною в переслідуванні за вчинення особливо тяжких злочинів (наприклад, за вбивство). Відомі випадки, коли справа починалася за ініціативою представників влади. «Державна влада, — писав В. М. Владимирський-Буданов, — переслідувала за злочин навіть тоді, коли приватний позивач відмовлявся від позову, і що найближча причина цього явища полягала в тому, що органи влади не бажали відмовлятися від штрафу, який їм належав».³

Забезпечення явки відповідача до суду і збору доказів лежали на позивачі, якому активне допомогала громада. Представники громади («послужи», «пособники», «добрі люди», «мужи») брали участь в процесі на усіх його стадіях. В цей час елемент індивідуальної волі сторін позовників грав дуже важливу роль.

Основне завдання сторін на суді зводилося до того, щоб переконати суддів у правоті своїх домагань. Докази представлялися самими сторонами процесу. Слідчих органів держава не мала. Існували лише приватні особи, що професійно займалися розшуком, — соки або ябетники.

---

¹ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 258

² Русская Правда. Краткая редакция. С. 477.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 634–635.

Громадський і вічовий суди не просто здійснювали провадження у тій або іншій справі, але і активно брали участь в розшуку злочинця, пошуку доказів у справі. Крім того, становлення і розвиток князівської і церковної юстиції викликало до життя нову форму процесу – розшукову(інквізиційну). Саме у цих судах уперше проявилася можливість виявлення і дослідження злочину без наявності позивача.

Судочинство у справах про вбивство мало певну специфіку, що визначало його особливе становище в судовому процесі. Вбивця, перш за все, намагався завершити справу, домовившись з родичами вбитого добровільною угодою, не удаючись до суду. Якщо він встигав «покінчити зі справою» без суду, то позивач та відповідач робили мировий запис і тим справа закінчувалася.¹

Судочинство про вбивство могло початися за наступними підставами: за заявою родичів убитого при наявності трупа; за заявою родичів убитого за відсутності трупа, але за наявності достатніх підстав (слідів злочину і непрямих свідченнях); за ініціативою судових органів при наявності трупа.²

Відповідач міг «очиститца від звинувачень» за допомогою «відводу». Для цього йому треба було або представити «послухів» – очисників, або погодитися на муку (випробування водою або залізом) або «йти на роту» присягати. Руська Правда дає досить детальний опис судового процесу у справах про вбивство. У тому випадку, якщо вбивця зізнавався в скоєнні злочину, то суддя виносив ухвалу, призначав покарання і на цьому суд закінчувався. У тому ж випадку, якщо обвинувачений не зізнавався у вбивстві, то тоді проводився допит свідків, після чого суддя виносив ухвалу і призначав покарання. Якщо прямих доказів винуватості об-

---

¹ Иванишев И. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирою. С. 71.

² Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде. С. 12.

винуваченого не було, то в цьому випадку відповідач повинен був представити суду сім послухів -свідків доброї слави.

У тому випадку, коли обвинуваченим був іноземець, то він повинен був надати двох послухів (Ст. 18 Просторової Правди). Якщо ж обвинувачений не міг надати сім послухів, то його примусово піддавали випробуванню залізом. У тому випадку, коли у позивача не було і непрямих доказів, що підтверджували його підозру, тоді вже самого позивача піддавали випробуванню залізом (Ст. 21 Просторової Правди).

Якщо ж речовий доказ був виявлений у будинку обвинуваченого, інші докази його провини не були потрібні. Слід зазначити, що «речовий доказ» або «лицо» займали найважливіше місце в доказовій базі кримінального судочинства. Воно вважалося явною ознакою злочину, достатньою для пред'явлення звинувачення.

Руська Правда передбачала процедуру відведення підозри у вбивстві громадою, на території якої стався злочин («лежала голова»). Громада могла або видати вбивцю, або заплатити «дику виру». Вона не несла відповідальності, якщо особа убитого була не відома, «на костехъ и по мертвеци, оже имени не ведають и не знают его».¹

С. В. Пахман висловив ряд припущень стосовно становлення доказів на Русі і сформулював їх у ряді положень. Відзначається первинність показань свідків, що вважалися важливим і основним доказом. Удосконалення системи доказів відбувалося під впливом державних засад. Тяжкість доведення лежала не лише на позивачі, але і на відповідачі «за стародавнім нашим правом». Взаємне співвідношення доказів, в застосуванні їх до нашої давньої практики, не було строго визначене.²

---

¹ Русская Правда. Пространная редакция. С. 70.

² Новицкий В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Ставрополь: Изд-во СГУ. 2002 584 с. URL: <http://www.novizkii2.narod.ru/monog.html>.

Отже, докази для обвинувачення були наступні: 1) власне визнання; 2) невідведення «поличного» зводом чи показами послухів – видоків; 3) невідведення слідів злочину; 4) отримання опіку при випробовуванні залізом; 5) покази проти відповідача послухів-видоків, виставлених позивачем; 6) присяга позивача.¹

Про те, як проходила остання стадія процесу, коли призначався і приводився у виконання вирок, джерела не говорять нічого. За характером доказування, коли, наприклад, присяга, дана відповідачем, знімала з нього усі обвинувачення протилежної сторони, можна зробити висновок, що у справі, початої «поклепом», можливим було винесення двох видів вироків: обвинувального і виправдовувального.

Обвинувувальний вирок ухвалювався в тих випадках, коли в ході судового розгляду відповідач (обвинувачений) хоч і використав усі наявні в його розпорядженні докази, але все таки не зміг довести свою невинуватість. Виправдувальний вирок ухвалювався в тих випадках, коли, на думку суду, доказів, представлених відповідачем, що підтверджують його невинуватість, було більше, ніж доказів, представлених стороною звинувачення. Доказами до виправдання, як вказував М. І. Ланге, були: 1) звід, яким підтверджувалося посилання відповідача; 2) покази послухів – видоків; 3) відведення слідів злочину; 4) покази послухів доброї слави; 5) неотримання опіку при випробовуванні залізом; 6) підтвердження відповідачем своєї невинуватості присягою.²

Подібні погляди висловлював і С. В. Пахман, який відзначав, що прадавня система судових доказів виявляє панування забобону і грубої омани, оскільки звичаєм і законом були освячені деякі засоби відкриття істини (суди Божі або ордалії), які мають бути розгля-

---

¹ Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 264.

² Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. С. 264.

нуті, з одного боку, як судові докази, а з іншого – як особливі форми суду, протилежні до форм звичайного людського суду.¹ Найважливішим і основним в цілій системі судових доказів був доказ за допомогою свідків,² нижче цього способу доказу стояли форми суду, що носили загальну назву судів Божих. Присяга, як засіб доказування, примикає до ордалій. Інші докази, як власне зізнання, жереб, судовий поєдинок, поголовний обшук, розвиваються пізніше, в період часу від початку XV до половини XVII століття.³

Хоча в документах тієї епохи згадуються писці – це зовсім не означає, що суд приймав завжди письмові рішення; поза сумнівом, в головній масі вони залишалися словесними; але неймовірно, щоб тяжби про земельну власність вже тоді не вимагали скріплення рішень на письмі. Деякі кримінальні судові рішення увійшли до складу Руської Правди, будучи свого часу записані. М. Ф. Владимирський-Буданов вважав, що що рішення суду в древню епоху давалося словесне, потім вже у кінці періоду Київської Русі мало форму грамоти, або «правої», якщо суд відбувся, або «безсудної», якщо сторона обвинувачена по нез'явленню.⁴

На суді, крім того, були «ябедники» і «мечники». Цими іменами позначалася одна і та ж посада публічного обвинувача і виконавця вироків (хоча в Руській Правді обидва найменування зіставлені і можливо іноді розрізнялися органи публічного обвинувачення і приведення вироків у виконання).

Тому на підставі непрямих даних можна констатувати також, що ухвала суду виносилася в усній фо-

---

¹ Пахман С. В. О судебнх доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии. С. 12

² Пахман С. В. Вказана праця. С. 136.

³ Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права в России. Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1893. 243 с. URL: <http://dop.uchebalegko.ru/docs/index-83734>.

⁴ Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. С. 648.

рмі. Необхідно відмітити, що винесений тією або іншою судовою установою вирок був остаточним і оскарженню не підлягав. У даний період ще не існувало ні інституту оскарження вироку, ні інституту опротестовування судового рішення. В Руській Правді немає постанов про повторний розгляд справи за скаргою незадоволеної сторони, але іноді за рішенням князя воно проводилося наново.

М. Ф. Владимирський-Буданов відзначав, що «процес в древню епоху як починається, ведеться, так і закінчується силами самих сторін. Обвинувачений видається правій стороні для задоволення її. Задоволення, хоча і постановлене судом на підставі закону, складає, проте, предмет нових умов між сторонами, «переговорів» між ними. Але якщо обвинувачений не входить в умову, не задовольняє виправданого, то уся держава в сукупності закликається до сприяння виправданій стороні».¹

Безпосереднє виконання вироку здійснювалося як самими потерпілими або їх родичами, так і представниками князівської влади. Причому контроль за виконанням вироку, судячи з усього, покладався на громаду. В Руській Правді видно певні форми забезпечення виконання судового рішення, наприклад, стягнення вири зі вбивці. Спеціальний посадовець – вирник приїжджав у будинок засудженого з численною свитою і терпляче чекав сплати вири, отримуючи щодня щедре натуральне утримання. В силу цього злочинцеві вигідніше було якнайшвидше покінчити зі своїм боргом і позбавитися від неприємних гостей. М. Л. Дювернуа відзначав, що «наявність предмету спору або відповідача виключала необхідність відкласти виконання вироку. Ми знаємо випадки, де сам князь особисто вбиває злочинця (Данило Галицький

---

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Вказана праця. С. 649.

Філю Гордого). Особиста екзакуція могла складати у багатьох випадках право торжествуючої сторони».¹

Таким чином, дослідження вчених університетів показали, що джерела містять занадто мало відомостей для того, щоб скласти цілісну і повну картину процесуальних дій, що забезпечували фактичну реалізацію рішень, що містилися у вирокі.

Студії дореволюційних вчених доводять, що в період Київської Русі процесуальне право лише почало зароджуватись і самостійного значення не мало. У цей час процесуальне право майже невіддільне від матеріального права, оскільки вони спираються на одні джерела права і тільки деякі процесуальні форми дістали законодавче закріплення.

Дослідники констатували, що, у Давньоруській державі існував власний правовий порядок, до якого входили окремі законодавчі акти, що виходили від Київської влади, а також значна кількість неписаних правових норм і інститутів, як світських так і церковних. Проте і світській, і церковній сфері бракувало різкого відмежування права взагалі і процедурного зокрема від інших процесів соціального контролю і інших видів правової діяльності. Світське право в цілому не було виокремлене від загального племінного, місцевого, феодалного звичаю або із загального звичаю князівського дому. Інститути законодавства і винесення судових ухвал мали зачатковий характер. Правові правила і процедури, що застосовувалися в Давній Русі переважно не були диференційовані від суспільного звичаю та політичних і релігійних інститутів. Дуже мала частина процедур була записана. Не було ні професійного судочинства, ні професійного класу юристів, ні професійної юридичної літератури.

Автори робіт з історії права Київської Русі підкресливали, що свідченнями широкої участі громади в судочинстві можна вважати такі процесуальні дії, як

---

¹ Дювернуа Н. Источники права и суд в древней России. С. 202.

«звід», «гоніння сліду», а також її роль як в процесі доказування («послухи»).

Дослідники минулого з університетів на теренах України вважали, що характерною рисою процесу доби Київської Русі була яскраво виражена диспозитивність. Сторони могли вільно розпоряджатися своїми матеріальними і процесуальними правами. А змагальність і рівноправ'я сторін були основними принципами судочинства.

На тверде переконання дореволюційних вчених, у Давній Русі доведення і самі докази грали істотну роль в судово-процесуальній діяльності, у зв'язку з чим виникла необхідність юридичної регламентації доведення, яке зайняло головне місце у встановленій законом процедурі судочинства.

Науковці відзначали, що у юридичному процесі Давньої Русі помітно переважали елементи змагальності. Форма судочинства варіювалася залежно від складності злочину і обставин його здійснення.

Аналіз джерел дозволив вченим минулого зробити висновок, що система доказів судочинства Київської держави несе на собі відбиток глибокої старовини. Вона, також як і юридичний процес в цілому, визначалася правовими звичаями і стародавніми традиціями, що панували в суспільстві. Проте прадавня система доказів не була якоюсь застиглою формою. Вона змінювалася і розвивалася разом з суспільством. Руська Правда, порівняно з договорами Русі з Візантією, відбила істотні зміни в положенні позивача і відповідача, котрі з'явилися в процесі переходу до сусідської громади.

У цілому вченим університетів на теренах України вдалося дослідити і виокремити основні стадії та принципи судочинства доби Київської Русі, показати роль різних учасників процесу. Абсолютна більшість їх висновків не втратила свого значення і дотепер, хоча деякі положення залишаються дискусійними і потребують подальшого вивчення та аналізу.

ВИСНОВКИ

Відкриття трьох університетів на теренах України – Харківського, Київського та Одеського сприяло розвитку історико-правової науки, яка лише починала свій поступ. Початком та першою основою цієї науки стало дослідження права Київської Русі. Упродовж перших десятиліть XIX століття центром вивчення історії права на українських землях став Харківський університет. Піонерським дослідженням у цьому аспекті стало видання у 1818 р. професором Харківського університету Г. П. Успенським книги «Опыт повествования о древностях руських», яка, хоч спеціально не була присвячена історії права, але містила розділ, де висвітлювалися історико-правові аспекти. Безумовно, протягом XIX – початку XX ст. плідний внесок в становлення історико-правових досліджень зробили університети, засновані й відкриті на території України, анексованій як Російською імперією (хронологічно Харківський, Київський, Одеський, який тоді мав назву Новоросійський), так і Австрійською (Австро-Угорською) (Львівській та Чернівецькій). Предметом підсумовуваного зараз дослідження стала перша група з них. Протягом історії України «університетської доби» відбулося формування науки історії держави і права (історії права) як самостійної наукової спеціальності.

Для її становлення на теренах Російської імперії важливим було не лише успішне творче запозичення і розвиток європейської історико-правової науки (пере-

дусім німецької, яка не лише мала великий вплив на становлення вищої школи на Сході Європи, але й займала провідні позиції у європейському та світовому науковому середовищі), а й застосування до вітчизняного історико-правового матеріалу. Найдавніші його витоки – Давньоруська держава відповідно до російської імперської ідеології відносилася провідниками «самодержав'я, православ'я, народності» до початків і коренів саме «великоросійської» державності. Відхід від ідеологічних, релігійних та перехід до наукових, раціоналістичних позицій показали, що все далеко не так однозначно. Важливу роль у становленні української науки історії держави і права відіграло створення модерної схеми української історії М. С. Грушевським.

Генезис окремої галузі будь-якої науки обумовлене визначенням предмету та складанням методологічного фундаменту її функціонування. Методологічні засади історико-правових досліджень, здійснюваних науковцями університетів на українських землях у складі Російської імперії, формувалися в умовах винятково цікавого й інтелектуально насиченого розвитку філософії права. У XIX – на початку XX ст. вона, можна так сказати, досягла своєї раціоналістичної вершини. Ідеї, концепції й доктрини І. Канта та Г. В. Ф. Гегеля призвели до довершеності природно-правової теорії, склалася Німецька історична школа права, вийшов на історичну арену інтелектуальної, зокрема наукової діяльності юридичний позитивізм. Все це створило передумови для швидкого і якісного вдосконалення методології історико-правових досліджень, важливої особливо щодо найскладніших, найменш забезпечених достовірними джерелами, контраверсійних періодів становлення та розвитку державності в різних кутках світу. Не стала винятком тут й історія Давньоруської держави.

Автори дослідили внесок близько 30 провідних викладачів (переважно професорів) трьох університе-

тів у процес становлення та розвитку науки історії права на теренах України. Ми вивчали науковий доробок не усіх вчених, хто займався історико-правовими проблемами, а лише тих, хто вивчав право Київської Русі. Найбільший внесок у дослідження цієї проблеми внесли М. Ф. Владимирський-Буданов, М. Л. Дювернуа, С. В. Пахман, М. І. Ланге та інші, які досліджували генезу різних галузей права доби Київської Русі.

Фактично усі основні аспекти даної проблеми висвітлено в енциклопедичній праці «Огляд історії руського права» М. Ф. Владимирського-Буданова, чия роль в розвитку вказаної наукової теми ми вважаємо найсуттєвішою. Але при цьому слід відзначити, що у своїй роботі, яка вперше вийшла у 1886 р., він спирався на досягнення своїх попередників – професорів вказаних університетів.

Дослідження життєдіяльності та наукового внеску згаданих вчених створило засади для подальшого розвитку вітчизняної юридичної біографістики, у рамках якої висвітлено наукові життєписи видатних істориків права, показано їх зв'язок з розвитком правничої науки у вищих навчальних закладах на теренах України. Уточнено факти наукової біографії кількох учених, вказано на певні неточності у їх висвітленні деякими з наших попередників.

Аналіз історіографії теми, зокрема юридичної, показує недостатність і неповність її розробки та необхідність детальнішого дослідження і конкретизації. Особливістю джерельної бази проблеми є велика різниця в кількості матеріалів біографічного змісту щодо різних вчених та їх наукової діяльності, яка, значною мірою, є недостатньо дослідженою.

Значний вплив на розвиток історико-правової науки на початку ХІХ століття в усій Російській імперії та в університетах, що розміщувалися на українських землях, справила Дерптська історико-правова школа (термін, уведений авторами даної монографії ще у

2013 р). Саме вона стала методологічним «містком» від здобутків класичної німецької філософії права, Німецької історичної школи права, інших досягнень європейської державно-правової думки до новоствореної науки історії права, зокрема щодо дослідження права давньоруського. Фактично жодна робота історика права у ХІХ ст., присвячена дослідженню права Київської Русі, не обходилася без посилань на найвидатнішого представника цієї школи Й. Еверса. Упродовж першої половини ХІХ ст. в університетах у якості навчального посібника використовувалася робота іншого представника цієї школи О. Рейца «Дослід історії Російських державних і цивільних законів». Звичайно, вплив цієї школи на розвиток історико-правової науки був і прямий, і опосередкований. Професори університетів на теренах України дещо з написаного представниками цієї школи сприймали, схвалювали, а з чимось полемізували.

Слід відзначити, що полемічний характер (різною мірою) мали усі досліджувані нами роботи. Автори дискутували зі своїми попередниками і сучасниками, вказували на їх помилки, неоднозначні місця, пропонували свої аргументи. Таких дискусійних моментів у вказаних роботах було чимало, як видно з тексту попередніх розділів. Певна частина з цих проблем залишається дискусійною і сьогодні.

Автори показали, що формування наукового світогляду професорів вказаних університетів відбувалося під впливом суспільно-політичних подій ХІХ ст., особливо це характерно для другої половини століття, коли відбувалися відомі ліберальні реформи. Світоглядні позиції вказаних учених мали широкий спектр, не відрізнялися в головних своїх аспектах від поглядів тодішньої інтелігенції, еволюціонізували упродовж століття і, в основному, базувалися на консерватизмі та лібералізмі, який мав два крила (слов'янофільство та західництво). Відмітною рисою абсолютної більшос-

ті робіт було використання історико-порівняльного методу.

Наше дослідження показує, що історико-правова наука на українських землях еволюціонувала у тісному зв'язку з її розвитком у Західній Європі. На формування наукових поглядів тогочасних викладачів університетів безумовно вплинули гуманістичні традиції європейської культури. Вчені вказаних університетів їздили на стажування до європейських колег, сприймали їх передові ідеї, намагалися застосували їх стосовно історії права Київської Русі. Звичайно, що це не було пряме запозичення, але вплив європейської історичної та юридичної науки на дослідження вітчизняних вчених був значним. Особливо це стосується школи природного права (філософії права), історичної школи права Г. Гуго та Ф. К. фон Савіньї, а також позитивістських теорій, особливо так званого «першого позитивізму» (після 1860 рр.).

Слід відзначити також вплив на теоретичні погляди вітчизняної професури таких слов'янських вчених, як П. Шафарик, Ф. Пілацький, В.-О. Мацейовський та інших.

У монографії показано, що значну частину діяльності професорів вказаних навчальних закладів займала не лише наукова, але й педагогічна та методична робота. Ними зроблено вагомий внесок у розвиток юридичної освіти, педагогіки і методики вищої школи, в тому числі в навчально-методичне забезпечення викладання правничих дисциплін, підготовку лекційних курсів з історії права.

Вони не лише писали магістерські та докторські дисертації (а це основне джерело для дослідження їх наукових поглядів), але й популяризували та поширювали своє уявлення про право Київської Русі серед студентів, частина з яких стали їх науковими послідовниками та учнями. Дослідження права доби Давньо-

руської держави сприяло появі школи західноруського (литовсько-руського) права.

Діяльність вчених університетів у сфері юриспруденції мала багатогранний характер. Їх творчий доробок, як показує наше дослідження, стосувався генези усіх основних галузей права: теорії держави та права, цивільного, кримінального, міжнародного права, судоустрою та судочинства. Їх внесок у комплексі дозволив створити досить чітку і повну картину стану та розвитку права в добу Київської Русі. Таким чином, цій генерації вчених належить визначна роль у постановці та вирішенні багатьох важливих питань історії українського права. Основні їх положення та ідеї залишаються вірними і цікавими з погляду сьогодення, початку ХХІ століття. Окремі умовиводи та висновки вчених є небезспірними і такими, що не витримали перевірку часом, проте увага до них сучасних істориків права та загальних істориків говорить про те, що їх актуальність не зникла.

Роботи вказаних учених сприяли загальному розвитку науки історії права. Саме завдяки їх працям відбувалося її становлення і вона стала власне наукою, а не збірником гіпотез та цитат з Руської Правди. Наведене:

- сприяло в цілому приверненню уваги наукової громадськості до початкового етапу історії України;
- показало цивілізаційне та міжнародне значення Київської Русі як важливого осередку просунутої як на той час культури, держави, що базувалася на досить прогресивному законодавстві і знаходилася на передових позиціях у еволюційному розвитку Європи.

Вченими університетів розроблено велику кількість важливих та малодосліджених питань доби Київської Русі і здійснено визначний внесок у розвиток історико-правової науки. Слід підкреслити, що дослідження багатьох історико-правових проблем, які були ними здійснені, мало піонерський характер, містило

безсумнівні елементи новизни та сприяло нарощуванню знань у даній галузі науки.

Оригінальні та цікаві думки були висловлені дослідниками XIX – початку XX ст. щодо походження звичаєвого права. У XIX ст. розглядалося дві основні концепції з цієї проблеми. Першу можна охарактеризувати як теорію стихійного походження звичаю, другу – теорією первинної індивідуальної творчості. Відповідно до першої з них передумовами виникнення звичаєвого права була тотожна масова поведінка людей, що формувалася стихійно та інстинктивно. За іншою теорією одноманітна поведінка складалася не стихійно, а за допомогою цілеспрямованої діяльності окремих індивідів, яким згодом починала наслідувати інша маса людей.

Більшість вчених того часу, які писали на цю тематику, відзначали, що звичаєве право – це давній вид права, що утворився ще в додержавну епоху і основною метою якого було забезпечення консолідації, а, значить, і виживання стародавнього суспільства. Дієвість його норм забезпечувалася усіма існуючими тоді інститутами даного суспільства. Дослідники також підкреслювали, що звичаєве право має етнічне походження і зберігає специфічні етнічні риси. Звичаєвого права не могло бути без його осердя і конкретного носія – певного етносу – в даному випадку стародавніх східних слов'ян. Вчені також підтримували ідею про те, що джерелом звичаєвого права був правовий звичай, норми якого завжди нерозривно пов'язані з домінуючими в суспільстві релігійними і моральними устоями.

Значний внесок вченими вітчизняних університетів було зроблено у дослідження цивільного права доби Київської Русі. Зокрема, вивчаючи в цілому права чоловіків і жінок у добу становлення східнослов'янської держави, історики права констатували, що суттєвою визначальною рисою руського права було

наближення до визнання рівної правоздатності за чоловіком і жінкою.

Досліджувалися і питання шлюбно-сімейних відносин. Більшість вчених – дослідників історії права того часу висловлювали думку, що шлюб в дану епоху встановився поступово впродовж століть, представляючи змішаний результат дії руського звичаєвого права, візантійських світських законів і церковного права.

Найбільша увага серед проблем цивільного права Київської Русі в роботах дореволюційних професорів приділялася спадковому праву. Вони відзначали, що історичною підставою права спадкування служили союзи осіб, що утворювалися самою природою, – сім'ї і роди. Специфіка розуміння спадкових стосунків з прийняттям на Русі християнства значною мірою змінилася. Висновком вчених було те, що генеза давньоруського спадкового права йшла своєрідним шляхом, включаючи складові деяких зарубіжних правових систем (передусім візантійської), адаптуючи їх до етнічних, політичних і соціально-економічних реалій Київської Русі.

Питання про генезис зобов'язального права в Давній Русі також були напрямом вивчення вчених, що займалися історією права. Дослідники дійшли до повного розуміння того, що завершене поняття про зобов'язання, як про право на дії іншої особи, досягається в давньоруському праві не відразу. Замість права на дії особи в той час впроваджується право на особу: із зобов'язань постійно виникають речові права на зобов'язану особу.

Також великим був внесок вказаних вчених у дослідження кримінального права. Вони відзначали, що у Київській Русі загальне розуміння злочину як діяння, відмінного від приватного правопорушення, починає формуватися тільки після уведення християнства. Було встановлено, що чіткої різниці між деліктом і злочином в тогочасному праві не було. Після прийнят-

тя християнської віри поняття злочину суттєво трансформується, адже норми канонічного права трактують будь-який злочин, перш за все, як гріховне діяння.

Професори вказаних університетів відзначали, що класифікація злочинів була зроблена в тогочасному законодавстві на підставі їх об'єктів; вже прадавня Правда містить щодо цього певну систему, розглядаючи спочатку злочини проти особистих прав: вбивство, замах на здоров'я і на честь, потім злочини майнові.

Досліджуючи кримінальне право Давньої Русі, вчені дійшли висновку, що сфера об'єктів у цій галузі є досить вузькою: це права фізичних осіб, але реальна практика в той же час включала в число об'єктів і права держави, і громадських союзів, що захищаються державою (релігії, церкви і моральності). Певна увага в дослідженнях вчених була приділена проблемі кровної помсти. Досить тривале існування звичаю кровної помсти в Київській Русі вчені пояснювали, перш за все тим, що у той час це була реальна можливість захистити свободу, життя і майно своєї сім'ї.

Найпоширенішими видами покарання за Руською Правдою, як відзначали вчені, були композиції і грошові штрафи. Не дійшли дослідники єдиної точки зору щодо сутності поняття «потік і пограбування» як найвищого покарання в давньоруському праві. Ця проблема дискутувалася в багатьох їх роботах.

Слід відзначити, що професори та викладачі вказаних університетів не виокремлювали спеціально в своїх роботах питання міжнародного права Київської Русі, але майже всі вони, досліджуючи історію різних галузей права, апелювали до міжнародних договорів X–XI ст., укладених між Київською Руссю та Візантійською імперією. В дискусії про достовірність цих договорів вони підтримували точку зору про їх автентичність. В дослідженнях відзначалося, що в цих договорах були елементи міжнародного, кримінального, процесуального та цивільного права. Візантійський вплив

щодо поглядів представників Русі стосовно міжнародного права, як відзначали вчені, є дуже істотним, оскільки вони внесли до нього до цього невідомий русичам елемент — поняття міжнародних зобов'язань. Щодо цивільного та кримінального права, а також судочинства, то тут їх вплив не був таким кардинальним, оскільки на Русі, вочевидь, не бажали змінювати свої традиції у цій сфері.

Певний внесок в розробку питання про судоустрій доби Київської Русі також був внесений дослідниками дореволюційного періоду, хоча вони приділили цьому значно меншу увагу, ніж іншим аспектам історії давньоруського права. Вони вважали, що в додержавний період і на ранній стадії розвитку державності східні слов'яни в якості засобів захисту від правопорушень використовували: громадські інститути, самозахист, самосуд, кровну помсту і договірну форму вирішення конфліктів — вибір третього. Вчені вважали, що у цю епоху органи судової влади могли бути або приватними або державними. Щодо князівського суду, то, згідно з їх дослідженнями, у його компетенції спочатку знаходилися лише найтяжчі злочини і важковирішувані цивільно-правові спори. Потім коло князівської юрисдикції стало розширюватися, включаючи і побутові вбивства, тілесні ушкодження, зневагу, прості крадіжки і навіть порушення межі. Під винятковою князівською юрисдикцією знаходилися державні, посадові злочини і злочини проти порядку управління. Аналізувалася і судова влада церкви, яка, як зазначалося поширювалася на усі злочини, здійснені «миряними» проти віри, моральності, а також на їх шлюбні й спадкові справи.

Значна увага в роботах вказаних вчених дореволюційних університетів на теренах України приділялася судочинству доби Київської Русі. Вони відзначали, що першоосною судочинства був звичай; перша сфера, де здійснювався суд — сім'я і рід; першим суд-

дею був батько сімейства. Як припускали вчені, загальна форма процесу в цей період включала три стадії: встановлення відносин сторін, провадження суду і виконання рішення. Дослідники дали пояснення і намагалися визначити суть термінів «заклич», «звід», «гоніння сліду», «видоки», «послухи», «ордалії», хоча єдиної точки зору щодо цього не мали. Вони підкреслювали, що право Давньої Русі передбачало рівний обов'язок сторін доводити свою правоту. Дослідники дали класифікацію судових доказів за Руською Правдою, поділивши їх на групи: власне зізнання; речові докази; показання свідків; присяга та ордалії. Серед них показанням свідків надавалося найбільшого значення.

У цілому роботи вчених університетів на теренах України, опубліковані у ХІХ – на початку ХХ ст., є неоціненно скарбницею у історико-правовій науці, її міцними підвалинами. Вказані дослідники були активними учасниками розбудови цієї науки і багато-хто з них залишається її піонерами та класиками.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Абрашкевич М. М. Эволюция идеи о преступлении и наказании. Одесса: «Экономическая» тип., 1903. 46 с.
2. Абліцов Віталій. Премія Нобеля – виноград, якого так хотілося лисиці. *День*. 2006. 4 листопада.
3. Абухін Р. Д. Науково-юридична та педагогічна спадщина С. В. Пахмана: дис. ... д-ра філософії: спец. 12.00.01. Одеса, 2017. 216 с.
4. Абухін Р. Д. Витоки теорії доказового права у працях С. В. Пахмана. *Історико-правовий часопис*. 2016. №1(7). С. 192–196.
5. Абухтін Р. Д. Внесок С. В. Пахмана у становлення та розвиток позитивістського праворозуміння. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. №2. С. 207.
6. Абухтін Р. Д. Історія права у наукових працях С. В. Пахмана. *Новітні наукові дослідження держави і права*. Збірник наукових праць. Миколаїв: Іліон, 2014. С. 118–123.
7. Абухтін Р. Д. Соціокультурний контекст буття вченого-правознавця (на прикладі біографії С. В. Пахмана. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Сер.: Право. 2014. Вип.25. С. 11–14.
8. Авенариус М. Савиньи и его русские ученики. Передача научного юридического знания в первой половине XIX в. *Древнее право*. 2005. № 15. С. 108–118.
9. Азаревич Д. И. История византийского права. Часть 1. Ярославль: Тип. Г. В. Фалька, 1876. 118 с.
10. Акиншин А. Н. Успенский, Гаврила Петрович. *Воронежская историко-культурная энциклопедия*. ВИКЭ. Персоналии. Воронеж: Центр духовного возрождения Черноземного края, 2006. С. 435–436.

11. Александров А. И. Уголовная политика и уголовный процесс в Российской государственности. (История, современность, перспективы, проблемы). СПб.: Изд-во С-Петербур; гос. ун-та, 2003. 562 с.
12. Александров Д. Н. Феодальная раздробленность Руси. М.: Экслибрис-Пресс, 2001. 480 с.
13. Алексеев А. И. Власть и общество Древней Руси в отношении к колдовству и ереси XI-XVI вв. (казни посредством сожжения). *Российская государственность: история и современность*. Сб. статей. СПб., 2003. С. 44–55.
14. Алексеев Н. Н. Общее учение о праве: Курс лекций, прочитанных в Таврическом университете в 1918–19 году. Симферополь: Б.и., 1919. 155 с.
15. Амелин Г.К. Государство и право Руси в период феодальной раздробленности (начало XII в. – начало XV в.): Учеб. пособие для студентов ВЮЗИ. М.: Изд-во Всесоюз. заочного ин-та, 1962. 72 с.
16. Амплеева Т.Ю. История уголовного судопроизводства России (IX–XIX вв.): дис... докт. юрид. наук: спец. 12.00.01. М.: МГИМО, 2009. 456 с.
17. Андрейцев В. И., Короткий В. А. Микола Іванішев. Київ: [Прайм], 1999. 219 с.
18. Антологія української юридичної думки: [в 6 т.] / [Редкол.: Ю. С. Шемшученко та ін.] К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2002. Т 2: Історія держави і права України: Руська Правда / [упоряд.: І. Б. Усенко, Т. І. Бондарук, І. В. Музика, І. К. Омельченко та ін.]. 592 с.
19. Бабаев А. Б. Система вещных прав: монография. М.: Волтерс Клувер, 2007. 408 с.
20. Бабенко В. Н. Правовая основа функционирования судебных органов Древнерусского государства в IX–XV вв.. *История судебных учреждений России*. М.: Институт научной информации по общественным наукам РАН, 2004. С. 41.
21. Бакіров В. С., Посохов С. І. Палюмбецький Олександр Іванович. *Юридична енциклопедія*. К.: Укр. Енциклопедія, 2002. Т. 4. С. 413.
22. Балушок В. Г. Полюддя: прагматична дія і ритуал. *Український історичний журнал*. 1991. № 1. С. 112–114.
23. Бандурка О.М., Греченко В. А. Дослідження В. В. Сокольським міжнародних договорів Київської Русі

X ст. *Верховенство права*: Міжнародний науковий журнал. 2017. №4. С. 5–12.

24. Бандурка О.М., Греченко В. А. Науковий доповідь історика права професора І. М. Собєстіанського. *Право. UA*. 2018. №1. С. 5–11.

25. Бандурка О. М., Греченко В. А. Спадкове право Київської Русі в дослідженнях вітчизняних вчених-юристів ХІХ – початку ХХ ст. *Європейські перспективи*. 2018. №2. С. 5–10.

26. Баран Я. В. Вєрв. *Енциклопедія історії України*: Т. 1: А–В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. С. 479.

27. Барац Г. М. Критико-сравнительный анализ договоров Руси с Византией: восстановление текста, перевод, комментарии и сравнение с другими правовыми памятниками, в частности с Русскою Правдою. Киев: Тип-я 1-й киевской артели печатного дела, 1910. 266 с.

28. Барац Г. М. О судебных доказательствах по Русской Правде. *Вестник Права*. 1906. С. 299.

29. Баршев С. И. О мере наказания. М.: Университетская тип., 1840. 279 с.

30. Баршев С. И. О преступлениях и наказаниях. М.: Университетская тип., 1841. 250 с.

31. Баршев Я. И. Основания уголовного судопроизводства СПб.: Тип. II отд. Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1841. 297 с.

32. Батова С. А. Николай Львович Дювернуа. *Вестник Российской правовой академии*. 2009. № 4. С. 3–5.

33. Бачур Б. С. Інститут земельних відносин у цивільному звичаєвому праві України в Х – середині ХІХ ст. (історико-правовий аспект): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Х., 2004. 20 с.

34. Бачур Б. С. Забытые имена: Александр Иванович Загоровский (К 150-летию Одесского (Новороссийского) университета). *Правова держава*. 2015. №19. С. 8–12.

34. Бедрій М. М. Здійснення гоніння сліду в українському копному судочинстві (ХІV-ХVІІІ ст.). *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2013. №6-2. Т.1. С. 7-10.

35. Бедрій М. Система українського звичаєвого права: історико-правовий аспект. *Вісник Львівського національного університету*; серія юридична. 2011. Вип. 54. С. 45.

36. Белогриц-Котляревский Л.С. Общие черты истории уголовного права. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира В. Заводского, 1893. 27 с.

37. Белогриц-Котляревский Л. С. О воровстве-краже по русскому праву. Киев: Университетская тип. И. Заводского, 1880. 380 с.

38. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. 2-е изд. М.: тип. А. А. Карцева, 1888. 584 с.

39. Беляев И. Д. История русского законодательства. СПб., 1999. 418 с.

40. Беляев И. Д. Лекции по истории русского законодательства. М.: Типо-литография С. А. Петровского и Н. П. Панина, 1879 г. 736 с.

41. Беляев И. Д. Наследство без завещания по древним русским законам, до Уложения царя Алексея Михайловича. М.: В Университетской Типографии, 1858. 140 с.

42. Берзін Павло. Оникій Олексійович Малиновський – вчений, який заплатив свободою за свої наукові й політичні принципи. *Юридична Україна*. 2016. №5-6 (161-162). С. 108–132.

43. Беринда П. «Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіе. URL: <http://litopys.org.ua/berlex/be.htm>.

44. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Казанского университета: За сто лет (1804–1904): В 2 ч. / Под ред. заслуж. орд. проф. Н. П. Загоскина. Казань: типо-лит. Имп. ун-та, 1904. Ч. 2. С. 52–53.

45. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Юрьевского университета. 1802–1902. Под ред.: Г. В. Левицкий, орд. проф. Имп. Юрьев. ун-та. Юрьев: Тип. К. Маттисена, Юрьев, 1902. Т. 1. С. 582–584.

46. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / Сост. под ред.: В. С. Иконников., орд. проф. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. 860 с.

47. История Императорского Университета св. Владимира. Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. Т. 1 / Владимирский-Буданов М.Ф., орд. проф. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. 734 с.

48. Бирилюк О. М. Формування шлюбу в Київській Русі: норми звичаєвого та церковного права. *Часопис Київського університету права*. 2010. №4. С. 47.

49. Білоконь С. І. Малиновський Іоаннікій Олексійович *Енциклопедія історії України: У 10 т./ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6. Ла-Мі. С. 474.*

50. Блажівська О. Є. Особливості цивільно-правового регулювання майнових відносин за Руською Правдою. *Університетські наукові записки*. 2013. №4.(48). С. 117–122.

51. Блюменфельд Г. Ф. О формах землевладения в древней России. Одесса: Тип. П. А. Зеленаго, 1884. С. 126.

52. Блюменфельд Герман Фаддеевич. Шилохвост О. Русские цивилисты: середина XVIII – начало XX в.: Краткий биографический словарь. М.: Статут, 2005. С. 20.

53. Блюменфельд, Герман (Фаддеевич). URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BB%D1%8E%D0%BC%D0%B5%D0%BD%D1%84%D0%B5%D0%BB%D1%8C%D0%B4>,

[%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%A4%D0%B0%D0%B4%D0%B4%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87](https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%A4%D0%B0%D0%B4%D0%B4%D0%B5%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87).

54. Бобровский О. В. Уголовный и гражданский процесс по Русской Правде: автореф. дис... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Казань, 2007. 27 с.

55. Богдановский А. М. Развитие понятий о преступлении и наказании в русском праве до Петра Великого. М.: Тип. Каткова и К, 1857. 146 с.

56. Богдановский А. М. Молодые преступники. Вопрос уголовного права и уголовной политики. Одесса: Новороссийск. ун-т, 1870. 335 с.

57. Богдановський Олександр Михайлович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%91%D0%BE%D0%B3%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

58. Богишич В. В. Сборник нынешних правовых обычаев у Южных славян. *Знание*. 1875. № 3. С. 21–31.

59. Болтин И Примечания на «Историю древняя и нынешняя Россия» г. Леклерка, сочиненные генерал-

майором Иваном Болтиним. [СПб.]: Тип. Горнаго училища, 1788. Т. 1, 2. 615+588 с.

60. Болтин И. Правда Русская или законы великих князей Ярослава Владимировича и Владимира Всеволодовича Мономаха. С предложением древняго оных наречия и слога на употребительные ныне, и с объяснением слов и названий из употребления вышедших / В изд. приняли участие И. Н. Болтин, И. П. Елагин и А. И. Мусин-Пушкин. [СПб.]: Тип. Св. правит. синода, 1792. 137 с.

61. Бондарук Т. Західноруське право та його дослідники. Хроніка 2000, 1998. Вип. 27–28. С. 74–81.

62. Бондарук Т. І. Наукова концепція західноруського права у працях учених Київського університету. *Вісник Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка*. Серія Юридичні науки. Вип. 39. 2000. С. 17–23.

63. Бондарук Т. І. Основоположники київської історико-юридичної школи М. Ф. Владимирський-Буданов і Ф. І. Леонтович. К., 1993. 25 с.

64. Бондарук Т. І. Західноруське право: дослідження і дослідники. К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2000. 160 с.

65. Бондарук Т. І., Єфіменко Г. Г. Леонтович Федір Іванович *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла–Мі / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2009. С. 120–121.

66. Брега Г. С., Кузьминська О. Д. Іванішев Микола Дмитрович *Енциклопедія історії України*: В 5 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т. 3. Е–І. С. 398–399.

67. Брючко Т. А. Раздел наследства в русском законодательстве (исторический обзор). URL.: <http://www.justicemaker.ru/view-article.php?id=4&art=1088>.

68. Будзинский С. М. Начала уголовного права. Варшава: тип. И. Яворского, 1870. 362 с.

69. Бутков П. Г. Оборона летописи русской, несторовой от навета скептиков. СПб.: В. типографии Императорской российской академии, 1840. 462 с.

70. Бушин И. В. О национальной специфике формирования российской государственности в работах

Н. Л. Дювернуа и Л. А. Тихомирова. *Вестник Саратовской государственной академии права*. 2006. № 5. С. 21–27.

71. В.Н. Станиславский, Антон Григорьевич. *Энциклопедический словарь (в 86 томах)*. Т. 31(61) София–Статика / Издатели: Ф. А. Брокгаузъ, И. А. Ефронъ 1900. С. 419–420.

72. Ваничек В. История государства и права Чехословакии / перевод с чешского Г.Н. Грозовой ; ответственный редактор и автор предисловия З. М. Черниловский]. Москва: Юридическая литература, 1981. 502 с.

73. Ванявин Д. В. История развития института вещественных доказательств в уголовном процессе России. Актуальные проблемы российского права. 2009. №2. С. 289.

74. Васильев Л. С. История Востока. В 2 т: Т.1.М.: Высш. школа, 2001, 512 с.

75. Ведров С. В. О денежных пенях по Русской Правде сравнительно с законами салических франков. М.: Издательство императорского общества истории и древностей российских при Московском университете, 1877. 143 с.

76. Викторский С. И. История смертной казни в России и современное ее состояние. М: Тип. Имп.Моск. ун-та, 1912. 387 с.

77. Вицин А. Третейский суд по русскому праву. Историко-догматическое рассуждение. М.: Типография В. Готье, 1856. 352 с.

78. Вілкул Т. Л. . Закупи. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2005. Т. 3: Е–Й. С. 227.

79. Владимиров Л. Е. Курс уголовного права . М.: Тов-во И.О. Сытина, 1908. 387 с.

80. Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. СПб.: Кн. Магазин «Законоведение», 1910. 400 с.

81. Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права. Изд. пятое. К.: Лито-типография Товарищества И. Н. Кушнерев и Ко., 1907. 714 с.

82. Владимирский-Буданов М. Ф. Отчет о годичной командировке 1880–81 гг. *Университетские известия*. № 11. К., 1881. С. 2–53.

83. Владимирский-Буданов М. Ф. Хрестоматия по истории русского права. К.: Тип. Оглоблина, 1915. Вып. 2. 587 с.

84. Владимирский-Буданов М. Ф. История императорского университета св. Владимира. Т. 1: Университет св. Владимира в царствование императора Николая Павловича. К.: тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1884. 674 с.

85. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович. <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D0%BB%D0%B0%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%91%D1%83%D0%B4%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2-%D0%9C%D0%B8%D1%85%D0%B0%D0%B9%D0%BB%D0%BE-%D0%A4%D0%BB%D0%B5%D0%B3%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

86. Власов В. И. История судебной власти в России. М.: Юридическая литература, 2003. Книга первая (1019–1917). 623 с.

87. Власьев Н. С. О вменении по началам теории и древнего русского права. Рассуждение Н. Власьева. Москва: Унив. тип., 1860. 238 с.

88. Волков В. А., Куликова М. В., Логинов В. С. Московские профессора XVIII – начала XX веков. Гуманитарные и общественные науки. М.: Янус-К: Московские учебники и картолитография, 2006. 300 с.

89. Вопрошение Кириково. Вопросы Кирика, Саввы и Ильи с ответами Нифонта, епископа новгородского. Русская историческая библиотека, издаваемая Императорской Археографической комиссией. Памятники древне-русского канонического права (памятники XI – XV в.). Т. 6: ч. 1. 2-е изд. С.Пб.: Тип. М. А. Александрова, 1908. 747 с.

90. Гамбаров Ю. С. Николай Львович Дювернуа, 1836–1906. *Цивилист*. 2006. № 3. С. 108–112.

91. Гаращенко А. Ю. Юрисдикция и устройство церковных судов в допетровский период российской истории.: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. Волгоград, 2006. 181 с. URL.: <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/201527.html>.

92. Гаркави А. Я. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1870. 308 с.

93. Гартунг Н. История уголовного судопроизводства и судоустройства Франции, Англии, Германии и России. СПб.: Тип. Э. Арнольда, 1868. 206 с.

94. Герасимова Г. П. Данилович Ігнатій Миколайович. *Енциклопедія історії України: у 10 т./ редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 290.*

95. Гердер И. Г. Идеи к философии истории человечества. М.: Наука, 1977. 703 с.

96. Гернет М. Н. Смертная казнь. М.: Тип. Данкин и Хомутов, 1913. 149 с.

97. Головатенко А. История России: спорные проблемы. 2-е изд., испр. и доп. М.: Школа-пресс, 1994. 255 с.

98. Головки О.М., Греченко В. А. Дерптська історико-правова школа (перша третина ХІХст.). *Право і Безпека*. 2013. №4 (51). С. 6–14.

99. Головки О.М., Греченко В. А. Погляди професора О. М. Богдановського (середина ХІХ ст.) щодо злочину та покарання у Київській Русі. *Науковий вісник Ужгородського національного університету: Серія: Право*. 2017. Вип.46. Т. 1. С. 10–15.

100. Головки О. М., Греченко В. А. Антський держава (Антський союз). *Велика українська юридична енциклопедія*. Харків: Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України. С. 52–53.

101. Головки О.М., Греченко В. А. Аскольд (р. н. невідомий – 882). *Велика українська юридична енциклопедія*. Харків: Право, 2016. Т. 1: Історія держави і права України. С. 57–58.

102. Головки О. М., Греченко В. А. С. В. Пахман як теоретик та історик права. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. №2 (61). С. 6–15.

103. Голубинский Е. История Русской церкви. Т1. Первая половина тома: Изд.второе, испр. и доп. М.: Университетская типогр., 1901. 968 с.

104. Гончар Т. О. Богдановський Олександр Михайлович. Професори Одеського (Новоросійського) університету): *Біографічний словник*. Т 2. А–І. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2004. С. 141.

105. Гордеенко Г. С. Разбор основных начал науки уголовного права. Харьков: Унив. тип., 1832. 93 с.

106. Горегляд О. Опыт начертания Российского уголовного права . СПб.: Тип. Иос. Иоаннесова, 1815. Ч. 1. 168 с.

107. Горський А. О летописных «племенах» и древнерусских «землях». *Український історичний журнал*. 2001. №3. С. 15–18.

108. Горькова Л. В. Методология истории Густава Эверса. *Вопросы исторической науки: материалы II междунар. науч. конф.* (г. Челябинск, май 2013 г.). Челябинск: Два комсомольца, 2013. С. 43–46.

109. Гредескул Н. Пахман Семен Викетьевич. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / под редакцией проф. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея*. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908. С. 197.

110. Греков Б. Д. Славяне. Возникновение и развитие Киевского государства. М.: Воен. изд-во, тип. им. Тимошенко, 1946. 60 с.

111. Греков Б. Д. Киевская Русь М.: Госполитиздат, 1953. 567 с.

112. Греченко В. А. Володимир Великий як полководець. *1000-ліття смерті Володимира Великого. Матеріали «круглого столу»* 16 червня 2015 р. Х.: ХНУВС, 2015. С. 3

113. Греченко В. А. Іван Франко як історик Київської Русі. *Іван Франко в культурно-історичному вимірі (до 160-річчя від дня народження та 100-річчя із дня смерті): матеріали круглого столу* 27 травня 2016 р. Харків, 2016. С.4–7.

114. Греченко В. А. Історико-правові погляди М. І. Ланге. *Право і Безпека*. 2013. №3 (50). С. 11–16.

115. Греченко В. А. Історико-правові погляди І. Є. Енгельмана. *Право і Безпека*. 2014. №1 (52). С. 10–16.

116. Греченко В. А. М. Л. Дювернуа як історик права Київської Русі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2013. №4 (63). С. 6–13.

117. Греченко В. А. Нове історико-правове дослідження процесуального права в Україні. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2014. №1 (64). С.191–193.

118. Греченко В. А. Олександр Рейц як історик держави та права Київської Русі. *Право і Безпека*. 2013. №2 (49). С. 29–33.

119. Греченко В. А. Професор С. В. Пахман: життя в науці та наука в житті. *Харківський історіографічний збірник*. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2014. Вип. 13. С. 145–155.

120. Греченко В. А. Розробка професором І. М. Собестіанським (друга половина ХІХ ст. питання про кругову поруку в Київській Русі. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2017. №4 (79). С. 34–41

121. Греченко В. А. Суд та судочинство в Київській Русі. *Історія держави та права України: підручник*. За заг. ред. О. М. Бандурки / О. М. Головка, В. А. Греченко, О. А. Гавриленко та ін. Харків: Майдан, 2018. С. 95–116.

122. Греченко В. А., Брусакова О. В. Погляди дореволюційних вчених-юристів щодо виникнення права у давніх східних слов'ян. *Форум права: електрон. наук. фахове вид.* 2018. № 2. С. 37–44. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2018_2_7.pdf.

123. Греченко В. А., Марцеляк О. В. Питання зобов'язального права доби Київської Русі у розробках професора Загоровського О. І. (друга половина ХІХ ст.). *Актуальні проблеми правознавства: збірник наукових праць юридичного факультету Тернопільського національного економічного університету*. 2018. Вип. 1. (13). С. 18–23.

124. Греченко В. А., Стецюк Б. Р. Вплив вчення Чезаре Беккарія на погляди О. Ф. Кістяківського щодо історичного методу у кримінальному праві. *Еволюція уявлень про злочини і покарання у суспільно-правовій думці (до 250-річчя праці Чезаре Беккарія «Про злочини і покарання»): Збірник матер. Міжнар. Науково-практ. конференції (24 червня 2014 р., м. Харків)*. Харків: Золота миля, 2014. С. 66–70.

125. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Початки досліджень історії права Київської Русі на українських землях у 1810-х рр. *Історико-правовий часопис*. 2017. №1 (9). С. 16–21.

126. Грибовский В. М. Древнерусское право: (Крат. обзор чтений по истории рус. права). Вып. 1: (Древнейший земско-княжеский период). Пг. Тип. «Двигатель», 1915. 131 с.

127. Гришко В. Участие общины в суде по «Русской правде». *Русская старина*. 1905. февраль. С.39-42.

128. Грыцко И. Участие общины в суде по Русской Правде. *Архив исторических и практических сведений, относящихся до России*. Кн. 5. СПб., 1860–1861. С. 102–123.

129. Грыцко. Исследование об уголовном праве Русской Правды (критика). СПб.: Архив исторических и практических сведений, относящихся до России, 1863. Кн. 5. С. 21–50.

130. Гуто Г. Фон. Учебник по курсу цивилистики. *Антология мировой правовой мысли: в 5 т.* / Нац. общественно-науч. фонд; рук. науч. проекта Г. Ю. Семьгин. М.: Мысль, 1999. Т. 3. Европа, Америка: XVII–XX век. С.272–276.

131. Гуляев П.Н. Российское уголовное право, составленное из Российских государственных узаконений Петром Гуляевым. М.: Тип. П. Кузнецова, 1826. 209 с.

132. Гуревич А.Я. Пытка. *Словарь средневековой культуры*. М.: РОССПЭН, 2003. С. 401–402.

133. Давыденко Д. Л. Примирительные процедуры в российской правовой культуре: мировой ряд – особый способ урегулирования споров в Новгородской республике в XI–XV вв.. *Третьейский суд*. СПб. 2011. №3. С. 157–169.

134. Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.). М.: Аспект Пресс, 2001. 339 с.

135. Дашкевич Н. Заметки по истории Литовско-Русского государства. Киев: Тип. Имп. Ун-та св. Владимира, 1885. 192 с.

136. Дворпиченко А. Ю. Уголовное право Западно-русских земель и Судебник 1497 г.. *Судебник Ивана III. Становление самодержавного государства на Руси* / под ред. И. Я. Фроянова. СПб., 2004. С. 120.

137. Демченко В. Г. Историческое исследование о показаниях свидетелей как доказательства по судебным делам по русскому праву до Петра Великого. Киев: в Университетской тип., 1859. 107 с.

138. Демченко В. Г. Существо наследства и призвание к наследованию по русскому праву. Вып. 1. Киев, б/м, 1877. С. 110.

139. Демченко, Григорий Васильевич. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D0%BC%D1%87%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE>,

%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%B9 %D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87.

140. Дербин Е. Н. Институт княжеской власти на Руси IX – начала XIII века в дореволюционной отечественной историографии. Ижевск: Издательский дом «Удмуртский университет», 2007. 268 с.

141. Деркачова Н. О. Наукова концепція права в західноруського поглядах М. Ф. Владимирського-Буданова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 27. С. 166–169.

142. Деркачова Н. О. Право в поглядах М. Ф. Владимирського-Буданова. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2012. Вип. 20. С. 117–119.

143. Деркачова Н. О. Теорія походження держави за М. Ф. Владимирським-Будановим. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова*. Серія 18: Економіка і право. 2015. Вип. 30. С. 99–102.

144. Дерпт Ф. О наказаниях, существовавших в России до царя Алексея Михайловича: историко-юридическое рассуждение. СПб., 1849. 288 с

145. Десницкий С.Е. Представление об учреждении законодательной, судительной и наказательной власти в Российской империи.: (доложено в заседании Историко-филологического отделения 14 апреля 1904 г.) / сочинение С. Е. Десницкого. С.-Петербург: Типография Императорской академии наук, 1905. 45 с.

146. Дитятин И. И. Статьи по истории русского права. СПб.: Изд. О.Н. Попова, 1895. 632 с.

147. Дмитриев Ф. История судебных инстанций и гражданского апелляционного судопроизводства от Судебника до учреждения о губерниях / Ф. Дмитриев. М.: Изд-во Университ. типограф., 1859. 588 с.

148. Дністрянський С. С. Річеве право. Прага, 1923. 204 с.

149. Добряков А. Русская женщина в домонгольский период. СПб.: В.Безобразов и комп., 1864. 129 с.

150. Довнар-Запольский М. В. История русского народного хозяйства. Киев, 1911. С. 203–205, 213–214.

151. Договоры Смоленского князя Мстислава Давидовича с Ригию, Готландом и Немецкими городами 1229–1230 гг. / *Памятники русского права*. Вып. 2: Памятники

права феодально-раздробленной Руси. М.: Госюриздат, 1953. С. 60.

152. Древнерусское государство и его международное значение. М.: Наука, 1965. 476 с.

153. Древнерусское государство и право / Кутыгина Г. А., Новицкая Т. Е., Семидеркин Н. А., Четвертков А. М.; Под ред.: Новицкая Т. Е. М.: Зерцало, 1998. 96 с.

154. Древняя Русь в свете зарубежных источников: Хрестоматия / Под ред. Т. Н. Джаксон, И. Г. Коноваловой и А. В. Подосинова. Вып. V: Древнескандинавские источники. Сост. частей VI, IX, X – Г. В. Глазырина; частей III, IV, V, VII, VIII, XI – Т. Н. Джаксон; частей I, II, XII – Е. А. Мельникова. – М.: Русский Фонд Содействия Образованию и Науке, 2009. 384 с.

155. Дриль Д. Учение о преступности и мерах борьбы с нею. СПб.: «Шаповник», 1912. 568 с.

156. Дринов М. С. Обзор ученой деятельности Собестианского. *Сборник Харьковского историко-филологического общества*. 1896. Т. 8. Харьков: Типография губернского правления, 1896. С. 6–16.

157. Дубенский Д. Об Ярославовой Правде XI в.: Лекция. 22 с. Читана 28 сентября 1846 г.

158. Дудкина Л. В. История государства и права России: самое главное. URL: <http://be5.biz/pravo/i004/index.htm>.

159. Дудченко В. В. Правогенеза в історичній школі права. *Університетські наукові записки*. 2006. №2(18). С. 6–12.

160. Духовской М. В. Русский уголовный процесс. М.: Типо-лит. Г. И. Простакова, 1905. 498 с.

161. Дювернуа Н. Л. Источники права и суд в древней России. Опыты по истории русского гражданского права. М.: Университет. тип., 1869. 415 с.

162. Дювернуа Н. Л. Значение римского права для русских юристов. Ярославль: В типографии Г. Фальк, 1872. 25 с.

163. Дювернуа Н. Пособие к лекциям по гражданскому праву. Вып. 1. СПб., 1899.

164. Дювернуа Николай Львович. URL: <http://old.uniya.ac.ru/index.php>.

165. Дьяконов М. Рейц, Александр Магнус Фромгольд фон. *Большая биографическая энциклопедия*. URL: http://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_biography/106293/.

166. Дьяконов М. А. Очерки истории русского права: *История уголовного права и судопроизводства*. Юрьев: Тип. Эд. Бергмана, 1905. 139 с.

167. Дьяконов М. А. Очерки общественного и государственного строя Древней Руси. СПб.: Издание юридического книжного склада «Право», 1908. 510 с.

168. Дьячек Т. И. Теория духа народа Георга Фридриха Пухты как синтез учения исторической школы права и философии права Гегеля. URL: <https://m.cyberleninka.ru/article>.

169. Евреинов Н. История телесных наказаний в России. Пг.б/м, 1917. 234 с.

170. Еврейская энциклопедия. Свод знаний о еврействе и его культуре в прошлом и настоящем / Под общей редакцией Л. Кацнельсона и Д. Г. Гинзбурга. Т. 4: Бе-Абидан – Брес.СПб.: Изд. Общества для научных еврейских изданий и издательства Брокгауз – Ефрон, 1909. Стлб. 678–679.

171. Е.И-в. Куницын Алексей Васильевич / *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 193–196.

172. Еникеев З. И. Особенности осуществления правосудия в Башкирском крае в дореволюционной России. *Государство и право*. 2004. № 1. С. 99.

173. Есипов В. В. Очерк русского уголовного права. Часть общая. Преступление и преступники. Наказание и наказуемые. Варшава, 1896. 420 с.

174. Есипов В. В. Преступление и наказание в древнем праве. Варшава: Тип. Варшавск. учебн. округа, 1903. 61 с.

175. Есипов В. В. Святотатство в истории русского законодательства. Варшава: Тип. Варшавск. учебн. округа, 1893. 41 с.

176. Ефименко А.Я. Южная Русь: Очерки, Исследования, заметки. Т. 1. СПб., 1905. 338 с.

177. Єгорова О.В.Юридична освіта в університетах України ХІХ – початку ХХ ст. (етапи та особливості розвитку):дис. ... канд. іст. наук. спец. 07.00.01. Дніпропетровськ, 2004. 199 с.

178. Єрмолаєв В. М. Верв. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т.Т.1.Історія держави та права

України / редкол.: В. Д. Гончаренко (голова) та ін. Харків: Право, 2016. С. 106–107.

179. Жижиленко А. А. Наказание. Его понятие и отличие от других правоохранительных средств. Пг.: Правда, 1914. 676 с.

180. Жильцов С. В. Смертная казнь в истории древнерусского права. Тольятти, 1995. 164 с.

181. Загоровский А. Исторический очерк займа по русскому праву до конца XIII столетия. Киев: Унив. тип., 1875. 78 с.

182. Загоровский А. И. Загоровский Александр Иванович / Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 202–204.

183. Загоскин Н. П. История права русского народа: Лекции и исслед. по истории рус. права Н. П. Загоскина, проф. Имп. Казан. ун-та. Т. 1 Казань, типо-лит. Имп. ун-та, 1899. 512 с.

184. Загоскин Н. П. Метод и средства сравнительного изучения древнейшего обычного права славян вообще и русских в особенности. Казань: В типографии университета, 1877. 52 с.

185. Загоскин Н. П. Очерк истории смертной казни в России. Казань: Тип. Имп. ун-та, 1892. 103 с.

186. Загурский Л. Н. Опыт истории юридического факультета Императорского Харьковского Университета. *Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 8.

187. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII – початок XIV ст.). К.: Істина, 2007. 128с.

188. Заруба В. М. Огляд історії вивчення українського права. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2010. №3. С. 64.

189. Зеленов М. В. Историки России XVIII – XX веков. Вып. 1. М.: История-Сервис, 1995. С. 81–87.

190. Зимин А. А. Правда Русская М.: Из-во «Древлехранилище», 1999. 420 с.

191. «Золотой век факультета» (1863–1919). Санкт-Петербургский государственный университет. Юридиче-

ский факультет. URL: http://law.spbu.ru/AboutFaculty/History/1863_1919.aspx.

192. Золотухина Н. М. Развитие русской средневековой политико-правовой мысли. М.: Юрид. лит., 1985. 200 с.

193. Зорькин В. Д. Позитивистская теория права в России. М.: МГУ, 1978. С. 40–41.

194. Иванишев И. Д. О плате за убийство в древнем русском и других славянских законодательствах в сравнении с германской вирою. *Сочинения*. Киев: Университетская типография, 1876. 470 с.

195. Иванишев, Николай Дмитриевич. Русский биографический словарь: Ибак — Ключарев. Изд. под наблюдением председателя Императорского Русского Исторического Общества А. А. Половцова. Санкт-Петербург: тип. Гл. упр. уделов, 1897. Т. 8. С. 4.

196. Иеринг Р. Фон Историческая школа юристов. Система современного римского права. Т. 1. С. 73–101.

197. Известия о хазарах, буртасах, болгарях, мадьярах, славянах и русских Абу-Али-Ахмеда Бен Омара ибн Даста / пер. Д. А. Хвольсона. СПб.: Тип. Императорской Академии Наук, 1869. 214 с.

198. Инкин В. Ф. «Гонение следа» в Галицкой общинной практике XV – XVIII вв. (*Материал для объяснения 77-й статьи Пространной Правды*). *Древнейшие государства на территории СССР*. Материалы и исследования. 1985 г. М.: «Наука», 1986. 234 с.

199. Ипатьевская летопись. Полн. собр. русских летописей. Т. 2. М.: ЯРК, 1998. 1105 с.

200. Иречек. О жупных судах в Чехии и Моравии / Иречек. Архив Калачова. 1859. Кн. 6. С. 18–58.

201. Исаев И. А. История России. Правовые традиции. М. Изд-во «Юкис», 1995. 320 с.

202. Исаев И. А. История государства и права России. Курс лекций: Бек, 1993. 255 с.

203. Исаев М. А. Толковый словарь древнерусских юридических терминов. М.: Спарк, 2001. 119 с.

204. Исаев М. М. Уголовное право Киевской Руси. М.: Юридическое издательство Министерства юстиции, 1946. С. 153–176.

205. История кафедры гражданского права Санкт-Петербургского государственного университета. URL: : <http://law.spbu.ru/Structure/Departments/Grpravo/About.aspx>.

206. История кодификации гражданского права: В 2-х томах. Т.1. / Пахман С.В., орд. проф. С.-Петербур. ун-та . С.-Петербург, Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. 482 с.; Т.2. / Пахман С.В., орд. проф. С.-Петербур. ун-та С.-Петербург, Типография II отделения собственной Е. И. В. Канцелярии, 1876. 485 с.

207. История политических и правовых учений. Учебник для вузов. Изд. 2-е, стереотип. Под общ. ред. члена-кор. РАН, докт. юрид. наук, проф. В. С. Нерсесянца. М.: Издательская группа НОРМА–ИНФРА, 1998. 736 с.

208. Истрин В. М. Договоры русских с греками X века. *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наук*. Т. 29. Л., 1925. С. 383–393.

209. Ігнатій Данилович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D0%B3%D0%BD%D0%B0%D1%82%D1%96%D0%B9_%D0%94%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87

210. Ігнатій Миколайович Данилович: біографія. URL: <http://www.people.su/ua/33576>.

211. Інформація про академіка І. Малиновського. URL: <http://www.oa.edu.ua/ua/departments/law/malynovskyi>.

212. Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. / За ред.. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т.1. К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.

213. Історія держави і права України. Підручник. У 2-х т. / За ред.. В.Я. Тація, А.Й. Рогожина, В. Д. Гончаренка. Т.1.-К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. 656 с.

214. Історія Київського університету / відпов. ред. О. З. Жмудський. Київ, 1959. 628 с.

215. Кавелин К. Д. История российского законодательства: Т. 3. Река времени. М., 1995. 688 с.

216. Кавелин К. Д. Взгляд на историческое развитие русского порядка законного наследования и сравнение теперешнего русского законодательства об этом предмете с русским, французским и прусским: Актовая речь в Петербургском университете, 1860 г. *Современник*. 1860. Кн. 2. Отд. I. С. 455–540.

217. Кавелин К. Д. Критика 1 тома Истории России Соловьева. *Отечественные записки*. 1851 Т. LXXIX. Декабрь. С. 118.

218. Кавелин К. Д. Основные начала русского судостроительства и гражданского судоприводства, в период времени от Уложения до Учреждения о губерниях / Рас-

суждение, писанное для получения степ. магистра гражд. законодательства канд. прав Константином Кавелиным. М.: Тип. А. Семена, при Имп. Мед.-хирург. Акад. 1844. 191 с.

219. Казанский П. Мнение ординарного профессора П.Е. Казанского о диссертации А. Г. Тимофеева: «История телесных наказаний в русском праве». Изд. 2-е, перераб. и доп. СПб., 1904; Одесса: Экономическая тип., 1905. 58 с.

220. Калачов Н. Предварительные юридические сведения для полного объяснения Русской Правды. СПб.: Тип. А.Е. Ландау, 1880. Вып. 1. 266 с.

221. Калачов Н. В. Дополнения к рассуждению г. Деша о наказаниях, существовавших в России до царя Алексея Михайловича. *Архив историко-юридических сведений*. СПб.: Типография императорской Академии наук, 1861. С. 33–35.

222. Калачов Н. В. Исследования о Русской Правде: Рассуждение, писанное для получения степени магистра кандидата прав Николаем Калачовым. Москва: тип. Августа Семена, 1846. 158 с.

223. Калачов Н. В. О значении Кормчей в системе древнего русского права. М.: Унив. тип., 1850. 128 с.

224. Калачов Н. В. Об уголовном праве по Судебнику царя Иоанна Васильевича. *Юрид. записки, изд. П. Редькин*. М., 1842. Т. 2. С. 306–408.

225. Калмыков П. Д. Учебник уголовного права. Часть общая. СПб.: Тип. Товарищества «Общественная Польза», 1866. 535 с.

226. Каминка А. Дювернуа, Николай Львович. *Новый энциклопедический словарь*: В 29 т. / Под ред. К. К. Арсеньева. : Изд. общ. Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1911–1916. [1914] Т. 17. С. 98.

227. Карамзин Н. М. История государства Российского. М.: Эксмо, 2008. 1024 с.

228. Карамзин Н. М. История государства Российского. 5-е изд. Т. II. СПб.: Издание И. Эйнерлинга, 1842. 730 с.

229. Карпов С.И. Наследование в истории отечественного права: дис. канд. юр. наук: спец. 12.00.01. Тольятти, 2006. 160 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/nasledovanie-v-istorii-otchestvennogo-prava-ix-xvi-vv>.

230. Каргашев А. В. Очерки по истории русской церкви. Т. 1. М.: Терра, 1993. 494 с.

231. Каченовский М.Т. О баснословном времени в Российской истории. *Ученые Записки Московского Университета*. 1833. Ч1. №2-3. С. 274-294.

232. Каченовский М.Т. Из рассуждений о Русской Правде. *Учёные записки Московского университета*. 1835, сентябрь. С. 362-366.

233. Киево-Печерский патерик или сказания о житии и подвигах святых угодников Киево-Печерской лавры. М.: Изд-во Сестринства во имя свт. Игнатия Ставропольского, 1996. 384 с.

234. Киричок Борис. Видатний історик, Ф. І. Леонтович. *Порадник*. 2012.30 листопада.

235. Кистяковский А. Профессор Н. Д. Иванишев и его сочинения. *Юридический вестник*. 1877. № 7/8. Отд. 2. С. 13.

236. Кистяковский А. Ф. Исследование о смертной казни. *Сочинение А. Кистяковского, прив.-доц. уголовного права в Киевском ун-те*. Киев: Унив. тип., 1867. 283 с.

237. Кистяковский А. Ф. Главнейшие моменты развития науки уголовного права. Киев: Унив. Тип., 1874. 49 с.

238. Кистяковский А. Ф. О пресечении обвиняемому способов уклоняться от суда и следствия / Исслед. А. Кистяковского. СПб.: «Судебный вестник», 1868. 194 с.

239. Кистяковский, А. Ф. Некоторые черты из истории смертной казни в России. Киев: Унив. Тип., 1875. 14 с.

240. Ківалов С. В. Юридична наука Одеси: доба формування і становлення. *Часопис цивілістики*. 2011. Вип.10. С. 6.

241. Ключевский В.О. Курс русской истории. *Сочинения*: В 9-ти т.Т.1.Ч.1 / Под ред. В. Л. Янина; Предисл. В. Л. Янина, В. А. Александрова; Послесл. и коммент. составили В. А. Александров, В. Г. Зимина.М.: Мысль, 1987.430 с.

242. Князьков С. А. Допетровская Русь. М.: Вече, 2005. С. 94

243. Ковалевский М. М. Первобытное право. Вып. 1. М.: Тип. А.Мамонтова и К, 1886. 168с.

244. Ковалевський Максим Максимович. URL.: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0

%B8%D0%BC %D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8
%D0%BC%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%.

245. Ковальчук В. Б. Вчення І.Малиновського про форми правління. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські» 2014 р.* Острог: Вид. Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 14.

246. Ковальчук О. М. Данилович Гнат Миколайович. *Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка.* URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/yurydychnyy-fakul%60tet/danylovych-gnat-mykolayovych/>.

247. Козлов В. П. Полемика вокруг «Истории государства российского» Н.М.Карамзина в русском обществе 10-20-х годов XIX в. *История СССР.* 1985. №5. С. 94–95.

248. Козюбра М. Євразійська або слов'янська правова сім'я: реальність чи міф. *Українське право.* 2003. № 1 (16) С. 7–16.

249. Колодкин Л. М. Правовой статус преподавателей вузов дореволюционной России (XIX – начало XX веков). *МВД России 200 лет: история, развитие, перспективы:* Труды Академии управления МВД России, 2003. С. 195.

250. Колоколов Г. О соучастии в преступлении. (О соучастии вообще и о подстрекательстве в частности). М.: В Университетской типографии, 1881. 238 с.

251. Колоколов Г. К учению о покушении. М.: Унив. тип. (Катков и К^о), 1884. 290 с.

252. Колосовский, П. Д. Очерк исторического развития преступлений против жизни и здоровья. *Опыт исследования по русскому уголовному праву П. Колосовского.* М.: Т. Т. Волков и К^о, 1857. 290 с.

253. Кондрашкин С. Преступление и наказание в Древней Руси, Государство. Право, Церковь / С Кондрашкин, М. Неборский. М., 1999. 422 с.

254. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: Навч. посібник. К.: Правова єдність, 2009. 312 с.

255. Корнев В.Н. Рецензия на учебное пособие для магистрантов: Желдыбина Т.А., Лядащева-Ильичева М.Н. *История юридической науки и образования в России XVIII – начала XX века*. Саратов: Издательский дом МарК, 2015. 101 с.. *Вестник Саратовской государственной юридической академии.* 2016. №1 (108). С. 260–263.

256. Королюк В. Д. Западные славяне и Киевская Русь X–XV вв. М.: Наука, 1964. 383 с.

257. Короткий В. А., Короткий Т. В. Демченко Василь Григорович. Енциклопедія Сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=21495.

258. Косик В. И. Софии русский уголок. Очерки со стихами о русских, покинувши Россию после октябрьской революции 1917 года и последовавшей за нею гражданской войны. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=XuJiCwAAQBAJ&pg=PT74&lpg=PT74&dq=мулюкин+александр+сергеевич&source=bl&ots=X7E0IMIJQr&sig>.

259. Котляр М. Ф. Бояри. *Енциклопедія історії України*: В 5 т./ Редкол. В. А. Смолій (голова) та ін... - К.: Наук. думка, 2003. С. 362.

260. Кочкина Л. М. К проблеме функции «послухов» Новгородской судной грамоты. *Вектор науки ТГУ*. Серия: Юридические науки. 2012. №2(9). С. 37.

261. Краковский К. Предисловие. Владимирский-Буданов М. Ф. *Обзор истории русского права*. Ростов-на-Дону: Феникс, 1995. 639 с.

262. Кранихфельд А. Начертание российского гражданского права в историческом его развитии. СПб: В типографии III Отделения Собственной Е.И. В. Канцелярии, 1843. 337 с.

263. Красівський О. Ковалевський Максим Максимович. *Політична енциклопедія*. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2011. С.336.

264. Кресин А. В. Немецкая философия национального права в конце XVIII – начале XIX века и трансформация юридической науки. URL: <https://m.cyberleninka.ru/article/n/nemetskaaya-fiklisofia-natsionalnogo-prava>.

265. Кривошеев Ю. В. Древнерусское язычество. СПб.: Издательский дом Санкт-Петербургского государственного университета, 2005. 80 с.

266. Крижевський Антон. В. Я. Шульгін та його внесок у розвиток антикознавства в університеті Св. Володимира. *Етнічна історія народів Європи*. Збірник наук. праць. К, 2014. Вип.44. С. 90.

267. Кричевский Г. Г. Диссертации университетов России 1805–1919 гг.: *Библиографический указатель* /

Институт истории естествознания и техники АН СССР. М.: Наука, 1984. С. 134. Рукопись.

268. Крестовська Н. М. Ювенальне право України: історико-теоретичне дослідження: монографія. Одеса: Фенікс, 2008. 332 с.

269. Кудін С. В. Кримінальне право Київської Русі та українських земель, що входили до складу Литовсько-Руської держави і Речі Посполитої: дослідження у працях М. Д. Іванишева. *Вісник Академії адвокатури України*. 2009. №2(15). С. 81.

270. Кульчицький В., Тищик Б., Бойко І. Галицько-Волинська держава (1199–1349): монографія. Під заг. ред. Б.І. Тищика; ЛНУ ім. Івана Франка, 2006. 280 с.

271. Куницын А. В. О наследственном праве лиц женского пола. *Акт Харьковского Университета*. 1844. С. 73.

272. Куницын А. В. Историческое изображение древнего судоприводства в России. СПб.: типография Второго Отделения Собственной Е.И. В. канцелярии, 1843. 161 с.

273. Куницын Алексей Васильевич. URL: http://www.univer.kharkov.ua/ru/general/our_university/rectors?cat=10&ofs=0.

274. Куницын Алексей Васильевич. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D1%83%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%8B%D0%BD,%D0%90%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B5%D0%B9%D0%92%D0%B0%D1%81%D0%B8%D0%BB%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

275. Курдиновский В. И. Что такое свод нашего древнего права. *«Юридические известия»*. 1913. № 8. С. 213–222.

276. Курс истории государства и права СССР: Юшков С. В. Общественно политический строй и право Киевского государства. Гос. изд-во юрид. лит-ры, 1949. 546 с. URL: <http://knigi.link/prava-gosudarstva-istoriya/kurs-istorii-gosudarstva-prava-sssr.html>.

277. Кутафин О.Е. Судебная власть в России: История, документы: в 6 т. Т. / О.Е. Кутафин, В. М. Лебедев, Г.Ю. Семигин. М., 2003.

278. Лаврентій Зизаній. Лексис. В., 1596. URL: <https://archive.org/stream/zyzanii/%D0%9B%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B5%D0%BD%D1%82%D1%96%D0%B9%20%D0%97%D0%B8%D0%B7%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B>

9%2C%20%D0%9B%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B8%D1%81%20%281596%20%D1%80%D1%96%D0%BA%29#page/n9/mode/2up.

279. Лавровский Л. Я. Послание митрополита Климента Смолятича к Фоме пресвитеру Смоленскому как историко-литературный памятник XII в. Смоленск: Типо-лит. Зельдович, 1894. 107 с.

280. Лавровский Н. А. О византийском элементе в языке договоров русских с греками. СПб.: Тип. Имп. Акад. наук, 1853. 159 с.

281. Лакиер А. Б. О вотчинах и поместьях. СПб.: В тип. Книжного магазина И. Крашенинникова, 1848. 230 с.

282. Ланге Н. И. Заметка по делу о Дудниковой, обвинявшейся в убийстве своего мужа. *Юридический вестник*, 1860–1861. 1860. Вып. 13. С. 1–21.

283. Ланге (Николай Иванович) Энциклопедический словарь (в 86 томах). Томъ XVII (33): Култагой – Лёдъ. / Подъ редакціею К.К. Арсеньева и заслуженнаго профессора Ф. Ф. Петрушевскаго. Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). С.-Петербургъ:Семеновская Типо-Литографія (И. А. Ефрона), 1896. С. 311.

284. Ланге Н. Древнее русское уголовное судопроизводство (XIV, XV, XVI и половины XVII веков). С.-Пб.: Тип. и хромолит. А. Траншеля, 1884. 253 с.

285. Ланге Н. Древние русские смешные или вобчие суды. *Юридический вестник*: Изд. Московского Юридического Общества. М.: Тип. А. И. Мамонтова и Ко, 1881. № 9. С. 65–85; 1881. № 10. С. 247–287; 1881. № 11. С. 419–453.

286. Ланге Н. Заметки относительно определения наказания, за некоторые преступления. *Юридический вестник изд. Н. Калачовым*. СПб., 1860–1861. Вып. 8. С. 33–41.

287. Ланге Н. Исследование об уголовном праве Русской Правды. СПб.: Типография II-го Отделения Собственной Е. И. В. Канцелярии, 1860. 290 с.

288. Ланге Н. О покушении на преступление по делам печати. *Журнал Министерства юстиции*. 1868. Т. 35. С. 182–188.

289. Ланге Н. О судопроизводстве по преступлениям Кн. 6. СПб.: Архив исторических и практических сведений, 1861. 254 с.

290. Ланге Николай Иванович. URL.: <http://greatrussianpeople.ru/info7835.html>.

291. Ларин Б. А. Лекции по истории русского литературного языка (X – середина XVIII в.). М.: Высшая школа, 1975. С. 48.

292. Латкин В.Н. Лекции по внешней истории русского права.СПб.: Тип. Я. И. Либермана, 1888. 372 с.

293. Лафарг Поль. Экономический детерминизм Карла Маркса: исследования о происхождении и развитии идей: справедливости, добра, души и бога. М.: [б. и.], 1923. 331 с.

294. Левінець Р. П. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В. Я. Шульгіна (1821–1878 рр.): автореф. дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2004. 24 с.

295. Левченко В. В. История «философского парохода» из Одессы: события, факты, люди. *Соловьевские исследования*. 2013. Вып. 2 (38). С. 94–105

296. Левченко Валерій. «Активный противник сов. власти»: до історії висилки одеських учених з УСРР у 1922 р. *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. 2012. №1 (12). С. 7–24.

297. Левченко М. В. Очерки по истории Русско-византийских отношений. М.: Изд-во Акад. Наук СССР, 1956. 554 с.

298. Левченко М. В. Русско-византийские договоры 907 и 911 гг. *Византийский Временник*. 1952. №V. Л.- М.: Изд. Академии наук.С. 126.

299. Левчук М. В. Церковный суд в Киевской Руси (историко-правовое исследование): дис. ... канд. юрид. наук по спец. 12.00.01. КНУ им. Тараса Шевченко. Киев, 2010. URL: <http://avtoreferati.ru/cerkovnyj-sud-v-kievskoj-rusi-istoriko-pravovoe-issledovanie.htm>.

300. Леонтович Ф. И. Голодовки в России до конца прошлого века. С.-Пб., 1892. 80 с.

301. Леонтович Ф. И. Русская Правда и Литовский Статут, в видах настоятельной потребности включить литовское законодательство в круг истории русского права. *Киевские университетские известия*. 1865. № 2–3. С. 10–36.

302. Леонтович Ф. И. Что нам делать с еврейским вопросом?. *Наблюдатель*.1882. № 5. С. 191–204; № 6. С. 63.

303. Леонтьев А. Волостной суд и юридические обычаи крестьян. СПб.: Н.К. Мартынов, 1895. 140 с.

304. Лешков В.Н. Русский народ и государство: История русского общественного права до XVIII века. М.: В Университетской типографии, 1858. 625 с.

305. Линниченко А. И. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог. *Университетские известия*. К., 1879. № 2. С. 2.

306. Линовский В. Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. Одесса, 1849. 262 с.

307. Лоба В.Е. Доктрина о наказаниях в диссертационных исследованиях университетов Российской империи: дис. канд.юр. наук: спец. 12.00.01. Белгород, 2010. 184 с. URL: <http://www.dissercat.com/content/doktrina-o-nakazanii-v-dissertatsionnykh-issledovaniyakh-universitetov-rossiiskoi-imperii>.

308. Ломоносов М. В. Древнейшая российская история от начала российского народа до кончины великого князя Ярослава Первого или до 1054 года. СПб.: Изд. при Императорской Академии наук, 1766. 140 с.

309. Лонгинов А. В. Мирные договоры русских с греками, заключенные в X веке.. *Записки Императорского Одесского Общества Истории и Древностей*. Т. XXV. 1904. С. 395–557.

310. Лохвицкий А. Курс русского уголовного права. СПб.: Скоро-печатня Ю.О. Шредера, 1871. 662 с.

311. Лушникова М. В. Трудовое право и гражданское право: жизнь и научное наследие Н. Л. Дювернуа, В. М. Гордона, Б. В. Чредина и А. В. Венедиктова. *Вестник трудового права и права социального обеспечения*. Вып. 1: Основатели ярославской школы трудового права и права социального обеспечения: портреты на фоне времени / Под ред. А. М. Лушниковой, М. В. Лушниковой. Ярославль: Яросл. гос. ун-т, 2006. С. 65–76.

312. Любавский М. К. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. С прил. текста хартий, выданных великому княжеству Литовскому и его областям. М.: Имп. о-во истории и древностей российских, 1910. 376 с.

313. Любченко В. Б. Київські Шульгіни: Національно розділена родина в історії України. *Українська біографістика*. К.: НБУВ, 1999. Вип. 2. С. 153–162.

314. Максимейко М. О. Русская Правда и литовко-русское право. Киев: Типография С. В. Кульженко, 1904. С. 14.

315. Максимейко Микола Олексійович. URL: [http://romny-ibl.edukit.sumy.ua/Files/downloadcenter/Максимейко Микола Олексійович](http://romny-ibl.edukit.sumy.ua/Files/downloadcenter/Максимейко%20Микола%20Олексійович).

316. Максимейко Микола Олексійович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BA%D1%81%D0%B8%D0%BC%D0%B5%D0%B9%D0%BA%D0%BE%D0%9C%D0%B8%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D0%B0%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

317. Максимейко Н. А. Опыт критического исследования Русской Правды. Вып. 1. Харьков: Тип. и лит. М. Зильберг и с-вья, 1914. 217 с.

318. Максимейко Н. Сравнительное изучение истории права. Харьков: Паровая Типография и Литография Зильбергберг, 1897. С. 13–14.

319. Максимейко Н. А. Собестьянский Иван Михайлович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 234–235.

320. Максимейко Н. А. Данилович, Игнатий Николаевич. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 231–233.

321. Малиновский И. А. Памяти учителя. Опыт характеристики ученой и преподавательской деятельности проф. М. Ф. Владимирьского-Буданова // Варшавские университетские известия. 1917. С. 19.

322. Малиновский И. А. Кровная месть и смертная казнь. Вып. 1-2 Томск: Типо-лит. Сиб. т-ва печати, 1908-1909.

323. Малиновский, И. А. Лекции по истории русского права. Ростов на/Д: Тип. Доп. Акц. о-ва печ. и изд. дела, 1916. 358 с.

324. Малиновський Іоаннікій Олексійович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D0%B0%D0%BB%D0%B8%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D0%86%D0%BE%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D0%B8%D0%BA%D1%96%D0%B9_%D0%9E%D0%

ВВ%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

325. Малиновський О.О. Про студії над злочинністю та злочинцями. *Збірник Соціально-Економічного Відділу ВУАН*. Т. V-VІК., 1927. С. 67-71.

326. Маляренко В.Т. Перебудова кримінального процесу України в контексті європейських стандартів: теорія, історія і практика: автореф. дис. ... докт. юрид. наук: спец. 12.00.09. Харків, 2005. 35 с.

327. Малько А. В. Смертная казнь в России. История. Политика. Право. М., 2003. 236 с.

328. Манойленко А. С., Манойленко Ю. Е. Процесс по делу Ш. Конарского и судьбы польских ссыльных. *Вопросы истории*. 2015. № 2. С. 137-143.

329. Манько Микола. Наш земляк – один із борців за право людини на життя. URL: <http://ostrohcastle.com.ua/nash-zemlyak-odyn-iz-bortsiv-za-pravo-lyudyny-na-zhyttya/>.

330. Маркевич А. И. Двадцатипятилетие Императорского Новороссийского университета. *Историческая записка и академические списки*. Одесса: Экон. Тип., 1890. 734 с.

331. Мартысевич И. Д. Псковская судная грамота. Историко-юридическое исследование. М.: Издательство Московского университета, 1951. 256 с.

332. Марценяк Р.О. Демченко Василь Григорович. *Енциклопедія Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. URL: <http://eu.univ.kiev.ua/departments/inshi-pidrozdily-yurydychnogo/-demchenko-vasyl%60-grygorovych/>.

333. Матич Ольга. Записки русской американки: Семейные хроники и случайные встречи. М.: Новое литературное обозрение, 2016. URL.: http://books.google.com.ua/books?id=2dZKDDQAAQBAJ&pg=PP91&lpg=PP91&dq=%D1%88%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B8%D0%BD+%D0%B2.%D1%8F&source=bl&ots=HyDOxR2nzn&sig=3qkJj5qRyWDOR4mATdQL1tA_DoQ&hl=ru&sa=X&ved=0ahUKEwiovrPgqIDbAhWCBZo_KHextDoE4ChDoAQhNMA0#v=onepage&q=%D1%88%D1%83%D0%BB%D1%8C%D0%B3%D0%B8%D0%BD%20%D0%B2.%D1%8F&f=false.

334. Мейчик Д. Русско-византийские договоры. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1915. Июнь. С. 365.

335. Милов Л. В. Византийская Эклога и «Правда Ярослава» (к рецепции византийского права на Руси). *По следам ушедших эпох: статьи и заметки; Отделение историко-филологических наук РАН*. М.: Наука, 2006. С. 91, 92.

336. Милов Л. В. Исследования по истории памятников средневекового права: сборник статей. М.: Российская политическая энциклопедия, 2009. 336 с.

337. Милов Л. В. Об «изводе пред 12 человека» Правды Ярослава. *По следам ушедших эпох*. М.: Наука, 2006. 730 с.

338. Мильков В. В. Осмысление истории в Древней Руси. СПб.: Алетейя, 2000. 2-е изд. 383 с.

339. Миттермаер К. Смертная казнь по результатам научных исследований, успехов законодательства и опытов. СПб.: Тип. А. С. Голицына, 1864. 170 с.

340. Михайлов М. М. История образования и развития системы русского гражданского судопроизводства до Уложения 1649 года: Соч., напис. для получения степ. магистра граждан. права исправляющим должность адъюнкт проф., канд. прав М. Михайловым. Санкт-Петербург: Тип. К. Крайя, 1848. 134 с.

341. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (Школа западнорусского права). М.: Прометей; Брянск: Изд-во БГПУ, 1996. 186 с.

342. Момотов В. В. Формирование Русского средневекового права в IX–XV вв. М.: Зерцало, 2003. 415 с.

343. Момотов В. В. Судебный процесс в Древней Руси: (На основе анализа берестяных грамот). Краснодар, 1998. 286 с.

344. Момотов В. В. Судебный процесс в древнем Новгороде (на материалах новгородских берестяных грамот). *Юридическая наука в Кубанском государственном университете*. Краснодар, 1995. С. 20–24.

345. Мордвінцев В. М. Політика російського уряду щодо історичної науки в Київському університеті другій половині XIX ст. *150 років розвитку вітчизняної історичної науки в Київському університеті*. Матеріали Республіканської науково-практичної конференції, Київ, 20-21 жовтня 1992 р. К., 1993. С. 184.

346. Морошкин Ф. Л. О владении по началам русского законодательства. Рассуждение экстраординарного профессора Фёдора Морошкина для получения степени Доктора Прав. М.: В университетской типографии, 1837. С. 88.

347. Мрочек-Дроздовский П. Исследование о Русской Правде. *Текст Русской Правды с объяснениями отдельных слов*. Вып. 2. М.: Университет. тип., 1885. 337 с.

348. Мрочек-Дроздовский П. Материалы для словаря правовых и бытовых древностей по Русской Правде. *Чтения Общества истории и древностей российских*. Кн. III. М.: Синод. тип., 1917. 128 с.

349. Мрочек-Дроздовский П.Н. История русского права. М: Тип. В. А. Гатцука, 1892. 177 с.

350. Мрочек-Дроздовский П.Н. Памятники русского права во времена местных законов. М.: Унив. Тип-я, 1901. 78 с.

351. Музичко О. Є. Леонтович Федір Іванович. Професори Одеського (Новоросійського) університету): *Біографічний словник*. Т.1. Ректори: 2-ге вид., доп. / Відпов. ред.: В. А. Сминтина. Одеса: Астропринт, 2005. С. 20.

352. Музичко О. Є. Ф. І. Леонтович – діяч університетської освіти на Півдні України. *Культура народів Причорномор'я*. 2003. № 39. С. 199–201.

353. Музичко О. Є. Ф. І. Леонтович – представник консервативної професури в Україні другої половини XIX ст. (до проблеми відносин інтелігенції і влади). URL.: <http://www.stattionline.org.ua/histori/114/21231-f-i-leontovich-predstavnik-konservativno%D1%97-profesuri-v-ukra%D1%97ni-drugo%D1%97-polovini-xix-st.html>.

354. Музичко О.Є.Адміністративна та педагогічна діяльність Ф. І. Леонтовича в Новоросійському університеті. URL: <http://web.znu.edu.ua/pu/articles/337.pdf>.

355. Музичко Олександр. Міграції південноукраїнських науковців у перших десятиріччях XX ст. *Українознавчий альманах*. 2014. Вип.15. С. 29–30.

356. Музичко О. Є. Історик Ф. І. Леонтович: життя та наукова діяльність: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Дніпропетровськ, 2003. 20 с.

357. Музичко Олександр. Розвиток візантиністики в історіографічному процесі на території Південної України в кінці XIX – на початку XX ст. *Наукові зошити іс-*

торичного факультету Львівського університету. 2016. Вип. 17. С. 137–153.

358. Мулюкин А. С. К вопросу о договорах русских с греками. *Журнал Министерства юстиции*. 1906. № 7. Сентябрь. С. 92–104.

359. Мулюкін Олександр Сергійович. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9C%D1%83%D0%BB%D1%8E%D0%BA%D1%96%D0%BD_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%A1%D0%B5%D1%80%D0%B3%D1%96%D0%B9%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87.

360. Муромцев С. А. Что такое догма права? М.: Типография А. И. Мамонтова и К^о., 1885. 35 с.

361. Н. Л. Дювернуа (Николай Львович). *Энциклопедический словарь (в 86 томах)*. Томъ Т. 11 (21) Домиции – Евреинова / Подъ редакцію К.К. Арсеньева и за-служеннаго профессора Ф. Ф. Петрушевскаго. Издатели: Ф. А. Брокгаузъ (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). С.-Петербургъ: Семеновская Типо-Литографія (И. А. Ефрона), . 1893. С. 366.

362. Наиболее известные ученые – цивилисты России. URL: http://www.tsud.ru/tsud4/jurist1/civil?sti_rossii_5.htm.

363. Нариси історії Київського національного університету імені Тараса Шевченка / В. В. Різун, М. С. Тимошик, А. Є. Конверський та ін.; передм. В. В. Скопенка. К.: Наша культура і наука, 2004. 440 с

364. Наукова спадщина академіка О. О. Малиновського і сучасність: *матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 4-6 груд.* 2008 р., м. Рівне / Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України [та ін.]; [редкол.: І. Б. Усенко (голова) та ін.]. К.: [б. в.], 2010. 231 с.

365. Неволин К. А. Исследования о различных предметах законовѣдения. *Полн. собр. соч.* Т. VI. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1859. С. 218.

366. Неволин К. А. История российских гражданских законов: в 3т./ СПб:[б.и.] ;1845. Т.1. 258 с.

367. Неволин К. А. О пространстве церковного суда в России до Петра Великого. *Полн. собр. соч.* Т. VI. СПб.: Тип. Акад. наук, 1859. 223 с.

368. Неволин К. А. Полное собрание сочинений. Т. 3: История российских гражданских законов. Ч. 1: Введе-

ние. Кн. 1: О союзах семейственных. СПб.: Тип. Эдуарда Праца, 1857. 444 с.

369. Немировский Э. Я. Учебник уголовного права. Общая часть. Одесса: Акц. Южно-рус. о-во печ. дела, 1919. 372 с.

370. Нечаева А.Н. Охрана детей-сирот в России: *История и современность*. М.: Дом, 1994. 176 с.

371. Нидерле Л. Славянские древности. М.: «Алетейа», 2000. 592 с.

372. Никольский В. О началах наследования в древнейшем русском праве. *Историческое рассуждение*. М.: Унив. тип., 1859. 412 с.

373. Никольский Н. М. История русской церкви, Изд 2-е, пересмотр. И доп. М.: Московский рабочий, 1931. 674 с.

374. Никольский С. Л. О дружинном праве в эпоху становления государственности на Руси. *Средневековая Русь*. Вып.4. М.: Индрик, 2004. С. 5–48. С.17, 19.

375. Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. Москва: Из-во «Языки русской культуры», 2000. С. 493–507.

376. Новицкий В. А. Теория российского процессуального доказывания и правоприменения. Ставрополь.: Изд-во СГУ. 2002 584 с. URL: <http://www.novizkii2.narod.ru/monog.html>.

377. Обнорский С. П. Язык договоров русских с греками. *Язык и мышление*. Вып. VI–VII. М.–Л., 1936. С. 79–105.

378. Оршанский И. Г. Исследования по русскому праву, обычному и брачному. СПб.: тип. А.Е. Ландау, 1879. 453 с.

379. Остапенко С. В. Науково-педагогічна та громадська діяльність М. О. Максимейка: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. : 07.00.01. Харків, 2008. С. 10–11.

380. П. К-ий. Шульгин (Виталий Яковлевич)// Энциклопедический словарь. Брокгауза и Ефрона Т.40. Шуйское–Электровозбудимость. СПб.: Тип. Брокгауза и Ефрона, 1904. С. 4.

381. Палюмбецький Олександр Іванови. *Професори Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого*. Х.: Право, 2004. С. 83–84.

382. Пальченкова В. М. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович. *Велика українська юридична*

енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 1. Історія держави і права України. С. 138–142.

383. Памятники истории Киевского государства IX–XII вв.: [сб. документов] / Подготовлен к печати Г. Е. Кочиным. Л.: Соцэкгиз, 1936. С. 37.

384. Памятники русского права. Памятники права Киевского государства в X–XII веках / Под ред. С. В. Юшкова: Сост. А. А. Зимин. М.: Госюриздат, 1952. Вып. 1. С. 7–11.

385. Пахман С. В. О современном движении в науке права: речь, произнес. в годовом собр. *Юрид. общ.* 1882 г. СПб.: Тип. Правит. Сената, 1882. С. 3–67.

386. Пахман С. В. К вопросу о предмете и системе русского гражданского уложения. *Журнал Гражданского и Уголовного Права.* 1882. № 8. С. 207.

387. Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому в историческом их развитии. М.: Унив. тип., 1851. 212 с.

388. Пахман, Семён Викентьевич. URL.: <http://ru.wikipedia.org/wiki/>.

389. Петров И. В. Государство и право древней Руси (750–980 гг.). СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2003. 413 с.

390. Петров И. В. Торговое право Древней Руси (VIII – начало XI в.). *Торговые правоотношения и обращение Восточного монетного серебра на территории Древней Руси.* LAMBERT Academic Publishing, 2011. 496 с.

391. Пінчук Ю. А. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович *Енциклопедія історії України*: В. 5 т./ Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2003. Т.1. А–В. С. 587.

392. Повесть временных лет / Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. В 2 т. М. – Л.: Изд-во Академии наук СССР, 1950. Т. 1. 408 с.; Т. 2. 556 с.

393. Погодин М. П. О состоянии женщин. *Москвитянин.* 1850. Ч. 3. Отд. IУ. С. 97.

394. Погодин М. П. [Рец. на кн.:] *Das alteste Recht der Russen....* Московский вестник. 1827. № 2. С. 127.

395. Погодин М. П. Исследования, заметки и лекции о русской истории. Т. 1 -3. М.: Императорское Московское общество истории и древностей российских. 1846. Т. 1. 494 с.; Т. 2. 426 с.; Т. 3. 546 с.

396. Погодин М. П. О происхождении Руси. М.: Университет, тип., 1825.176 с.
397. Погодин М.П. Древняя русская история до монгольского ига. В 2-х т. Т. 1. М.: В Синодальной тип., 1872. С. 132.
398. Погодин. Исследования, замечания и лекции о русской истории. Т. III. 1846. С. 254. Прим. 595.
399. Погодин. О договорах русских князей Олега, Игоря, Святослава с греками. Русский исторический сборник. Т. I. Кн. 3. С. 118–119.
400. Погодин М. П. [Рец. на кн.:] Предварительные критические исследования Густава Эверса для Российской истории / М. П. Московский вестник. 1827. № 8. С.365, 367. С. 365–367.
401. Познышев С. В. Основные начала науки уголовного права. Общая часть уголовного права. М.: Карцев, 1912. 653 с.
402. Познышев, С. В. Основные вопросы учения о наказании. *Исследование прив.-доц. Имп. Моск. ун-та С. В. Познышева.* М.: Унив. тип., 1904. 407 с.
403. Покровский С. А. Общественный строй Древнерусского государства. *Труды Всесоюзного юридического заочного института. Проблемы истории государства и права.* М.: ВЮЗИ, 1970, Т. XIV. С. 5–175.
404. Поляков А. В. Правогенез. *Правоведение.* 2001. № 5. С. 22.
405. Попелюшко В.О. Становлення суду та судочинства на теренах України в роботах проф. І. Малиновського та сучасність. *Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Малиновські читання»* 14-15 листопада 2014 р. Острого: Вид. Національного університету «Острозька академія», 2014. С. 16–17.
406. Попелюшко О. В. Оаннікій Олексійович Малиновський (1868–1932 pp.). URL: <http://www.oa.edu.ua/ua/departments/law/malynovskyi>.
407. Попов А.Н. Об опеке и наследованию по Русской Правде. *Сборник исторических и статистических сведений о России и народах ей единоверных и единоплеменных.* В 2 ч. Ч. 1-2 / изд. Д. В. М.: Тип. Августа Семена, 1845. 310 с.
408. Попов А.Н. Об опеке и наследованию по Русской Правде. *Юридические записки, изд. Петром Редьки-*

ным. Т. 2. М.: В Университетской типографии, 1842. С.49–50.

409. Попов А.Н. Русская Правда в отношении к уголовному праву: рассуждения на степень магистра кандидата Московского университета Александра Попова. М.: Университетская типография, 1841. 124 с.

410. Попов Б. В. Михайловский, Капитон Филиппович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С.191–193.

411. Походзіло Ю. М. Розвиток шлюбно-сімейних відносин часів Київської Русі. *Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав: матеріали «круглого столу», присвяч. пам'яті проф. Чингізхана Нуфатовича Азімова*, м. Харків, 18 груд. 2015 р. Харків, 2016. С. 165–173.

412. Правда Русская / Под ред. Б. Д. Грекова. М.-Л.: Изд-во Академии Наук СССР, 1947. Т. 2. 864 с.

413. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв; вступ. сл. В. Я. Тація. Х.: Право, 2014. 344 с.

414. Предварительные правила народного просвещения. ПСЗ-1.Т. XXVII. № 20597.

415. Пресняков А. Е. Княжеское право в древней Руси: Лекции по русской истории. Киевская Русь. М.: Наука, 1993. 642 с.

416. Пресняков А. Е. Княжое право в Древней Руси. Очерки по истории X-XII столетий Спб.: типография М. А. Александрова, 1909. 316 с.

417. Прієшкіна О. Сокольський Володимир Вікторович. *Професори Одеського (Новоросійського) університету: Біографічний словник*. Т. 4. Р-Я. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2005. С. 152

418. Происхождение государства. URL: <https://textbooks.studio/uchebnik-teoriya-politiki/proishojdenie-gosudarstva.html>.

419. Професори Одеського (Новоросійського) університету: у 4-х т. Т. 1. Ректори: біогр. словник/ відп. ред. В. А. Сминтина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; Авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред.:

В. П. Пружина, В. В. Самодурова . 2-ге вид., доп . Одеса: Астропринт, 2004 128 с.

420. Професори Одеського (Новоросійського) університету): Біографічний словник. Т. 2. А–І. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2004 509 с.

421. Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник.Т. 3. К–П. ; відп. ред. В. А. Смиртина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; Авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова . 2-ге вид., доп . Одеса: Астропринт, 2004. 600 с.

422. Професори Одеського (Новоросійського) університету: біогр. словник.Т. 4: Р–Я. ; відп. ред. В. А. Смиртина ; заст. відп. ред. М. О. Подрезова ; Авт. вступ. ст. В. М. Хмарський ; упоряд. та бібліогр. ред.: В. П. Пружина, В. В. Самодурова . 2-ге вид., доп . Одеса: Астропринт, 2004 Т. 629 с.

423. Пусторослев П. П. Анализ понятия о преступлении. Исследование П. П. Пусторослева, прив. доц. Моск. ун-та М.: Унив. тип., 1892. 32 с.

424. Пухта Г. Ф. История Римского права (Пер. В. Лицкой). М.: Тип. Семена, 1864. Вып.1. С. 5.

425. Пухта Г.Ф.Курс римского гражданского права. Т. 1. Перевод с последнего немецкого издания проф. Рудорффа; Издание Ф. Н. Плевако. М.: Типография «Соврем. Изв.» , 1874. 550 с.

426. Пяткина С. А. Юридический позитивизм в России (Из истории русской буржуазной правовой мысли): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Л., 1965. С. 3.

427. Развитие русского права в XV – первой половине XVII в. М.: Наука, 1986. 218 с.

428. Рейц А. Опыт истории Российских государственных и гражданских законов / Пер. с немецкого, издал Федор Морошкин М.: Университетская типография, 1836.417 с.

429. Рогов В. А. К вопросу о развитии княжеской власти на Руси. *Древняя Русь: Проблемы права и правовой идеологии* / Под ред. Г. В. Швекова. М.: ВЮЗИ, 1984. 116 с.

430. Рождественский Н. Ф. Историческое изложение русского законодательства о наследстве. СПб.: Тип. Н. Греча, 1839. 98 с.

431. Рожков Н.А. Очерки юридического быта по Русской Правде: *Исторические и социологические очерки*. Ч. 2. М., 1906.

432. Рожков Н. А. Обзор русской истории с социологической точки зрения. Ч. 2. Вып. 2. М., 1905. С. 148.

433. Розенкампф Г. А. Обозрение Кормчей книги в историческом виде. М.: Университетская типография, 1829. 758 с.

434. Романов Б. А. Люди и нравы Древней Руси: *Историко-бытовые очерки*. М: Изд-во «Территория», 2002. 256 с.

435. Романов Б. А. Правда Русская. Комментарии: Учеб. пособие. М.-Л., 1940.

436. Романович-Славатинский А. В. Моя жизнь и академическая деятельность. Воспоминания и заметки. 1832–1884 гг.. *Вестник Европы*. 1903. Ч. 2. С. 606–650. Ч. 5. С. 181–205.

437. Романович-Славатинский А. В. *Биографический словарь профессоров и преподавателей Университета Св. Владимира (1834–1884)*. / Составлен и издан под. ред. В. С. Иконникова. Киев: Тип. Ун-та Св. Владимира, 1884. С. 580–583.

438. Рубаник В. Є. Інститут права власності в Україні: проблеми зародження, становлення й розвитку від найдавніших часів до 1917 року: історико-правове дослідження. Х.: Легас, 2002. 352 с.

439. Рудий Н.Я. Інститут опіки і піклування в Україні: історико-правове дослідження. Львів: ЛДУВС, 2012. 216 с.

440. Русская Правда. Краткая редакция (Ст. 34)// Российское законодательство X–XX вв.: [тексты и коммент.] в 9 т. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Т. 1. *Законодательство Древней Руси* / отв. ред. В. Л. Янин М.: Юрид. лит. 1984. 430 с.

441. Рыбакова С. А. История зарождения и становления наследственного права в России. *Марийский юридический вестник*. 2008. Вып.6. С. 33.

442. Савинков В. Краткий обзор исторического развития военно-уголовного законодательства. СПб., 1869. 120 с.

443. Савиньи Ф. К. фон. О призвании нашего времени к законодательству и юриспруденции. *Система современного римского права*. В 8 т. Т. 1 / Пер. с нем.

Г. Жегулина; Под ред. О. Кутеладзе, В. Зубаря. М.: Статут, 2011. С.128–208.

444. Салтыков Э. В. Исторические этапы формирования и развития судебной системы в эволюции государства и права России с IX по XVII вв: автореф. дис. ... канд. юр.наук: спец. 12.00.01. СПб, 2010. URL: <http://www.disserscat.com/content/istoricheskie-etapy-formirovaniya-i-razvitiya-sudebnoi-sistemy-v-evolyutsii-gosudarstva-i-pr>.

445. Самодурова В. В. Мулюкін Олександр Сергійович. Професори Одеського (Новоросійського) університету): *Біографічний словник*. Т. 3. К–П. Вид. друге, доповнене. Одеса: Астропринт, 2004. С. 362–363.

446. Самойленко О.О., Усенко І. Б. Цитович Петро Павлович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10. С. 408–409.

447. Самоквасов Д. Я. История русского права. Т. I. М.: Товарищество типографии А. И. Мамонтова.С. 21.

448. Самоквасов Д. Я. Курс истории русского права. М.: Типография Императорского Московского университета, 1908. 616 с.

449. Свердлов М. Б.. Система русского права как основа международных договоров Руси X – первой трети XIII вв.. От Древней Руси к новой России. *Юбилейный сборник, посвященный члену-корреспонденту РАН Я.Н. Щапову*. М., 2005. С. 120.

450. Свердлов М. Б. Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси VI – первой трети XIII в. СПб.: Академический проект, 2003. 735 с.

451. Свердлов М. Б. От Закона Русского к Русской Правде. М.: Юрид. лит., 1988. 176 с.

452. Сворак С. Д. Народновладний устрій Київської Русі: державно-правовий аспект: монографія. Івано-Франківськ: ЯРИНА, 2017. 236 с.

453. Сергеевич В. И. Задачи истории кодификации (по поводу двух томов «Истории кодификации гражданского права» С. В. Пахмана. *Вестник Европы*. 1876. Т. V?-I. С. 463.

454. Сергеевич В. И. Вече и князь. Русское государственное устройство и управление во времена князей Рюриковичей. М.: Типография А. И. Мамонтова, 1867. 426 с.

455. Сергеевич В. И. Греческое и русское право в договорах с греками X века. *Журнал Министерства народного просвещения*. 1882. Январь. С. 92–93.

456. Сергеевич В. И. История русского права. Лекции. СПб.: Типография Д. Жиневского, 1888. 893 с.

457. Сергеевич В. И. Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб: Типография С.-Петербургской тюрьмы, 1899. 539 с.

458. Сергеевич В. И. Русские юридические древности. Т. 1. СПб.: Типография М. М. Стасюлевича, 1902. 556 с.

459. Сергеевский Н. Д. О значении причинной связи в уголовном праве. Исследование Н. Д. Сергеевского, канд. юридического факультета Санкт-Петербургского ун-та Текст.: в 2 вып. / Ярославль: тип.-лит. Г. Фальк, 1880. Вып. 1: *Введение. Теория причинной связи и её значение в уголовном праве*. 194 с.

460. Сергеевский Н. Д. Русское уголовное право. СПб., 1900. 364 с.

461. Сидоренко О. В. *Историография IX-нач. XX вв. Отечественной истории*. Владивосток: Изд. Дальневосточного университета, 2004. 300 с.

462. Скакун О. Ф. М. Ф. Владимирський-Буданов як історик права і України. *Проблеми правознавства*. К., 1984. Вип. 27. С. 25–29.

463. Скакун О. Ф. Политическая и правовая мысль на Украине (1861–1917). Харьков: Издательство при Харьковском государственном университете издательского объединения «Вища школа», 1987. 160 с.

464. Скакун О. Ф. Максимейко. *Юридична енциклопедія*: [в 6-ти т.] / ред. кол. Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) [та ін.]. К.: Українська енциклопедія, 1998. С. 557.

465. Скрипник П. І. Максимейко Микола Олексійович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2009. Т. 6: Ла – Мі. С. 456.

466. Славянская энциклопедия. Киевская Русь – Московия: в 2 т. Т. 1. А-М. / Авт.-сост. В. В. Богуславский. М.: «ОЛМА-ПРЕСС», 2001. 816 с.

467. Сливичкий В. Цитович, Петр Павлович. *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования*. С.199.

468. Служители Фемиды: страницы истории юридического образования и науки в Императорском Новороссийском – Одесском национальном университете имени И. И. Мечникова (1865–2015 гг.) /авт. кол.: И. С. Канзафарова, Б. С. Бачур, М. А. Подрезова [и др.]; рук. проекта, сост. И. С. Канзафарова; под ред. И. С. Канзафаровой. Одесса: Астропринт, 2015. 672 с.

469. Случевский Вл. Учебник русского уголовного процесса. *Судоустройство-судопроизводство*. СПб., 1910. 444 с.

470. Смирнов А. Очерки семейных отношений по обычному праву русского народа. М.: Унив. тип., 1878. 259 с.

471. Смирнов А. В. Уголовный процесс / А. В. Смирнов, К. Б. Калиновский. СПб.: Питер, 2005. 699 с.

472. Собестианский И. М. Круговая порука у славян по древним памятникам их законодательства 2-е изд., испр. и доп. Харьков: Тип. М. Ф. Зильберберга, 1888. 172 с.

473. Собестианский И. М. Учения о национальных особенностях характера и юридического быта древних славян: историко-критическое исследование . Харьков: тип. А.Н. Гусева, бывш. В. С. Бирюкова, 1892. 336 с.

474. Сокольский В. В. О договорах русских с греками (пробная лекция, читанная в Университете св.Владимира для получения звания приват-доцента кандидатом Сокольским). *Университетские известия*.1870. №1.Январь.29 с.

475. Сокольський Володимир Вікторович. URL.: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D0%BE%D0%BA%D0%BE%D0%BB%D1%8C%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9%D0%92%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%B8%D1%80%D0%92%D1%96%D0%BA%D1%82%D0%BE%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

476. Соловьев С. М. История России с древнейших времен. Т. 1. М.: Университетская типография, 1874. 360 с.

477. Соломаха Артем. Дослідження історії українського адміністративного права у працях Михайла Владимирського-Буданова. *Вісник академії управління МВС*. 2010. №3(15). С.107–108.

478. Сочинения Н. Д. Иванишева / [под ред. А. В. Романовича-Славатинского]. К.: В университетской типографии, 1876. 451 с.

479. Спасович В. Д. Учебник уголовного права, составленный Спасовичем. Общая часть уголовного права материального. СПб.: тип. Огризко, 1863. 178 с.

480. Срезневский И. И. Словарь древнерусского языка. В трёх томах, в шести книгах. Репринтное издание. Т.1. Ч.2. М.: Книга, 1989. 5237 с.

481. Стадников А. В. Церковный суд в системе российского правосудия в X – начале XX вв.: документы и материалы: хрестоматия. М., 2003. 212 с.

482. Станиславский А. Г. О началах ограждения имущественных отношений в древнейших памятниках Русского законодательства. *Юридический сборник изд. Д. Мейером.* Казань: Тип. Университета. 1855. С. 153–218.

483. Станиславский А. Исследование о начале имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства. Казань: Издательство книгопродавца Ивана Дубровина, 1855. 66 с.

484. Станиславский А. Г. О ходе законоведения в России и о результатах современного его направления.: Речь, произнес. в торжеств. собр. Казан. ун-та, 8 июня 1853 года А. Станиславским, э.-орд. проф., д-ром юрид. наук: С присовокуплением Систематического указателя сочинений юридического содержания, изданных в России с 1830 по 1852 г. включительно. Санкт-Петербург: тип. Акад. наук, 1853. 110 с.

485. Станиславский, Антон Григорьевич. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B8%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%B2%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%90%D0%BD%D1%82%D0%BE%D0%BD%D0%93%D1%80%D0%B8%D0%B3%D0%BE%D1%80%D1%8C%D0%B5%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

486. Стецюк Б.Р. Процесуальне право в Україні: тисяча років історії (X. – 20-ті рр. XX ст.): монографія. Харків: Діса плюс, 2013. 560 с.

487. Стоянов А.Н. Памяти Ивана Михайловича Состебианского. *Сборник Харьковского историко-филологического общества.* 1896. Т. 8. Харьков: Типография губернского правления, 1896. С. 1–3.

488. Стрельський Г. Малиновський Онікій (Йоаннікій) Олексійович. *Українські історики XX століття: Біобібліографічний довідник.* Серія «Українські іс-

торики». Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. Вип. 2. Ч. 2. С. 242.

489. Ступникова Н.Н. Доказательства и процедура доказывания в Древней Руси. *Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов*. 2010. №3. URL: <http://jurnal.org/articles/2010/hist11.html>.

490. Сумцов Я. Собестианский (Иван Михайлович). Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. Т. XXX Слюз–София Палеолог. С.-Пб.: Тип. Общ. «Издательское дело», Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 669.

491. Таганцев Н. С. Русское уголовное право. Часть общая. Т. 1. 2-е изд., пересмотр. и доп. Спб.: Гос. Тип., 1902. Т. 1. 823 с.

492. Таранович Ф. В. История русского права. М.: Зерцало, 2004. 239 с.

493. Тарановский Ф. В. Учебник энциклопедии права. Юрьев: Типография К. Маттисена, 1917. 534 с.

494. Тарасенко О. О. Штрихи до творчого портрету Віталія Яковича Шульгіна (школа істориків Університету Св. Володимира). *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2017. № 11. С. 5–16.

495. Татищев В. Н. Русская Правда / В. Н. Татищев; предизвещение и примечания В. Н. Татищева / Продолжение Древней Российской Вивлиофики. Т. 1. СПб.: При Имп. Академии Наук, 1786. 254 с.

496. Татищев В. Н. История Российская с самых древнейших времен. Кн 1. Ч. 2. М.: Императорский Московский университет, 1769. С. 424–425.

497. Терлюк І. Я. Історія держави і права України (Доновітній час). К.: Атіка, 2006. 400 с.

498. Тиктин М. И. Византийское право как источник Уложения 1649 г. и новоуказанных статей: Опыт историко-сравнительного исследования.- Одесса, 1898. 227 с.

499. Тимофеев А. Г. История телесных наказаний в русском праве. 2-е изд. СПб.: Тип. В. Безобразова и Комп., 1904. 320 с.

500. Тимошенко І. Е. К истории судебной пытки. Полтава, 1899. 40 с.

501. Тихомиров М. Н. Правосудие Митрополичье. *Археографический ежегодник за 1963 г.* М.: Наука, 1964. С. 56–72.

502. Тобин Е. С. Взгляд на основные начала русского уголовного законодательства с древнейших времён до

Уложения о наказаниях 1845. *Журнал Министерства народного просвещения*. Спб., июнь, 1847. С. 175–178.

503. Толочко А. П. Князь в Древней Руси: Власть, собственность, идеология. Киев: Наукова думка, 1989. 254 с.

504. Томсинов В. А. Юриспруденция Древней Руси (X–XIII вв.). Статья первая. *Законодательство*. 2003. № 7. С. 85–89.

505. Томсинов В. А. Николай Львович Дювернуа (1836–1906). *Российские правоведы XVIII–XX веков: Очерки жизни и творчества*. В 2-х томах. Том 1.- М.: Зерцало, 2007. С. 510–519.

506. Томсинов В. А. Правоведы-иностранцы на службе России. Статья третья Иоганн Георг (Иван Егорович) Нейман. *Законодательство*. М., 1999. № 5. С. 99–101.

507. Томсинов В. А. Развитие русской юриспруденции в первой трети XIX века. Статья пятая. *Юрист на досуге* / Выпуск 96. URL: <http://web.archive.org/web/20081222000932/http://www.garant.ru/dosug/96.htm>

508. Торбин Ю. Г. Уголовно-процессуальные и криминалистические проблемы освидетельствования. *Черные дыры в Российском Законодательстве*. 2002.-№4. URL: <http://www.k-press.ru/bh/2002/4/torbin/torbin.asp>.

509. Трощина К. История судебных учреждений в России. Спб.: В Тип. Э. Веймара, 1851. 388 с.

510. Турчинович О. В. О поземельной собственности и наследстве в древней Руси. Спб: тип. Э. Веймара, 1853. 58 с.

511. Уортман Р. С. Властители и судии: Развитие правового сознания в императорской России. М.: Новое литературное обозрение, 2004. 520 с.

512. Усенко І. Б. Київський університет і розвиток юридичних досліджень в Українській Академії наук. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. Серія юридичні науки. 2000. Вип. 39. С.16.

513. Усенко І. Б. Історія держави і права України. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. X.: Право, 2016. Т. 1. Історія держави і права України. С. 342–343.

514. Усенко І. Б. Ковалевський Максим Максимович. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. К.: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка – Ком. С. 376.

515. Успенский (Гаврила Петрович). *Энциклопедический словарь (в 86 томах)*. Т. 35 (69): Усинский погра-

ничный округ – Фенол / Подъ редакцію К.К. Арсеньева и заслуженнаго профессора Ф. Ф. Петрушевскаго. Издателя: Ф. А. Брокгаузь (Лейпцигъ), И. А. Ефронъ (С.-Петербургъ). С.-Петербургъ:Семеновская Типо-Литографія (И. А. Ефрона), . 1902. С. 19.

516. Успенский Г. П. Опыт повествования о древностях русских. Часть вторая. Харьков: В университетской типографии, 1818. 815 с.

517. Успенский Ф. И. Русь и Византия в X веке. Одесса: Тип. Шульца, 1888. 38 с.

518. Успенский, Гавриил Петрович. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9,%D0%93%D0%B0%D0%B2%D1%80%D0%B8%D0%B8%D0%BB%D0%9F%D0%B5%D1%82%D1%80%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

519. Устав князя Владимира Святославича о десятинах, судах и людях церковных. *Российское законодательство*. Т. 1. С. 139, 140.

520. Ф. Кр-ій.Станиславский, Антон Григорьевич. *Русский биографический словарь*: в 25 томах. Т. 19. С. 317.

521. Фатеев Ар. Палюмбецкий Александр Иванович . *Биографический словарь профессоров и преподавателей юридического факультета. Юридический факультет Харьковскаго университета за первые сто лет его существования (1805–1905)*. С. 293.

522. Фельдштейн Г. С. Главные течения в истории науки уголовного права в России Ярославль: Типография губернскаго правления, 1909. 690 с. URL <http://studybase.cc/preview/429021/page:14/>.

523. Фельдштейн Г. С. Лекции по уголовному судопроизводству. М.: Тип. В. В. Исленьева, 1915. 432 с.

524. Фойницкий И. А. Ф. Кистяковский, как криминалист. Киевская старина.1895. №. 1. С. 90.

525. Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. Т. I. Изд. 4-е. С.-Пб.: Типография т-ва «Общественная Польза», 1912. 579 с.

526. Фойницкий И. Я. Ссылка на Западе в её историческом развитии и современном состоянии.: диссертация на степень д-ра уголовного права. СПб.: тип. М. Стасюлевича, 1881. 338 с.

527. Фойницкий И. Я. Курс уголовного права. Часть особенная. Посягательства личные и имущественные. Под

ред., с предисл.: А. А. Жижиленко. 7-е изд., доп. и пересмотр. Петроград: Юрид. о-во при Петрогр. ун-те, 1916. 443 с.

528. Фойницкий И.Я. Русское уголовное судопроизводство: Предмет и движение уголовного разбирательства. СПб., 1893. 548 с.

529. Фойницкий И.Я. Учение о наказании в связи с тюремоведением СПб., 1889. 503 с.

530. Фроянов И. Я. Киевская Русь: Очерк социально-политической истории. Л.: Издательство Ленинградского университета, 1980. 256 с.

531. Фроянов И. Я. Рабство и данничество у восточных славян. СПб.: Изд-во С.-Петербургского университета, 1996. 512 с.

532. Фроянов И.Я. Киевская Русь: Очерки отечественной историографии. Л.: Изд-во Ленингр. Ун-та., 1990. 322 с.

533. Харківський університет – рідному місту. Х.: НМЦ «СД», 2004. С. 17.

534. Хачатуров Р. Л. Мирные договоры Руси с Византией. М.: Юрид. лит., 1988. 136 с.

535. Хачатуров Р. Л. Византия и Русь: государственно-правовые отношения. Тольятти: Акцент, 1995. 56 с.

536. Хачатуров Р. Л. Источники права. Вып. 2. Тольятти: Изд-во ТолПИ, 1997. 90 с.

537. Хачатуров Р. Л. Источники права. Вып. 5. Тольятти: Изд-во ТолПИ, 1997. 220 с.

538. Хачатуров Р. Л. Некоторые методологические и теоретические вопросы становления древнерусского права. Иркутск: Изд-во Иркут. гос. ун-та, 1974. 186 с.

539. Хачатуров Р. Л. Русская Правда. Тольятти: Изд-во ВУиТ, 2002. 160 с.

540. Хачатуров Р. Л. Становление права (На материалах Киевской Руси). Тбилиси: Изд. Тбилисского университета, 1988. 262 с.

541. Хлебников Н. Общество и государство в домонгольский период русской истории. С.-Пб.: Тип. А. М. Котомина, 1872. 547 с.

542. Цитович (Петр Павлович). *Энциклопедический словарь*. Т. 38(75.). Цензурный комитет-Человек. СПб: Тип. Брокгауза и Эфрона, 1903. С. 243-244.

543. Цитович П. Исходные моменты в истории русского права наследования. Харьков: В Университетской типографии, 1870.169 с.

544. Цитович Петр Павлович. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A6%D0%B8%D1%82%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87,%D0%9F%D1%91%D1%82%D1%80%D0%9F%D0%B0%D0%B2%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87>.

545. Чебаненко С. Б. Воздействие княжеской власти на общинные институты и процессуальные действия в сфере разрешения конфликтов в домонгольской Руси (IX – начало XIII в.). *Вестник Удмуртского университета. История и филология*. 2008. Вып. 2. С. 17–23.

546. Чебышев-Дмитриев А. О преступном действии по русскому допетровскому праву. Казань: Типография императорского университета, 1862. 242 с.

547. Чельцов-Бебутов М. А. Курс советского уголовно-процессуального права. Т. 1. *Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах*. М.: Юрид-я лит-ра, 1957. 840 с.

548. Черепнин Л. В. Образование Русского централизованного государства в XIV – XV веках: Очерки социально-экономической и политической истории Руси. М.: Соцэгиз, 1943. 899 с.

549. Черных П. Я. Историко-этимологический словарь современного русского языка. М.: Русский язык, 1993. Т. 1. С. 106.

550. Чисніков В. М. Ланге Микола Іванович *Енциклопедія історії України: У 10 т. / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. К.: Наук. думка, 2009.-Т.6: Ла-Мі. С.37.*

551. Чичерин Б. Н. Опыты по истории русского права. М.: Солдатенков и Щепкин, 1858. 389 с.

552. Чуркина И. В. Словенское национально-освободительное движение в XIX в. и Россия. М.: «Наука», 1978. 392 с.

553. Шаргородский М. Д. Наказание по уголовному праву эксплуататорского общества. М.: Госюриздат, 1957. 304 с.

554. Шафарик П. И. Славянские древности / Перевод с чешского[и предисл.] О. Бодянского. В 2-х т. Т. 1. М.: В университетской типографии. 1848. 442 с.

555. Шахматов А. А. Несколько замечаний о договорах с греками Олега и Игоря. *Отдельный оттиск из*

Записок Неофилологического общества Петербургского университета. Пг.: Типо-литография А. Э. Винеке, 1914. Вып. VIII. С. 386.

556. Шевцов В. И. Вопросы истории древнейшего права в сочинениях Густава Эверса. *Некоторые вопросы всеобщей истории и методики её преподавания*: Сбор. науч. трудов. Днепропетровск: ДГУ, 1972. С. 105–116.

557. Шевцов В. И. Вопросы социально-экономической истории в работе Г. Эверса «История Руссов». *Некоторые проблемы социально-экономического развития УССР*: Сбор. науч. трудов. Вып. 2. Днепропетровск: ДГУ, 1971. С. 147–163.

558. Шевцов В. И. Материалы переписки Густава Эверса. *Археографический ежегодник за 1973 год.* М.: Наука, 1974. С. 219–222.

559. Шевцов В. И. Родовая теория Г. Эверса. Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений. М.: Наука, 1973. С. 6–24.

560. Шевчук А. Спасти мемориал – защитить честь города. Вечерняя Одесса. 2010. 14 августа.

561. Шемета Ю. М.. Науково-освітня діяльність М. Ф. Владимирського-Буданова: автореф. дис. канд. іст. наук: спец. 07-00-06 Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. К., 2004. С. 10-11.

562. Шемшученко Ю. С., Касяненко Ю. Я. Савинь. *Юридична енциклопедія*: В 6 т. / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. К.: Укр. енцикл., 1998. Т. 5. С. 402–403.

563. Шершеневич Г. Ф. Наука гражданского права в России. Казань: Типо-лит. Имп. ун-та, 1893. 243 с. URL: <http://dop.uchebalegko.ru/docs/index-83734>.

564. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права. М.: Спарк, 1995.

565. Шлецер А. Л. Нестор. *Русские летописи на древнеславянском языке, сличенные, переведенные и объясненные Августом Людовиком Шлецером.* Часть I. Санкт-Петербург: В Императорской типографии, 1809. Перевел с немец. Дмитрий Языков. 475 с.

566. Шпилевский С. М. Статьи, написанные для произнесения в торжественном собрании Казанского университета в 100-летний юбилей Карамзина. Издание

редакции «Известий и ученых записок» Казанского университета. Казань, 1866. С. 207.

567. Шульгин В. Я. О состоянии женщин в России до Петра Великого. К: Типография И. Вальнера, 1850. 144 с.

568. Шапов Я. Н. «Закон Русский» договоров Руси с Византией и «Правда Русская». *Внешняя политика Древней Руси. Юбилейные чтения, посвященные 70-летию со дня рождения В.Т. Пашуто*. Тезисы докладов. М., 1988, С. 122

569. Шапов Я. Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси X–XIII вв. М.: Наука, 1972. 342 с.

570. Шапов Я.Н. Византийское и южнославянское правовое наследие на Руси в XI–XIII вв. М.: Наука, 1978. 292 с.

571. Шапов Я. Н. Вторая жизнь памятников права Древней Руси: Россия на путях централизации. М.: Наука, 1982. 312 с.

572. Шапов Я. Н. Государство и церковь древней Руси X–XIII вв. М.: Наука, 1989. 228 с.

573. Шапов Я.Н. Княжеские уставы и церковь в Древней Руси XI–XIV вв. М.: Наука., 1972. 340 с.

574. Щербатов М. М. Сочинения. Т. I, II. СПб., изд. кн. Б. С. Щербатова, 1896–1898.

575. Эверс И. Ф. Г. Древнейшее русское право в историческом его раскрытии. / Перевод с немецкого И. Платонова. С.-Пб.: Тип. Штаба Отд. корп.вн. стражи, 1835. 447 с.

576. Эверс, Иоганн Филипп Густав. *Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона*: В 86 томах (82 т. и 4 доп.). СПб: Тип. Акц. общ. Брокгауза и Ефрона, 1904. Т. XL. С. 131.

577. Энгельман И. Систематическое изложение гражданских законов, содержащихся в Псковской судной грамоте: Рассуждение студ. С.-Петербур. ун-та, Юрид. фак., по юрид. разряду, 4 курса. С.-Пб.: Тип. Э. Веймара, 1855. 199 с.

578. Энгельман И. О приобретении права собственности на землю по русскому праву. СПб: типография Николая Тиблена и К°, 1859. 221 с.

579. Энциклопедический словарь. Дополнительный том. Т. 1. Аа–Вяхир. СПб.: Изд. Брокгауз – Ефрон, 1905.

580. Юридический факультет Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805-1905) /

под редакцией проф. М. П. Чубинского и Д. И. Багалея. Харьков: Типография «Печатное дело», 1908.

581. Юридический факультет Казанского университета: Два века образования и науки. Казань: Изд-во Казанск.ун-та, 2004. 180 с. URL: <http://libweb.kpfu.ru/z3950/ubiz/jurfak.pdf>.

582. Юридична наука і освіта на Україні / Ю. С. Шемшученко, І. Б. Усенко, Б. М. Бабій та ін.; відп. ред. Ю. С. Шемшученко; АН України. Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького. К.: Наук. думка, 1992. 304 с.

583. Юшкевич А. П. О некоторых статьях Правды Русской. Т. 2. М.: Изд-во Академии наук СССР. С. 564–566.

584. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. М.: Юрид. лит, 1949. 544 с.

585. Юшков С. В. Исследования по истории русского права. Вып. 1. Устав князя Владимира. (Историко-юридическое исследование). Новокузнецк, 1926. 151 с.

586. Юшков С. В. К истории древнерусских юридических сборников (XIII в). Саратов: Гос. изд-во, 1921. 27 с.

587. Языков Н. М. Сочинения. М : Художественная литература, 1982. 448 с.

588. Bardach J. Sok, soczenie, prosoka. Studium o postepowaniu dowodowyw w Wielkim Ksiestwie Litewskim oraz w innych kradjach Europy Srodkowej i Wschodniej. Czasopismo Prawno-historyczne / Warszawa, 1973. T. 25. zt.1. S. 61–105.

589. Gofman E. The Presentation of Self in Everyday Life. N.Y., 1959. P. 105.

590. Demel K. History and Identity: European teacher's seminar. Vienna, Austria, 14–19 May 1995. Strasbourg, 1995. P. 95.

591. Holowko O.M., Hrechenko W.A. Die Rolle deutscher Wissenschaftler bei der Einführung der rechtsgeschichtlichen Schule von Derpt in Russland (erstes Drittel des XIX Jhds.). *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)* / 2016. №4. S.175–191.

592. Krug. Kritischer Versuch etc. 1810. S. 108.

593. Lloyd Duhaime. Origin of law. URL: <http://www.duhaime.org/LawMuseum/LawArticle-133/Origin-of-Law.aspx>.

594. Maciejowski W. A. Historia prawodawstw słowiańskich. T. 1. Warszawa, 1859. S. 123.

595. Rakowiecki J. Prawda Ruska czyli prawa wielkiego xiecia Jaroslawa Wladymi-rowicza tudziez traktaty Olega y Ygora. tt. I-II. Warszawa, 1820–1822. 422 c.

596. Russkaya Pravda. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Russkaya_Pravda.

597. Simonton J. W. On the Origin and Nature of Law. *The Yale Law Journal* Vol. 11. No. 4 (Feb., 1902). PP. 195–207.

Наукове видання

Олександр Миколайович ГОЛОВКО
Володимир Анатолійович ГРЕЧЕНКО

ПРАВО КИЇВСЬКОЇ РУСИ
В ДОСЛІДЖЕННЯХ ВЧЕНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ
НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ
У ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Монографія

Підпис. до друку 29.08.2018. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 27,6. Обл.-вид. арк. 21,5. Тир. 300 пр. Зам. № 2018-07.
Видавець і виготовлювач – Видавництво «Константа» Україна,
Харківська область, м. Харків, вул. Космічна, 26
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №376 від 22.01.2001